ТЮРКСКАЯ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯ

ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

ТӨРКИ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯ

ПРОБЛЕМАЛАР ҺӘМ ПЕРСПЕКТИВАЛАР

TURKIC LINGUISTIC CULTUROLOGY

PROBLEMS AND PERSPECTIVES

Казань-Казан-Kazan
2020

ТЮРКСКАЯ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Материалы XI Международной научно-практической конференции учащихся, студентов и аспирантов

Казань, 20–21 февраля 2020 г.

ТӨРКИ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯ: ПРОБЛЕМАЛАР ҺӘМ ПЕРСПЕКТИВАЛАР

Гомуми урта, махсус урта һәм югары белем бирү йортларында укучыларның XI Халыкара фәнни-гамәли конференциясе материаллары

Казан, 20–21 февраль, 2020 ел

TURKIC LINGUISTIC CULTUROLOGY: PROBLEMS AND PERSPECTIVES

The proceedings of the XI International Scientific and Practical Conference for pupils, undergraduate and postgraduate students

Kazan, 20–21 February, 2020

КАЗАНЬ – КАЗАН – KAZAN
2020

УДК 811.512.1
ББК 81.2
Т98

Научный редактор
доктор филологических наук, профессор **Р.Р. Замалетдинов**

Фәнни мөхәррир
филология фәннәре докторы, профессор **Р.Р. Җамалетдинов**

Science editor
Doctor of Philology, Professor **R.R. Zamaletdinov**

Т98 **Тюркская лингвокультурология: проблемы и перспективы:** материалы XI Международной научно-практической конференции учащихся, студентов и аспирантов (Казань, 20–21 февраля 2020 г.) / сост.: З.Н. Кириллова, Р.Р. Салахова. – Казань: Издательство Казанского университета, 2020. – 376 с.

Төрки лингвокультурология: проблемалар һәм перспективалар: гомуми урта, махсус урта һәм югары белем бирү йортларында укучыларның XI Халыкара фәнни-гамәли конференциясе материаллары (Казан, 20–21 февраль, 2020 ел) / төз.: З.Н. Кириллова, Р.Р. Сәлахова. – Казан: Казан университеты нәшрияты, 2020. – 376 б.

Turkic Linguistic Culturology: Problems and Perspectives: the proceedings of the XI International Scientific and Practical Conference for pupils, undergraduate and postgraduate students (Kazan, 20–21 February, 2020). – Kazan: Kazan University Press, 2020. – 376 p.

В сборник включены материалы исследований участников конференции, связанные с изучением тюркских языков и литератур, взаимоотношений языка и общества, культуры.

Ответственность за достоверность информации возлагается на авторов и научных руководителей.

Җыентыкта конференциядә катнашучыларның төрки телләр һәм әдәбиятлар, тел һәм җәмгыять, мәдәният белән бәйле мәсьәләләрне өйрәнү юнәлешендәге эзләнүләре, фикерләре урын алды.

Материалларның эчтәлеге, фактларның дөреслеге өчен авторлар һәм фәнни җитәкчеләр җавап бирә.

The collection includes materials of research related to the study of Turkic languages and literatures, the relationship between language and society, language and culture.

The authors and academic advisors are responsible for the accuracy of the information.

УДК 811.512.1
ББК 81.2

© Издательство Казанского университета, 2020

Кереш сүз

Мәктәп укучыларын, студентлар һәм аспирантларны фәнни-тикшеренү эшенә ныграк җәлеп итү максатыннан, Казан федераль университетының Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты 2010 елдан бирле лингвокультурология мәсьәләләренә багышланган конференция үткәрә. Баштагы елларда республика күләмендә оештырылган әлеге фәнни чара бүгенге көндә төрле төрки халыкларның тел-мәдәният-җәмгыять проблемаларын яктырткан халыкара фәнни-гамәли конференция итеп оештырыла башлады.

Конференциянең үткәрелү көне дә аерым бер мәгънәгә ия. 2000 елда Берләшкән Милләтләр оешмасы, ЮНЕСКО инициативасын хуплап, күптеллелекне яклау йөзеннән 21 февральне Халыкара туган тел көне итеп үткәрү турында карар кабул итә.

Татарстан – телләр сәясәтен уңышлы алып бара торган республикаларның берсе. Хәзерге көндә татар телен өйрәнәләр, аның белән фәнни яктан кызыксыналар, татар телен дөнья күләмендә популярлаштыру буенча бүгенге көндә зур эшләр башкарыла. Бүгенге чара да телләрне өйрәнүгә шушы мөнәсәбәтнең ачык чагылышы.

Быел унберенче тапкыр үткәрелә торган бу конференциядә катнашучыларның географиясе дә игътибарга лаек: анда Татарстан, Удмуртия, Башкортостан, Чувашия, Саха-Якутия республикалары, Төмән өлкәсе белән беррәттән, чит илләрдән, аерым алганда, Казахстан, Кыргызстан, Япониядән студентлар һәм магистрантлар, Россиягә Кытай, Төркия, Мозамбик, Чад, Нигериядән килеп укучылар да теләп катнаша. Тулаем алганда, шушы еллар дәвамында бу конференция кысаларында ике меңнән артык яшь галим фән дөньясында чыныгу алды.

Традиция буенча конференция барышында аерым темага сөйләшүләр һәм чаралар уза. Быелгы конференциябез Татарстанның халык язучысы, Г. Тукай исемендәге Дәүләт бүләге лауреаты Әмирхан Нигъмәтҗан улы Еникинең 110 еллык юбилей елын йомгаклауга багышлана.

Хөрмәтле “Төрки лингвокультурология: проблемалар һәм перспективалар” конференциясендә катнашучы укучылар һәм студентлар! Бу җыентыкта урын алган фәнни эшләрегез тел белемендәге актуаль проблемаларга багышланган, алар барысы да төрки халыкларның матди һәм рухи мәдәниятен өйрәнергә, халыкларның фикерләү үзенчәлекләрен күзалларга мөмкинлек бирә. Шуның белән сез тел белеме, мәдәниятара багланышлар, когнитив лингвистика һ.б. фәннәр үсешенә үз өлешегезне кертәсез.

Барыгызга да конференция эшендә катнашуыгыз өчен рәхмәт белдерәбез, алга таба да элемтәләр сакланыр дигән өметтә калабыз.

КФУның гомуми тел белеме һәм тюркология кафедрасы мөдире,
Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты директоры
Рәдиф Җамалетдинов

СОНЕТЫ В ТВОРЧЕСТВЕ УИЛЬЯМА ШЕКСПИРА И РЕНАТА ХАРИСА

Аббазова Р., СОШ им. Р.З. Сагдеева г. Буинска, X класс
Рук. – Г.З. Ягудина

Подлинное искусство – вне картины, говорят в Китае. Нужно не только любоваться внешними образами, но и применить усилие, чтобы понять, уловить их суть, глубинный смысл. Секрет настоящей поэзии заключается в «неразличимости внутренней реальности жизни и ее внешнего образа». Жанр сонет, наверно, и есть вершина творчества поэта, стремящегося к духовному и творческому прозрению. В своем исследовании мы обратились к творчеству двух гениальных поэтов, живших в разных странах, говоривших на разных языках, принадлежавших к разным национальностям и вероисповеданию – английскому поэту Эпохи Возрождения Уильяму Шекспиру и татарскому народному поэту современности Ренату Харису.

Целью исследования явилось изучение такого направления в творчестве Уильяма Шекспира и Рената Хариса как сонет.

Актуальность исследования состоит в том, что жанр сонет привлекает внимание молодежи к проблемам, которые поднимаются авторами в этих произведениях. Обоих поэтов волнуют извечные вопросы: «Кто Я?», «Куда Я иду?», «Быть или не быть?». Эти вопросы и поиск ответов на них находят отклик в душе и сердцах молодых людей и сейчас. Нами выдвинута **гипотеза**: могли бы два великих человека – Шекспир и Харис, если бы жили в одну эпоху, объединиться и создать гениальное произведение – сонет?

В результате исследования творчества, представленного сонетами двух великих поэтов разных эпох, национальностей и вероисповеданий Уильяма Шекспира и Рената Хариса, мы установили сходства и различия в их творчестве. Сходства проявляются в следующем:

1. Оба автора – величайшие и гениальнейшие поэты своего времени. Они - по- настоящему народные и всемирно известные поэты.

2. Обращение в своем творчестве к жанру сонет – показатель наивысшей творческой зрелости, когда поэт выступает уже в роли философа. Оба поэта в своем творчестве достигли этого пика. Их лирический герой представлен в сонетах как Поэт – философ, размышляющий о смысле жизни.

3. Сонеты обоих поэтов опубликованы при жизни. Причем сонеты Шекспира были опубликованы без ведома самого поэта.

4. В своих сонетах оба автора сохраняют все композиционные принципы сонета. Сонет всегда посвящен одной мысли, которая должна быть полностью раскрыта и решена в 14 строках.

5. Поэты прекрасно владеют литературным языком, используют в своих сонетах множество художественных средств и приемов, создают яркую галерею образов.

6. Оба автора ищут смысл жизни, оба в поиске ответов на вечные вопросы о жизни и смерти, любви и дружбе. Их лирические герои ищут себя.

7. Сонеты обоих поэтов – это не лирика в плане выражения чувств. Это – философия о чувствах, подкрепленная выводом.

8. В сонетах раскрыты темы любви, времени, неизбежности.

9. Читать и понять сонеты Шекспира и Хариса трудно.

10. Переводить сонеты Шекспира и Хариса на русский язык также трудно.

Различия же проявляются в следующем:

1. Шекспир является родоначальником современного литературного английского языка. Именно с сонетов Шекспира начинается литературный английский язык.

2. Сонетов у Шекспира больше, чем у Рената Хариса.

3. Созданный английским поэтом цикл сонетов назван его именем “Шекспировские сонеты”. “Харисовских сонетов” нет.

4. Сонеты Шекспира носят личный характер. Они писались для себя, для узкого круга близких людей. Стихи Хариса изначально предназначены для широкой публики.

5. Читать и понимать сонеты Шекспира легче, чем стихи Хариса.

6. У Шекспира есть адресат. Его сонет всегда обращен к кому-то. У Хариса часто адресата нет.

7. Шекспир не “рвался” в призрачные небесные сферы. Ему дорога земля, цветущая земная природа, мир земного человека, умеющего любить и дружить. Образ мира, который представлен в сонетах Хариса, не есть отражение или слепок “объективной действительности”. Его мир – это незримые глубины опыта.

8. Лирический герой Шекспира не замыкается в себе, его душа открыта для жизни. Лирический герой Хариса, внимая жизни в ее разных проявлениях, глубже погружается в свое Вселенское уединение, там обретает правду и смысл.

9. В сонетах поэта Рената Хариса больше присутствует образ, который познал бесконечность бытия, встал на путь прозрения, знает, что он есть часть Вселенной. В сонетах Шекспира больше того, кто осознал неповторимую красоту земной жизни и не хочет упустить ни один миг, не хочет расставаться с ней.

Великие поэты современности Уильям Шекспир и Ренат Харис являются не только гениальными поэтами, но и настоящими драматургами и философами. Наверно поэтому они обращаются в своем творчестве к такому нелегкому в написании и понимании жанру лирики как сонет. В сонетах этих поэтов раскрыто духовное богатство и красота человека, величие и трагизм его существования вне зависимости от времени и места проживания. В сонетах выражена идея торжества жизни и любви,

превратности чувств, интерес к личности. В них поднимаются философские проблемы бытия, звучат драматические, порой трагические мотивы. Возникает образ мира, в котором жестокость и корысть приходят в столкновение с доверием и благородством. Сонеты Шекспира – это поэтический комментарий эпохи. В сонетах Хариса звучат слова бога.

Выдвинутая нами гипотеза может подтвердиться. Два гения, объединившись в тандем, могли бы создать идеальное “неземное” произведение, в котором обязательно было бы столкновение двух полюсов, двух разных авторских взглядов на своего лирического героя и его окружение, на мир внеший и внутренний. Было бы очень интересно понаблюдать за этой борьбой.

Литература

1. Шамсутова А.А. Концепция бесконечности бытия и неповторимости жизни в философской лирике Рената Хариса последних лет. – Идел-Пресс, 2014.

2. Шасутова А.А. Ренат Харис сонетларында фәлсәфи мотивлар. – Идел-Пресс, 2011.

БІЛІМ МАЗМҰНЫН ЖАҢАРТУ ЖАҒДАЙЫНДА КРИТЕРИАЛДЫ БАҒАЛАУ – ОҚУШЫЛАРДЫҢ ІЗДЕНІМДІК-ТАНЫМДЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ НЕГІЗІ

Абужалитова А., Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті, II курс докторанты

Ғыл. жет. – пед. ғыл.докт., проф. Ж.Н. Сулейменова

Қазақстанда 2016 жылдан бастап білім жүйесін өзгерістер жүзеге асырылуда. Білім беру реформасы – Қазақстан республикасын бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ететін маңызды өзгеріс. 1990 жылғы ЮНЕСКО тұлғаның дамуына қатысты маңызды қасиетерін анықтап көрсеткен. Оқушының өзін-өзі бағалай білуі, өзара бірін-бірі бағалауы, топта бағалау арқылы тұлғалық дамуы жүзеге асырылатын жазған. Оқушылардың ізденімдік-танымдық құзыреттілігін қалыптастыруда білімді бағалау, яғни қазіргі білім жүйесіндегі өзгерістерге сай критериалды бағалауды пайдалану арқылы білім деңгейі анықталады.

Қазіргі қоғамда білім беру жүйесіндегі өзгерістер «білім, дағды, қабілет» үштігімен тығыз байланысты. Мектептегі білім алушы жан-жақты болуы қажет: түрлі заманауи технологияларды меңгеріп, үнемі өзгеріп отыратын қоғамдық ортада белгілі бір мәселе бойынша дұрыс, тиімді шешім қабылдауы, қарқынды ақпарат ағымында ақпараттарды сұрыптап пайдалана білуі.

Критериалды бағалаудың негізгі қағидаттарына сүйене отырып, критериалды бағалаудың мазмұны анықталады [1]. Критериалды бағалаудың негізгі критерийлері:

1. Алдын-ала ұсынылған бағалау шкаласы;
2. Тапсырманың анықтығы мен айқындығы;
3. Бағаның әділдігі;

4. Өзін бағалауға мүмкіндік берілуі.

Оқушы өзін-өзі бағалауға дағдылану үшін бағалауды ұйымдастыру барысында барлық әрекетін реттеп, өз бетінше білім алуға ынталанады.

Қазақ тілі сабақтарында оқушылардың білімін тексеруде жаңартылған білім мазмұнына сай критериалды бағалау қолданылады. Жаңартылған білім мазмұнының ерекшелігі сабақ барысында оқушылар топтаса, жұптаса жұмыс жасауға дағдылана отырып, ой-пікіріне еркіндік береді, белсенділігін арттырады. Критериалды бағалау – бағалаудың жаңартылған мазмұндағы білім берудегі қолданылатын бағалаудың түрі. Жоғары нәтижеге қол жеткізу үшін және бәсекеге қабілетті оқушыларды даярлауда критериалды бағалаудың тиімділігі анықталады. Бағалаудың бұл түрінің ерекшеліігі оқушы өзін-өзі бағалау үшін негізгі критерийлерді құрастырады, яғни бағалау анық, айқын, әділ жүзеге асырылады, сыныптағы оқушылардың белсенділігі, ынтасы артады, ізденімдік-танымдық құзыреттілігі қалыптасады.

Критериалды бағалаудың *қалыптастырушы* және *жиынтық* бағалау түрлері бар. Қалыптастырушы бағалауда баға қойылмайды, оқытумен қатар жүргізідіп отырылады, сабақ барысында оқушылардың тақырыпты меңгеріп, түсінбеген сұрақтарын бақылауға алып отыруға мүмкіндік береді. Оқушының күнделікті білімін тексеруде түрлі әдістер қолдану арқылы жүзеге асырылады: «Алма ағашы», «Смайликтер», «Плюс, минус, қызықты», «Аяқталмаған сөйлемдер», «Бір минуттық эссе» және т.б.

Жиынтық бағалау бөлім, тоқсан аяқталғанда тапсырмалар беріп, балл қою арқылы жүргізіледі. Оқу бағдарламасының мазмұныны меңгеру деңгейін анықтау үшін қолданылады. Жиынтық бағалау тоқсан барысында, тоқсан соңында бағалау критерийлеріне сәйкес өткізіледі. Белгіленген критерийлер мен дискрипторлар арқылы оқушылардың жеке басы емес, накты жұмысы бағаланады.

Қазақ тілі сабағында критериалды бағалаудың негізгі мазмұнын берілген материалды қабылдаумен, оны түсініп, есте сақтаумен, оқыған материалдарын жүйелеп, талдау жасау білуімен тығыз байланысты. Заман талабына сай оқушы оқу барысында берілген тапсырмаларды орындай отырып, топтаса, жұптаса жұмыс жасау арқылы нақ құрастырылған критерийлер негізінде бағаланады. Критериалды бағалау оқушыларға берілген тақырыпты түсініп, нәтижелерін болжауға, рефлексия жасау арқылы накты міндеттерді шешуді, сыни тұрғыдан ойлауды үйретеді.

Оқушылардың оқу-танымдық құзыреттілігі туралы, бұл нақты танымдық объектілермен сәйкес логикалық, әдіснамалық, жалпы оқу іс-әрекетінің элементтерін қамтитын өзіндік танымдық іс-әрекет саласындағы оқушының құзыреттілік жиынтығы, яғни адамның ақыл-ойы қабілетті барлық іс-әрекет түрлерін (талдау, синтез, салыстыру, жалпылау, жіктеу,

жүйелеу) кіргізуге болады. Ізденімдік-танымдық құзыреттілік оқуышының білімі мен білігіне негізделіп, жоспарлау, талдау, ұйымдастыру, таныс емес жағдайларда шешім қабылдай білу дағдыларын қалыптастырады.

Тапсырмаларды орындауда оқушы аталған критерийлерге сәйкес анық бағаланады. Білім алушылардың ізденімдік-танымдық құзыреттілігінің мазмұнын анықтау ізденімдік-танымдық іс-әрекеттің мәнін ашуды қарастырады, оны жүзеге асыру барысында осы құзыреттілік пайда болады. Ізденімдік-танымдық іс-әрекет оқушының жеке-маңызды және әлеуметтік-өзекті нақты танымдық мәселелерін шешу бойынша өзін-өзі бағалау іс-әрекеті ретінде анықталады.

Оқушылардың жеке тәжірибесінен алынған аралас ғылымдарды зерттеу процесінде алынған білім. Ізденімдік-танымдық құзыреттілікті қалыптастыру үшін оқу-тәрбие үдерісін ұйымдастырудың қазіргі заманғы технологиялары қажет: проблемалық және жобалық оқыту технологиясы; сыни ойлауды дамыту; жаһандық ақпараттық қоғамдастықта оқыту және т.б. Қазақ тілі сабақтарында қай технологияны қолдануға болады? Мысалы, ізденімдік-танымдық құзыреттілікті қалыптастыру мақсаты болып табылатын оқу үдерісі тұлғалық-іс-әрекет тұрғысынан дамуы тиіс. Сабақта ізденімдік-танымдық құзыреттілікті қалыптастырудың белсенді әдістерінің бірі проблемалық жағдайларды құру болып табылады. Проблемалық жағдай құру арқылы оқушылардың шығармашылық қабілеттерін тәрбиелеу мен дамытуға, олардың белсенді ақыл-ойын, іс-әрекеттерін бақылауға негізделеді. Бұл жағдайда оқушы берілген проблеманы талдай отырып, салыстыра отырып, жинақтай отырып, нақты материалды сұрыптай отырып, одан өзі жаңа ақпарат алуды үйренеді.

Ізденімдік – танымдық құзыреттіліктер нақты мәселе бойынша ғылыми негізде даярлығын және оны оқуда жалғастыруға қабілеттілігі, танымдық қызығушылықтарын және оларды жүзеге асыруға ұмтылуын; білімді практикада пайдалану қабілеттілігін; еңбекті, өз білімін ұтымды ұйымдастыруды; білімдегі құзыреттілік деңгейіне жетуді; зерттеу жұмыс жазау тәсілін білуді, өз бетінше білім алу қабілетін; туындайтын мәселелерді шешу үшін стандартты емес жағдайларда білімін қолдана білуді; шығармашылық қабілеттерін дамытуды қарастырады.

Оқушылардың ізденімдік-танымдық құзыреттілікті қалыптастыру үшін қазақ тілі сабақтарын критериалды бағалауда іс-әрекетті мақсатты болжау, жоспарлау, талдау, ұйымдастыру, рефлексия, өзін-өзі бағалау сияқты негізгі критерийлері анықталады. Оқушы берілген тапсырмаларды орындау арқылы түрлі дереккөздерден, соның ішінде нақты тәжірибе арқылы білім іздеу тәсілдерін меңгеріп, кез-келген жағдайда пайда болған мәселелерді шешудің эвристикалық әдістерін үйренеді. Белгілі бір мәселе бойынша нақты деректерді жорамалдан айыруды, деректерді баяндау барысында сыни тұрғыдан ойлап, өз

бағасын беруге дағдыланады. Нақты критерийлер арқылы алға қойылған мәселені зерттеуде өз пікірін ұсынуды үйренеді.

Білім алушының ізденімдік-танымдық құзыреттілікке мақсат қою және оған жету жолдарын ұйымдастыру, өз мақсатын түсіндіре білу, ізденімдік-танымдық қызметін жоспарлау, талдау, өзін - өзі бағалай білу жатады. Қазақ тілі сабағы бойынша берілген тапсырмалар: мысалы, а) мәтіндегі терминдерді, маңызды деректерді кестеге түртіп отырыңыз; ә) жағдаят: Сіз радио бағдарламасынан ғарышты бағындырған жануарлар туралы деректерді естідіңіз. Сіз үшін бұл ақпараттар қызықты болды. Осыны досыңызбен бөлісіңіз. Жоғарыдағы терминдер мен деректерді қолданып, досыңызбен диалог құрыңыз. Сөз тіркесінің байланысу тәсілдері, түрлері, сөз тіркесінің түрлеріне көңіл бөліңіз.

Критериалды бағалауды сыни тұрғыдан ойлай технологиясының әдістерін пайдалану арқылы жүзеге асыруда оқушыдан күтілетін нақты нәтижені анықтап алу қажет. Мысалы, қазақ тілі мен әдебиеттік оқу пәндері бойынша бірінші, сыни тұрғысынан ойлауды үйрету үшін уақыт қажет, оқушыларға пікірін ашық айтуға мүмкіндік беру керек, дәлелді, дәйектермен сөйлеуге дағдыландыру қажет, бағалауды үйрету керек.

Сыни тұрғыдан ойлаудың бірінші кезеңі *қызығушылықты ояту,* бұл кезеңде «Ойлану», «Топтау», «Түртіп алу», «Жұпта талқылау», «Болжау», т.б. деген аттары бар әдістерді қолдануға болады. Тақырыпты тану үшін оқушылар түртіп алу немесе INSERT әдісін, ББҮ (білемін, білгім келеді, үйрендім) әдісін де пайдаланады. Берілген тақырып бойынша ой-тұжырымдарын ұсыну үшін тақырып туралы ой-толғаныс жасауды үйренеді, оқушы сабақ барысында өз жауабын жүйелі түрде құрастырады, берілген ақпараттарды жүйелеп, саралап, пікірін өз сөздерімен айта алады. «Семантикалық карта» немесе «Венн диаграммасын» қолдану арқылы ой-толғанысты жүзеге асыруға болады.

Сабақ барысында аталған әдістерді қолдану арқылы оқушының ізденімдік-танымдық дағдылары қалыптасып, ізденімдік-танымдық құзыреттілікке айналады. Жаңа технологияларды, әдістерді тиімді пайдалану оқушылардың ізденімдік-танымдық әрекеттерін, ой белсенділігін дамытып, оларды шығармашылыққа жетелейді, зерттеушілік әрекетін дамытып, өзіне сенімін, сабаққа қызығушылығын арттырады.

Критериалды бағалау – жаңартылған білім мақсаты мен мазмұнына сәйкес келетін, оқушылардың оқу-танымдық біліктілігін қалыптастыруға себепші болатын, анық, айқын жүзеге асырылатын, білім беру процесінің барлық қатысушыларына алдын-ала белгілі критерийлері мен оқушылардың оқу жетістіктерін сәйкестендіруге негізделген процесс. Критериалды бағалау арқылы сабақ барысында оқушылардың білім алу

жағдайына бағыт-бағдар жасай отырып, оқушылардың оқуға ынтасын арттыруға, алған ақпараттарын қорытындылауға мүмкіндік беріледі.

Әдебиет

1 Негізгі және жалпы орта мектеп мұғалімдеріне арналған критериалды бағалау бойынша нұсқаулық. Оқу-әдістемелік құрал. – Астана, 2017.

3. Сулейменова Ж.Н. Жоғары мектепте қазақ тілін оқыту әдістемесі. – Алматы, 2015. – 220 б.

4. Мынбаева А.К. Современные образовательные концепции. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 220 с.

5. Сарбасова Қ. Инновациялық педагогикалық технологиялар. – Алматы: Атлас, 2006. – 176 б.

ЭТНОНАЦИОНАЛЬНОЕ В ПОСЛОВИЦАХ ТАТАРСКОГО НАРОДА

Альмеева М., КФУ, магистрант I курса

Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Г.Р. Мугтасимова

Национальный характер – это совокупность наиболее значимых определяющих черт этноса и нации, по которым можно отличить представителей одной нации от другой. Национальный характер – часть культуры. Он формируется в культурных и исторических условиях, являясь независимой национальной характеристикой [1: 291].

Наибольший интерес представляют этнические стереотипы, которые воплощают присущие обыденному сознанию представления о собственном и чужих народах.

Пословицы и поговорки татарского народа учат, советуют, предполагают будущее, предостерегают. А также выполняют функцию развлечения, заставляют смеяться. Татарским пословицам и поговоркам с прямым значением свойственна функция *наставления*, передача знания: *Арыш чәчсәң, көлгә чәч* [2: 9]. *Сыйлы көнең сыер белән. Арыш чәчсәң, көлгә чәч* [2: 9].

От прошлых поколений до наших дней дошли такие пословицы и поговорки, которые *заставляют верить солнцу, звездам*: *Күзең ачсаң, көнне әйт* [2: 14]. *Йолдыз атылганны күрсәң, үзең бел дә тик тор* [2: 14].

А если «спуститься с небес на землю», то можно увидеть, что таких пословиц и поговорок еще больше: *Давыл чәчкәсе өзсәң, давыл чыгар* [2: 14]. *Елан аягын күргән бәхетлебулыр* [2: 14]. *Кырказынсанаргаярамый, исәбеюгала, ди* [2: 14].

Следующая группа пословиц и поговорок предупреждает об обманчивости внешних свойст. Проглядывается *осторожность татар*: *Нәрсәнең тышыннан эчен белеп булмый* [2: 16]. *Тышы гөл кебек, эче көл кебек* [2: 16]. *Тышын күреп, эченнән бизмә* [2: 16].

Невозможно обойти стороной пословицы и поговорки, которые показывают *веру татар в Аллаха*: *Алла язмаган эш булмас* [2: 17]. *Алла ташламаса, бүре ашамас* [2: 17]. *Язмыштан узмыш юк* [2: 17].

Но это не исключает того, что среди татар были люди, которые *критически и сатирически относились к верующим*: *Сорау күктән, җавап тегермәннән* [2: 17]. *Атны Аллага тапшырсаң да, дилбегәне үзең тот* [2: 17]. В пословицах и поговорках татарского народа *восхваляется единство и дружба:*

Сила единства находит отражение и в пословицах, поговорках о стране, Родине: *Бердә түгел, илдә көч* [2: 18]. *Ил аткан таш еракка китә* [2: 18].

Большинство пословиц и поговорок служат воспитанию хороших качеств в человеке, *призывают бороться с плохими привычками*. Татарские пословицы и поговорки тому не исключение: *Әдәмнән һәр яхшылык көтелер* [2: 20]. *Агач җимеше белән, кеше яхшы эше белән* [2: 20].

В мировоззрении любого народа существует достаточно много противоречий. Они отражены и в татарских пословицах и поговорках, которые только подчеркивают двоякость в отношениях. Народ ценит работу и любой труд. Характеризует труд, как единственный источник, который дарит жизнь. Во многих пословицах раскрывается такая особенность татарского народа, как умение ценить труд, который они считали источником жизни: *Булыр кеше эшеннән билгеле* [2: 23].

Для обозначения нравственного лица человека в пословицах и поговорках татарского народа основным критерием является отношение к работе. *Труд – условие существования*: *Эш эшләгән интекмәс, эшләмәгән көн итмәс* [2: 20]. *Кешенең асылы эштә беленер* [2: 20].

Еще одной традиционной тематикой для татарских пословиц и поговорок является *наука, знание, чтение-письмо, их роль для жизни*: *Белем-белгечлек патшалыктан югары* [2: 21].

В татарских пословицах и поговорках поднимаются множество тем, связанных с нравственностью, воспитанностью, деяниями. Особое место занимают такие, которые призывают уважать пожилых, быть гостеприимными, добрыми, застенчивыми, терпеливыми, знать меру. Осуждают жадность, двуличность, болтливость. Если же встречаются пословицы и поговорки, которые отвергают утвердившиеся морально-этические взгляды народа, то стоит учитывать конкретные обстоятельства (когда, в какое время, кем) появления таких пословиц и поговорок.

Из вышесказанного следует отметить, что пословицы и поговорки – это отражение народной мудрости, в них хранится представление народа о самом себе и поэтому свойства национального характера можно попробовать постигнуть через пословицы и поговорки народа. Национальный характер – это совокупность наиболее значимых определяющих черт этноса и нации, по которым можно отличить представителей одной нации от другой.

Пословицам и поговоркам татарского языка с прямым значением свойственна функция наставления, передача знания. Особое место занимают пословицы и поговорки о любви к Родине и о вере в Аллаха. Татарский народ стремиться к знаниям и труду, быть сильным, храбрым, совестливым, справедливым, и воспитанным, а труд – условие существования. Тысячи

пословиц и поговорок содержат советы по хозяйству и поведению в семье, с соседями, в своей стране и Родине и учат быть осторожными.

Литература

1. Основы межкультурной коммуникации: Учебник для вузов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. – 352 с.
2. Татар халык иҗаты. – Казань, 2000. – 267 б.

РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЫ МИРА В ЖАНРАХ ФОЛЬКЛОРА

Аманжанова А., Актюбинский университет, студент II курса
Науч. рук. – ст. преп. Т.Ф. Вахитова

В век глобального диалога культур, активизации интереса к проблемам «язык и культура», развития исследований в области лингвокультурологии и межкультурной коммуникации одной из актуальных и дискуссионных тем современной лингвистики считается изучение многоаспектного феномена языковой картины мира (ЯКМ) и связанной с ней проблемы отражения человеческого сознания в лингвокультурных единицах. Поиск ответов на данные вопросы направлен на создание комфортного полиязычного пространства для участников межкультурной коммуникации.

Одними из лингвоспецифичных единиц, позволяющих описать своеобразие ЯКМ народа, являются лакуны, выявляемые при сопоставлении языков и свидетельствующие о несовпадении локальных культур. Исследование данных этнически специфических лексем дает возможность реконструировать фрагменты национальной языковой картины мира [1: 48].

Основным содержательным элементом ЯКМ служит лексико-семантическое поле, представленное в нашей работе лакунарными терминами родства.

Родственные связи, характеризующие тематическую группу «Термины родства» / «Туыстык атау», определяются следующими понятиями: *ағайын (ағайын-жұрт)* – близкие и дальние родственники, *ағайынды* – братья или сестры (чаще о двух и более родных или двоюродных братьях), *ағайын-туған* – близкие родственники, *туғандар* – родственники, *туған-тума, туған-туысқан* – родные, родственники, *туыс* – единокровный родственник, *жамағайын, жегжат, жұрағат* – дальняя родня [3: 75].

О значимости родственных отношений свидетельствуют казахские пословицы: *Ағайын алтау болса – адам тимейді (Когда твоих родичей много – никто тебя не тронет), Жаяудың шаңы шықпас, жалғыздың үні шықпас (От пешего пыль не поднимется, от одинокого звук не послышится), Ағайынның азары болса да, безері болмас (Родственники могут обидеться друг на друга, но все равно остаются вместе), Ағайынмен ішкен ас тәтті (В родной семье и каша гуще)* [4: 370].

Лексико-семантическое поле родства в русском языке также включает множество понятий: *родня, родственник, родич, сородич, домочадцы,*

близкие, свойственник. О ценности семейных отношений сложены пословицы: *Русский человек без родни не живет, Не будет добра, коль между своими вражда, Вся семья вместе, так и душа на месте, Дерево держится корнями, а человек – родственниками*.

Главное отличие состоит в том, что понятие родства в казахской языковой картине мира имеет широкую сферу, включая близких и дальних родственников, а также тех, кто имеет хотя бы один признак, указывающий на отдаленность родства (например, принадлежность к одному роду – ру). В русской лингвокультуре под термином «родство» в большинстве случаев понимают близких родственников.

Фундаментальной основой любой семьи являются дети, которые составляют смысл жизни родителей и выполняют функцию продолжения рода. Народ – казахский и русский – сложил множество пословиц и поговорок, позволяющих понять значение потомства: каз. *Балалы үй – базар, баласыз үй – мазар (Дом с детьми похож на базар, дом без детей на могилу), Бала – көңілдің гүлі, көздің нұры (Дети – цветы души и свет для глаз); рус. Дети не в тягость, а в радость, Супругам без ребятишек – что зимой без дровишек, Детей нет – в семье пустоцвет* [2: 205].

С темой семьи и семейного быта связано большое количество пословиц и поговорок, которые являются своеобразной хрестоматией воспитания, содержащей свод мудрых наставлений, направленных на воспитание гармонично развитой личности, уважающей, в первую очередь, своих родителей, ценящей нравственные устои семьи и дорожащей ее идеалами: каз.: *Туғаныңмен сыйыспасаң, кең дүниеге сыймассың (Кто с родней в мире не живет, в просторном мире места не найдет), Мал қонысын іздейді, ер туысын іздейді (Скотина ищет свой хлев, джигит – свою родню), Жақыныңды жат етсең, жатқа күлкі боларсың (Сторониться своих – стать посмешищем для чужих), Агайын бірде араз, бірде тату (Родичи и ссорятся, и мирятся, но никогда не расходятся)*; рус.: *Русский человек без родни не живёт, В хорошей семье хорошие дети растут, Семья без детей что цветок без запаха, Дерево держится корнями, а человек семьей*.

Подводя итоги о специфике семейно-родственных отношений двух народов, можно сделать вывод о том, что основные семейно-нравственные представления казахского народа (почитание предков, отношение к родителям, забота о младших) коррелируют с устойчивыми элементами русской культуры и способствуют формированию общечеловеческих ценностей и идеалов.

Литература

1. Брутян Г.А. Язык и картина мира // Филологические науки. – М., 1973. – С. 45-69.

2. Зимин В.И. Словарь-тезаурус русских пословиц, поговорок и метких выражений. – М.: Знание, 2008. – 729 с.

3. Кайдар А. Тысяча метких и образных выражений: Казахско-русский фразеологический словарь с этнолингвистическими пояснениями. – Астана: Білге, 2003. – 120 с.

4. Узакова С.А. Влияние национального менталитета казахов на формирование (конструирование) семейных ценностей // Молодой ученый. – Казань, 2014. – С. 369-371.

НАСКОЛЬКО ДРУГ ДРУГА ПОНИМАЮТ АЗЕРБАЙДЖАНЦЫ И ТАТАРЫ...

Амирханова Л., Казань, школа № 181, X класс
Рук. – А.Ф. Валиуллина, Р.Х. Нигмятзянова

Я – Амирханова Лиана. Во мне течет азербайджанская и татарская кровь. По национальности я – татарка. По маминой линии мой дедушка азербайджанин,а по отцовской татарин. Я владею татарским языком и понимаю азербайджанский язык. Мне интересна культура этих народов, их быт, традиции, язык. Так как мой дедушка по национальности азербайджанин, то часто на праздниках можно увидеть блюда и услышать песни этого народа. Я живу в Татарстане, мне знакома культура проживающего здесь народа, но также мне знакома и культура Азербайджана. Мне всегда было интересно, есть ли между культурами, традициями и языками этих народов что-то общее, а может они и вовсе не похожи. Но все-таки я думаю, что общего в них больше, чем различий. В этой работе я бы хотела рассказать о нескольких различиях и схожестей.

Татары – это тюркский народ, численность населения которых составляет, на данный момент, около семи миллионов, что указывает, что татары являются вторым по численности населения народом России.

Азербайджанцами называют население Азербайджана, они также являются тюркским народом. Азербайджанцы покорили мир своим пением, искусством ковроткачества и тамбурной вышивки. Это народ, в котором сочетаются персидские и тюркские особенности, долгие годы считал себя единым, хотя и не имел собственного названия.

Религия азербайджанцев и татар – ислам. Но татары являются мусульманами-суннитами, а азербайджанцы-шиитами. Разница между суннитами и шиитами в том, что сунниты поклоняются только Аллаху, а муллы и имамы – это религиозные деятели, а не посредники между богом и людьми. У шиитов наоборот: поклоняются они Аллаху и Али, верят в то, что имамы наделены сверхъестественными знаниями.

Так как оба этих народа проповедуют ислам, то и некоторые праздники у них схожи. Например, Ураза-байрам, Кубан-байрам и Навруз-байрам (следует отметить, что этот праздник не связан с религией, а связан с зороастризмом). Но есть некоторые отличия в их праздновании. К примеру, в Азербайджане, перед тем как праздновать приход весны (т.н. Навруз байрам), нужно расплатиться со всеми долгами, убраться дома. На праздничных столах складывают круглые лепёшки из пшеницы, ячменя, проса, кукурузы, фасоли, гороха, чечевицы, риса, кунжута и бобов. Символом празднования являются ростки пшеницы. В Навруз готовят кушанья из семи, преимущественно растительных продуктов. Наиболее известным праздничным блюдом является сумаляк – блюдо из пророщенных ростков

пшеницы. В Азербайджане с праздником Навруз поздравляют словами «Пусть ваш праздник Навруза будет счастливым!» (на азерб. Novruz bayramınız mübarək olsun!) и отвечают на поздравление словами «И ваш тоже!» (на азерб. Sizinlə bahəm!). И как только яйцо качнется – наступает Новый год. Все сидящие за столом начинают поздравлять друг друга. Раньше на столе обязательно должна была быть рыба с головой, зачастую фаршированная орехами и кишмишем. Так же на столе бывает много сладостей, таких как пахлава, шекербура, бадамбура и многое другое. Угощая гостей, желают, чтобы год был таким же сладким, как сладости, приготовленные в домашних условиях.

Как и большинство тюркских народов, татары празднуют Навруз. Этот день знаменует приход весны, а также начало нового годового цикла, которое у многих народов связывалось традиционно с распорядком сельскохозяйственных работ. Празднуется Навруз в день весеннего равноденствия, то есть 21 марта. Традиционным для Навруза считается обильное угощение. Каждое кушанье, попадающее на праздничный стол в этот день, наделяется символическим смыслом.

Семья. У азербайджанских народов! Почти до начала XX века среди азербайджанцев бытовал патриархальный семейный уклад. Глава семьи являлся полновластным хозяином всего движимого и недвижимого имущества семьи, за исключением приданого супруги. Имущество при отсутствии завещания главы семьи делили по шариату. Сын, к примеру, получал вдвое больше чем дочь. Вдова умершего главы семьи получала одну восьмую часть всего имущество, а также принадлежавшее лично её согласно брачному договору имущество.

Важную роль в азербайджанской дореволюционной деревне играли старики (аксакалы), которые выступали в качестве советчиков и посредников в делах, касающихся жизни селения или отдельной семьи. Молодёжь и дети, а также женщины не имели права участвовать при обсуждениях того или иного вопроса. Лишь иногда пользовавшиеся особым уважением старухи приглашались для обсуждения того или иного вопроса. В семейных взаимоотношениях господствовало полное подчинение младших старшим: сын не имел права возразить отцу, или ослушаться его. Уважение к старшим и в настоящее время остаётся существенным элементом семейной и общественной жизни азербайджанцев.

Уход за детьми всецело лежал на матери. Положение мальчика в семье сильно отличалось от положения девочек. С 6-7 лет воспитанием мальчиков начинали заниматься дедушка, отец и старший брат. С этого же возраста начиналось и религиозное воспитание детей.

Процесс заключения брака в Азербайджане состоял из трёх этапов, которые очень часто наблюдаются и в наши дни: 1) предварительного сго-

вора – белге, когда после согласия родителей сваты дают кольцо, шёлковый платок и немного сладостей; 2) обручения – нишан, когда семья жениха преподносит невесте украшения, материал на платья, а её семья – сладости; 3) собственно свадьба – той, сопровождаемый свадебными подарками – той хончасы. Ко дню обручения жених дарил невесте дорогие шёлковые ткани, бархат, золотые нагрудные и головные украшения. Родственницы жениха укладывали подарки на подносы, которые покрывали красными покрывалами.

Но все изменилось! Перемены в азербайджанской семье произошли за годы Советской власти. Новые условия жизни породили и новый семейный быт. Патриархальные пережитки были почти полностью устранены. Позднее и в настоящее время семья создаётся, как правило, из юридически равноправных, экономически самостоятельных, любящих друг друга молодых людей. Женщины-азербайджанки работают наравне с мужчинами в сельском хозяйстве, промышленности, на строительстве, в учреждениях культуры и т.д. Воспитание детей также изменилось. Мальчики и девочки воспитываются в одинаковых условиях. Наряду с семьёй в воспитании детей принимает участие и общество через детские сады, школы и интернаты.

У татарских народов! Существовало разделение между мужской половиной населения и женской. Девушек изолировали от молодых людей, до свадьбы они не общались. Мужчина имел более высокий статус, чем женщина. Все татарские семьи глубоко патриархальны были. Все, что говорил отец, исполнялся беспрекословно. Дети почитали мать, но жена практически не имела право голоса. Мальчиков воспитывали во вседозволенности, так как они – продолжатели рода. Девочек с детства учили благопристойности, скромности, подчинению мужчине. Юные девушки знали, как вести хозяйство, помогали матери по дому.

Браки заключались по договоренности между родителями. У молодых согласие не спрашивали. Родственники жениха обязаны были заплатить калым – выкуп. Большинство свадебных обрядов и застолье происходило без присутствия жениха и невесты, в них участвовала многочисленная родня. Девушка попадала к мужу только после уплаты калыма. Если жених устраивал похищение невесты, то семья освобождалась от выкупа.

Перемены в татарской семье произошли за годы Советской власти. В настоящее время семья создаётся, как правило, из юридически равноправных, экономически самостоятельных, любящих друг друга молодых людей.

Отношения азербайджанцев и татар. Много мишар оказались в Баку из-за того, что бежали от раскулачивания.

По переписи населения 1989 года в Азербайджане было около 33 тысяч татар, сейчас их намного меньше. В Азербайджане достаточно давно

не проводится перепись: считается, что это им не надо. Поэтому точной информации на данный момент нет (осталось их, примерно, пять тысяч).

Учитывая, что татарский и азербайджанский языки очень близки, у нас одна религия, а культуры чем-то похожи – татары хорошо интегрируются в современное азербайджанское общество. В принципе, успешных татар больше, чем у представителей других нацменьшинств Азербайджана.

Есть смешанные браки. Но в таких семьях присутствует татарское начало: там сохраняются традиции, очень часто и язык. Есть такие примеры: рожденным дают два имени – одно татарское, второе азербайджанское. Очень часто язык в таких семьях знают, поскольку на них влияют әби-бабайлар (бабушки-дедушки). Если воспитываются бабушкой, то язык сохраняется.

В Национальном архиве Республики Татарстан сохранились документы, наглядно подтверждающие, что азербайджанский и татарский народы связывают не только общность языка и религии, но и глубокие исторические традиции взаимопомощи и сотрудничества. В них есть, например, сведения о том, что азербайджанцами, жившими в Казани на рубеже XIX и XX столетий, было создано свое национальное общество. Помимо прочего, оно пропагандировало и распространяло сатирический журнал “Молла Насреддин”, редактировавшийся выдающимся азербайджанским писателем-сатириком Джалилем Мамед-Гулу заде. Это острое на язык издание, которое охотно читали в Османской империи, Средней Азии, Уфимской губернии, судя по всему, пришлось по вкусу и казанским татарам.

Вряд ли можно пренебречь и свидетельством о том, что великого татарского поэта Габдуллу Тукая лечил азербайджанский врач, причем, никто иной, как будущий выдающийся политический деятель, писатель, драматург Нариман Нариманов. Никогда не сотрется из летописи дружбы наших народов и тот примечательный факт, что первая труппа татарского национального театра была сформирована именно в Баку. И по сей день в нефтеносных районах Азербайджана проживает немало татар, предки которых приехали сюда более ста лет назад на заработки.

Литература

1. Азербайджанский-и-татарский-народы. URL: http://fnkaa.ru (дата обращения: 12.01.2020).

ӘЛЕМДІК ТІЛДІК БЕЙНЕСІНДЕГІ «АҚҚУДЫҢ» ТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ

Арипбай А., Астана медицина университеті, II курс студенті

Ғыл. жет. – филол. ғыл. канд., доц. Қ.Т. Қаирбаева

Көшпелі елдің барша тіршілік болмысы табиғатпен тамырлас. Жыл маусымдарымен санаса отырып, көшіп-қонуға бейімделген көшпелі қазақтың материалдық өндіріс жүйесі шаруашылықтың біртұтас

құрылымын қалыптастырып, мұның өзі бір-бірімен өзара біте қайнасқан әлеуметтік-экономикалық және әлеуметтік-мәдени жүйені орнықтырған. Мұндай жүйе барша өмір салты, әлеуметтік тарихтың қарқынын, материалдық және рухани мәдениеттің төлтума қасиетін, салт-дәстүр мен талғам-танымды, т.б. реттеп әрі өміршең етіп отырды.

Көшпелілер табиғат құбылыстарына, қоршаған ортаға қарсыласы ретінде қарамаған. Неғұрлым табиғат сырын терең танып, табиғатпен етене болған сайын өмір сүруге қолайлы мүмкіндіктердің де молая түсетінін жақсы білген. Сондықтан да олар табиғатты бағындыру арқылы емес, табиғатпен тіл табысу арқылы бақытты өмір сүруге болатынын тәлім тәжірибе деңгейінде ғана біліп қоймаған, мұның өзі халықтың адамгершілік, этикалық қалыптарына айналған. Осыған байланысты тілші-ғалым Ж.А. Манкеева былай дейді: «Табиғат көрінісіне, жағдайына икемделу – адамның негізгі бір қасиеті. Жүздеген, ия мыңдаған жылдар бойы жалғасатын бұл икемделу тек материалдық өндіріспен ғана байланысты емес, ол адамдардың ой-өрісіне де әсер етеді. Этнос пен табиғатты біртұтас ұғым деп қарау әсіресе көшпенділер мәдениетін, психологиясын түсіну үшін ерекше маңызды. Себебі, олар көбінесе осы екі ұғымның (этнос пен табиғат) нәтижелік көрінісі» [5: 32]

Өз еңбегінде Шоқан осынау дала көшпелілерінің ақынжанды болып келетіні, ой-қиялының жүйрік болып бітетіні мұңсыз-қамсыз көшпелі тіршіліктің арқасы болу керек немесе ұдайы ашық аспан астында, шет-шегі жоқ шүйгін дала құшағында ғұмыр кешкен соң табиғат шіркінді тәңірі тұтқандықтан да болар деген құнды пікірін алға тартады.

Түркілердің түсінігінше, құс – аспанның белгісі. Халық сүйіп ардақтаған, «құс падишасы» атанған киелі құс *–аққу*. Аққу кез келген көлге мекендемей, аса талғампаз, тәкаппар болып келетіндіктен, қазақ үшін тазалық пен сұлулықтың символы ретінде танылады. Аққудың көркі, мінез-қылығындағы ерекшеліктер сонау көне дәуірден бері халықты таңдандырып келеді. Оның иілген мойнының әдемілігі, су бетінде маңғаздана жүзгені, ұшқанда қанат қағып көтерілуі – табиғаттың әсем бір құбылысы. Тіпті қазақ халқы адам бойындағы жақсы қасиеттерді осы құсқа балайды. Құстардың ішінде жұптасып жүретіні осы – *аққу*. Аққулардың бір-біріне беріктігі туралы ел аузында ғасырдан-ғасырға айтылып келе жатқан мифтік аңыздар бар. Бұл құстың бір-біріне сүйіспеншілігі сондай, егер түрлі себептен біреуі өлсе, екіншісі бұл қайғыға шыдап тұра алмайды екен. Жесір қалған аққу көк аспанның сонау биіктігіне самғап, сонда соңғы «әнін» айтып болғаннан кейін жерге қарай оқша зуылдап, тасқа соғылып өледі-міс. Бұл шындық па? Жоқ. Бірақ жұбайынан айырылған құстың «қуу-у... қуу-у..қуу» – лап сол жерден көп уақыт кетпейтіндігі шындық. Демек, аққу – қазақ бақытының баламасы,

терең сүйіспеншілік пен ұлы махаббаттың жаршысы. Мәселен, «Қыз Жібек» жырында «қаз» махаббат елшісі ретінде Төлегенге хабар береді:

Жолдас ермей елінен,
Жалғыз өзі жөнелді
Бір ғашықтың зарпынан.
Қаздың даусын есітіп
Сабыр қылып тұрмады,
Дүниеге мойын бұрмады .

Ал Төлеген елінен жалғыз өзі Жібекке аттанғанда , жолдас болып бірге еріп жүреді. Сонда Төлеген көз жұмар алдында аспанда ұшып жүрген алты қазбен арыздасып аһ ұрып, зарлана еліне сәлем қошын жолдайды.

Қаздың махаббат елшісі ретіндегі сипатын О.Бөкейдің «Аспанда ұшқан алты қаз» әңгімесінен де кездестіреміз: ... *Сен әлі де үнсіз, ой-қиял құшағындасың. Әне, төбеңнен, тіпті жақын, қаздар ұшып өтті. Жылы жаққа қайтып барады. «Біреу, екеу, үшеу ... алтау!» Санап шықтың. Қаздар бейне бір Уәзірханнан сәлем жеткізгендей қиқулап, сарнап барады. Шынында да, Батыстан ұшып барады ғой. Мүмкін, сен сонда «аспанда ұшқан алты қаз ...» деп тұлымшағыңнан бері жаттап өскен Төлеген зарын қайталаған шығарсың ішіңнен. Ол – сол дәуірдің өзіндей, зарлы сарынындай елес бермей ме. Жоқ, сен ... Мүмкін, сен, Уәзірханым қалада жүрсе, құстардың қайтқанын көре алмай қалады-ау деп сезіктендің бе?».*

Көшпелілер ұғымында аққу киелі құс. Тәңірлік діннің негізі, діңгегі, сенімді тірегі – тотемизм болса, аққудың тотемдік түсінікпен байланысып жатқандығы күмәнсіз. Саха, алтай, тофа, бурят, кет, селькут т.б. халықтарда аққу тотемдік құс және ол рудың аналық тармағының басы [3: 599 .]

Бұл туралы Н.А. Алексеев былай дейді: «По материалам Л.П. Потапова, у тувинцев был род хуу (лебедь). У тувинцев рода хуу в старину был обычай дарить убитого лебедя при сватании невесты? Пришедший с убитым лебедем сватать невесту отказа не получал, постолько сильна была традиция, связанная с верой в лебедя как предка и покровителя рода» [1: 144 .]

Қазақтарда аққуды «киелі» деп санау ескі бақсылардың ылғи аққу терісін киіп жүруінен де көрінетін. Ал қазақтың байырғы қобызы аққудың бейнесіне ұқсайтын болған. Бұл дәстүрдің себебін Ә. Марғұлан: «біріншіден, аққудың даусы – жаратылыстағы құлаққа әдемі естілетін ең сұлу үннің бірі. Екіншіден, аққу – киелі құс, оны еш уақытта атып өлтірмейді, тарихи заманда аққу түркі тайпаларының бір тотемі болуға тиіс», – деп жазады [4:218] Аққудың түркі тайпаларының бір тотемі болғандығын *қазақ* этнонимінің шығу төркінін зерттеушілер де дәлелдей түседі. Қазақтардың эстетикалық көзқарасында бұл құс сұлулықтың жанды мұратына айналған. Мәселен, «Ер Тарғын» жырындағы Ақша ханның қызы Ақжүніс:

Апам менен атамның

Асыранды қазы едім, – дейді.

Әрине, басқа әдеби дәстүр бұл теңеу түсініксіз-ақ.

Ең алғаш қадам басқанда да *«қаз-қаз»* деп айтады:

Аттасаң алға:
«Оңдасын алла» , –
Біз де саған деселік.
Жаялық құшақ,
Қолға алып пышақ,
Тұсауыңды кеселік.
Атам қазақ баласы,
Қаз-қаз тұрып қарашы?! (Б.Күлеев)

Қазақ сүйген жарының мойнын *қаз мойын* атайды, жайған құшағын *қаз қанат* дейді. Даланың ең үздік шешеніне *қаз дауысты* деген атақ берілген. Мұның бәрі халықтың өзі киелі тұтқан құсқа деген құрметі.

Аққу тек қазақ танымында ғана емес, орыс халқы үшін де қасиетті саналған. Г.Гачев сөзімен айтсақ: «Аққу – әлем құсы және де ол «ақ аққу» әйел (нәзіктіктің) бастамасы. Аққу – ғарыштың киелі жануары, оның тұқымы жарықтан, ауа мен судан өрнектелген» [2: 234 .]

«Аққудай иілген мойны, жаңа туған айдай иіле біткен жіңішке қасы, жазық маңдайынан тура түскен әсем мұрны, ителгінің тамағындай аппақ, жұмыр иегі мен қымсынғанда қызыл арай теуіп тұратын нұрлы жүзі, бәрі-бәрі қолдан ойылып жасағандай» (Қ.Жұмаділов. «Тағдыр»).

Әдебиет

1. Алексеев Н.А. Традиционные религиозные верования тюркоязычных народов Сибири. – Новосибирск, 1992. – 239 с.
2. Гачев Г. Национальные образы мира. – М., 1988, 448 с.
3. «Қорқыт ата» энциклопедиялық жинақ. – Алматы, 1999. – 799 б.
4. Марғұлан Ә. Ежелгі жыр аңыздар. – Алматы, 1985. – 368 б.
5. Манкеева Ж. Қазақ тілінің заттық мәдениет лексикасы. Автореф. дисс. филол. ғыл. док.: 10.02.06. – Алматы, 1997. – 53 б.

КАЗАН ШӘҺӘРЕ УРАМ ИСЕМНӘРЕНЕҢ ОРФОГРАФИК ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Әбрарова А., КФУ, I курс магистранты
Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Г.К. Һадиева

Казан шәһәренең зур тизлек белән үсүе, яңа урамнарның саны ишәя бару аларга бүгенге көн таләпләренә туры килә торган исемнәр бирү ихтыяҗын тудыра. Бу ихтыяҗны канәгатьләндерү өчен шәһәр топонимиясенең хәзерге системасының закончалыкларына таянып эш итәргә кирәк [1: 64-65].

Казан шәһәре Башкарма комитетының «Казан шәһәре атамалар реестры турында» карары нигезләмәсендә башкаладагы һәр урам, проспект, мәйдан, проезд, тыкрык, шоссе, тракт атамалары кертелгән. Реестрда 2146 урбанонимга аңлатма бирелә.

Реестрда күпчелек урбанонимнар транслитерация ысулы белән бирелгән, чөнки урам атамалары тәрҗемә ителми. Урбанонимнарның язылышлары, оригиналдагы аффикслары сакланган килеш, икенче тел материалы белән бирелә.

Әлеге ысулдан файдаланганда, кайбер татар авазларының (ә, ү, ң, җ, һ, ө) рус телендә бирелү юлларына игътибар итеп китү урынлы, мәсәлән:

– Ә-Э хәрефе: *Авиатозучелэр, Эпсэлэмов, Актубэ, Ак чэчэклэр, Алчэчэк, Элмэт, Питрэч, Сэйдэш, Телэче, Хэйдэр Бигичев, Чилэбе, Чирмешэн*;

– Ү-У хәрефе: *Авиатозучелэр, Эбубэкер Терегулов, Актубэ, Тубэн Кама*;

– Җ-Ж хәрефе: *Эгерже, Аяз Гыйлэжев, Жэудэт Фэйзи, Тажи Гыйззэт*;

– Ө-О хәрефе: *Голшат Зэйнашева, Монир Агишев, Ростэм Яхин, Яшь Коч*;

– Ң-Н хәрефе: *Туфан Миннуллин, Чынгыз Айтматов.*

Реестрда шулай ике телдә дә язылышлары дөрес бирелмәгән урбанонимнарны очратырга була, мәсәлән: *Бэхетле – Бахетле, Булэк – Буляк, Икмэкле – Икмякле, Кунче – Кунче, Мэнгелек – Мянгелек, Сердэш – Сердаш, Соенеч – Сиенеч, Узэнле – Узянле, Чирэмле – Чирямле, Шэфкать – Шавкат, Чэчэк – Чэчэк, Омет – Эмет, Яшьлэр – Яшляр, Яшь Коч – Яшь Кыч* һ.б.

Тәрҗемә ысулына килгәндә, ул 1990-2000 нче елларда киң таралышка ия була. Уртаклык исеме белән мотивлашкан рус телендәге шәһәр атамаларының мәгънәләре татар теленә турыдан-туры тәрҗемә ителгән, мәсәлән: улица Дубравная – Имәнлек урамы, улица Родины – Ватан урамы. Бүгенге көндә әлеге ысул кулланылмый, чөнки урам исемнәре тәрҗемә итеп бирелми. Шул ук вакытта, реестрда кайбер атамаларның татар һәм рус формалары яшәве дәвам итә: улица *Победы – Җиңү* урамы; улица *Приволжская – Идел буе* урамы; площадь *Тысячелетия – Меңьеллык* мәйданы һ.б. Топонимнар нигезендә барлыкка килгән урбанонимнарның телдә кабул ителгән тәрҗемә варианты булса, шуның ярдәмендә бирелә: *Тюлячинская – Теләче* урамы; *Тюменская – Төмән* урамы; *Услонская – Ослан* урамы; *Челябинская – Чиләбе* урамы һ.б. [2: 294].

Казан шәһәрендә 2019 нчы ел ахырында барлыкка килгән яңа урам атамалары улица *Зеленая Роща – Зеленая Роща* урамы, *Алмазная* улица – *Алмазная* урамы; улица *Алтын – Алтын* урамы; улица *Айтуган – Айтуган* урамы; улица *Райхан – Рәйхан* урамы – бер телдә теркәлгән.

Атаманы катнаш ысул белән биргәндә, аның бер өлеше – оригинал телдә, икенчесе – кабул ителгән тәрҗемә формасында килә. Урам-юллар челтәренә караган объектлар тәрҗемә итеп бирелә: улица – урам, переулок – тыкрык, проезд – юл, площадь – мәйдан, слобода – бистә. Алынма булып торган сүзләр тәрҗемә ителми: проспект Ибрагимова – Ибраһимов проспекты; Оренбургский тракт – Оренбург тракты. Составында сан булган атамалар да өлешчә тәрҗемә ителә: 8-я Залесная – 8 нче Залесная урамы һ.б. Шулай ук урбанонимнар составында булган поперечно-, большая, малая,

старая, право-, лево- компонентлары кайбер очракларда тәрҗемә ителә: Большая Мухаметшина – Зур Мөхәммәтшин урамы (ләкин Большая Заречная – Большая Заречная урамы); Старо-Аметьевская – Иске Әмәт урамы (ләкин улица Старая – Старая урамы), һ.б. [2: 295].

Казан шәһәре урам атамаларын төзелеш-ясалыш ягыннан (тамыр, кушма, тезмә, ясалма) төрләргә бүләргә мөмкин:

I. Тамыр урбанонимнар: Дулкын, Лачын, Мирас, Намус, Сөенеч, Уңыш, Урман, Уртак, Хыял, Өмет, Энҗе, Юмарт һ.б.;

II. Ясалма урбанонимнар:

а) кушма урбанонимнар: Аккош, Алчәчәк, Балачак, Гөлбакча, Сабантуй һ.б.;

ә) тезмә урбанонимнар: Абдулла Алиш, Адмирал Ушаков, Ак каен, Ерак Кабан, Казан яшьләре Матур тыкрык, Су Анасы, Таллы яр һ.б.;

III. Ясагыч кушымчалар ярдәмендә ясалган урбанонимнар:

-лык/-лек: Агачлык, Батырлык, Дуслык, Туганлык, Яшьлек, Изгелек һ.б.;

-чы/-че: Елгачылар, Күперчеләр, Тамчы, Игенче һ.б.;

-лы/-ле: Наратлы, Затлы, Каенлы, Кояшлы, Назлы, Нурлы Серле һ.б.;

-даш/-дәш: Сердәш, Замандашлар, Юлдаш, Якташлар һ.б.;

-гач/-гәч: Алмагач һ.б.

Күп урбанонимнар реестрда бер телдә генә бирелә. Андыйларга түбәндәгеләрне кертергә мөмкин: Алтын Балык, Боевая, Главная, Дуслык, Игелекле, Игенче, Иман, Каенлы, Красивая, Лучистая, Матур, Назлы, Намус, Нурлы, Сабантуй, Татарстан, Ташаяк, Угловая, Центральная, Яз, Якташлар һ.б.

«Казан шәһәре атамалар реестры турында» карары нигезләмәсендә Казан шәһәрендә булган барлык урбанонимнар да урын алган. Урам атамалары язылышында төрле елларга хас: транслитерация, тәрҗемә, катнаш һ.б. ысулларның өстенлек итүе, урбанонимнар язылышында күп хаталарга китерә, бу бигрәк тә татар хәрефләре бирелешенә аеруча зур йогынты ясый. Мондый каршылыкларга очрамас өчен һәр атаманы рәсми документларга теркәгәнче, тел галимнәре белән берлектә аерым утырышлар булдыру һәм бердәм язылу ысулына таяну мөһим.

Әдәбият

1. Саттаров Г.Ф. Ни өчен шулай аталган? – Казан: Татар. кит. нәшр., 1971. – 127 б.
2. Татар лексикологиясе: өч томда / проект җит. М.З. Зәкиев; ред. Г.Р. Галиуллина. – Казан: ТӘһСИ, 2017. – Т. III. 1 кис. – 536 б.

ЭМОЦИЯЛӘРНЕ БЕЛДЕРҮДӘ СИНОНИМЛЫК МӨНӘСӘБӘТЛӘРЕ

Әминова Г., КФУ, III курс студенты

Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Э.Н. Денмөхәммәтова

Эмоция – кешенең хисләре, кичерешләре, тойгылары, дип бирелә аңлатмалы сүзлектә [5: 574]. Нинди дә булса хис – кичерешне, эмоцияне белдерү өчен сөйләмдә катып калган гыйбарәләр, фразеологизмнар, терминнарны куллана ала. Алар, үз чиратында, язма сөйләмдә синонимик

рәтне хасил итәләр. Эмоцияләрне белдерүче чаралар тел белән генә түгел, ә психологик, тарихи, этнографик һәм культурологик факторларга да бәйле. Эмотив лингвистика нәкъ менә кеше эмоцияләренең телдә белдерелү чараларын өйрәнә. Хис – кичерешләрнең вербальләштерелүе телләрдә төрлечә чагыла ала. Матур әдәбият контекстында билгеле бер ситуацияләрдә теләсә нинди сүз эмотив коннотация алырга мөмкин дип исәпләнә. Нәкъ менә шул турында уйланулар мәкаләне шушы темага багышларга кирәк, дигән фикергә китерде.

Ә. Еникинең "Гөлләндәм туташ хатирәсе", "Матурлык", "Әйтелмәгән васыять" – укучы тарафыннан иң яратып укыла торган әсәрләр. Язучы үзенең иҗат җимешләрендә кешенең хис – кичерешләрен, бәхетле мизгелләрен һәм хәсрәтле минутларын тел – сурәтләү чаралары ярдәмендә җиткерә. Әсәрләрдә кайгы һәм шатлык хисләре төрле чаралар ярдәмендә белдерелгән. Мисал өчен, *"Билгеле, ул балаларына бик риза, күңеленнән аларга рәхмәтен укып кына тора, әмма шулай да аларның бу соңгарак калган яхшылыклары вакыт – вакыт карчыкка аны фани дөньядан юатып озатыр өчен генә эшләнгән шикелле булып тоела, шуңа* ***йөрәге сызланып куя****, һәм* ***чыкмаган җанда өмет бар дигәндәй****, иң элек бер алласына сыенып, тыныч кына ята бирә"* [2: 24]. Күргәнебезчә, автор геройның хәсрәтен *йөрәге сызланып куя* күчерелмә мәгънәдәге гыйбарәсе аша бирә. Җөмләдә китерелгән мәкаль ирония белән бирелеп, хәсрәтнең ни дәрәҗәдә тирән булуын күрсәтә. Түбәндәге мисалларны да кайгы – хәсрәтне сурәтләүче синонимнарга кертеп карарга була: "*Шагыйрь тавышы өзелгәндәй шулай ук кинәт кенә тынып кала, башын артка чөя һәм күз төбендә аның* ***тәгәрәп төшә алмаган яшь бөртекләре күренә****"*[2: 29]. "*Атналар буе янымнан китмичә* ***кан калтырап утырган чакларында*** *нияләр уйлап, нияләр кичергәнен аның* ***саргаеп – суырылып калган йөзеннән*** *ук күреп була иде*" [2: 354]. "*Шуларны уйлагач, Акъәбигә* ***гаять авыр булып китә****, алар да, үзе дә аңа бик кызганыч булып тоела һәм ихтыярсыздан* ***кайнар яшьләре мөлдерәп агып төшә***"[2: 30]. Мисалларда китерелгән эмоциональлекне белдерүче берәмлекләр бер-берсеннән хис-кичереш дәрәҗәсенең төрлелеге белән аерылалар. Кайгы-хәсрәтнең иң югары ноктасын *чыкмаган җанда өмет бар* мәкале белдерә.

Ә. Еники әсәрләрендә күңелгә сыймаслык бәхетне чагыштыру һәм сынландыру аша укучысына җиткерә, аны герой кичергән хисләр дәрьясына алып кереп китә. Бәхет һәр кеше өчен үзгә төшенчә булып тора һәм ул сәбәбенә, урынына, вакытына карап, әдип тарафыннан төрлечә сурәтләнә. Мисал өчен, *"Аңлыйсызмы, күз алдыгызга китерә аласызмы – гүя бу зураеп ачылган сыңар күздәге өнсез караш та,* ***бер адәм затына гына түгел, бөтен җан иясенә хас нindидер менә үзе эшләгән могҗизага таң калу һәм шуңа чиксез куану, шуның белән әйтеп бетергесез горурлану ап-***

ачык чагылып тора иде*: ул тапкан бит бу баланы!"*[1: 358]. *"Тик* ***шушы моң эчендә, томан аша караган тулы ай*** *төсле, Бәдретдиннең әнисе үзенең* ***сүзсез шатлыгы белән яктырып утыра****"* [1: 358].

М. Мәһдиев әсәрләрендәге образлар уртак максат, уртак авырлыклар, уртак сагыш белән яшиләр. Автор иҗатында кешенең күңел кичерешләрен, эмоциональ халәтен чагылдыруга зур урын бирелә. "Ут чәчәге", "Без – кырык беренче ел балалары" һәм "Кеше китә – җыры кала" әсәрләрендә ул геройларны төрле ситуацияләрдә калдырып, аларның уйларын, хис – тойгыларын укучыга җиткерә. Моңа мисал булып, *"Ләкин Зәйтүнә өчен бу көтеп тору бик бәхетле бер мизгел иде, ул* ***рәхәтенә чыдый алмыйча****, Асафның яңагыннан сыпырды, үзе еш – еш сулый,* ***үзе көлә, үзе елый да иде булса кирәк****"* [4: 491]. Бу җөмләдә язучы геройның шатлыгын антонимнар ярдәмендә сурәтли, шушы хисләрнең ни дәрәҗәдә көчле булуын *рәхәтенә чыдый алмыйча* гыйбарәсендә чагылдыра. Шушы ук юнәлешкә караган мисаллар булып, *"Юантык хатын* ***шат чырайлы, каушаган*** *кызына* ***сөеп карады****"* [4: 481]. *"Баязитова кайтып керүгә капчыгын чишеп газетага төргән рулетны әнисенә бирде. Сеңелләре* ***йөгерешеп килделәр, кочакладылар****"* [3:23].

М. Мәһдиев кайгы – хәсрәткә баткан, аннан чыгу юлын таба алмаган геройларның эмоциональ халәтен аларның тышкы портретлары аша сурәтли. Мисал өчен, *"Сәхабә* ***кипкән, ябыккан, саргайган****"* [3: 159]. "*Борчу-хәсрәт тормышны үзгәртте дә куйды. Аның чигәсендә* ***ак чәчләр*** *күренде"* [4: 494]. Автор китергән *кипкән, саргайган, ябыйккан* хатын образы укучыда кайгыга бирелеп, төшенкелектә гомер кичергән кеше халәтен тирәнрек күзалларга ярдәм итә. *Ак чәчләр* күп борчу-хәсрәт аша узып, өмете өзелгән мәгънәсенә ишарә ясап бирелгән. Бу хисне автор фразеологизм һәм метафора ярдәмендә дә сурәтли: *"Теге явызыңны тизрәк алып кит, кырык ел яшәгән коемнан куып чыгарды, – дип* ***җиде пар күзеннән яшь коя*** *ди..."* [3:159]. *"Иренең коточкыч гарип булып кайтуына, сугышның аларның бәхетен җимерүенә һәм дөньяның башка күп җәбер – каһәренә ачудан аның йөрәгенә күптәннән инде* ***кара кан урнашкан*** *иде"* [3: 231].

Гомумән алганда, Ә. Еники белән М. Мәһдиев иҗатында кешенең эмоциональ халәтен белдерү зур урынны алып тора. Эш барышында эмоцияләрнең фразеологик әйтелмәләр, метафора, антонимнар, мәкальләр кулланып, ирония рәвешендә, чагыштыру, сынландыру һәм тышкы портрет аша бирелүен мисаллар ярдәмендә тикшердек һәм шатлык, кайгыны чагылдыручы эмоцияләрнең синонимнар ярдәмендә бирелешен ачыкладык.

Әдәбият

1. Еники Ә.Н. Әйтелмәгән васыять: Повестьлар, хикәяләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2014. – 431 б.

2. Еники Ә.Н. Әсәрләр: 2 томда: 2 том: Повестьлар. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1991. – 415 б.

3. Мәһдиев М.С. Кеше китә – җыры кала: Хикәя һәм повестьлар. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1979. – 272 б.
4. Мәһдиев М.С. Сайланма әсәрләр: 3 томда: 1 том: Повестьлар. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1994. – 534 б.
5. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: 3 томда: 3 том. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1981. – 832 б.

ТАТАР МӘДӘНИЯТЕНДӘ ХАТЫН-КЫЗ СЫЙФАТЛАРЫ БИРЕЛЕШЕ

Әсхәдуллина Г., КФУ, III курс студенты
Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Д.Х. Хөснетдинов

Татар халкы тормышында хатын-кызларның яшәү рәвешен, бурычларын, фикер йөртү үзенчәлекләрен ачыклау өчен, халыкның гасырлар дәвамында туплаган хәзинәсе – йола, гореф-гадәт, авыз иҗаты үрнәкләре ярдәм итә. Лингвокультурологик анализ нигезендә тел һәм мәдәниятне яшәтүче халык аңында тудырылган хатын-кыз камиллеге (идеалы) һәм тискәре яклары (антиидеалы) турындагы күзаллауларны торгыза алабыз.

“Хатын-кыз” концептының психологик үзенчәлекләре яссылыгына характер үзенчәлекләре, аның әхлакый сыйфатларын, интеллектуаль һәм эмоциональ үзлекләрен күз алдында тотабыз, шулай ук хатын-кыз һәм ир-ат арасындагы мөнәсәбәтләр дә искә алына.

Татар хатын-кызының төп эше элек-электән йортны карап тоту, хуҗалыкны алып бару, өй эшләрен тиешенчә эшләү булган. Шуңа бәйле рәвештә татар дөнья картинасында ялкау һәм эшчән поляр үзенчәлекләре чагылыш таба:

Аш өенә күз салсаң, хуҗа хатынының йөзен күрерсең.

Хатын-кызның интеллектуаль үзенчәлекләре дигәндә, аның акылы күз алдында тотыла. Татарларда *Акыллы хатын – хәзинә; Белемле кыз – бирнәле кыз* дигән мәкальләр бар.

Мәкаль һәм әйтемнәрдә хатын-кызның тискәре сыйфатлары белән бергә уңай сыйфатларыда мактап әйтелә. Аеруча елгырлык, акыллылык кебек сыйфатлар. Мәсәлән:

Уңган хатын кар өстендә казан кайната.

Ләкин шуны искәртергә кирәк: акыллы дигән төшенчә астында югары интеллектлы дигән мәгънә күз алдында тотылмый, ә зирәк, тугры, уйлап эш итүчән дигән мәгънәне аңларга кирәк. Ләкин патриархаль җәмгыятьтә ирләр хатын-кызның фикеренә колак салмаганнар. Бу татар дөнья сурәтендә дә, шул исәптән паремиологиясендә дә, чагылыш тапкан:

Тавык – кош түгел, хатын – кеше түгел.

Мәкаль һәм әйтемнәрдә хатын-кызларның уңай әхлакый сыйфатларына өстенлек бирелә. Мәсәлән, беренче чиратта хатын-кыз акыллы уңган, яхшы хуҗабикә булырга тиеш. Мәсәлән,

Акыллы хатын – хәзинә;

Яхшы хатын – өй даны кебек әйтемнәр шул хакта сөйли.

Татар халкы күзаллавында хатын-кызга хас булырга тиешле тагын бер сыйфат – әдәплелек, оялчынлык:

Оялчан хатын – шәһәр бәясе, оячан ир – тәкә бәясе;

Хатын-кызны бизәктән дә бигрәк әдәп-нәзакәт бизи һ.б.

“Яхшы хатын” лексик-семантик төркеменә караган мәкальләрдә идеаль хатынның төп сыйфатлары билгеләнә. Алар хезмәт сөючән, иренә буйсынган, акыллы булырга тиеш:

Акыллы хатын – хәзинә;

Дөнья рәхәте изге хатын белән.

Яман, усал, оятсыз хатыннар турындагы мәкальләр ике тапкыр күбрәк:

Алама хатын – аязлы-яктылы көн;

Оятсыз хатын – тозсыз аш кебек.

Татар халык мәкальләре начар, яман хатынны бәла белән тиңлиләр, аңа түзеп торырга ярамый, хатыннарга акыл өйрәтергә, ягъни кыйнарга да өндиләр: *Хатын-кызның елга бер чәчен туздырып кыйнамасаң, башына карга оялый, ди.; Хатынны җандай ярат, кыйнап аркасын канат.*

Мәкальләрдә төрле тәкъдимнәр, нормалар бирелә, шулай ук хатын-кыз нинди булырга яки булмаска тиешлеге әйтелә. Мәсәлән,

Хатын алганда, төсеннән бигрәк холкын тикшер;

Татар халык мәкаль һәм әйтемнәрендә хатын-кыз холкының иң еш телгә алына торган тискәре сыйфаты булып явызлык тора. Мәсәлән,

Яман хатын алганчы, буйдак йөр картайганчы;

Аяз көннең яшеннән, хатын-кызның усалыннан курык;

Ешлыгы буенча икенче урында күп сөйләү кебек тискәре гадәтне гаепли торган мәкаль һәм әйтемнәр тора. Мәсәлән,

Ир бер сүзле, хатын кырык сүзле;

Хатыннар өчен иң авыр эш – сер саклау.

Исрафчы, уңмаган булу кебек сыйфатларны гәүдәләндергән мәкаль һәм әйтемнәр саны күп булмаса да, халык аларны кискен гаепли. Мәсәлән,

Исрафчы хатынга патша байлыгы да җитмәс.

Татар халкында ирдәүкә булу хатын-кызларның тискәре сыйфаты санала. Физик көч, тәртипсезлек мәкаль һәм әйтемнәрдә тәнкыйтьләнә. Мондый хатын-кызларны ирдәүкә дип тә, кыз тәкә дип тә атыйлар. Мисалларга игътибар итик:

Ирдәүкә ни ир түгел, ни хатын түгел;

Ирдәүкә хатынга сакал җитмәс.

Шунысын билгеләп үтәргә кирәк: татар халык мәкаль һәм әйтемнәреннән күренгәнчә, хатын нинди генә булмасын (яшьме – картмы, чибәрме – ямьсезме, тырышмы – ялкаумы), аңардан башка тормыш мөмкин түгел: *Хатын кеше – өй фәрештәсе.*

Хатынсыз өй сусыз тегермән кебек.

Татар халык мәкаль һәм әйтемнәрендә кызларның көләргә яратучанлыгы турында да әйтелә: *Кызлар бүрәнә ярыгыннан да көлә.*

Кызлар кара сыерның борын тишегеннән көләләр.

Күргәнебезчә, татар дөнья сурәтендә хатын-кызга төрле уңай һәм тискәре әхлакый сыйфатлар хас.

Әдәбият

1. Нәкый Исәнбәт. Татар халык мәкальләре. 2 том. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1963.

ШАГЫЙРЬ ШӘХЕСЕН МӘҢГЕЛӘШТЕРҮ: ТАТАРСТАНДА ТУКАЙГА ҺӘЙКӘЛЛӘР

Әхмәдиева Й., КФУ, II курс студенты

Фән. җит. – филол. фән. докт., проф. Ф.С. Сәйфулина

Халкыбызның бөек шагыйре, татар поэзиясен төрки дөньяга танытучы шәхес – Габдулла Тукай исемен мәңгеләштерү – шагыйрьнең вафаты көненнән үк башлана. Татарстанның авыл-шәһәрләрендә, шагыйрь туган, яшәгән яки булган төбәкләрдә аның исеме белән урам, сквер, парк исемнәрен атау, музейлар ачу, картиналар язу – шушы юнәлештәге эшләрнең бер юнәлеше.

Әлеге юнәлештә башкарыла тораган эшләрнең тагын берсе – шагыйрь исеме белән бәйле булган төбәрләрдә һәйкәлләр кую белән бәйле. Шундый урыннарның берсе – Кушлавыч авылы – дөньяга татар халкының бөек улы Габдулла Тукайны биргән авыл. Ул элеккеге Казан губернасы Казан өязе Иске Мәңгәр волостенә кергән. Шагыйрьнең бронзадан эшләнгән бюсты Кушлавычта 1955 елда куела, аның скульпторы – И.А. Новоселов. Монда, шулай ук, 1976 елда Тукайга багышланган музей да ачыла [1: 23].

Казан шәһәре белән шагыйрь ятимлек язмышына тартылган чакларда ук "очраша". Биш яше тулган җәйдә аны Казанга алып барып, асрамага бирәләр. Тукай шәһәр тормышының матур якларын күрә. Икенче тапкыр Тукайны Казанга авылдашы Бадри абзый алып килә. Казандагы бер кунакханәдә "бер-ике атна" яшәгәннең соң Алты-биш Сапый аны Җаекка алып бара [2: 321].

Җаекта яшәгәндә Тукай Казандагы хәл-әхвәлләрдән шактый хәбәрдәр була, Казанда чыга башлаган журналлар, газеталар белән даими танышып, анда эшчәнлек алып барган кайбер затларның килешмәгән, үзенә ошамаган гамәлләрен кискен тәнкыйть иткән. Шуңа да карамастан, ул Казан турында гаять уңай фикердә. Моңа ачык дәлил – "Пар ат" шигыре.

Җаек шәһәреннән Казанга Тукай Казанның Печән базарында асрамага бирелгән ятим бала сыйфатында түгел, ә танылган шагыйрь, публицист-журналист буларак кайтып кергән. Яңадан Казанга кайткач, Тукай үзен шактый кыю тота, "Болгар" кунакханәсенә урнашуга, газеталар идарәләренә юнәлә. Казанның татар зыялылары, журналистлары, язучылары белән таныша, алар Тукайны үз даирәсенә алалар. Казан

чорында әдипнең иҗаты ә яңа биеклекләргә күтәрелә. Нәширләр аның китапларын бастырырга атлыгып торлар: 1907-1914 елларда Тукайның 33 китабы Казан матбугаларында дөнья күрә.

Г. Тукайның вафатыннан соң 45 ел үткәч, Казанның Куйбышев мәйданында, шәһәр үзәгендәге бакчада, кеше иң күп йөри торган урында һәйкәлнең беренчеләрдән булып ачылуы очраклы түгел. 1993 ел азагыннан Куйбышев мәйданы исеме үзгәртелеп, хәзерге көнгә "Тукай мәйданы" исемен йөртә. Кулына китап тотып баскан мәгърур карашлы шагыйрь һәйкәлен скульпторлар С.С. Ахунов, Л.П. Писаревский, Л.С. Кербель һәм Л.М. Павловлар эшләгән [3]. Һәйкәл кулына ачык китап тоткан Габдулла Тукайның кара лабрадориттан ясалган биек постаментка куелган бронза сыныннан гыйбарәт. Ул татар әдәбияты классикасына әврелгән экият, поэмаларының авторы. Аның әсәрләр геройлары Татарстанның һәр кешесенә кечкенәдән таныш. Постамент квадрат нигездә урнашкан, аның дүрт кырлы аскы өлеше акрынлап сигез кырлыга күчә. Постаментның түбән өлеше татар халык орнаменты белән камаланган. Алгы өлешендә кирилл һәм гарәп алфавиты белән "Габдулла Тукай. 1886-1913" дип чокып язылган.

Г. Тукай иҗатының чәчәк аткан чоры һәм үлеме Казан шәһәрендә була. Шагыйрьгә икенче һәйкәл Казанның Муса Җәлил исемендәге Татар дәүләт опера һәм балет театры янында куелган. Әлеге Һәйкәл скульпторы – Е.Х. Шулик. 1956 елда һәйкәлне бетоннан коялар. 2005 елда ул бронзадан ясатылып, кире үз урынына кайтарыла [4].

Татарстан Республикасы Арча районына караган Яңа Кырлай авылында яшәгән елларын Тукай үзенең автобиографик "Исемдә калганнар" повестендә язып калдыра, замандашлары истәлекләрендә дә шагыйрьнең бу төбәктәге тормышы шактый яктыртыла. Кырлай Тукай өчен "дөньяга иң элек күзе ачылган урын" буларак билгеле. Шуңа да, мәшһүр Казан артының Арча районы Яңа Кырлай авылында Габдулла Тукай әдәби-мемориаль музее алдында күренекле рәссам, скультор Бакый ага Урманчы эшләгән мәһабәт һәйкәл куела [1: 6].

1991 елда Татарстанның Түбән Кама шәһәрендә Г. Тукай урамындагы бакчада (ул чакта урам Кояшлы дип аталган) татар шагыйренә һәйкәл ачыла. Һәйкәлнең авторы – күренекле сынчы Б. Урманче, архитекторы – Ф. Ханов.

Шагыйрь иҗатын мәңгеләштерү максатыннан Г. Тукайга багышланган тагын бер һәйкәл 1992 елда Түбән Кама Үзәк район күппрофильле хастаханәсе янында куела. Ул Габдулла Тукайның Арча районы Кырлай авылындагы мемориаль музей комплексында сынчы Б. Урманче проекты буенча 1957 елның 20 октябрендә ачылган һәм 2006 елда бронзадан яңартылган күпләргә таныш һәйкәле рәвешендә эшләнгән.

Шагыйрьнең 125 еллык юбилее уңаеннан Татарстанда тагын бер һәйкәл ачыла: ул Яр Чаллының Яңа шәһәрендәге Тукай скверында Урнаштырылган. 2012 елдан башлап, хөкүмәт бүләкләренә лаек булган шәхесләргә дәүләт бүләкләре әлеге һәйкәл янында тапшырыла. Проектның авторы – скульптор Владимир Демченко, һәйкәлне сынчы Илдар Ханов иҗатына таянып ясаган. Автор шагыйрьне ялгыз фигура рәвешендә түгел, ә үзе язган әдәби әсәрләре каһарманнары әйләнәсендә итеп күрсәткән. Имән агачы белән тоташкан Шүрәле образына зур урын бирелгән.

Тагын бер һәйкәл 2014 елның 19 декабрьдә Алабугада ачыла. Шул рәвешле алабугалылар да һәйкәл ачып, бөек шагыйрьнең истәлекле мирасына хөрмәтле булуларын раслады. Бронза һәйкәлнең биеклеге – 3 метр. Һәйкәлнең авторы – Мәскәү сынчысы В. Демченко.

Татарстандагы Тукай һәйкәлләре – татар халкының мәдәниятен, әдәбият-сәнгатен берләштерүче символ, Федераль дәрәҗәдәге мәдәни мирас объекты.

Әдәбият

1. Антонова Б.Ф., Вәлиева Л.Г. Габдулла Тукайның әдәби-мемориаль музее. – К.: Татар. кит. нәшр., 1984. – 64 б.
2. Габдулла Тукай. Энциклопедия. – Казан: Г. Ибраһимов ис. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты, 2016. – 864 б.

ФЭНТЕЗИ ӘСӘРЛӘРЕНЕҢ ТАТАР ҺӘМ ТӨРЕК ТӘРҖЕМӘЛӘРЕНДӘ РЕАЛИЯЛӘР БИРЕЛЕШЕ

Әхмәтгәрәева Г., КФУ, II курс магистранты

Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. К.С. Фәтхуллова

Эквивалентсыз лексиканы тәрҗемә итү – тәрҗемә теориясенең иң актуаль мәсьәләләренең берсе. Аның кысаларында *реалияләр* дә өйрәнелә. Реалияләр – ул теге яки бу ил тормышын, гореф-гадәтләрен, йолаларын, гомумән, милли үзенчәлекләрен чагылдырган берәмлекләр [1: 25].

Реалияләр, чынбарлыкны гына түгел, автор тарафыннан уйлап табылган дөнья күренешләрен дә атый. Аеруча бу *фэнтези жанры* әсәрләрендә күзәтелә, чөнки аларның төп дифференциаль сыйфаты булып тылсымлы дөнья тора. Аны ышандырырлык итәр өчен, авторлар төрле реалияләр уйлап чыгара.

1997 нче елны Джоан Роулингның фэнтези жанрына караган «Harry Potter and The Philosopher's Stone» китабы дөнья күрә. Ул британ реалияләреннән тыш, уйлап чыгарылган дөнья реалияләре исәбенә дә баетыла. Аларны Джоан Роулингның татар һәм төрек тәрҗемәләре нигезендә карап узыйк. Моның өчен И.С.Алексееваның реалияләр классификациясен [2: 181] һәм Р.А.Юсуповның реалияләрне тәрҗемә итү ысулларын кулланыйк [3: 74].

1. Географик реалияләр:

- Физик география терминнары.

Чынбарлыкта булган географик реалияләр кирилл әлифбалы татар теленә транслитерацияләнә, ә латин әлифбалы төрек теленә үзгәрмичә күчерелә: Kent – Кент, Kent; Yorkshire – Йоркшир, Yorkshire; Bristol – Бристоль, Bristol; London – Лондон, London; King's Cross – Кингс Кросс, King's Cross вокзалы һ.б. Уйлап чыгарылган географик реалияләр өлешчә калькалаштырыла: Privet Drive – Бүрекүз урамы, Privet Drive; Diagon Alley – Кыек тыкрык, Diagon Yolu; The Leaky Cauldron – Тишек казан, Зatlak Kazan; Forbidden Forest – Тыелган урман, Yasak Orman һ.б.

- Эндемика (хайван, кош-корт, үсемлек төрләре) терминнары.

Төрки телләргә, нигездә, транслитерацияләнә: Hedwig ['hədwɪg] – Һедвиг, Hedwig, Scabbers ['skжbərs] – Скабберс, Scabbers һ.б. Ләкин кайберләре татар теленә калькалаштырыла: Fluffy – Мамыккай һ.б.

2. Этнографик реалияләр:

- Кием-салым исемнәре.

Монда ике сүзне – robe һәм cloak сүзләрен аерып күрсәтергә кирәк: robe – мантия, cьbbe; cloak – плащ, pelerin. Тылсымлы кием-салым мәгънәсендә калькалаштырыла: Invisibility Cloak – Күренмәс мантия, Gцrъnmezlik pelerini.

- Йолалар, ырымнар, уеннар.

Әсәрдә шушы тылсымлы дөньяга гына хас спорт төре тасвирлана. Ул оча торган туплар белән себеркеләргә атланып уйнала. Аның исеме – Quidditch: Квиддич, Quidditch. Туплар татар теленә транслитерацияләнә, төрек телендә шулай ук кала: Quaffle – Квоффл, Quaffle; Bludger – Бладжер, Bludger; Snitch – Снитч, Snitch. Уенчылар төре калькалаштырыла: Chaser – Аучы, Kovalayici; Keeper – Сакчы, Tutucu; Beater – Бәрүче, Vurucu; Seeker – Эзләүче, Arayici.

- Мифология һәм культлар.

Фэнтези жанрына хас булганча, Джоан Роулинг әсәрләре дә мифологиягә нигезләнә, биредә төрле мифологик затлар катнаша. Алар түбәндәгечә тәрҗемә ителә: goblin – гоблин, goblin; dragon – аждаһа, dragon; phoenix – феникс, anka; troll – тролль, Ifrit; unicorn – сыңармөгез, tek boynuzlu at һ.б.

- Үлчәү һәм акча берәмлекләре.

Тылсымлы акча татар теленә транслитерацияләнә, төреккә – үзгәрешсез күчерелә: galleon – галлеон, galleon; sickle – сикль, sickle; knut – кнат, knut.

3. Иҗтимагый-сәяси реалияләр.

Оешма атамалары: Ministry of Magic – Тылсым министрлыгы, Sihir Bakanlığı; мәгълүмат чаралары: Daily Prophet – Көндәлек пәйгамбәр, Gelecek Postasi (Daily News, Daily Mail кебек инглиз һәм американ газеталарына ишарә); дәреслекләр: «Great Wizarding Events of the Twentieth Century» – «Егерменче гасырның бөек тылсым вакыйгалары», «Yirminci Yъzyilin Bьyьk Bьyьcьlьk Olaylan»; Һогвартс уку йорты реалияләре: The

Great Hall – Олы Зал, Вьуьk Salon; The Sorting Ceremony – Бүлү тантанасы, Sesme Tцreni калькалаштырыла.

Биредә тылсым дөньясына караган төрле предмет һәм күренешләрне аңлатып үтәргә кирәк. Мәсәлән, The mirror of erised – Рәлтемө көзгесе, Kelid Aynasi. Әлеге көзге кешенең иң ихлас һәм иң көчле теләген күрсәтә. Атамасы, көзгедә чагылган кебек, кире тәртиптә төзелә: desire – өметләр, delik.

Тылсымлы ризык атамалары да кызык: Bettie Bott's Every Flavor Beans – Берти Боттның Төрле Тәмдәге Борчаклары, Bertie Botts'un Bin Bir Зesit Fasulye; Chocolate Frogs – Шоколадлы бакалар, Зikolatali Kurbaga; Pumpkin Pasties – Кабак бәлешләре, Balkabagi Pogazasi һ.б. Соңгысы аеруча игътибарга лаек: инглизләрнең пасти дигәне татар телендә – бәлеш, ә төрек телендә погача дип бирелә. Алар барысы да камырдан ясалган эчлекле милли аш-суы булып тора, ләкин үзгә сыйфатларга ия. Башка халык ризыгы тәрҗемә теле вәкиленә үз ризыгы аша аңлатыла.

Gallopin' Gorgons гыйбарәсен дә карап узыйк. Тылсымчылар аны кинәт бер хәл килеп чыкканда куллана. Борынгы грек мифологиясендә горгоннар – карашлары белән ташка әйләндергән елан чәчле хатын-кызлар. Тәрҗемәдә бу гыйбарә Горгона катыргыры һәм Vay canina дип бирелә.

Димәк, транслитерация ысулы күбрәк татар теленә тәрҗемә иткәндә кулланыла. Бу очракта реалия мәгънәсе бирелми, ул чит тел берәмлеге итеп кабул ителә. Латин әлифбасыннан файдаланган төрек теле күп кенә реалияләрне үзгәрешсез кабул итә. Һәр ике телдә дә калькалаштыру очраклары да күзәтелә.

Әдәбият

1. Набиуллина Г.А. Перевод художественного текста: конпект лекций. – Казань: КФУ, 2014. – С. 25.

2. Алексеева И.С. Введение в переводоведение: Учеб. пособие для студ. филол. и лингв. фак. высш. учеб. заведений. – СПб.: СПбГУ; М.: Академия, 2004. – 181 с.

3. Юсупов Р.А. Тәрҗемә һәм сөйләм культурасы. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2008. – 74 б.

ОЛУГ ШӘХЕС – РӘШИТ РӘХМӘТИ АРАТ

Әхсәнова Г., КФУ, I курс магистранты

Фән. җит. – филол. фән. докт., проф. Ә.Ш. Юсупова

Истанбул университеты профессоры, Төркиянең тарихи-чагыштырмалы төрек тел белеме мәктәбенә нигез салучы, уйгыр-карахани кебек борынгы төрки язмалар өлкәсендә халыкара танылган белгеч булган Рәшит Рәхмәти Арат 1900 елның 15 нче маенда Татарстанның Әтнә районы Иске Әҗем авылында мөдәррис Исмәт гаиләсендә дөньяга килә. Мәктәпне тәмамлаганнан соң абыйсы белән Казакстанның Кызылъяр (Петропавел) шәһәренә китә, анда төрек-татар җәдит мәктәбендә һәм урыс гимназиясендә белем ала.

Нәкъ шул вакытларда комуннистлар режимының көчәюен булдырмас өчен, баш күтәргән адмирал Колчак армиясенә мәктәпләрдән яшьләр алынган. Шул уңайдан Рәшит Рәхмәти хәрби өйрәнү курсларына, аннан сугышка җибәрелә. Колчак армиясе җиңелеп, таралгач, Рәшит Рәхмәти яраланган хәлдә Манчжуриянең Харбин шәһәренә китә. Хәрбин шәһәрендә татар гаиләләре, үз мәктәпләре, төрле яклардан килгән мөһәҗирләр җәмгыяте дә була. Шәһәрдә Казан төрекләре колониясе мәктәбендә эшли торган мәдәни хәрәкәт эшендә актив катнаша. Аннан алданрак килеп җиткән Хөсәен Әбдүш белән бергә «Ерак Шәрык» дигән журнал чыгара башлыйлар һәм бу журнал 1924 нче елда атналык газетасына әверелә, 1925 нче елның ахырына кадәр чыга. 1922 нче елның 28 нче маеннан, ул дуслары белән берлектә «Мең ел» дигән газета чыгара. Рәшит Рәхмәти бу журнал һәм газеталарда псивдонимнары белән генә әдәби һәм публицистик хезмәтләр бастырган.

1922 нче елда югары белем алыр өчен, Германиягә китәргә карар бирә. Төрле җәмгыяви авырлыклар эчендә кайнаган Р.Рәхмәти, фән өлкәсендә бөтен көчен һәм акылын юнәлтә. 1923 нче елның язында Берлин университетында фәлсәфә факультетының тел-әдәбият бүлегендә 5 ел белем ала һәм шул вакыт эчендә мәшһүр тюрколог профессор Билли Банг-Каупның яраткан, тырыш укучысы, соңрак аның ассистенты була.

1928 нче елда Берлинда Гаяз Исхакый җитәкчелгендә «Яңа милли юл» журналы чыга башлый, Рәшит Арат үзенең мәкаләләрен һәм күп кенә шигырьләрен М. Х. Ф, Гали, Гали Биктимер, Шагыйрь Йосыф имзалары белән яки имзасын язып чыгара. 1933 нче елга кадәр шәрык телләре мәктәбендә төньяк төрекләрнең тел, әдәбият һәм тарихы буенча доцент булып эшләгән, шулай ук академия нәшрияте эшендә актив катнашкан һәм гыйльми хезмәтләрен чыгара башлаган.

1933 нче елда Рәшит Аратны Төркиягә чакыралар һәм ул Истанбул университетының төрек теле һәм әдәбияты кафедрасында профессор итеп сайлана. Бу эшне 18 ел дәвамында алып бара. 1951 нче елда Истанбул университеты каршындагы төрки телле халыклар институтының мөдире итеп сайлаганнар.

1961 нче елда Анкарада Төрек мәдәниятен тикшерү институты ачыла, җитәкчесе Әхмәт Тимер була. Татарлардан чыккан галим буларак, ул Рәшит Рәхмәтине үз янына эшләргә тарткан. Бу еларда Р.Рәхмәти бик күп хезмәтләр язган һәм алар «Төрек мәдәни тикшеренүләре» дип аталган журналга басылып барганнар. Үзенең сонгы көненә кадәр шушы институтта эшләгән һәм бай мирас калдырган.

Халыкара танылып, яңа гильми эзләнүләр белән кайнаган 64 яшлек Р. Рәхмәтинең сәламәтлеге какшый башлый. Шулай итеп, татар зыялыларының бер вәкиле Рәшит Рәхмәти, туган ягы Казаннан китеп,

дөнья гизгәннән соң Европада беркадәр яшәп алгач, үзенең ватаны итеп кабул иткән Төркиядә 1964 нче елның 29 нчы ноябрендә вафат була.

Рәшит Арат Төркия Җөмһүриятендә тюркологик тикшеренүләрне оештыруда зур роль уйный. Тюркология өлкәсендә Рәшит Аратның абруе гадәттән тыш югары була. Төрек мәдәниятен фәнни тикшереп өйрәнү институты галимнәре аның истәлеге итеп, 1966 нчы елда Анкарада «Рәшит Рәхмәти Арат өчен» дигән 454 битлек китап әзерләп бастыралар. Бу китапта аның 222 хезмәте һәм басмага әзерләнеп тә үзе исән чакта басылып өлгермәгән алты язмасы, галимнәр Мөхәммәт Әргин белән Әхмәт Тимер тарафыннан системалаштырылып бирелә.

Р. Рәхмәти Бөтен томышы һәм язган әсәрләре белән төрки халыклар тарихында тирән эз калдырган шәхесләрдән берсе.

Төркиядә яшәгән елларында Р. Рәхмәти фәнни эшчәнлек белән бик актив шөгыльләнә. 30 елга якын гомерен XI гасыр истәлеге булган «Кутадгу билиг» әсәрен өйрәнүгә багышлый. Эзләнү-тикшеренүләрен ул 4 китап итеп хәзерли. Әлеге эшендә беренче китап – текст һәм транскрипция, икенчесендә – әсәрнең тәрҗемәсе буларак, 1947 һәм 1959 нчы елларда басылып чыга. Өченче китап, шактый вакыт үткәч, 1979 нчы елда басыла, ә дүртенче китапта аңлатма –шәрехләүне үз эченә алган дигән фараз бар, әмма китап басылганмы юкмы икәне билгесез.

«Истанбул энциклопедиясе» Төркиядә ике зур тираж белән нәшер ителгән. Р. Рәхмәти бу эштә үзеннән дә өлеш кертә, ул чыгаруда башлап йөрүче, аның мөхәррирләренең берсе була. Әлеге зур күләмле хезмәттә, аның утыздан артык фәнни мәкаләсе кергән.

Галим махсус белем алган тарихчы булмаса да, илдә тарихи хезмәтләрдә ихтыяҗ зурлыгын, бу өлкәдә тикшеренүләр азлыгын белеп эшләгән. Аның гомумтөрки мәсьәләләрне яктырткан хезмәтләре дә байтак: «Тюркологиянең гомуми проблемалары», «Төрки телләрнең классификациясе», «Көнчыгыш Төркстан илләре һәм халыклары» һ.б.

Татар халкының күренекле вәкиле , 20нче йөз башы тарихи-сәяси давыллар чорында туып үскән Р. Рәхмәти мәңгелек хезмәтләре белән Төркия җөмһүрияте университеты тарихында һәм тюркология дөньясында күренекле урынын алып тора.

Әдәбият

1. Mustafa Ц., Professor, Dr. Rashid Rakhmati Arat, Journal Tatarica // Kazanskiy Federal'nıy Universitet. – 2015. – №4. – S. 189-194.

2. Mustafa Ц., Tariho-Karşılaştırmalı Filoloji ve Reşid Rahmeti Arat. – Prof. Dr. Talât Tekin Hatıra Kitabı – İstanbul, 2017. – S. 763-778.

3. Зәкиев М.З., Мәхмүтов Х.Ш., Надиров И.Н., Хисамова Н.Ш, Рәхимова А.Р. XX Gasırnın kürenekle tyurkologı Rəşit Rəxməti Arat – Казань: Изд-во "Мастер Лайн", 2001. – Б. 19-42.

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВ ӘСӘРЛӘРЕНЕҢ ТАТАРЧАГА ТӘРҖЕМӘ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Бариева А., КФУ, IV курс студенты
Фән. җит. – фил. фән. докт., проф. Ф.С. Сәйфулина

Совет, кыргыз әдәбияты классигы Чыңгыз Айтматовның иҗаты – уникаль күренеш. Рус телендә язып та, әсәрләрендә кыргыз халкының милли үзенчәлекләрен гәүдәләндергән әдипне рус телендә иҗат итүче кыргыз язучысы дип атарга тулы җирлек бар. Ч.Айтматов әсәрләренең рус телле булулары Совет дәүләтендә рус теленең глобальрәк, дәүләт дәрәҗәсендә таралган булуы белән аңлатыла. Әмма үз халкының мәдәнияте өчен башлыча ят булган телдә дә әдип кыргыз халкының милли ядкярләрен тудыра алган. Айтматов әсәрләрендә кыргыз менталитеты, кыргыз халкының гореф-гадәтләре, йолалары, дөньяга карашлары, гади тормыш эскизлары, фәлсәфәсе тулысы белән чагылыш таба дип әйтергә мөмкин.

Әсәрләренең үз вакытында ук йөзләрчә телләргә тәрҗемә ителгән булуына күрә, Ч. Айтматов иҗаты географик чикләрне кичеп, чын мәгънәсендә дөньякүләм иҗат булып танылa. Шушындый глобальлектән татар мәдәнияте дә читтә калмый – Ч. Айтматовның шәхесе генә түгел, иҗаты да татар укучысына якын булып китә, чөнки аларда татар күңеленә якын аһәңлелек, моң, миллилек төсмерләре бар.

Ч. Айтматовның татарчага тәрҗемә ителгән әсәрләрен аерым-аерым әдәби кыйммәтләре булган мөстәкыйль иҗади берәмлекләр дип карарга мөмкин. Әлеге мәкаләдә без язучының юбилее уңаеннан 2018 елда туплап чыгарылган «Сайланма әсәрләр»дәге [1: 4] тәрҗемә әсәрләрдән файдаландык. Әлеге җыентыкта әдипнең 5 повесте һәм 1 романы урын алган. Шулардан, “Бер көн – бер гомер” (“И дольше века длится день”) романы – Рим Шириязданов, “Дөя күзе” (“Верблюжий глаз”), “Анам кыры” (“Материнское поле”) һәм “Бәхил бул, Гөлсары” (“Прощай, Гульсары”) повестьлары – Яхъя Халитов, “Җәмилә” (“Джамиля”) повесте – Миркасыйм Госманов һәм “Чыңгызханның ак болыты” (“Белое облако Чингисхана”, татар телендә беренче тапкыр бирелә) повесть Мөдәррис Вәлиев тарафыннан тәрҗемә ителгән.

Тәрҗемәләрнең сыйфатлары төрле, әмма тәрҗемәчеләрнең берсе дә турыдан-туры тәрҗемә белән шөгыльләнми, текстларга иҗади якын килергә тырыша. Мәсәлән, Рим Шириязданов тәрҗемәгә һичшиксез иҗади якын килгән. Әйтик, тимер юл будкасының тасвирына ул “ап-ак итеп акшарланган” дигән сүз өсти. Вак деталь кебек, әмма бу әйләнә-тирә сурәтен баета. Кыргыз теленең үзенчәлекле яңгырашын саклау өчен автор *хатын, хәләл җефет* мәгънәсен белдергән *аял* сүзен текстта калдыра да, аңлатмасын астөшермәдә бирә. Шул рәвештә, татар телендәге

тәрҗемәләрдә дә әсәрләрнең структур-композицион төзелеше генә түгел, кардәш кыргыз теленең яңгырашы да сакланып калган.

Тәрҗемәләрдә кайбер очракларда, киресенчә, идея-мәгънәви яктан оригиналны үзгәрткән урыннар да бар. Ч. Айтматовның «Ана кыры» (Я. Халитов тәрҗемәсендә ул «Анам кыры» дип атала) кыргыз телендә иҗат ителгән. Әмма Я. Халитов тәрҗемә вакытында рус текстына таянып эш итә. «Анам кыры» әсәре тәрҗемәләренең гомуми кимчелеге исемен тәрҗемә иткәндә үк төгәлләшә: оригиналда повесть «Саманчы жолу» («Саманчы юлы») дип атала. Әсәрнең мәгънәсе салынган исем тәрҗемә вариантларда үзгәртелеп «Материнское поле», «Анам кыры» дигән вариантта тәкъдим ителә.

Кыргыз телендәге сүзләр белән тәрҗемәчеләр төрлечә эш итә: аерым берләре тулысынча татар теле чаралары белән белдерелеп килсә, башкалары чыганак телдәге төшенчәне калдырган. Ялгызлык исемнәренең нигездә кыргыз телендәгечә вариантлары кулланылган – бу тәрҗемә әсәрләренең аһәңлеген саклап калып, аутентиклыгын, кыйммәтен арттыра. Мисал өчен: *Сильный электрический свет в железнодорожной будке вдруг резко обнаружил глубокие и никогда не исчезавшие уже морщины на синюшно потемневших щеках Укубалы* («И дольше века длится день») [1: 4] / *Ап-ак итеп акшарланган кечкенә будкадагы көчле электр яктысында Үкүбаланың каралып күгәргән битендә югалмаслык булып уелган сырлар аерымачык күренә.* (“Бер көн – бер гомер”, Р.Ширияздaнов тәрҗемәсе) [1: 9].

Рус транслитерациясендә бирелгән ялгызлык исемнәренең (Едигей, Укубалы) тәрҗемәче татарча вариатларын бирә (Идегәй, Үкүбала).

Чыңгыз Айтматов милли проблемаларны кискен күтәрү өчен мифлаштыру алымына еш мөрәҗәгать иткән [2: 82]. Мифологик катлаулар әсәрләрдә, нигездә, үзгәрешсез сакланып калган. Путь саманщика – Саламчы юлы дип кыргызлар Киек каз юлын (Млечный путь) атыйлар. Я.Халитов, тәҗрибәле тәрҗемәче буларак, әлеге төшенчә белән оста эш итә: *И я распрямилась, подняла голову, глянула на небо – и в груди что-то дрогнуло: высоко среди ясных звезд, через весь небосклон, как тогда, широкой серебристой полосой простиралась Дорога Соломщика. И мне опять почудилось, что и в самом деле кто-то только что прошел там с огромной охапкой соломы нового урожая и растряс ее по пути. Там, наверху, золотистые соломинки, ость и мякина шевельнулись, будто от прикосновения ветра. Можно было даже разглядеть просыпавшиеся вместе с мякиной зерна.* (“Материнское поле”) [1: 562] / *Башымны күтәреп күккә карадым, йөрәгем шунда нигәдер тилпенеп куйды: теге вакыттагы шикелле, биектә-биектә, җемелдәшеп янган йолдызлар арасыннан күк йөзе буйлап киң көмеш тасма сыман Саламчы юлы сузылган иде. Ул вакыттагы кебек, менә хәзер дә кемдер яңа гына сугылган бер кочак бодай саламын күтәргән дә шуны коя-чәчә узып киткәндер кебек тоелды. Шунда*

күктә, җил исеп, алтын-сары саламнары, кибәк һәм кылчыкларны селкеткәләп киткән сыман булды. Кибәк белән бергә коелган бөртекләр дә күренәдер кебек иде. (“Анам кыры”, Я.Халитов тәрҗемәсе) [1: 451].

Татарча тәрҗемәдә Я.Халитов исемен үзгәрткәндә югала башлаган мифологик катлауны текст тукымасында атамаларны үзгәрешсез кулланып саклап кала.

Әдәбият

1. Айтматов Ч.Т. Сайланма әсәрләр: роман, повестьлар – Казан: Татар. кит. нәшр., 2018. – 575 б.
2. Миңнуллин К.М. XX гасырның икенче яртысы татар әдәбиятын өйрәнү контекстында Чыңгыз Айтматов иҗаты // Фәнни Татарстан. – 2018. – №4. – Б. 79-82.

ТАТАР ХАЛЫК СЫНАМЫШЛАРЫНДА КУЛЛАНЫЛГАН ТЕЗМӘ СҮЗЛӘРНЕҢ ЯСАЛЫШ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Баһавиева Ч., КФУ, III курс студенты
Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Р.Р. Сәлахова

Халык авыз иҗаты – әдәби теленең нигезен, рухи байлыгын тәшкил итүче төп көч. Фольклористиканың фән буларак формалашуы аерым халыкларның авыз иҗаты үрнәкләрен язмада теркәү һәм җыю эшчәнлегеннән башлана. Татар фольклорын фән буларак өйрәнә башлау, аның үсеп китүе Октябрь революциясеннән соң киң таралыш ала, фольклор әсәрләре телен аерым өйрәнү XX гасыр ахырында гына гамәлгә кертелә.

Фольклор жанрларыннан безнең игътибарны җәлеп иткәне – сынамышлар. Сынамыш – табигать күренешләренә, хайван һәм кошларның гамәлләренә карап, һава торышын фаразлауга корылган, халык иҗатының борынгы жанрларыннан берсе. Сынамышның төп максаты, вазыйфасы – киләчәкне хәбәр итү. Аларга хас алдан күрүчәнлек, беренче чиратта, халыкның гасырлардан килгән көндәлек тәҗрибәсенә бәйле.

Сынамышлар гади охшатуга нигезләнгән әйтемнәр генә түгел, ә фәнни яктан да исбатлый алырлык күзәтү буларак бәяләнергә хаклы [1: 43]. Аларның һәркайсысының үз логик, рациональ аңлатуы бар: һәр сынамышны физика, химия, биология кануннарына нигезләнеп, аңлату мөмкин.

Сынамышлар тел белеме белгечләре һәм галимнәрнең игътибарын җәлеп итә торган жанр. Һәр сынамышның нигезе – ул капма-каршы кую. Шуңа нисбәтле сынамышлар теле дә башка халык авыз иҗаты әсәрләреннән аермалы буларак, үзенә генә хас стильгә ия [4: 132]. Сынамышларның нигезендә яткан гыйлем халыкның характерын һәм аңын гына түгел, аның теленең төзелеш үзенчәлекләрен дә яхшырак аңларга мөмкинлек бирә.

Фольклористика телен өйрәнү – ул халыкның тел тарихын өйрәнүгә бәрабәр, чөнки халык авыз иҗаты әсәрләре борынгы заманнарда иҗат ителгән һәм аларда шул чорга хас булган аерым бер урынлыкта яшәүче төркемнең тел үзенчәлекләре сакланып калган. Шундый үзенчәлеккә ия

булган тел берәмлекләренең берсе – тезмә сүзләр. Сынамышларда тезмә сүзләрнең бирелеше дә аерым игътибар итүне сорый, чөнки башка әдәби әсәрләрдә мондый төр тезмә сүзләр кулланылышы очрамый диярлек.

Тезмә сүзләр – сүзләр кушылу ысулы белән ясалган сүзләр. Икенче төрле әлеге ысулны синтаксик юл белән сүз ясалышы дип тә атыйлар. Татар телендәге күпчелек тезмә сүзләр үзләренең төзелеше буенча синтаксик берәмлек булган төрле типтагы сүзтезмә модельләренә туры киләләр.

Тезмә сүзләрнең ясалыш үзенчәлекләрен тикшерү өчен без Ф.Ә. Ганиев бүленешенә нигезләндек, һәм компонентлары кайсы сүз төркеменә каравыннан чыгып, аларны ясалыш модельләре буенча төркемнәргә бүлдек.

1. Исем + тартымлы исем тибы:

*1) Әгәр **елга суы** боз өстенә чыкса, көн җылытыр* [2: 31].

*2) **Яз көне тамчы бозлары** озын булса, сабан ашлыгы озын булыр* [2:31].

*3) **Суган кабыгы** калын булса, кыш салкын килә* [2:31].

*4) **Чана юлы** соңга калса, ашлык уңар* [2: 33].

*5) **Май ае** салкын булса, игенгә туклык* [2: 32].

Иң күп мисал әлеге типка керде. Алда әйтеп үтелгәнчә, тезмә сүзләр бай мәгънәви төрлелеккә ия, ягъни аларда төрле мәгънә мөнәсәбәтләре чагылыш таба. ***Яз көне, май ае*** кебек сүзләрнең беренче компонентлары вакыт мәгънәсен тәгъбир итәләр. Сынамышлар табигать күренешләре белән турыдан-туры бәйле, шуңа күрә ел фасылларын һәм вакыт төшенчәләрен барлык мәгънә тулылыгы белән белдерү биредә мөһим роль уйный. Сынамышларда урын мәгънәсен белдерә торган сүзләр дә еш очрый. Бирегә ***чана юлы*** мисалын кертеп карарга була. Тикшерү барышында мисаллардан табылган тагын бер кызыклы төркем – кисәкнең бөтенен белдерүче сүзләр. Боларга ***тамчы бозлары, суган кабыгы, елга суы*** кебек сүзләрне кертергә була.

2. Фигыль + фигыль тибы:

*1) Әгәр кар вак кына бөртекле, сирәк кенә төшкәләсә, көннәр **суытып җибәрер*** [2: 31].

*2) Мартта кар тиз **эреп бетсә**, игенгә күп файда* [2: 33].

*3) Сентябрьдә кырмыскалар үлән өстендә **чабышып йөрсә**, кар тирән булып ятар* [3: 31].

*4) Өченче сентябрьдә каен яфраклары **саргаеп бетсә**, әбиләр чуагы озак булыр, салкыннар соң килер* [3:35].

*5) Өй тирәсендә карлыгач **очып йөрсә**, һава начар булыр* [3: 31].

Биредә фигыльләр кинәтлек төсмере белән башланып киткән кискен эш-хәрәкәтне, эш-хәрәкәтнең тулысынча тәмамлануын һәм өзлексез, субъект өчен чагыштырмача даими булган эш-хәрәкәтне белдерәләр.

3. Фигыль түгел + фигыль тибы:

1) Көннәр берничә көн рәттән бик эссе торса, озакламый ***ялт-йолт итеп*** *арыш камчылар* [3: 31].

2) Озынборыннарязданук ***гөжкилеп*** *югарыболгансалар, солыбикуңар* [3: 29].

3) Үрдәкләр суда ***чупыр-чупыр килеп*** *кагынып кычкырсалар – яңгырга. Әгәр суда шыпырт кына торсалар, яшен булыр* [3: 33].

4) Торна кар барында беренче ***хәбәр бирсә,*** *тары, борчак уңар* [3: 31].

Әлеге модельдә төзелгән тезмә фигыльләр, эш-хәлнең күп мәртәбә кабатлануын һәм эш-хәрәкәтне башкаруны тәгъбир итәләр.

Шулай итеп, татар халык сынамышларында кулланылган тезмә сүзләр күренешләрне конкретлаштырып киләләр, алар турында төгәл күзаллаулар булдырырга ярдәм итәләр. Алар вакыт, урын һәм башка мәгънә мөнәсәбәтләрен ачыклап килергә, шулай ук эш-хәрәкәтнең төрле төсмерләрен тулы итеп бирергә сәләтле тел берәмлекләре булып торалар.

Әдәбият

1. Гыйльманов Г. Татар мифлары: ияләр, ышанулар, ырымнар, фаллар, сынамышлар, йолалар. – Казан: Татар. китап нәшр., 1996. – 388 б.

2. Миңнуллин К., Урманче Ф. Татар халык иҗаты: Хрестоматия. – Казан: Мәгариф, 2004. – 479 б.

3. Мәхмүтов Х. Ш. Халык афоризмнары. Беренче китап. – Казан: Мәгариф, 2002. – 143 б.

4. Урманче Ф. И. Татар мифологиясе. Энциклопедик сүзлек: 3 томда: 3 т. (С – Я). – Казан: Татар. китап нәшр., 2011. – 199 б.

5. Татар грамматикасы. Өч томда. Т.1. – М: Инсан; Казан: Фикер, 1998. – 512 б.

СРАВНИТЕЛЬНЫЕ КОНСТРУКЦИИ В ФОЛЬКЛОРНЫХ ТЕКСТАХ
(на материале татарских и русских загадок)

Болгарова А., КФУ, студент II курса

Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Р.М. Болгарова

Являясь коллективным произведением, загадка может рассматриваться как единица, формирующаяся в сознании представителей целой лингвокультурной общности и отражающая национальную специфику видения мира. С течением времени, функциональная природа загадки изменилась, однако популярности она не утратила.

Н.Г. Титова определяет загадку как «языковую единицу, используемую в актах коммуникации с целью общения, обмена информацией, проверки сообразительности, кодирования табуированной лексики, а также праздичного развлечения читающего/слушающего. Загадка реализуется двумя активными исполнителями, один из которых осуществляет иносказательное описание объекта, его параметров или функций, посредством введения в текст семантически неоднозначных конструкций (метафоры, игры слов, парадокса, каламбурного алогизма и т.п.), а второй – угадывает зашифрованный в иносказательном описании объект» [3: 319].

Загадки по содержанию делят на следующие группы: 1) человек, его деятельность и повседневная жизнь; 2) природный мир (стихийные объекты и силы природы, фауна и флора); 3) предметы и понятия материальной культуры; 4) предметы и понятия духовной культуры; 5) вселенная, ее объекты и явления. В шестую группу условно можно объединить арифметические загадки. Немало загадок, использующих в текстах описание национальной одежды, блюд и украшений. В них наиболее ярко проявляются особенности характера того или иного народа. Изменения в жизни народа также находят отражение в фольклорных текстах. Поэтому реалии, отражающие технические достижения, как автомобиль, самолет, поезд, телефон, фотоаппарат, радиоприемник, магнитофон, телевизор, ракета, спутник Земли используются в загадках более позднего периода.

В загадках часто используются различные изобразительные средства: сравнения, аллегория, перифраз и т.п. Ответы на загадки связаны с человеком, материальной и духовной культурой. Поэтому изучение загадок дает представление о татарском и русском народах: ремеслах, семейной жизни, одежде, пище и питье, вооружении и другой технике, средствах транспортной связи, в общем, духовной и материальной культуре. В загадках чаще, чем в других фольклорных произведениях, используются сравнения, так как в большинстве случаев загадка строится на сопоставлении. Рассмотрим загадки татарского и русского языков и объекты, используемые в них.

В первую группу мы объединили сравнения, связанные с природой: *Аш ашамас, Кара су эчәр, Дөньяда кош кебек очар, Күңелләргә нур чәчәр (Язу); Аягы юк, кулы юк, Сөйләшергә теле юк, Кояш кебек нуры юк, Күрергә күзе юк, Һич җитмәгән җире юк (Җил)* [2]; *Я молча смотрю на всех, И смотрят все на меня. Веселые видят смех, С печальными плачу я. Глубокое, как река, Я дома, на вашей стене. Увидит старик - старика, Ребенок... (Зеркало); Зеленые мы, как трава, Наша песенка: "Ква-ква". (Лягушка)* [1]. Данные сравнительные конструкции часто встречаются в татарских и русских загадках.

Во вторую группу мы собрали загадки со сравнениями, где эталоном являются предметы быта, например:

Кәкре-бөкре сызылган, Хәрефләре сыгылган, Асты бар, өсте бар, Тырма кебек теше бар (Язу); Элек үзе судан туды, Хәзер үзе су тудыра; Ак мамык кебек, Ялтырый алмаз кебек (Кар); Ялт-йолт ялтырый, Җирнең өсте калтырый, Энҗе кебек тезелә, Ефәк кебек сузыла (Яшен, яңгыр); Йомры-йомры туп кебек, Бөтен тәне шырт кебек (Керпе); Гармун кебек сырлы ул, Мич шикелле җылы ул (Җылыткыч батарея); Кешеләрне очырта, Үзе кошка охшамый; Зонтик кебек җәелсә дә, Җил-яңгырдан сакламый (Парашют); Үзе шардай, эче кандай, тәме балдай (Карбыз); Шар чаклы күзе бар, Йодрык чаклы үзе бар (Чынаяк) [2]*; Мала, как мышь, Красна, как кровь, Вкусна, как мед (Вишня); За кудрявый хохолок Лису из*

норки поволок. На ощупь – очень гладкая, На вкус – как сахар сладкая. (Морковь); Наши поросятки выросли на грядке, К солнышку бочком, хвостики крючком. Эти поросятки играют с нами в прятки. (Огурцы); Он большой, как мяч футбольный, Если спелый – все довольны. Так приятен он на вкус! Что это за шар? (Арбуз); Прозрачен, как стекло, А не вставишь в окно (Лед); Все обходят это место: Здесь земля Как будто тесто; Здесь осока, кочки, мхи Нет опоры для ноги (Болото) [1].

Загадки, составленные с помощью таких сравнений, являются самыми многочисленными в обоих языках, так как данные предметы окружают человека в повседневной жизни.

Следующая группа сравнений в загадках – сравнения антропоцентрической направленности. Данные сравнительные конструкции встречаются в загадках обоих языков. Например: *Чылт-чылт күзле, Адәм төсле йөзле, Үчекләшер үзе, Ходайның боерыгы, Бардыр койрыгы (Маймыл); Балалары терерәк, аналары хуш күңеллерәк (Чәйнек һәм чынаяклар)* [2]*; Всегда шагаем мы вдвоем, Похожие, как братья. Мы за обедом - под столом, А ночью – под кроватью (Сапоги); Мала, как мышь, Красна, как кровь, Вкусна, как мед (Вишня)* [1].

Подводя итог, можем сказать, что в загадках также отражаются основные стереотипы народного сознания. Следовательно, сопоставительное исследование фольклорных произведений, их стилистических, функциональных и лингвокультурологических особенностей является основой для изучения национальной специфики языкового сознания.

Литература

1. Русские народные загадки. URL:https://zagadkisotvetami.ru/russkie-narodnyie-zagadki-s-otvetami (дата обращения: 15.01.2020).

2. Татарча табышмаклар. URL:http://maratkabirov.com/tostlar/tatarcha_tabyshmaklar.html (дата обращения: 15.01.2020).

3. Титова Н.Г. Доминантная функция загадки в русском и английском «сказочном» дискурсе // Вопросы современной науки и практики. – Казань, 2012. – С. 319-324.

АССОЦИАТИВНОЕ ПОЛЕ ЛЕКСЕМЫ «СЧАСТЬЕ» В РУССКОМ ЯЗЫКОВОМ СОЗНАНИИ

Ван Янь, КФУ, магистрант II курса

Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Э.А. Исламова

Понятие языкового сознания появилось в 90-е годы прошлого века. Изучение языкового сознания даёт новую перспективу для изучения овладения языком и преподавания иностранных языков. В русской психолингвистике языковое сознание представляет собой комплекс образов сознания, сформированных и раскрытых с помощью языка. К языковым средствам относятся слова, словосочетания, фразеологизмы, тексты.

Лингвокультурология – комплексная область научного знания о взаимосвязи и взаимовлиянии языка и культуры, возникшая на основе исследовательских работ фразеологической школы В.Н. Телия, публикаций

В.В. Воробьева, В.Г. Костомарова, В.А. Масловой, трудов других лингвистов [2: 27]. Язык является внешним проявлением мыслительной деятельности человека и концептуальным выражением человеческого сознания, поэтому мы можем изучить сходства и различия языкового сознания различных народов с точки зрения лингвокультурологии, чтобы выявить специфичность языкового сознания.

Задача нашего исследования – изучить ассоциативное поле лексемы «счастье» в русском языковом сознании методом свободного ассоциативного эксперимента.

Эксперимент проводился в Казанском федеральном университете в декабре 2019 г. В анкетировании участвовали 106 студентов и магистрантов Института филологии и межкультурной коммуникация КФУ – носителей русского языка в возрасте 18-26 лет. Эксперимент был проведен в письменной форме. Участники в ответ на слова-стимулы должны были реагировать первым словом или словосочетанием.

Как показали результаты ассоциативного эксперимента, слово-стимул «счастье» вызвало у опрашиваемых широкий диапазон ассоциаций. Из 106 реакций на данный стимул число разных реакций 70, единичных реакций – 60.

В «Большом толковом словаре русского языка» дано следующее толкование лексемы «счастье»: «1. Состояние высшей удовлетворённости жизнью, чувство глубокого довольства и радости, испытываемое кем-л.; внешнее проявление этого чувства» [1: 1274]. Результаты нашего эксперимента подтверждают, что эти ассоциаты составляют ядро ассоциативного ряда слова «счастье» в русском языке.

Мы обнаружили, что слова-ассоциаты *радость* (10 реакций) и *семья* (10 реакций) являются самыми распространенными реакциями. В русском сознании самая большая особенность счастья в том, что оно заставляет людей чувствовать себя радостными и ощущать свою принадлежность к семье. *Любовь* (8 реакций) является одним из необходимых условий счастья. Трудно представить себе человека, который был бы счастлив, но одновременно никого не любил. Это подтверждают и другие реакции, связанные с проявлениями любви: *любимый человек 2, быть любимой 1, в любви 1, любить 1, любовь 1 и т.п.* Человеку для счастья необходимы близкие люди рядом, окружение, которое понимает и любит тебя и которому ты нужен: *мама и папа 2, быть нужным 1, в детях 1, вместе 1, друзья и семья рядом 1, жизнь и близкие люди рядом 1, знать, что ты нужен 1, радовать других 1, родные 1, ребёнок 1* и др.

Среди других составляющих счастья – *здоровье 4, спокойствие 4* и др. Очень важным условием счастья является состояние гармонии, удовлетворения: *в гармонии 1, гармония 1, состояние удовлетворения жизнью 1, умиротворённость 1.*

Некоторые опрошенные отмечают необходимость материального достатка, успеха – *благополучие 1, комфорт 1, успех в жизни 1, деньги 1.*

На периферии ассоциативного поля находятся слова с частотой 1, которые также дают представление о понимании счастья участников эксперимента: *вдохновение 1, глупость 1, грусть 1, долгожданное 1, жизнь 1, мечта 1, мирное 1, песни 1, природа и свобода 1, смех 1, солнечный день 1, хорошая музыка 1.*

В то же время участники эксперимента отмечают мимолетность, сиюминутность, даже недостижимость счастья: *мгновение 1, моменты 1, это то, чего нам сейчас не хватает 1.*

Среди ассоциаций отмечена единичная – *«счастье любит тишину»*, которая напомнила нам стихотворение Юрия Калугина.

Таким образом, ассоциативный эксперимент дает возможность исследовать структуру лексикона человека, его языковые и мировоззренческие приоритеты, ценностные ориентации.

Литература

1. Большой толковый словарь русского языка / Сост. и гл. ред. С.А. Кузнецов. – СПб., 1998. – 1536 с.

2. Коурова О.И. Традиционно-поэтическая лексика и фразеология как лингвокультурная ценность: монография. – Екатеринбург: Урал. гос. пед. ун-т, 2005. – 235 с.

ЯКТАШ ШАГЫЙРЕБЕЗ ИҖАТЫНДА ПОЭТИК БИЗӘКЛӘР

Вәлиева А., Буа р-ны Түбән Наратбаш мәктәбе, X сыйныф

Җит. – Л.Г. Шәрәфетдинова

Тарихи елда Гөлнур ханым Айзетуллова шигырьләренең стиль үзенчәлекләрен ачыклау – яшь буынны, ягъни безне, патриотик рухта тәрбияләү өчен кирәк дип җавап бирер идем мин. Чыгышымның максаты – туган төбәгем шагыйрәсе Гөлнур Хәлил кызы Айзетуллова шигырьләренең образлы, поэтик бизәкләре турында мәгълүмат бирү.

Әйтелгән максаттан чыгып, түбәндәге бурычлар куелды: татар халкының мәдәни-тарихи мирасын, туган як әдипләрен өйрәнүгә кызыксыну уяту; Гөлнур Хәлил кызы Айзетуллова шигырьләренең образлы, поэтик бизәкләрен ачыклау; Тупланган материалны киң катлау укучыларына тәкъдим итү.

Җирле материаллар әсәрләрнең төп асылын тоярга ярдәм итә. Язучы иҗатын ул яшәгән мохиттән, ул туган, үскән, яшәгән һәм булган җирдән аерып карарга ярамый, чөнки бу мохит, аның язылачак әсәрләренә беренче тормыш тәҗрибәсе һәм материалы биреп, аның тирә-юньгә мөнәсәбәтенә йогынты ясый. Гөлнур Айзетуллова шигырьләрен укыганда, үз алдына туган ягын чын күңелдән яраткан, канатларын нигыткан җиренә мәхәббәтен аңлаткан кеше образы килеп баса.

Буа үзенең туфрагында Әхмәт Рәшитов, Шәриф Хөсәенов, Ренат Харис, Барлас Камалов, Равил Рахмани, Гомәр Толымбай, Гомәр Гали һ.б.

бик күп язучы һәм шагыйрьләрне үстергән. Шигъриятькә үз тавышы белән килеп кергән шагыйрәләрнең берсе – Гөлнур ханым Айзетуллова. Аның шигырьләренең тәэсир итү көчен фикер тыгызлыгы, фәлсәфи тирәнлек һәм образлылык арттыра. Шагыйрә лирик герое аша дөньяга, кешеләргә үз мөнәсәбәтен, үз карашын белдерә; иҗатында авыл, аның кешеләре, балачак, табигать, туган як, туган тел темалары урын ала.

Кешенең йөрәге аның кул йодрыгы чаклы гына, диләр. Әмма шушы бер йомарлам май шикелле генә йомшак, кечкенә йөрәккә үз гомерендә югалтулар, кайгы-хәсрәт кичерергә туры килә. Туры сүзле, кыю йөрәкле, ярдәмчел булып кала алды ул, сафлык, яктылык бүләк итүче шигырьләре тупланган «Бәхет гөле», «Өч мизгел» кебек китаплары бар. Аның яшәү мәгънәсе – башкалар өчен, милләте өчен янып яшәү.

Әсәрләрен укыганда, аның сүз байлыгына, тәмле, йомшак теленә сокланып бетеп булмый. Аның бер генә җөмләсендә дә берничә төрле энҗе бөртеге табып була. Миңем күңелемдә иң истә калган бер шигырендәге (“Китмә, Сөю”) бер генә җөмләне мисал итеп китерәсем килә:

Китмә, Сөю!
Күңелем гөлләренең
Чәчәк аткан чагы, китмә син!
Китмә, Сөю!
Сагыш утларыннан
Саргаеплар алар кипмәсен!

Бу юлларда эпитет та, сынландыру да, рефрен – җөмләнең кабатланып килүе дә бар. Минемчә, кабатлау юлы белән, автор укучыны уйландыруга да этәрә, бер үк вакытта хиснең көчен дә арттыруга ирешә.

Телнең мөмкинлеге чиксез. Безнең телебез – бай, бизәкле, гүзәл, үзенчәлекле, эмоциональ. Тел – аралашу чарасы. Ул һәрдаим җәмгыять тормышына катнашып бара, интеллектуаль, фикер процессының, сәяси, икътисадый, мәдәни эшчәнлекнең, бәйләнеш мөнәсәбәтләренең үзәгендә тора, боларга материал – мәгънәви кыяфәт бирә. “Тел – ул халыкның бар яшәеш дәверендә гасырлар, меңәр ел буена туплана килгән иң газиз, иң кадерл байлыгы, чынбарлыкны интеллектуаль үзләштерү, танып-белү, иҗат итү, фәлсәфи тирәлелек, фикерләү чагылышы”, – дигән иде тел галиме Хатип Миннегулов. Галимебез сүзен дөресләп, шагыйрә иҗатына мөрәҗәгать итик.

Эпитет (грекча “ачыклагыч”, “өстәмә” дигән мәгънәдәге грек сүзеннән) – ачыклагыч сүз. Шагыйрә әсәрләрендә эпитетларның төрле сүз төркемнәреннән ясалганнарын куллана. Аның иҗатында исем, сыйфат, рәвеш эпитетларын очратырга була. Мәсәлән:

Җыр күгендә якты пар йолдыздай
Язсын иде озак яшәргә! (“Җырчылар Зәйнәп Фәрхетдинова һәм Зөфәр Билаловларга”)

Яңгырады затлы, моңлы көйләр:
Борынгысы, иң-иң кайнары.
Казанымнан алып килде аны
Үз халкымның моңлы Айдары (“Җырчы Айдар Фәйзрахмановка”)

Фәнни эшебезне йомгаклап, якташ шагыйрәбез Гөлнур Айзетуллова иҗатында сынландыруларның ролен ачыклау максатыннан, түбәндәге нәтиҗәләрне ясый алабыз:

1) автор поэтик бизәкләрне кеше хисләрен чагылдырганда бик урынлы куллана;

2) үзенең төп хезмәтенә багышлаган шигырьләрендә төрле поэтик бизәкләргә мөрәҗәгать итә;

3) сынландыруларда предметлар тойгы-хисне белдерергә сәләтле итеп һәм җанлы тереклек иясе кебек биреләләр. Аңа автор ихтыяры белән уйлау, фикер йөртү, күңелдән сөйләү сәләте тагылганлыгы аңлашылып тора.

Шагыйрә төрле чараларга мөрәҗәгать итә, дидек. Бу юлы без Гөлнур ханым иҗатындагы тропларның берсен – сынландыруларны (җанландыру) да тикшердек. Шагыйрәбезнең туган авылы Әнәле турында язганнарын укысаң, шунда ук үзең үскән авыл, аның инешләре, кыр сукмаклары, яшел чирәмнәре күз алдына килә. Шулар аша Туган җитебезнең матурлыгын, гүзәллеген тагын да ныграк тоярга ярдәм итте ул безгә.

Г. ӘПСӘЛӘМОВНЫҢ «АК ЧӘЧӘКЛӘР» РОМАНЫНДА ҺӘМ АНЫҢ РУС ТЕЛЕНӘ ТӘРҖЕМӘСЕНДӘ СИНОНИМИК ПАРЛЫ СҮЗЛӘР

Вилданова Ә., КФУ, III курс студенты
Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Э.Н. Денмөхәммәтова

Тәрҗемә итү ихтыяҗы кешеләр башка халыклар белән аралаша башлагач, сәүдә элемтәләре урнаштырырга кирәк булгач туа. Башта кешеләр көнкүреш сүзләрен генә тәрҗемә итсәләр, тора бара инде әдәби, мәдәни мирас белән дә алмашу теләге барлыкка килә. Тәрҗемә белеме зур тизлек белән алга барса да, бүгенге көндә тәрҗемә әсәрләрендә төгәлсезлекләр шактый. Аерым бер сүзне тәрҗемә итү зур кыенлык тудырмаса да, телебездә уникаль булган парлы сүзләрне тәрҗемә итүдә кыенлыклар шактый. Ни өчен дигәндә, парлы сүзләр ике сүздән тора һәм, күпчелек, фонетик яктан охшаш сүзләр була. Шуңа күрә андый сүзләрне тәрҗемә итү бик зур кыенлык тудыра.

Бүгенге көндә, югары технологияләр алга киткән, виртуаль аралашуга корылган заманда, парлы сүзләрне кулланып сөйләшүчеләр саны кими бара. Чөнки һәр кеше вакытны да, урынны да экономияләү максатыннан сүзләрне кыскартып язарга омтыла. Шулай да без социаль челтәрләрдә сораштыру уздырып карарга булдык. Сораштыруда 31 кеше катнашты. Сораштыруда катнашкан кешеләргә ике сорау бирелде: көндәлек сөйләмдә парлы сүзләрне кулланасызмы һәм нindиләрен

кулланасыз? Сораштыру нәтиҗәләре буенча, 89% кеше көндәлек сөйләмдә парлы сүзләрне куллана, ә 19% катнашучылар кулланмый. Кулланучылар парлы сүзләрнең әти-әни, бала-чага, савыт-саба, көне-төне, аклы-каралы, алай-болай, ипи-тоз, фәлән-төгән, андый-мондый, килде-китте, юк-бар, сирәк-мирәк кебекләрен ешрак куллана.

Г. Әпсәләмовның "Ак чәчәкләр" романы – иң күп укыла торган әсәрләрнең берсе. Әсәрдә парлы сүзләр шактый күп кулланылса да, тәрҗемәдә алар юк дәрәҗәсендә. Чагыштырып карау өчен, без әсәрнең беренче бүлекчәсен анализладык һәм анда булган парлы сүзләрне һәм синонимик составлы парлы сүзләрне исәпләдек. Кечкенә генә әлеге өзектә барлыгы 37 парлы сүз (шуның җидесе составында синонимнар булган парлы сүзләр) очрый. Ә әсәрнең тәрҗемәсендә исә 7 (шуның берсе синонимик составлы парлы сүз) парлы сүз кулланылганлыгын күрергә мөмкин.

Әлеге парлы сүзләр ничек тәрҗемә ителгән соң? Әлбәттә, синонимик составлы парлы сүзне рус теленә дә парлы сүз белән тәрҗемә итү очраклары күзәтелмәде. Күп очракта алар ике синоним сүз өчен дә уртак мәгънә белдергән бер сүз белән генә тәрҗемә ителсә, кайбер очракта парлы сүз составындагы синоним берәмлекләрнең мәгънәсен үзгәртмичә, тиңдәш кисәкләр итеп тәрҗемә ителгән. Бөтенләй тәрҗемә ителмәгән синонимик парлы сүзләр дә бар.

Мәсәлән, "*Әнә бер хатын көянтә белән* ***иелә-сыгыла*** *су алып кайта, әнә ишегалды аркылы сузылган бауга кызыл башлы сөлгеләр кибәргә элгән"* [2: 15] – *"Вот женщина переходит улицу,* ***сгибаясь*** *под тяжестью коромысла*"[1: 16]. *Иелә-сыгыла* парлы сүзенең составын синонимик мәгънәле сүзләр тәшкил итә. Әлеге берәмлек "синонимнардан ясалган парлы сүзләр" исемлегендә бар [4: 253]. Парлы сүзнең компонентларын аерым алып карасак, синонимнар сүзлегендә *иелү (нагибаться, наклоняться, согнуться) – бөгелү,сыгылу,иңкәю, янтаю* кебек бирелгән. Димәк, парлы сүзнең компонентлары, дөрестән дә, синонимнар. Ә тәрҗемәдә бирелешенә карасак, ул *сгибаясь* фигыле белән генә алыштырып бирелгән. Шунысын әйтергә кирәк, рус телендә сүзләрне кушып парлы сүзләр ясалу төрки телләрдәге кебек продуктив ысул булып саналмый. Составында синоним берәмлекләр булган парлы сүзләрдә төп мәгънәгә ия сүз дип икенче сүз дип карала [3: 191]. Әлеге парлы сүздә дә тәрҗемәче икенче сүзгә басымны күбрәк ясап, сгибаясь дип тәрҗемә иткән, чөнки иелү сүзенең мәгънәсе рус телендә күбрәк *нагибаться, наклоняться* мәгънәләренә туры килә. Шулай да аларның мәгънәләре бик якын. Әлбәттә, рус телендә парлы берәмлек ясап, нагибаясь-сгибаясь дип тәрҗемә итеп булыр иде, ләкин бу, безнеңчә, отышлы түгел. Чөнки әлеге сүзләр, асылда, бер үк мәгънәгә ия һәм бары тик алкушымча белән генә аерылалар.

“Кайбер пароходлардан җыр-музыка ишетелә”[2: 12] – *“На некоторых пароходах звучит музыка, пение”* [1: 13]. Әлеге җөмләдә автор *җыр* һәм *музыка* сүзләрен парлы берәмлек итеп тәкъдим итә. Ә тәрҗемәче, шушы ук сүзләрне тәрҗемә итеп, тиңдәш кисәкләр буларак *музыка, пение* дип бирә. Синонимнар сүзлегенә мөрәҗәгать итсәк, “*җыр (песня) – җыру”; “музыка(музыка) – көй, моң, аһәң”* кебек вариантлар күрергә мөмкин. Игътибар итсәк, җыр һәм музыка сүзләре синонимнар буларак тәкъдим ителмәгән, шулай да автор аларны синонимик берәмлекләр итеп, парлы сүз составында биргән.

Парлы сүзләр гомумән тәрҗемә ителмәгән очраклар да күзәтелә. *Мансур бар, ләкин кайдадыр бер читтә басып тора, якын да килми, ерак та китми, һәрвакыт шулай: күзгә күренә – сөйләшергә* ***тавыш-өне*** *юк”* [2: 14] – *“Вроде бы и виден Мансур, но не подойдешь, не поговоришь”* [1: 16]. *“Алар исәпсез-хисапсыз ташпулатлар диңгезендә ак кыялар төсле калкып торалар”*[2: 5]. – *“Освещенные каменные громады вздымались, точно скалы”* [1: 7].

Нәтиҗә ясап, шуны әйтергә кирәк: татар телендә парлы сүзләр еш кулланыла һәм сүз байлыгының аерылгысыз бер өлеше булып тора. Г. Әпсәләмовның “Ак чәчәкләр” әсәрендә әлеге караш дәлилләнә. Чынлап та, автор бик күп парлы сүзләр куллана. Ә аларны тәрҗемәдә бирү берникадәр кыенлыклар тудыра, чөнки парлы сүзләр куллану рус теле өчен гадәти күренеш түгел. Шулай да синонимик парлы сүзләрне тәрҗемә итү үзенчәлекле. Тәрҗемә иткәндә җибәрелгән хаталарны булдырмау һәм тәрҗемә өлкәсендә синонимик парлы сүзләрне аерым алып өйрәнүгә киләчәктә зур урын бирелер дип ышанып калабыз.

Әдәбият

1. Абсалямов А.С. Белые цветы: Роман. / Пер. с татарского К. Горбунова. Художник И. Субаев. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1987. – 560 с.
2. Әпсәләмов Г. Ак чәчәкләр: Роман. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. – 575 б.
3. Ерина Т.Н., Фомин Э.В. Жили-были. К проблеме парных слов русского языка // Вестник ЧГУ. 2016. №4.
4. Ханбикова Ш.С., Сафиуллина Ф.С. Синонимнар сүзлеге. – Казан: Хәтер, 1999. – 256 б.

СӨЙЛӘШСӘК ТӘ ТӨРЛЕ ТЕЛЛӘРДӘ...

Волков Т., Казан, 181 нче мәктәп, X сыйныф
Җит. – Ә.Ф. Вәлиуллина

Мин – Тимур Волков, Василий улы. Әйе, исем-фамилиям урысныкы, ә үзем рәхәтләнеп татарча сөйләшәм. Милләтем буенча кем дисәгез, анысын да әйтеп үтәм: әниемнең әнисе – татар, әтисе – удмурт, әтиемнең әнисе – удмурт, ә әтисе керәшен. Менә сезгә башваткыч-мин кем булам соң? Миндә татар, удмурт, керәшен каны ага. Алар миңа барысы да якын. Ләкин гаиләбез белән татарча сөйләшәбез, татар халкының милли йолаларын хөрмәт итеп, барысын да үтәп яшибез. Татар хакының милли бәйрәмнәрен дә, дини бәйрәмнәрен дә, керәшен халкының Раштуа, Пасха бәйрәмнәрен дә гаиләбездә матур итеп

үткәрәбез. Казанда туып үссәм дә, мин еш кына әби белән бабай янына кайтырга тырышам. Теш табибы булып эшләүче әтием, укытучы, хореограф булып эшләүче әнием миңа авыл кешеләренең эчкерсезлеген, гадилеген, уңганлыгын кечкенәдән үк күреп үсәргә өйрәткәнгәдер инде, күңелем белән анда тартылам. Авылыбыз турында сезгә дә сөйләп үтәсем килә. Балтач районының Дорга дигән авылы ул – искиткеч гүзәл табигатьле, төзек матур авыл. Җыям дисәң – җиләге, гөмбәсе, эчим дисәң – салкын сулы чишмәсе, су коенырга ,балык тотарга инеше бар. Яратам мин авылны! Моның сере бик гади-кечкенәдән абыйларга ияреп, көтү көтәргә чыга идем: иркен болынннарга, басу-кырларга карап, хәйран калып сокланып ята идем, бабам белән бергә Җанбит урманнарына барып, Шүрәленең “урындыкларын” карап йөри идек, әтием белән бергә балык тотарга төшкәч, кондызларның елга буйлап , ничек итеп тал ботакларын ояларына ташыганнарын күзәтә идек.

Дорга авылы – күпмилләтле. Татар, мари, удмурт, керәшен. Барчабыз да бертигез, милләтләрнең арасын олы дуслык бәйләп тора. Бу халыклар, әбием Фирдания сөйләве буенча, элек-электән бик дус- тату яшәгәннәр, бәйрәмнәрдә кунакларга йөрешкәннәр. Хәзер дә авылыбызда яшьләр арасында бу традиция саклана – бәйрәмнәрдә дәртле мари, удмурт, татар, чабата биюләрен биибез. Менә монда минем әбием Фирдания белән бабам Николайның өлешләре бик зур дип саныйм мин. Чөнки алар Дорга мәдәният йортында 45 ел эшләп, “Татарстанның атказанган мәдәния хезмәткәрләре” дигән исемгә лаек булдылар. Авылда беренче инструменталь ансамбль оештыручылар, Дорга көненә багышланган бәйрәмне уйлап табучылар. Авыл турында бик күп мәгълүмат җыеп, туплап, музейга тапшыручылар да алар... Һәм бик күп санап бетермәслек эшләр.. Лаеклы ялга чыксалар да, әле һаман да халыкка рухи байлык таратудан, халыкны агартудан туктамыйлар. Бабам турында аерым әйтеп үтәсем килә. Алексеев Николай Александр улы – оста гармунчы ,баянист. Аның кебек борынгы, моңлы татар көйләрен өздереп уйнаучылар сирәк. Удмурт милләтеннән булса да, 60лап татарча җыр иҗат итте. Җырчы Илсаф бабамның җырын зур сәхнәләргә алып чыкты. Удмурт милләтеннән булган бабам, татар әдәбиятын, мәдәниятен бар нечкәлекләренә кадәр беләдер кебек миңа. Ул өч телдә дә камил сөйләшә, уйлый, иҗат итә. Татар милләтеннән булган әбием, мари, удмурт, мордва халыкларының фольклорын иң яхшы белүчедер... Бабам белән әбием гомер буе сәхнәдә, төрле милләтле авылдашларының бер дус гаилә булып яшәүләрендә аларның өлеше зурдыр дип уйлыйм. Без дә калышмыйбыз, концертларда, бәйрәмнәрдә бергәләп бабамның җырларын татарча, удмуртча рәхәтләнеп җырлыйбыз. Ә бу юлга ничек килгән соң ул? Әбиемә мең рәмәт – ул уяткан иҗатка мондый мәхәббәтне, барыбызга да сеңдергән! Энем Булат белән без моны бөтен күңелебез белән тоеп, күреп, үсәбез. Минем алар

алдында бурычым – безгә бирелгән шушы матур тәрбияне алга таба да югалтмыйча, тулыландырып дәвам итү. “Теләк кирәк, теләк булса, бар да була,” – дип әйтергә ярата минем әни. Мин моның белән килешәм, бу бик дөрес сүзләр, чөнки Татарстаныбызда һәр милләт кешесе үз теленең матурлыгын, байлыгын күрә белсә, киләчәк буынга бу бит бик зур хәзинә! Телебезнең, милли йолаларыбызның, гореф-гадәтләребезнең киләчәге безнең кулда! Халыклар дус-тату гомер кичерсеннәр иде, еллар имин, табыннар мул булсын иде дигән теләктә каласы килә.

Г. ИБРАҺИМОВ ҺӘМ Ш. КАМАЛ ИҖАТЛАРЫНДА МАРИНИСТИК ПЕЙЗАЖ

Габдрахманова Л., Яр Чаллы педагогия көллияте, II курс студенты
Фән. җит. – филол. фән. канд. Р.Ә. Минһаҗева

Диңгез образы гомер-гомергә халыкны үзенең сихри матурлыгы белән дә, көтелмәгән ярсулыгы белән дә җәлеп итеп торган.

Әдәбиятта диңгез темасының тамырлары борынгы мифологиягә барып тоташа. Татар әдәбиятында ул үз башлангычын Су бабасы, Су (кызы) анасы, Су иясе кебек борынгы легенда-риваятьләрдән ала. Су иясен ризалату, бәхилләтү өчен берәр кешене (гадәттә яшь кызны) диңгезгә корбан бирү гадәте дә булган.

Халкыбызның диңгезгә мөнәсәбәте фольклорда түбәндәге татар халык мәкальләрендә дә яктыртылган: *Диңгез янында кое казымыйлар / Диңгезгә барсаң, бүрегеңне онытма / Диңгезгә керсәң, чишмәдән су алырга онытма / Диңгездә булмаган – куркыныч күрмәгән / Диңгезне макта, корыны тапта.*

Сәнгатьтә диңгез күренешен сурәтләүчеләрне – *маринистлар* дип атыйлар. Килеп чыгышы белән бу сүз латин теленнән алынган, «marina» сүзе – «диңгез» дигәнне аңлата. Диңгезчеләр хәятен үзәккә куеп тасвирлау, диңгез маҗаралары, диңгез атрибутикасы, диңгез кичү белән бәйле сәяхәтләр – болар барысы да маринистлар яратып сурәтли торган күренешләрдән санала. Корабларда океан-диңгез киңлекләрен гизеп, аның сихри гүзәллелеген дә, кырыслыгын да үз күзләре белән күргәннәр, диңгезнең «тозлы җилен» шактый татыганнар гына чын *маринистлар* булып санала алалар.

Безнең күзәтүебезчә, татар әдәбиятында диңгез темасына багышланган әсәрләр шактый. Диңгез арты илләренә сәяхәткә багышланган иң беренче татар сәяхәтнамәсе XVII гасырда Мортаза бине Котлыгыш әс-Симетинең хаҗга баруы турында язылган хаты санала [3: 163].

Бернигә буйсынмас шаулы диңгез образы белән без XIX йөз хаҗнамәләрендә, кулъязмаларында да очрашабыз. XX йөз башында Г. Тукай, М. Гафури, С. Рәмиев, Дәрдемәнд, Ш. Бабич, Н. Думави һ. б. иҗатларында чагылыш табуын күрәбез.

XX йөз башы прозасында маринистика жанрында каләмен сынаган әдип – Г. Ибраһимов. Аның «Диңгездә» (1911) хикәясендә [1], исеменнән үк аңлашылганча, төп вакыйгалар – диңгездә бара. Г. Ибраһимов диңгезне романтикларча, ирекле тормыш символы итеп сурәтләгән. Диңгез дулкыннары, вакыты-вакыты белән җил көчәюе аркасында туган куркынычлар кеше күңелендәге хисләрне тагын да тәэсирлерәк итеп сурәтләүгә ярдәм итә. Хикәя сюжетына исә пароходта танышкан Нуретдин карт хикәятләрен дә кертеп җибәреп, төрки фольклордан килгән зур балыклар турындагы риваятьләрне, хаҗнамә кыйссаларын бәян итә. Диңгез балыгына корбан бирү мотивын әүлия, изгеләрдән саналган Юныс пәйгамбәр язмышы белән үреп бирүе дә очраклы түгел. Ул киләчәктәге имин тормыш өчен бүген корбаннар соралуының борынгыдан килгән тамырлары хакында искәртә.

Диңгезнең үзенә килгәндә, Г. Ибраһимов диңгез образының бар киңлеген һәм бөеклеген күрсәтә алган: *күгелҗем шома диңгез; бөек диңгез; куркынулы диңгез; көмеш төсле; нурлы айлар белән зиннәтләнгән олы күзге кебек диңгез; иге-чиге булмаган диңгез; тын, авыр, куе диңгез.* Авторның чын мариначыл пейзаж остасы булуын күрәбез.

XX йөз башында нәкъ менә романтиклар иҗатында капиталистик шәһәр кешенең дошманы, халыкның канын суыручы рәвешендә килеп басса, хикәядәге шаулы диңгез образы исә бунтарь рухлы төп каһарман «мин»нең бозык рухлы шәһәргә карата гыйсъянын тулырак рәвештә гәүдәләндерергә ярдәм итүче образ булып калкулаша.

Ш. Камалның «Акчарлаклар» (1914) повестенда [2] диңгез пейзажы акчарлаклар, давыл, көймә образлары белән тыгыз үрелеп тасвирланган. Автор җанлы (акчарлаклар, тараканнар, кырмыскалар, ябалак-карчыга) һәм җансыз (ай, диңгез, давыл, җил, яфраклар) табигатькә иркен мөрәҗәгать итә. Алар я кешенең эчке кичерешләренә капма-каршы куелалар, яки инсан күңеле белән якын мөнәсәбәттә биреләләр. Диңгезгә чыгучы балыкчылар тормышынан булган һөнәри лексика: *невод, аркан, көймә, чаннар, ушатлар* да мариначыл пейзажны тулыландырып килүче компонентларга керә.

Ш. Камал эмоциональ тәэсир, буяуларны куертып күрсәтү максатыннан *җил, яңгыр, яшен, күк күкрәү* кебек сурәтләрне оста кулланган. Автор тасвирлаган диңгез һәрвакыт хәрәкәттә, тавышлар чыгара, сынландырыла, кешенең эчке кичерешләре белән аваздаш итеп бирелә. Ш. Камал да диңгез образын төрле мизгелләрдәге, төрле төсләрдә сурәтли: *ул кояшлы да, томанлы да, караңгы да, давыллы да, салкын да, елмаюлы да, хәсрәтле дә*. Әмма Г. Ибраһимовның мариначыл пейзажына караганда җыйнаграк һәм кыскарак. Аның каләменнән төшкән диңгез хәрәкәт итә, ыңгыраша, тетри, уфылдый, котыра, геройларының эчке

дөньясындагы хисләр бәрелешен чагылдыра. Диңгезнең халәте җилдән тора, дулкыннар да ул чакта гөҗләп килә. Бу тавышлар Гарифның эчен чымырдата, чәчләрен тырпайта. Шушы янәшәлек әсәрнең буеннан-буена дәвам итә: *«Ул б477рактан чыккач, үткен җил улавы арасыннан диңгез гөрләүләре белән бергә неводчыларның һай-һу тавышлары ишетелеп, аның күңелен әллә нишләтеп, борчып җибәрделәр»* [2: 217]. Әсәр ахырында укучы янә диңгез тасвирына юлыга. Аның өстендә сирәк-мирәк кенә акчарлаклар. Әллә көләләр, әллә елыйлар. Повесть менә шулай эчпошыргыч диңгез һәм хыял-өметләре җимерелгән балыкчыларның күңел халәтен сурәтләү белән тәмамлана.

Күрәбез, зур классикларыбызның бу әсәрләре хаклы рәвештә маринистик әдәбиятның иң матур үрнәкләрен тәшкил итәләр. Диңгез пейзажы ярдәмендә алар яшәү мәгънәсен эзләүче геройларының рухи дөньяларын ачканнар, күңел халәтләрен лирик-психологик төсмерләрдә сурәтләүгә ирешкәннәр.

Әдәбият

1. Ибраһимов Г. Әсәрләр: 9 томда.–Казан: Татар. кит. нәшр., 1974-2000 (СССР фәннәр академиясе Казан филиалының Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм тарих ин-ты). Т. 1. Хикәяләр. (1907-1924). 1974. –511 б.
2. Камал Ш. Сайланма әсәрләр. –Казан: Татар. кит. нәшр. – 2004. – 446 б.
3. Хәбибуллина Ч. Миргазиян Юныс – маринист әдип // Казан дәүләт университеты татар филологиясе һәм тарихы факультеты укытучыларының фәнни язмалары (2002). Казан: РПФ «Гарт» нәшр., 2002. Б.163-167.

РОЛЬ ПОВТОРА В СОЗДАНИИ РИТМА И РИФМЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ДЕТСКОГО ФОЛЬКЛОРА

Габдуллазянова Г., КФУ, аспирант III курса

Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Р.С. Нурмухаметова

Цель данной статьи – выявить основные виды повторов в текстах татарского детского фольклора. Прежде, обратимся к самому понятию «повтор».

«Повтор (удвоение, редупликация, повторение). Полное или частичное повторение корня, основы или целого слова без изменения их звукового состава (или с его частичным изменением) как способ образования слов, синтетических и описательных форм и фразеологических единиц…» [1: 327].

Повтор – это один из наиболее широко распространенных приемов в фольклорной традиции. Он встречается в различных жанрах, разнообразных произведениях и самых разных текстах, выполняя при этом разные функции.

Принцип повтора, проявляющийся на всех уровнях текстовой организации, выступает как один из важнейших принципов, обеспечивающих структурно- смысловое единство, целостность текстового пространства.

Появление повтора в фольклорном тексте объясняется устным бытованием фольклорного произведения. Повторяемость в произведениях устно-

го народного творчества придает им живописность, плавность, напевность; способствует замедлению развития действия в фольклорном произведении. Таким образом, «повторяемость – это одна из ведущих текстовых категорий, участвующих в структурно-смысловой организации фольклорного текста» [1: 327], в создании экспрессивности, в привлечении внимания читателя (слушателя) к важным в смысловом отношении описаниям.

Вопросно-ответные диалогические единства организованы по типу «ступенчатого» ввода новой информации. Такую особенность мы наблюдаем в татарских побасенках. Например, побасенка «Әби битен юмаган»:

Әптчи, чумадан,
Әби битен юмаган.
Әби битен юар иде,
Комганда су булмаган;
Комганда су булыр иде,
Кызы суга бармаган;
Кызы суга барыр иде,
Көянтәсе булмаган... [3: 134]

В тексте «Песи, кая барасың?» при помощи повторов образуется эллипс. «Эллипсис (брахилогия) – фигура речи, состоящая в пропуске какого-либо члена предложения, который подразумевается из контекста» [2: 218].

- *Песи, кая барасың?*
- *Әбиләргә барамын.*
- *Анда сиңа ни тия?*
- *Ике калак май тия.*
- *Аны кая куярсың?*
- *Мич астына куярмын…* [4: 69]

Каждое повторяющееся слово в конце каждой строчки создает парную рифму: *барасың – барамын, тия – тия, куярсың – куярмын* и т.д.

В татарских колыбельных песнях встречаются различные повторы: аллитерации, ассонансы, синонимы, тавтологические слова и выражения, повторы слов в одном стихе, повторы начальных слов смежных стихов, цепевидных повторений слов смежных стихов, повторений целых стихов, местоимений с предлогами и без предлогов, служебных слов, звукоподражаний. Одни участвуют в создании системы обращений, другие придают повествованию динамику и в то же время обеспечивают однотонный ритм. Например:

Әлли-бәлли: йом син күзең,
Әлли-бәлли – татлы сүзем.
Йоклый инде бөтен бәбиләр дә,
Йоклый инде хәтта әбиләр дә [3: 78].

Широко используются в народных загадках повторы слов, разных форм одного слова, однокоренных слов, частичная омонимия корней, аллитерации

вместе с синтаксическим параллелизмом частей – так народная мудрость отражает сложность и противоречивость явлений и устройства мира в целом:

Зур мичкә өстендә кечкенә мичкә,
Кечкенә мичкә өстендә кара урман (Кеше гәүдәсе) [4: 76].
Ике агай суга бара,
Берсен берсе уза бара (Аяклар) [4: 88].
Өй эчендә биш бала,
Билгесендә биш тана (Кул, бармаклар, тырнаклар) [4: 82].

Таким образом, проанализировав тексты из разных фольклорных жанров татарского детского фольклора, мы можем заключить, что наиболее употребительны анафорический и эпифорический типы повторов отдельных слов, словосочетаний, предложений.

Одной из главных функций, которые выполняют различные виды повторов в произведениях устного народного творчества, является создание его экспрессивности, мелодичности, напевности. Повторы в исследуемых фольклорных текстах обеспечивают связность текста.

Литература

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 576 с.
2. Приходько В.К. Выразительные средства языка. – М.: Академия, 2008. – 218 с.
3. Урманче Ф.И. Татар халык иҗаты. – Казань: Магариф, 2005. – 288 с.
4. Ягфаров Р.Ф. Татар халык иҗаты: балалар фольклоры. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1993. – 267 б.

Г. САБИТОВ ХИКӘЯСЕНДӘ ОБРАЗ ТУДЫРУ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Габдуллин Р., КФУ, II курс студенты
Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Г.Р. Гайнуллина

Г. Сабитовның “Урман кызы Таңсылу” (1981) хикәясенә алынган мотивны автор җанр атамасы белән үк тамгалый. Әсәр тукымасына тылсымлы хикәя дип билгеләнгән өлештән үк кереп кителә. Сюжет сызыгы урман кызын табуга бәйле Булат – Кәли мөнәсәбәтләренә корыла. Кичерешләр сызыгын зирәк карт архетипик моделе һәм аның кабатланышы каймалап ала: “Сәер кеше бу Газизулла абзый. Гомере буе урманда яшәп тә һаман күңеле урманнан бизмәгән” [1: 25]. Ата кешенең бурычы – улының күңел тәрәзәләрен ачу дип инанган Газизулла. Автор-хикәяләүче укучысына курай моңын, Карурман бабай җырын ишеттереп алдан ук психологик эчтәлек дулкынына көйли. Урман кызы Таңсылуның барлыгын белү Булатны сер дөньясына алып керә, ул хәзер аны табу өчен таң вакытында уяу булыр. Шул рәвешле, уяу һәм игътибарлы булу гамьсезлеккә каршы куела.

Булатның кичерешләр чылбырында таң вакыты образына салынган эчтәлек символик укылышлы. Малайның психологик халәтендә гаҗәпләнү, соклану тойгысы балада әлегә ачылып кына килүче күңел күзе турында

белдерү урыны: “Гаҗәп.Таң вакытында урман тылсымлы бер төскә керә икән! Агач асларында куе күләгә, тау куышы кебек караңгы. Ә кояш төшкән урыннарда агачлар ачык яшел төстә. Һәр агачта, һәр ботакта меңләгән чык бөртекләре. Аларның һәрберсе, күзләрнең явын алырлык булып, төрле төсләр белән балкый. Үләннәрдәге чыклар да бик кызык: кояш төшкән урында алан өсте көзге кырау төшкән төсле ап-ак, ә күләгә җирдә – куе зәңгәр. Әйтерсең кемдер төн буе зәңгәр буяу сибеп йөргән!” [1: 27].

Булат өчен үзен җәлеп иткән гүзәл күренешләрне башкаларга күрсәтү мөһим. Фотосурәтләрнең “Күңел күзе” газетасына урнаштырылуы – матурлыкны тояр өчен күңел күзе белән карау кирәк дигәнне аңлата. Монда үзеңнең генә түгел, башкаларның да күңел күзен ачарга мөмкинлек тудыру белән дә кеше бик бәхетле була ала дигән фикер тоемлана.

Пейзаж элементы ярдәмендә автор самими бала күңелендә туган һәр яңа хиснең никадәр тулы, бөтенлекле кичерелеше хакында әйтә. Малайның әлеге ачышы алдагы вакыйганы – аланга кергәч урман кызы белән очрашуны әзерли. Таңсылу Булатны кәүсә эчендә каен суы акканын тыңларга, таң энҗесеннән энҗе сәйлән тезәргә өйрәтә. Булат берсүзсез Карурман бабай кызына буйсына, тик ромашка чәчәгенең чык бөртегеннән сәйлән тезү генә җиңел эш түгел икән. Автор кеше күңеленең кылларын энҗе сәйлән белән чагыштырып, күңелне аңлау, рух тирбәнешләрен тыңлау зур хезмәт, тырышлык, сак якын килү сорый дип кисәтә кебек. Ләкин үз күңелең тәрәзәләрен ачу һәркемне матур юлга алып чыга, үз асылын, табигатен аңларга ярдәм итә.Таңсылу образында тупланган Матурлык образы – Булат күңелендә әлеге гүзәллекнең укылышы, табылуы ул: “Бөтенләй якында гына, әлеге каен агачы төбендә Таңсылу басып тора!.. Нинди чибәр кызый! Йөзе алмагач чәчкәсе төсле алсу, чәчләре коңгырт-кара. Дулкын-дулкын булып, бөдрәләнеп иңнәренә төшкән. Яшел чигүле ап-ак күлмәк кигән. Ә күзләре... күзләре нинди! Һавага караса, алар ачык зәңгәр, урманга караса – коңгырт, ә чыклы үләнгә караса, чыклы үлән кебек ялтырый башлыйлар”[1: 29].

Автор-хикәяләүче Булатның кичерешләр сызыгын таң калу ноктасына җиткерә: “Ул иелә-бөгелә үләннәрдән, чәчкә керфекләреннән чык бөртекләре җыеп ала да, аларны неп-нечкә пәрәвез җебенә тезеп, кат-кат итеп муенына тага.Таң энҗеләре шунда ук әллә нинди сихри нурлар белән җемелдәшә башлыйлар. Таңсылу өнсез калган Булатка карап елмая” [1: 29].

Күңел кылларының яңа дулкыннары Кәли белән Булатның фотосурәт төшерү һәм ясау вакыйгасында чагылыш таба. Булат төшергән рәсемнәр бөтен кешене таң калырга, болай гади генә тоелган табигать мизгелләренә яңа күзлектән карарга мәҗбүр итәләр. Фотосурәтләрнең “Күңел күзе” газетасына урнаштырылуы берсүзсез символик яңгырашлы. Күңел күзе ачылу – тормыш-чынбарлыктагы гади генә тоелган, инде күнегелгән күренешләргә яңа күзлектән

карый алу, һәр мизгелнең матурлыгын тоя башлау, һәр вакыйга-гамәлнең сәбәп-нәтиҗә бәйләнеше булын төшену ул, ди автор: “Беренче рәсемдә шул кошчык. Ул бер куаклыкның иң түбәнге ботагына кунган да, канатларын җәеп, авызын зур ачып түбәнгә карап тора. Нәрсәгәдер борчылганы, нәрсәдәндер бик нык курыкканы әллә каян күренә. Ә җирдә кап-кара агулы елан. Гаҗәп! Анысын Булат бөтенләй күрмәгән иде.. Икенче рәсемдә тагын да кызыграк хәл!..Кошчык башка ботакка күчеп утырган. Бераз гына читтәрәк аның оясы. Ояда әле каурый чыкмаган дүрт кош баласы. Куак астыннан бер керпе чыгып килә. Елан, авызыннан ике япьле угын чыгарып, керпегә ташланырга тора... Өченче рәсемдә – кошчык тынычланып балалары янына барып утырган. Ә керпе бик тәмләп кенә елан ите ашап утыра” [1: 38-39].

Карурман бабай сүзләре архетипның кабатланышы булып хикәяне каймалап алган Газизулла теле белән әйттерелә, автор-хикәяләүченең укучыга әйтергә теләгән фикере буларак кабул ителә: “Юк, балалар, урманда сез куркырлык бернәрсә дә юк. Шатланыгыз гына, сезнең күңел күзләрегез ачылган. Күңел күзе чыклы алан өстеннән күтәрелгән ак томанны да гүзәл урман кызы итеп күрә, карт имәнне дә серле дирижерга, җырчы Карурманга охшата. Менә инде хәзер минем күңел тыныч. Сез Карурман җырын ишеткәнсез. Кабат беркайчан да ул сезнең күңелегездән чыкмас. Саф күңелле кеше булып үсәрсез”[1: 42]. Шул рәвешле, автор кичерешләр чылбырын табигать сурәтенә, портрет, пейзаж элементларына, мифологик образ, мотивларга салып тезә.

Йомгаклап шуны әйтәсе килә, Урман кызы Таңсылу хикәясендә Г. Сабитов табигатьнең матурлыгына сокланып күңел күзен ачырга омтыла. Г. Сабитов иҗаты – тирән фәлсәфәле иҗат.

Әдәбият

1. Сабитов Г. Кайнар туфрак: хикәяләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2001. – 160 б.

ЛИНГВОСТРАНОВЕДЕНИЕ КАК ОБЛАСТЬ МЕТОДИКИ И ЛИНГВИСТИКИ

Габдуллина А., КФУ, студент V курса
Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. А.Х. Ашрапова

Усвоение любого иностранного языка – это усвоение новых понятий, которые отражают культуру и выражаются различными языковыми средствами. Уникальность каждой культуры проявляется в сочетании универсального и национального восприятия мира, что отражается в языке и формирует своеобразную лингвистическую картину этого мира.

Разные национальные стереотипы формируются в разных лингвокультурных сообществах по отношению к одним и тем же культурным явлениям. Одни и те же реальности, концепции могут иметь разные интерпретации в разных культурах, т.е. разную семантику, и могут быть связаны с разными сферами духовной жизни. Несоответствие между лингвистическими картинами мира в определенных областях разных языков определя-

ется как национально-культурная специфика, незнание которой затрудняет понимание иностранной культуры и вызывает коммуникативные конфликты при общении на иностранном языке.

Для реализации успешного межкультурного общения в процессе изучения русского языка как иностранного становится необходимым предусмотреть, объяснить, предотвратить неадекватные ассоциации, обусловленные культурными, историческими, социально-психологическими особенностями и самобытностью национальной культуры студентов и культуры. изучаемого языка.

Круг проблем, связанных с включением русской культуры в процесс преподавания русского языка иностранцам, был обозначен в работах Е.М. Верещагина и В.Г. Костомарова, в результате чего в теории и практике преподавания русского языка как иностранного возникла дисциплина, называемая линвострановедение.

Лингвистические и культурологические исследования – это область лингвистики, которая занимается изучением национально-культурных особенностей в лингвистических единицах, исследует элементы семантики, отражающие национальную культуру.

Работая с иностранными студентами, учитель должен включать в содержание своей учебной информации и рекомендации о реалиях страны изучаемого языка и стереотипах поведения его носителей. Национальные стереотипы существуют в каждой культуре, и их существование имеет очень глубокий социальный, культурный, психологический и коммуникативный смысл. Незнание норм поведения может нарушить общение, привести к так называемому культурному шоку или коммуникативному конфликту.

В каждой культуре существуют традиционные способы приветствования, знакомства, поздравления, ссоры. В таких или подобных ситуациях русские, точнее говоря, все принадлежащие к русской культуре, ведут себя в соответствии с шаблоном, выработанным веками, то есть стандартом, который обеспечивается стереотипами поведения.

Наличие на языке слов, обозначающих элементы национальной культуры, быта, национальной одежды, кухни, слов, обозначающих имена, фамилии, топонимы и т.д. затрудняет общение из-за их уникальности и отсутствия эквивалента на родном языке учащегося.

Огромный вклад в рассмотрение социальной обусловленности содержания семантики слова, а также в развитие общетеоретических и методологических аспектов проблемы «языка и культура» внесли лингвисты Н.Г. Комлев, О.С. Ахманова, Е.М. Верещагин, В.Г. Костромаров, Т.Д. Томахин.

Изучение культурной составляющей слов является важным условием успешного овладения иностранным языком, однако, в свою очередь, оно входит в более широкий спектр культурно-исторических значений

соответствующей социальной реальности, усвоение которой является Важное условие использования языка как средства общения. Так, например, О.С. Ахманова отмечает, что непременным условием реализации любого коммуникативного акта должно стать «взаимное знание реалий говорящего и слушателя, являющееся основой языкового общения», получившее в лингвистике название «фоновые знания» [1].

В.С. Красильникова подробно описала различные виды работы с материалами лингвокультурологии: работа с текстом лингвокультурологии; работа с картинками; работа с географическими картами; работа со знаками и символами культуры; работа с отчетами по проекту и конкретной стране [3: 11].

Эта работа является результатом регионального географического и лингвистического содержания. Квиз, проведенный в разных странах это не только общий вопрос. Он состоит из нескольких предложенных вариантов (multiple choice). Его универсальность в том смысле, что он используется на разных этапах.

Таким образом, лингвокультурологический подход в целом способствует формированию стереотипов национального мышления и обеспечивает возможность успешного межкультурного общения. Особая роль в этом подходе к обучению отводится аутентичным текстам для чтения и прослушивания. При таком подходе возможны различные формы работы и контроля: работа с картинками, текстами, викторинами, видеоматериалами, географическими картами, знаками и символами культуры. В целом, лингвокультурный подход активно способствует достижению цели (овладению коммуникативной компетенцией студентов) относительно простым и интересным способом.

Литература

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Рипол-Классик, 2013. – 608 с.
2. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Лингвострановедческая теория слова. – М.: Русский язык, 1980. – 320 с.
3. Красильникова В.С. Лингвострановедческий подход в определении содержания обучения английскому языку // Иностранные языки в школе. – 1993. – № 1.

И. ЮЗЕЕВНЫҢ «МӘҢГЕЛЕК БЕЛӘН ОЧРАШУ»ПОЭМАСЫНДА СИМВОЛИК ОБРАЗЛАР

Габидуллина Э., КФУ, II курс магистранты
Фән. җит. – филол. фән. докт., доц. Н.М. Йосыпова

И. Юзеевның «Мәңгелек белән очрашу» поэмасы – мотивларга таянып язылган әсәр. Трагедия тематик-проблематик яссылыкта ике юнәлешне колачлый: сугышларның вәхши нигезен фаш итү һәм вакыт белән кеше арасындагы якынлык һәм табигый каршылык турындагы уйлану.

Әсәр нигезенә салынган мифологик сюжет кайчандыр юкка чыккан Атлантида турында Платон язып калдырган мифка, легендага корылган.

Ул археолог Атлантның, югалган Атлантида утравын эзләгәндә яраланып, җир асты патшалыгына эләнүе, грек аллалары белән очрашуы һәм Зәңгәр күкләр алиһәсе Афина ярдәме белән Күккә очуы турында бәян итә, шул җирлектә Аллалар белән конфликт төенләнә [3: 70].

Шагыйрь Атлантида образын яңартып, тормышның идеаль яшәеш моделен тергезә. Әлеге ике дөньяны салават күпере тоташтыра һәм символик яссылыкка реаль һәм ирреаль дөньяларны тоташтыручы күчеш чиге булып формалаша.

Атлантның фантазиясе, уйдырмасы әсәр ахырында хәзерге вакыт, чын барлык кебек тәкъдим ителгән дөнья белән тоташа һәм каһарманның хыял юлындагы этапларын символлаштыра. Атлантның төп максаты хәзерге көн кешеләренә үткән заманнар тәҗрибәсен, ялгышларын исәпкә алырга һәм киләчәккә дөрес юлдан барырга кирәклекне өйрәтүдән гыйбарәт.

Фәлсәфә символ дәрәҗәсенә күтәрелгән мифологик сюжет аша ачыла, ул кеше яшәешенә мөнәсәбәтле фикерләрне бер җепкә тезә. Мифологик күзаллау җиһанны өч дөньядан тора дип саный: күк дөньясы, адәм балалары яши торган җир өсте һәм кешеләр бу дөньядан киткәч иңә торган җир асты дөньясы. Әлеге әсәр сурәтләгән дөньяда аларның өчесе дә тергезелә, фәлсәфәне җиткерү барышында шартлы төстә күк дөньясы һәм җир асты дөньясы кушыла. Әнә шулай миф сюжеты җир һәм күкне берләштерә, әсәр тукымасында алар ике катламлы тормыш моделен тергезә.

Шагыйрь фәлсәфәне җиткерү өчен әсәрнең төп геройларын Атлант һәм аның улы Икарны символ буларак файдалана. Әсәрдә Атлант горур, максатчан, көчле кеше буларак ачыла, реаль һәм идеаль дөньяларны тоташтыручы герой итеп бирелә. И. Юзеев Икарны көчле рухлы, киләчәк буын вәкиле дәрәҗәсендә сурәтләп ача [3: 70].

Әсәр аша уздырылган фәлсәфәне җиткерү барышында әлеге образлар белән янәшәдә мифик грек Аллалары да ярдәмгә килә. Шагыйрь аларны, әсәр башында ук аерып куеп, Аллалар дип билгели һәм символ буларак ачылганда да бу мәгънә саклана. Борынгы грек Аллалары - Олимп тавы хуҗалары – баш алла Зевс һәм аның балалары: Афина – Зевсның башыннан барлыкка килгән Зәңгәр күкләр алиһәсе, Аид – җир асты алласы, Арей – сугыш алласы, Ананка – язмыш алласы – барысы да билгеле бер мәгънә бөтенлеген яңарта. Алар һәркайсы әсәр структурасында чагылыш тапкан өч дөньяны – җир, күк һәм җир астын төгәлләштереп куя. Әсәрдә Аллалар – явызлык идеалының гәүдәләнеше, символы. Явызлыкның эчтәлеге булган кансызлык, гаделсезлек, мәкер, шәфкатьсезлек кебек сыйфатларның илаһи югарылыкта бирелүе поэмада хис көчәйтү өчен кирәк [1: 98].

Әсәрдәге Аллалар ике яклы сурәтләнә: яманлыкка йөз тотканнары белән янәшәдә игелеклелек идеалы буларак гәүдәләнгән Аллалар да бар.

И. Юзеев Афинаны яхшылык билгесе итеп сурәтли, Атлантида фаҗигасенең сере дә аның аша ачыла. Афина адәмнең Аллалар дөньясына изге нияттә килүенә төшенеп, хакыйкатьне яклый. Әсәр тукымасында ул тыныч-имин дөнья идеалын алга куя. Ул – илаһи матурлык белән бөек акылның иң камил дәрәҗәсен күрсәтүче романтик югарылыктагы гүзәллек символы.

И. Юзеев шушы шартлы персонажлар ярдәмендә кешенең эчке дөньясы гармониясен, югары һәм куәтле көчләр алдында азатлык проблемасын яклап чыга. Шагыйрь, Матурлык һәм Яхшылык күпме генә үзенә тартса да, дөньяда әле Яманлыкның да яшәвен искәртә. Трагедиядән шундый идея алга чыга: Яхшылык һәм Мәхәббәт, Вөҗдан белән бер сафта басып, намуссызлыкка, кабахәтлеккә, хыянәтчелеккә бердәм булып каршы чыгарга тиешләр.

Шул рәвешле, шагыйрь борынгы юнан мифологиясен, шәрык дин фәлсәфәсен, татар мифологиясен файдалана, гомум кабул ителгән мифологик структуралар ярдәмендә яхшылык һәм явызлык каршылыгын төрлечә укылышка ия катлаулы әсәр нигезенә сала. Җир йөзендә явызлык мәңгелек, яхшылык кеше гомере кебек чикләнгән, диюче автор фикеренчә, һәркем, акылының камиллегеннән чыгып, мәңгелекне үзенчә күрә, күзаллый, димәк, мәңгелек белән очрашуы аның үз хыялы, үз-үзе белән очрашу, үз-үзен танып-белүе, бәяләве булып тәгалләшә [3: 74].

Әдәбият

1. Даутов А. И. Илдар Юзеев шигъриятендә романтизм. – Казан: “ИНТЕЛПРЕСС”, 2002. – 152 б.
2. XX гасыр татар әдәбияты тарихы: 2 кисәктә. К.2. – Казан: Казан ун-ты нәшр., 2011. – 252 б.
3. Татар әдәбияты тарихы: Алты томда: 60-90 еллар әдәбияты. – Казан, “Раннур” нәшр., 2001. – 544 б.
4. Юзеев И. Соңгы төн // Юзеев И. Мәңгелек белән очрашу: шигырьләр, поэма, трагедияләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 1985. – 354 б.

Ә. ЕНИКИ ПУБЛИЦИСТИКАСЫНДА БӨЕК ШӘХЕСЛӘР ЯЗМЫШЫ

Гайнуллина Д., Казан, 155 нче гимназия, X сыйныф

Җит. – М.Х. Хәсәнҗанова

Татар әдәбиятының йөзек кашы, күренекле язучы Әмирхан Еники (1909–2000) публицистик мәкаләләрендә үзе күргән, белгән шәхесләр турында күп яза. Әдип татарның йөзек кашы булган Г. Тукай, Г. Ибраһимов, Г. Исхакый, Һ. Такташ, С. Кудаш, Х. Туфан, С. Сәйдәш кебек шәхесләр турында бик күп мәкаләләрендә искә ала.

Ә. Еники – Г. Исхакый исемен җәмәгатьчелеккә кыю рәвештә беренчеләрдән булып кайтарган әдип. «...Без дә бардык Төркиягә...» дигән баш атында дөнья күргән мәкаләсендә (1996) Ә.Еники Г. Исхакый белән Й. Акчура каберләрен зират итәргә баруы хакында билгеләп үтә. Татар әдибенең Й. Акчура кабере янындагы хисләре болай бирелә: «Бик әйбәт сакланган кабернең ташы безне аеруча гаҗәпләндерде һәм сокландырды.

Ул таш – кечерәйтелгән Сөембикә манарасының нәкъ үзе иде!.. Мәрхүмнең васыяте беләнме, әллә кызларының акылы җитепме эшләнгән бу таш Сөембикә манарасы – олы шәхеснең туган иле белән мәңгелек бәйләнешен чагылдырган символы буларак басып торадыр» [1: 277]. Шунда Ә. Еники Кәрим Тинчуринның җәмәгате Заһидә Әхмәрова сөйләгән вакыйганы бәян итә: «1921-1922 ачлык елларын Кәрим абзый белән Заһидә апа Ташкентта уздыралар. Шул чагында аларга гаязның аылда калган үсмер кызын кемдер китерә (ихтимал, бу алдан хәбәрләшү буенча эшләнгәдер, дип уйлыйм мин). Сәгадәт авыр кышны Заһидә апаларда торып үткәрә. Егерме икенче елның җәендә Ташкенка Галимҗан Идриси (шулай ук бик билгеле шәхес килеп Германиядә кытыр өчен шәкертләр җыя. Ул үзе Берлин университетының укытучысы була. Җыйган шәкертләре белән Идриси Тинчуринардан Сәгадәтне дә алып китә. Менә шул кешеләрнең игелеге аркасында Гаяз Исхакый бердәнбер кызы белән Берлинда очраша» [1: 278].

«Таң ата да кич була» язмасында (1998) Ә. Еники болай яза: «Мин яшем белән бер-берсенә һич охшамаган ике буын арасына туры килдем: иске буын әле китеп бетмәгән, ә яңасы туып, күтәрелеп кенә килә иде... Искеләре дигәнем гасыр башында мәйданга чыгып, милли мәдәниятебездә күренекле урын тоткан шәхесләр – Фатих Әмирхан, Галимҗан Ибраһимов, Галиәгар Камал, Җамал Вәлиди, Гали Рәхим, Садри Җәләл һ.б.» [1: 76]. Шул урында әдип сүзне җырчы, нәшир, журналист Камил Мотыйгый шәхесенә күчерә: «Мин Камил абыйны күреп belә идем» [1: 424], – дип ачыклап киткәннән соң, әдип аның белән онытылмас очрашуларын, Камил Мотыйгыйның фаҗигале язмышын сөйләп бирә: «...Уральскийдан татар халкының бик тиз танылачак һәм яратып укылачак, чын мәгънәсендә хөр фикерле милли шагыйре күтәрелеп чыга... Һәм турыдан-туры Камил Мотыйгулла улы Төхфәтуллин аркасында» [2: 429].

Күренгәнчә, Ә. Еники халыкны таныткан шәхесләргә бәйле шактый кызыклы һәм кыйммәтле язмалар бирә. Ләкин язмалар шул шәхесләр алып килгән бөек рухны югалтуга әрнү, эчке бер сызлану белән өретелгән..“Шагыйрь ерак сәфәрдән кайтты” дип исемләнгән мәкаләсендә (1962) Сәгыйть Сүнчәләй мирасы турында болай яза: “..билгеле тарихи сәбәпләр аркасында Сәгыйть Сүнчәләй утыз елдан артык безнең әдәбиятыбыздан югалып торды” [2: 10]. Мәкалә утыз биш ел үткәннән соң С. Сүнчәләйнең беренче кечкенә шигырь җыентыгы дөнья күрү уңаеннан языла. Ә. Еники С. Сүнчәләйнең кулъязмаларының саклануы, 1959 елда Шәриф Сүнчәләйнең шагыйрьнең барлык шигырьләрен, сәхнә әсәрләрен, тәрҗемәләрен, истәлекләрен, рәсемнәрен җыеп, туплап, аңлатмалар биреп, библиографик белешмәләр язып, әзер җыентык итеп нәшриятка тапшыруын әйтә. Ә. Еникине борчыган мәсьәлә: “шул җыентыкның

бердәнбер законлы төзүчесе булган кешенең исеме хәзер басылып чыккан китапның бер җирендә дә күрсәтелмәгән булуы” [2: 10]. Язучы гомерен халыкка хезмәткә багышлаган шагыйрьнең Г. Тукай белән дустанә мөнәсәбәтләре темасын да калкыта. Ә. Еники С. Сүнчәләйнең Г. Тукайга багышлап биш истәлек, җиде шигырь язганлыгын билгеләп үтә. “Мәрхүм Ә. Фәйзи Тукайның Сүнчәләйгә язган хатлары һәм Сүнчәләйнең Тукайга багышланган истәлекләре, шигырьләре белән танышкач, боларның барысын да “Тукай һәм Сүнчәләй” дигән исем астында кечкенә бер китап чыгарырга кирәк дип әйткән иде” [2: 17].

Ә. Еники татар музыка сәнгатенең беренче профессиональ композиторы С. Сәйдәшев иҗатына аеруча игътибарлы, һәм публицистикасында, һәм әдәби иҗатында аның эчке дөньясына кайта-кайта мөрәҗәгать итә: “Сәйдәш шәһәр баласы, үз заманының алдынгы татар зыялылары арасында үсеп җитешә, шәһәр культурасы белән сугарыла. Салих Сәйдәш бөтен килеш-килбәте белән бик пөхтә, чибәр, нәфис бер кеше иде. Һәм музыкасы да аның якты, нәфис ... һәм күтәренке-дәртле дә иде” [2: 76]. Композиторның эчке зыялылыгы турында сөйләгәндә әдип бер вакыйгага туктала: “Бер заман газетада нинддер уңай белән бүләкләнгән сәнгать әһелләренең исемлеге басылып чыга. Вакыйганы сөйләүче – шагыйрь – шул газетаны сатып алып, урамда карый-карый бара. Аңа Сәйдәш очрый. Туктыйлар, исәнләшәләр. Шагыйрь газетаны күрсәтеп әйтә: менә монда ни өчендер синең исемең юк, ди. Шуңа каршы Салих тыныч кына: “Ник булмасын, минем Салих Сәйдәш дигән исемем бар”, – дип җавап бирә” [2: 80].

Шул рәвешле, Ә. Еники XX йөз башында иҗат итеп, үзләреннән соң гаҗәеп зур мирас шәхесләр, аларның татарны дөньяга танытуда роле, фаҗигасе турында сызланып яза.

Әдәбият

1. Еники Ә.Н. Әсәрләр. Биш томда. V том. Публицистик язмалар, мәкаләләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2004. – 479 б.

2. Еники Ә. Хәтердәге төеннәр: Мәкаләләр, очерклар һәм истәлекләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1983. – 224 б.

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯСЕНЕҢ ТӨРКИ АНТРОПОЛИСОНИМНАРЫ

Гайфуллина И., КФУ, II курс магистранты

Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Г.К. Һадиева

Кеше, җәмгыять чолганышында яшәүче җан иясе буларак, исемсез яши алмый. Шунлыктан сәяхәтчеләр цивилизациядән читтә яшәгән, мәдәни, икътисади һ.б. яклардан иң артта калган кабиләләрдә дә кешенең исеме булуы турында язалар. Борынгы заманнарда ыруг исеме ыруг кешеләренең исеме булып та торган. Соңрак, вакытлар узу белән кешеләрне гаиләдә, коллективта бер-берсеннән аеру өчен аңа җисеменә туры килгән исем бирелә

башлаган. Шул рәвешле, ялгызлык исемнәр барлыкка килгән. Исем, барыннан да бигрәк, кешегә аерым атап мөрәҗәгать итү, бер кешене икенчесеннән аеру ихтыяҗын үтәү өчен хезмәт итә.

Борынгы кеше табигать белән гармониядә яшәгән, аны даими өйрәнгән, тәҗрибә туплаган, үскән, камилләшкән. Кешелек үткән бу эволюция җәмгыятьнең тарихи-диалектик үсешен билгели, һәм ул кеше исемнәрендә дә чагылыш таба. Билгеле бер исемнәрне кушу, икенчеләренә табу кую шул чор кешеләренең мәҗүси ышанулары, йола-традицияләрне исәпкә алып эш итүләре белән бәйле. А.В. Суперанская билгеләвенчә, «исемнең мотивлашуы – күптөрле исемнәрдә тәкъдим ителгән, өйрәнү һәм күзәтү өчен төрле дәрәҗәдә аңлаешлы булган сәбәп-нәтиҗә бәйләнеше комплексы» [5: 20].

Еш кына ыруг-кабилә башлыгының исеме, кушаматы я булмаса аерым бер җиргә төпләнеп, утырак тормышта яшәүче аерым бер халык белән идарә итүче, әлеге урынга нигез салучының исеме тарихи эволюция барышында авыл, аннан шәһәр исеме дәрәҗәсенә күтәрелеп, ныгып калган. Бүгенге көндә нигезендә антропонимнар яткан авыл, район һәм шәһәр исемнәре байтак.

Антропонимик системада катлам күрсәткече, теге яки бу титул компонентлы атамалар да очрый: Тимерхан, Күчембәй һ.б. Мондый исемнәр ирләргә генә бирелгән һәм аларның җәмгыятьтәге урынын күрсәтеп торган. Титул атамасы кергән антропонимнарның топонимга күчү очраклары да юк түгел: Алабино (Мәскәү), Баймак (Мәскәү), Кочубей (Дагестан), Беково (Пенза) һ.б.

Бүгенге көндә Россия Федерациясендәге шәһәрләр исемлегенә кертелгән мондый шәһәр атамаларының берсе – Ишимбай шәһәре атамасы. *Ишимбай* атамасы чыгышы белән борынгы төрки *иш+бай* – «бай баласы, гаиләсе» сүзләренә карый:

***иш** «один из пары; напарник; спутник», диал. «коллектив; множество (подобных друг другу)» > мар., удм. *эш* < гом. төрки *эш, әш, ээш* [Радлов I: 902; Будагов I: 196; ЭСТЯ I: 313–315; Rдsдnen 1969: 50] id., төр. *eє* «җефет», чув. *йыш* «коллектив, артель; туган-тумача, гаилә, хуҗа», безнеңчә, тат., башк. *иш-* «аллы-артлы, чиратлы, ритмик хәрәкәтләр ясау» белән (*бау ишү, ишкәк ишү,* диал. **иш-ү** «бер-бер артлы сугу; зур, авыр адымнар ясап озак чабу») < гом. төрки *эш-* id. [Радлов I: 871, 872; ЭСТЯ I: 316] белән тамырдаш, ягъни бу сүзләр – бор. төрки телләргә хас булган исем – фигыль парын тәшкил итәләр (чаг. *кат – кат-у, куш – куш-у*), к. алт. диал. [Радлов I: 904] *эш-, дш-* «ияру». *Иш < эш, әш* тамырын чув. *ал- < әл-* «дөмбәсләү» фигыле белән дә чагыштыралар [1: 108].

Лексик мәгънәсе «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге»ндә (2015-2017) түбәндәгечә бирелә:

***иш** *и.* **1.** 1) Матди, рухи яки башка яктан тиң, пар булырлык кеше, үзе кебек кеше; тиңдәш. <...> *кешеләр, туган чакта ук, үзләренә*

билгеләнгән ишләре белән туалар <…>. Ә.Еники. – *Зөмәрә, син үзеңә тиң иш тап, – диде Фаяз, көлә-көлә.* Х.Камалов. *Нәркиснең яшьтәшләре фронтта кырылып беттеләр. Нәркис үзенә иш тапмады* <…>. М. Мәһдиев // Теге яки бу яклары белән бер-берсенә охшаган, бер үк төрле характердагы кеше. *Ә ир-ат халкының барысы да бер иш, дигән сүз хак икән* <…>. Р. Мөхәммәдиев. Димәк, *Ишимбай* полисонимы, башлыча антропоним булып, «бай катламнарның ише, байларга тиң» мәгънәсен белдереп, катлам күрсәткече вазифасын да үтәгән.

Еш кына төрки антропонимнарда бала тууны сорау, ялвару ята. Мисал өчен, Ульяновск шәһәренең элеккеге атамасы *Симбирск* антрополисонимы шушы төр үтенечне үз эченә ала.

Симбирск атамасының этимологиясенә бәйле рәвештә берничә бәхәсле караш яшәп килә. В.Ф. Барашков фикеренчә, монгол топонимиясе һәм монгол теле материаллары *Симбир* топонимын монгол теле нигезенә ишарәли. Монголиядә *Сумбэр* – көнчыгыш Гобийск аймагындагы шәһәр, *Сумбур* – тау һ.б. Монгол һәм монгол-бурят телләрендә сумбур сүзе хәзерге көндә дә «изге тау мәгънәсендә кулланыла». Билгеле булганча, монголлар борынгы чорларда ук калку урыннарда гыйбадәтханәләр төзегәннәр. Алар монгол телендә *сум* дип аталганнар. Сумнар урнашкан кайбер тауларшул рәвешле Сумбэр атамасын алганнар. Галим фикеренчә, монгол чорында (XIII-XV) мондый сумның биек идел ярында булуы да бик мөмкин [2: 64].

Безнең фикеребезчә, әлеге полисонимның этимологиясен Г.Ф. Саттаров шактый дәлилле ачыклый. Галим фикеренчә, *Симбирск* атамасы «Симбирск тавы» («Симбирская гора») шәһәре исеменнән алынган. Симбирск атамасының нигезен исә татар ханнарының берсенең исеме хасил итә. Мәгълүм булганча, шәһәр, барлыкка килү моментыннан алып XVIII йөзгә кадәр рәсми рәвештә *Синбирск* дип аталган. Симбирск губернасы авылларын үз эченә алган Чебоксар өязендә В.К. Магницкий тарафыннан башкарылган кеше санын алу вакытында теркәлгән татар һәм чуваш мәҗүси исемнәре арасында *Симбер, Синбиръ, Синбулат, Синдырмыш, Синдимер, Синәхмәт* антропонимнары очрый. Аларның бер компоненты буларак *сөн* «җан» тәкъдим ителә. Бир лексемасы белән килгән төрки исемнәр, Г.Ф. Саттаров билгеләвенчә, әлеге халыкларда ир бала тууы хакында үтенү күренешенә бәйле [4: 180]. Шул рәвешле, Симбирск шәһәрен хаклы рәвештә антрополисонимнар рәтенә кертеп карарга мөмкин.

Нәтиҗә ясап, шуны әйтергә була: кеше исемнәре, фамилияләре, кушаматлары белән мотивлашкан төрки полисонимнар, халык иҗаты үрнәкләре булып, төрки халыкларның көнкүреше, мәдәнияте, гореф-гадәтләре турында хәбәр итә. Төрки антрополисонимнарның нигезендә, асылда, халыкның ышануы, исем кушу үзенчәлекләре чагылуы ачык күренә. Антропонимнарга нигезләнгән шәһәр атамаларының Россия

территориясенең төрле почмакларында урын алуы төрки халыкларның славян кабиләләре һәм халыклары белән тыгыз аралашып яшәвенә дәлил булып тора.

Әдәбият

1. Әхмәтьянов Р.Г. Татар теленең этимологик сүзлеге. – Казан, 2015. – 271 с.
2. Барашков В.Ф. Топонимия Ульяновской области. – Ульяновск, 1974. – 80 с.
3. Гарипова Ф.Г. Татарская гидронимия. – Казань, 1998. – 572 с.
4. Саттаров Г.Ф. Мәктәптә туган як ономастикасы. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1984. – 208 б.
5. Суперанская А.В. Что такое топонимика? – М.: Наука, 1985. – 177 с.

МАССАКҮЛӘМ МӘГЪЛҮМАТ ЧАРАЛАРЫНДА СПОРТ ТЕРМИНОЛОГИЯСЕ

Галәветдинова Л., КФУ, I курс магистранты
Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Д.Х. Хөснетдинов

Соңгы елларда илебездә спортка аеруча зур игътибар бирелә башлады. Һәркемгә үзе теләгән спорт төре белән шөгыльләнергә мөмкинлекләр көннән-көн арта. Ул физик яктан гына түгел, ә рухи яктан да тәрбияли, ихтыяр көчен ныгыта. Спорт – кешеләр өчен иң мөһим өлкәгә әверелеп бара.

Массакүләм мәгълүмат чараларында да спорт темасы аерым урынны алып тора. Махсус спорт темасына багышланган басмалардан кала барлык газет һәм журналлар да спортка кагылышлы мәгълүматны яктырталар. Телевидениядә спорт редакцияләре эшләп килә, спорт яңалыкларын гына хәбәр итүче каналлар да әз түгел.

Спорт журналистикасы зур тизлекләр белән үсә, үзгәреш кичерә. Әлеге тармакка кына караган төшенчәләр, атамалар, профессиональ жаргоннар төркемләнә башлады. Спорт терминологиясе спортсменнарның, тренерларның, хөкемдарларның сүзлек составының аерылмас өлешен тәшкил итә.

Спорт терминнарын кулланылыш буенча түбәндәгечә төркемлиләр:

1. *Гомуми һәм төрле тармакларга хас булган терминнар:* җәрәхәтләнү, физик әзерлек (медицина өлкәсеннән), мотоцикл, җилкән (транспорт өлкәсеннән);

2. *Барлык спорт төрләрендә дә кулланыла торган терминнар:* хөкемдар, җиңү, җиңүче, җиңелү, тренер, тренировка, турнир, ярыш, финал, әзерлек һ.б;

3. *Бер яки ике спорт төрендә генә кулланыла торган терминнар:* кәшәкә (клюшка), туп, туп тоту, гол, вратарь, сакчы (защитник), сугу (удар), йөгерү, сикерү, хет-трик, уен һ.б.

4. *Бер спорт төренә генә караган терминнар*. Мисал өчен, футбол уены: гекса-трик (спортчының бер уенда алты туп кертүе), инсайд, корнер, пенальти һ.б.

Спорт терминологиясенең татар телендәге массакүләм мәгълүмат чараларында бирелешенә күзәтү ясау өчен, “Ватаным Татарстан”, “Шәһри Казан” газеталарына мөрәҗәгать иттек. Әлеге басмаларда спортка кагышлы мәкаләләр, рубрикалар еш басыла. Кызганыч, татар телендә махсус спорт өлкәсен генә яктырта торган газет һәм журналлар юк. Санап киткән газеталарда без футбол уены турында мәкаләләрне һәм язмаларны барладык һәм футбол уенына кагышлы терминологияне өйрәндек.

Футбол – командалы спорт уены. “Футбол” сүзе инглиз теленнән алынган. “Фут” (foot) – “аяк”, “бол” (ball) “туп” дигән мәгънәне аңлата. Уенның зур тарихка ия. Футболга охшаган беренче уен якынча 5000 ел элек Борынгы Кытайда барлыкка килгән.

Футбол кырында һәр уенчының үз вазыйфасы бар. Шул вазыйфадан чыгып аларга атамалар бирелгән, алар рус теленнән татар теленә турыдан-туры тәрҗемә ителгән. Мисаллар:

Капкачы (рус телендә голкипер) капка янындагы мәй данда уйный. Аның вазифасы – көндәш команда уенчыларына гол кертер гә мөмкинлек бирмәү, капканы саклау. *“Андый чакта авырлыкның зур өлеше капкачылар җилкәсенә төшә. Юрий Дюпинга икенче очрашу рәттән каһарман булырга туры килде”* (Ватаным Татарстан).

Сакчы (защитник) – командадагы иң мөһим уенчыларның берсе. Ул, гадәттә, капкачы мәйданының алдында уйный. Аның вазифасы – көндәш команда уенчыларын капка янына китертмәү һәм гол кертергә комачаулау. *Беренчесе сакчылар арасында ышанычны арттырса, икенчесе һөҗүмгә үткенлек өстәде* (Ватаным Татарстан)

Һөҗүмче (нападающий) көндәш команда капкасы янында урнаша. Аның максаты – гол кертү. Ярымсакчының урыны сакчы белән һөҗүмче мәйданнары арасында. Аның максаты – сакчыларга һәм һөҗүмчеләргә ярдәм итү. “*Казан командасы нибары дүрт уенда җиңү яулап, 11 туп кертә алды. Чагыштыру өчен: “Зенит” һөҗүмчесе Артем Дзюба берүзе генә шул кадәр уңышка ирешкән”* (Ватаным Татарстан).

Футбол уенына караган күп терминнар алынма вариантта кулланалар. Мәсәлән: офсайд, фаворит, премьер-лига, пенальти, матч һ.б.

“Дөрес, Англия клубы да соңгы вакытта зур уңышлары белән мактана алмый, ләкин күпсанлы көчле футболчылары һәм Юрген Клопп кебек көчле остазы булган «Ливерпуль», «Рубин»га каршы уенда, һичшиксез, фаворит иде” (Шәһри Казан).

“Иң элек команданы премьер-лигада калдыру өчен тырышачакбыз. Аннары күз күрер. Киләсе ярты елда команданың нигезен барлыкка китерү бурычы да бар” (Ватаным Татарстан).

“Локомотив”ка каршы узган уенда ул кагыйдә бозганнан соң, “Рубин” капкасына пенальти билгеләделәр” (Ватаным Татарстан).

“Быел Россия җыелмасы Чемпионат кысаларында үткәрелгән дуслык матчларында бер тапкыр да җиңү яуламыйча Футбол буенча дөнья чемпионатының рекордын куйган” (Шәһри Казан).

Әдәбият

1. Ватаным Татарстан. “Рубин”ның баш тренеры: “Мин Кыш бабай түгел” [Электрон ресурс]. URL: https://vatantat.ru/2019/12/rubinny%D2%A3-bash-trenery-min-kysh-babaj-t%D2%AFgel/ (мөрәҗәгать итү вакыты: 10.01.2019).
2. Ватаным Татарстан. Казан командасы Мәскәүдән дүрт очко алып кайтты [Электрон ресурс]. URL: https://vatantat.ru/2019/07/bulsa-gruzin-%D2%97i%D2%A3%D3%99-rubin-kazan-komandasy-m%D3%99sk%D3%99%D2%AFd%D3%99n-d%D2%AFrt-ochko-alyp-kajtty/ (мөрәҗәгать итү вакыты: 10.01.2019).
3. Шәһри Казан. Футбол турында җиде кызыклы факт [Электрон ресурс]. URL: http://shahrikazan.ru/news/kyiskacha-ya%D2%A3alyiklar/futbol-turynda-ide-kyzykly-fakt (мөрәҗәгать итү вакыты: 12.01.2019).
4. Шәһри Казан. Татарстандагы төп футбол клубы [Электрон ресурс]. URL: http://shahrikazan.ru/news/sport/ni-chen-rubin-evropadagyi-futbol-grandlaryinyi-bas (мөрәҗәгать итү вакыты: 12.01.2019).

ИНТЕРТЕКСТУАЛЬНЫЕ ВКРАПЛЕНИЯ В ТВОРЧЕСТВЕ ТАТАРСКОГО ПОЭТА XX ВЕКА ИЛЬДАРА ЮЗЕЕВА

Галеева А., БГПУ им. М. Акмуллы, студент II курса

Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Р.Р. Гареева

В настоящее время в литературоведении и стилистике большой интерес вызывает интертекстуальность. Как известно, явление интертекстуальности само по себе не ново, однако термин был предложен только в 1967 году теоретиком постструктурализма Ю. Кристевой: «Интертекстуальность – социальное целое, рассмотренное как текстуальное целое» [3: 98]. Иначе говоря, интертекстуальность понимается как общее свойство художественных текстов, благодаря которым тексты могут разнообразными способами явно или неявно ссылаться друг на друга [2: 131].

Несмотря на то, что исследования в области интертекстуальности являются одним из ведущих направлений в лингвистике, поэтике, литературоведении и других науках, отдельные положения интертекстуальности остаются мало изученными. До настоящего момента вопрос об интертекстуальности как важной характеристике стиля поэта оставался за рамками исследований, либо освещался недостаточно полно, что подтверждает актуальность данного исследования. Кроме того, творчество выдающегося татарского поэта XX века Ильдара Юзеева остается неизученным с точки зрения использования им интертекстуальных вкраплений. Тему интертекстуальности исследовали такие учёные-лингвисты, как Ю.М. Лотман, М.М. Бахтин, Н.А. Фатеева, Ю. Кристева, Х.Р. Курбатов, Н.Г. Юзеев и многие другие. Ильдар Юзеев – выдающийся татарский поэт XX века. Ю.Г. Нигматуллина так определяет преобладающие в художественных

произведениях Ильдара Юзеева литературное направление и стиль: «Условность образов и грандиозность их масштабов, отказ от бытовой конкретики, подчиненность интонационной структуры одной доминантной интонации – всё это приметы романтического стиля». Особенностью поэзии Ильдара Юзеева является экспрессивное использование им интертекстуальных вкраплений. Примеры интертекстуальных вкраплений такие, как аллюзия, цитата, реминисценция, мы часто встречаем в его творчестве.

Одним из ярких примеров использования поэтом интертекстуального вкрапления является стихотворение «Татар бавы» («Татарская веревка», 1987). Оно впервые было напечатано в журнале «Казан утлары». Читатель в данном произведении сталкивается с несколькими видами интертекстуальных вкраплений. Одним из них является цитата из стихотворения Семёна Липкина «Зимний закат» (1984):

А порой от намека слабого
Поднималась надменно бровка…
Далеко, далеко Елабуга
И татарская та верёвка...

В данном произведении Ильдар Юзеев использует не только цитату в форме эпиграфа, но и такой вид интертекстуального вкрапления как аллюзия. Аллюзия – это заимствование определенных элементов претекста, по которым происходит их узнавание в заимствующем тексте. Например, В.Набоков, по образованию энтомолог, играя на одинаковости названий бабочек и героев мифов и чередуя их латинское и кириллическое написание, вводит в свои произведения сочетания, части которых одновременно представляют собой и поэтические аллюзии. Одна из бабочек в романе «Дар» получает название Orpheus Godunov; первая часть названия соотносится с именем поэта-певца Орфея, вторая, воспроизводящая первую часть фамилии героя и одновременно фамилию русского царя, вынесенную в заглавие пушкинской трагедии «Борис Годунов», при латинском написании парадоксально высвечивает корень God (Бог), имя же героя романа – Федор в переводе с греческого означает «божий дар».

В нашем случае аллюзией является лексема «татар бавы» («татарская веревка»), которая прямиком отправляет нас к произведению Семёна Липкина «Зимний закат». Стихотворение Ильдара Юзеева «Татар бавы» («Татарская веревка») является своеобразным ответом на произведение Семёна Липкина «Зимний закат».

Притворились, что не заметили,
Как над нами кружится стужа.
Где присяжные? Где свидетели?
Где Париж? Где погибель мужа?

В стихотворении «Зимний закат» в центре мы видим образ Марины Цветаевой, которая трагически покончила собой в городе Елабуга и Семен Липкин делает акцент на татарской веревке. А в произведении «Татар бавы» («Татарская веревка») Ильдар Юзеев высказывает мысль о том, кто б не сплел эту веревку, у неё нет нации и в этой трагедии не виноват народ и не следует его осуждать:

Авыр бер чор, сугыш гарасаты
Маринаны монда китергән.
Хәзер кемне, кемне гаепләргә?
Сорыйк әнә Чулман, Иделдән.
Кем ишсә дә, бауның милләте юк,
Сылтамагыз аны милләткә!

Аллюзию мы также видим в другом стихотворении Ильдара Юзеева «Әйтелмәсен әле...» («Пусть не будет сказано…», 1989). Данное стихотворение посвящено татарскому писателю, публицисту Амирхану Еники. Прочитав заглавие, мы уже ссылаемся на произведение Амирхана Еники «Әйтелмәгән васыять» («Невысказанное завещание»).

Аннан юлны дәвам иттерегез
Гел **«Тауларга карап»** юл тотып,
«Соңгы китап», **«Васыять»**ләр диеп,
Һаман шулай безне куркытып...

В этих строках поэт использует аллюзию, которая отсылает нас к следующим произведениям Амирхана Еники «Тауларга карап» («Смотря на горы»), «Соңгы китап» («Последняя книга»), «Әйтелмәгән васыять» («Невысказанное завещание»). Последнее произведение коррелируется с заглавием стихотворения Ильдара Юзеева.

Бөгелмисез әле, сыгылмыйсыз,
Җанда йөртсәгез дә чорны Сез.
Әйтелмәсен әле васыятьләр,
Әйтелмәсен әле соңгы сүз...

Эти строки поэт противопоставляет произведению Амирхана Еники «Әйтелмәгән васыять» («Невысказанное завещание»). «Васыять» («завещание») обозначает приближение какого-то конца. А в стихотворении автор преободряет читателя, надеется на продолжение жизни и говорит о вере несказанности завещаний и последних слов.

В стихотворении Ильдара Юзеева «Яралар» («Раны») читатель сосредотачивается на эпиграфе из произведения татарского поэта Хасана Туфана:

Кайсыгызның кулы җылы,
Бәйлисе бар йөрәкне?

Интертекстуальное вкрапление придает данному произведению элемент самовыражения автора. Здесь автор отвечает на вопрос лириче-

ского героя Хасана Туфана и задает ему встречный вопрос. В итоге получается так называемый историко-культурный диалог.

Таким образом, мы рассмотрели несколько типов интертекстуальных вкраплений, примеры взаимодействия текстов, их взаимопроникновения, а также бесконечное рождение одного текста через другой в творчестве Ильдара Юзеева.

Литература

1. Гареева Р.Р. Художественный текст: теория и практика анализа: учебно-методическое пособие по курсу «Филологический анализ художественного текста». – Уфа: Изд-во БГПУ, 2016. – 139 с.

2. Еременко Е.Г. Интертекстуальность, интертекст и основные интертекстуальные формы в литературе // Уральский филологический вестник. Сер. Русская классика: динамика художественных систем. – Екатеринбург, 2012. – №6. – С. 130–140.

3. Кристева Ю. Бахтин, слово, диалог и роман // Вестн. Моск. ун-та. Сер. Филология. – Москва, 1995. – №1. – С. 97–124.

4. Курбатов Х.Р. Татарская лингвистическая стилистика и поэтика. – М.: Наука, 1978. – 218 с.

5. Юзеев И.Г. Мәңге ян, күңел!: шигырьләр, җырлар, балладалар, поэма. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2012. – 479 б.

Һ. ТАКТАШ ИҖАТЫНДА ТЕЛ-СУРӘТЛӘҮ ЧАРАЛАРЫ

Галиәхмәтова Д., Саба р-ны Шәмәрдән лицее, XI сыйныф

Җит. – Д.И. Галимҗанова

Һ. Такташ – хәзерге татар әдәби теленең үсешенә җитди өлеш керткән, татар поэтикасын яңа сурәтләү чаралары белән баеткан шагыйрь. Аның шигырьләре җиңел укыла һәм бик тиз истә кала. Тикшеренүчеләренең хезмәтләреннән күренгәнчә, ул һәр шигырен, һәр поэмасын өчәр-дүртәр кабат язган, кайбер юлларын, аерым сүзләрен күп тапкырлар үзгәрткән. Ул үзе дә бер мәкаләсендә: «Язучы үзенең һәр җөмләсе, һәр сүзе өчен җаваплы». «Алар, – ди ул, – әсәрнең идеясен мөмкин кадәр көчәйтеп, тирәнәйтеп бирүгә карата сайлансыннар». Икенче бер урында ул: «Шагыйрьнең кыйммәте бөек идеяләрне... гади рәвештә өч-дүрт җөмләдә әйтеп бирә алуда», «тормышка бәйләнмәгән абстракт образлар шигырьне матурламый да, тирән мәгънәле дә итми», әсәрдәге бер генә образ да «безработный» булмаска, ә «конкрет бер вакыйганы җанландыруга хезмәт итәргә тиеш», кебек фикерләр әйтә [3: 132]. Һ. Такташның теле бай, күпкырлы һәм образлы. Образлылыкның тирәнлегенә омтылу шагыйрьне сурәтләү чараларын, мул кулланырга мәҗбүр иткән.

Монда шуны әйтәсе килә: әдәбият теориясенә нинди тел күренешләре, сурәтләү чаралары билгеле булса, Такташ иҗатыннан шуларның һәркайсына да диярлек мисаллар табарга мөмкин.

Аның теле – үзе бер дәрья, үзе бер диңгез. Такташ татар милли әдәби теленең формалашуында һәм аның үсүендә гаять зур роль уйнаган. Ул әдәби телебезне яңа троплар, стилистик фигуралар белән баеткан.

Шагыйрь, күзгә ташланып тормаган гади әйберләргә, табигать күренешләренә, кош-кортларга, хайваннарга игътибар итә һәм аларны үзенең әсәрләре тукымасына оста кертеп җибәрә. Ә алар исә «конкрет бер вакыйгаларны җанландыру» өчен хезмәт итәләр. Шагыйрь шулай ук әйләнә-тирәне, табигатьне дә кешеләрнең эчке дөньясы белән гаҗәп оста бәйләп бирә.

Әйтик, тулган ай, нурлы йолдыз, якты кояш, алсу таң, айлы төн, кызыл гөл, ак чәчәк – болар бит Көнчыгыш классик әдәбиятында да, Көнбатыш Европа әдәбиятында да киң таралган образлар. Әмма Такташ аларны үзенчә, үз эпитетлары белән файдалана: нурлы таң [1: 5], сандугачлы таң [1: 159], язгы зәңгәр күкнең йолдызлары [1: 159], нурлы ай [1: 21], яфраклы төн [1: 124], караңгы төн [2: 50], нәфис гөл[2: 25], кара гөл [1: 69], сирень гөле [2: 22], кызыл гөл [2: 9], назлы гөл [2: 21], нурлы йөз [2: 23], нурлы йолдыз [1: 3].

Шуның өстенә Такташның үзенә генә хас деталь яки образлар да байтак. Мәсәлән: Җил [2: 10], урман [2: 9], [2: 19], [2: 24], ат [2: 3], каз [2: 32], [1: 146,148], буран [1: 110], күк [1: 92, 117] һәм ак [2: 11], [2: 25] зәңгәр [2: 23], [2: 49] төсләр.

Такташ иҗатында риторик сорау җөмләләр, эндәшләр мул кулланыла. Аларның күбесе – җавап таләп итми торган сорау җөмләләр. Шуларның бер төре эмоциональ мөнәсәбәтләрне (риторик сорау) белдерә, ә икенче төре исә лирик кичереш, уйлануларның махсус формасын тәшкил итә:

– Нигә... Нигә синең шаян күзләр
Ник елыйсыз сез, урамнар,
Күзләремә болай багалар?
Ник елыйсыз? Туктагыз! ...[1: 105]
Нинди көчләр, сөйлә, нинди көчләр
Керфек очларыңнан агалар?![2: 18]

Такташта үзенчәлекле метафорик троплар, фигуралар әһәмиятле урынны алып тора. Шундыйлардан түбәндәгеләрне аерып күрсәтергә була:

1) эмоциональ-экспрессив сүзләр:
а) Мин карадым, ә ул йөзкәйләрен
б) Тик ул чакта, тик ул чакта безне аерган
Ябынчасы белән каплады.[2: 23]
Бу кануннар булмас, йолдызым.[2: 28]
в)Фәрештәкәй, кач бу илдән![1: 4]
д)Төнге салкын зәмһәрирдән
г)Кабилем, аһ! Йолдызым![1: 36]
Туңды күңлем, алтыным![1: 24]

2) чагыштырулар: алма кебек матур Зөбәйдә [2: 52], ай кебек син читтә ялгыз калма [1: 152], солтангалиевтәй этләр [1: 201], балалардай уйнап йөрербез [2: 22], күсе койрыгыдай мыеклар [1:128], күбәләктәй гөлдән-гөлгә күчеп йөри [2: 16], су кызыдай кил дә хәзер минем алдыма [2: 16], төштә

күргән пәри сараедай [2: 25], синең атың кебек җирән атта [2: 31], кара болыт кебек тузган чәчләр [2: 48], җыр кебек яшьлек таңым [2: 50], Алсу бала кебек елмая да [2: 59], усал түгел кебек шикелле [2: 60], җәһәннәмдәй утлар уйный уңда-сулда [1: 3], нәфис гөлдәй, елмайды нурлы йөзләре [1: 89], кояш нуры кебек нурлар сибеп [1: 106], эшле кешедәй тикшереп йөри [1: 139], Хәмитовтай кешеләр [1: 175],очкын коштай синең туры атың [1: 177], ак каенга асылып менгән кебек [1: 192], зурлар кебек кулны артка куеп [1: 192], чабатаңдай матур үрмәдең [1: 193], май аедай матур башланды [1: 193], бит тиресе таудай булып өелеп тормасай [1: 199], әкияттәге ике бала кебек[1: 191].

3) метафора, метонимия, синекдохалар: күңел язы шаулап үтте аның тәңкә яуган буранда [2: 50], канлы яшь [2: 52], сөялләнеп беткән кул [1: 138], мәхәббәт ул – нәфис матур чәчәк [2: 49], бөтен дөнья йоклый, тәмле йокы [2: 51], җир уянган, урам дулкынланган [1: 108], тормыш симфониясе башланган [1: 108], зал тын гына аңа карап торды [1: 226], зал аңардан күзен алмады [1: 226], йомшак җилләр [2: 18], ак чәчәкләр ява урамда [2: 35], зал көтә, зал елый, үкси иде [1: 100], туңды зал, зал таралды [1: 101], зал эчендә ул да бар [1: 111], зал алкышка күмелеп дулкынлана, зал аякка баса, кузгала [1: 211], зал тын, зал тыңлады, зал өстенә күзен төбәде [1: 225].

4) фразеологик әйтелмәләр: күкрәктә канлы ут сүнү [1: 140], тал чыбыгын ашау [1: 192], эшкә таяк тыгу [1: 201], дарга басып антлар итү [1: 10], дарга басып күккә ашарга [1: 9], уйга талды [1: 55], борын салындыру[1: 174], ачык авыз[1: 194].

5) сынландырулар: *чәчәкләр сискәнеп уяналар, керфекләрен ачып карыйлар* [2: 39], җил йоклады [2: 52], ай көлә [2: 52], җил күрде дә [2: 53], кояш күктә көлә-көлә йөзәр [1: 92], төнге аксу карлар, маңгаеңа кунып үбәләр [1: 181], йоклап яткан назлы гөлләремне уяттым [1: 87].

Югарыда карап үткән тел-сурәтләү чаралары гына да Такташның телебез мөмкинлекләреннән, аның лексик-грамматик, стилистик төрлелекләреннән оста файдаланган, татар поэтикасында үзе бер яңа мәктәп ачкан шагыйрь булуын күрсәтә.

Әдәбият

1. Такташ Һ. Сайланма әсәрләр. Шигырьләр һәм поэмалар. – Казан: Тат. кит. нәшр.,1963 .– 238 б.

2. Такташ Һ. Мәхәббәт тәүбәсе: Шигырьләр, поэмалар. – Казан: Тат. кит. нәшр.,1993. – 62 б.

3. Хәйруллин Х.Ф. Һади Такташ (Атаклы кешеләр тормышы). – Казан: Тат. кит. нәшр.,1984. – 176 б.

РАВИЛЬ БУХАРАЕВ – ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНАЯ ГОРДОСТЬ НАЦИИ!

Галиева К., Казань, школа № 181, X класс

Рук. – А.Ф. Валиуллина

Моя бабушка всю жизнь собирала книги**.** Это пришло ей от матери, ведь в её семье считалось, что книги – друзья, бесстрастные, но верные.

Один из её самых любимых авторов – Равиль Бухараев. Я познакомилась с ним при чтении стихов Габдуллы Тукая в переводе на русский язык. Безусловно, есть множество вариаций переводов творчества Габдуллы Тукая на многочисленные языки, но переводы за авторством Равиля Бухараева – мои самые любимые. Равиль Раисович Бухараев - поэт, прозаик, драматург, журналист и переводчик. Уже в школе Равиль начал писать стихи, а после поступления на механико-математический факультет Казанского университета, стал заниматься и переводами с татарского языка, а также историческими исследованиями. Для нас, Равил Бухараев – выдающаяся многогранная личность: поэт, уникальный переводчик, ученый-историк, философ и просветитель. Литературным кругам Москвы он был известен изначально своими стихами, которые были написаны на русском языке. Хотя у него были стихотворные произведения на венгерском языке (венок сонетов), на английском, и конечно, на родном татарском. Переводчиков, которые могут переводить крупные произведения с чужого языка на свой, родной, немало, но другое дело – с родного языка на чужой, такие – наперечет...

«Скажем, в советскую эпоху, благодаря переводам с английского Самуила Яковлевича Маршака, мы познакомились в молодые годы с Шекспиром, Бернсом. Но я не знаю, не слышал, чтобы Маршак переводил свои стихи или чьи-либо другие с русского языка на английский. А Равилю Бухараеву это удавалось, и в этом его отличительная черта», – *писал член-корреспондент Международной экономической академии Евразии, карьерный дипломат, публицист Юлдуз Нуриевич Халиуллин.*

В 1986-87 гг. Бухараев по командировке СП СССР учился венгерскому языку в Будапеште, результатом чего стало то, что он не только стал переводчиком венгерской литературы, но и поэтом на этом языке. За сочиненный на венгерском языке венок сонетов – первый в истории венгерской литературы! – его приняли в Венгерский ПЕН-Клуб и Союз писателей Венгрии в 1989 г.

С 1990 года – жил и работал в Лондоне. В 1992 г., во время пребывания в Англии, был приглашён на Русскую службу Би-би-си в Лондоне, где работал до мая 2009 г. как штатный сотрудник и журналист. Переводческая деятельность Бухараева отличается еще и тем, что он свое знание английского языка великолепно использовал для перевода фундаментальных трактатов исламской культуры. Он перевел и издал свыше десятка книг – переводов на русский язык фундаментальных исламских трактатов, прежде всего, ахмадийского движения в исламе. Не зря же самым лучшим изданием Корана нашего времени является тот, который осуществила «команда» во главе с Р. Бухараевым. В этом фундаментальном труде проявилась вся его сущность – и переводческая, и поэтическая, и литературная.

Когда об этом спросили Р. Бухараева, как он добивался максимальной четкости, ясности в изложении сур Корана, он ответил, что, с одной стороны, придерживался русского перевода Саблукова, а с другой, – последнего издания Корана на английском языке.

Велики его заслуги перед татарским народом. Без всякого преувеличения можно сказать, что при содействии Правительства Татарстана Равиль Бухараев вывел на международную арену многие шедевры татарской литературы. Прежде всего, он перевел и издал на английском языке Антологию татарской поэзии. Затем он пошел назад – перевел и опубликовал на английском поэзию Золотой Орды. И, наконец, он опубликовал в одном из самых престижных лондонских изданий «Глобал Ориентал» свой перевод поэмы «Кыйссаи Йосыф» (Сказание о Юсуфе). Поэмы выдающегося булгарского поэта-гуманиста Кул Гали, являющейся родоначальницей татарской письменной литературы. 800-летие со дня рождения поэта и 750-летие его бессмертного произведения по решению ЮНЕСКО были отмечены в 1983 году. Таким образом, впервые шедевр общетюркской поэзии раннего средневековья стал доступным для англоязычного читателя. Произведения Бухараева настолько значительны по смыслу и формам, что можно сказать с полным основанием и с энтузиазмом: Равиль Бухараев – интеллектуальная гордость нации! Жизнь поэта была полна парадоксов и, быть может, ещё неразгаданных тайн. Только освоив новый для себя венгерский язык, он пишет самую сложную «высшую математику поэзии» – венок сонетов. Так он входит – практически как прижизненный классик! – сразу в литературы на русском, татарском, венгерском и английском языках. Владеет также урду и арабским, что даёт «прямой выход» на многие источники исламских знаний, как классических, так и небесспорных, апокрифических.

Равиль Бухараев был добровольным послом русской и татарской культуры за рубежом. Он воплощал в себе единство этих двух культур, единство русского и татарского языков, будучи творцом мирового масштаба. Об этом свидетельствует написанные им книги – их более 40, многочисленные статьи, интервью, сценарии. Об этом свидетельствует вся его многообразная работа – поэтическая и писательская, продюсерская на русской службе BBC, организаторская в представлении лучших творцов и лучших произведений татарской культуры в Великобритании. Об этом свидетельствуют его высокие награды, среди которых орден Организации Объединенных Наций «Единение. Деяние во благо народов» (2005), государственная премия Республики Татарстан имени Габдуллы Тукая за поэтическое творчество (2006), орден «Культурное наследие», Международной федерации русскоязычных писателей (2011).

Литература

1. Казанский альманах Бирюза. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2017. – С. 136, 145-149.

НАЦИОНАЛЬНАЯ И КУЛЬТУРНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ В РАМКАХ МЕЖКУЛЬТУРНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ

Галимбикова И., КФУ, студент I курса
Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Ф.Р. Сибгаева

На сегодняшний день очень сложно найти культуры, которые не испытывали бы на себе воздействия со стороны культур других народов. Хотя при этом глобальные изменения в политике, экономике и культуре сопровождаются также разобщением культур и народов, вызывают у некоторых наций стремление к культурному самоутверждению и желание сохранить собственные культурные ценности. Э.А. Усовская, изучавшая ключевые условия и факторы формирования американской культуры и нации, отмечает противоречивый характер межэтнических отношений и подчеркивает, что именно стратегия мультикультурализма, сменив доктрину «плавильного котла», является причиной обострения проблемы национальной идентичности [3: 131].

В современной науке часто используется слово «идентичность». Под идентичностью понимается осознание человеком своей принадлежности к какой-либо социальной группе, позволяющее ему определить свое место в социокультурном пространстве и свободно ориентироваться в окружающем мире. Поскольку каждый индивид может являться одновременно членом нескольких социальных и культурных общностей, в зависимости от типа групповой принадлежности принято выделять различные виды идентичности: гражданскую, национальную, этническую, культурную, профессиональную, политическую, религиозную. В культурологии и межкультурной коммуникации идентичность является основанием для национального и культурного тождества, индикатором своего и противоположностью чужому. Следовательно, межкультурную коммуникацию можно рассматривать как взаимоотношение противостоящих идентичностей, при котором происходит взаимодействие партнеров по коммуникации.

А.П. Садохин определяет культурную идентичность как «принадлежность индивида к какой-либо культуре или культурной группе, формирующей ценностное отношение человека к самому себе, другим людям, обществу и миру в целом» [2: 57]. Следует рассматривать идентичность как один из важнейших инструментов, который оказывает влияние на сам процесс коммуникации, тем более что самоопределение в культуре невозможно без знания других культур. Так, можно сделать вывод о том, что, сущность культурной идентичности заключается в осознанном принятии индивидом соответствующих культурных норм и образцов поведения, ценностных ориентаций и языка, понимании своего «Я» с позиции тех культурных характеристик, которые приняты в данном обществе. По мнению Ж.А. Верховской, в процессе межкультурной коммуникации каждый

человек одновременно решает две важнейшие проблемы – стремится сохранить свою культурную идентичность и включается в чужую культуру. Круг проблемных вопросов, связанных с культурной идентичностью в межкультурной коммуникации, основывается на разделении всех представителей культур на «своих» и «чужих». Обычно «своей» называют ту культуру, с которой человек связан своим происхождением, местом проживания, воспитанием, языком, на котором он говорит и мыслит, традициями, сохраняющимися в его памяти.

Вместе с понятием «культурная идентичность» следует также рассматривать определение «Национальной идентичности». Есть несколько подходов к пониманию идентичности. А.И. Куропятник заявляет, что нет единого набора признаков для определения и формирования национальной идентичности [1: 143].

Сторонники определения национальной идентичности через этнокультурные основания считают, что идентичность нации зависит, прежде всего, от ее исторических корней и символических форм, воспроизводящихся через религию, язык, национальную архитектуру. Существует точка зрения, согласно которой национальная идентичность базируется на политической (гражданской и территориальной) основе.

В современном мире увеличивается количество людей, которые покидают границы своего культурного мира; для обозначения взаимодействия и взаимовлияния культур в культурологии используется термин «аккультурация». Аккультурация – процесс и результат взаимного влияния различных культур, при котором все или часть представителей одной культуры перенимают нормы, ценности и традиции другой, при этом происходит смешение культур и достигается состояние культурной и этнической однородности.

На стадии минимизации коммуниканты признают поверхностные культурные различия: традиции, обычаи, но предполагают, что по своей сути люди имеют свои достоинства и недостатки. На стадии принятия культурных различий люди принимают и исследуют культурные различия, осознают, что являются представителями той или иной культуры.

В современном мире можно наблюдать стремление к унификации культур, к построению мультикультурного общества. Но данное явление нередко приводит к силовому противостоянию наций и острой потребности этносов сохранить собственную национальную идентичность. Поэтому нет определенной оценки данному процессу, противники и сторонники мультикультурализма по сей день продолжают вести дискуссии на эту тему.

Литература

1. Куропятник А.И. Мультикультурализм. Нация. Идентичность // Глобализация и культура: аналитический подход. – СП б., 2003. – С. 126-150.

2. Садохин А.П. Культурология: теория и история культуры: Учебное пособие. – М.: Эксмо, 2007. – 624 с.

3. Усовская Э.А. Этносоциальные и конфессиональные процессы в современном обществе: сб. науч. статей. – Гродно: ГрГУ, 2012. – 426 с.

ЛИЛИЯ ГЫЙБАДУЛЛИНА ИҖАТЫНДА ОБРАЗЛАР БИРЕЛЕШЕ

Галимова Д., Казан, 23 нче лицей, X сыйныф
Җит. – А.Х. Шәехова

XX-XXI гасыр чикләрендә татар поэзиясе эчтәлек һәм форма, фәлсәфи яктан тирәнәя, төрләнәнә. Чынбарлыкны, рухи дөньяны үзләренчә күрү сәләтенә ия, бай фикерле, гүзәллекне тоя, сәяси хәрәкәтләрне аңлый торган сәләтле сүз осталары, яшь язучылар, ташкын кебек, килеп кереп тора. Алар арасында "Такташның яшьлек чоры иҗатын хәтерләткән" [2: 432] бик тә үзенчәлекле яшь шагыйрә – Лилия Гыйбадуллина. Яшь шагыйрәнең иҗат җимешләре Татарстанның "Казан утлары", "Идел", "Мәйдан", "Мәдәни җомга", "Шәһри Казан"; Башкортстанның "Тулпар", "Шоңкар", "Йәшлек" [4: 5] кебек газета-журналларында даими басылып килә.

Лилия Гыйбадуллинаның иҗаты тәнкыйттән читтә йөри. Бу як фәнни эшебезнең актуальлеген тәшкил итә. Фәнни эшебезнең максаты: Лилия Гыйбадуллина иҗатын образлылык биреше ягыннан тикшерү. Максатка ирешер өчен түбәндәге бурычлар куелды: Л. Гыйбадуллина иҗаты белән танышу, аның турында тәнкыйди материал туплау, образлылык биреше ягыннан тикшерү.

Шигырьләрнең үзләренә килсәк, сафлык, ихласлык, матурлык, мәхәббәт белән сугарылган табигать образлары күзгә ташлана. "Җил" [3: 34] шигырен алыйк. Бу шигырьдә – җил образы. Шушы образны тасвирлаганда, автор җанландыру алымын еш куллана. Мәсәлән, җил "сөйли", "табигатьнең җырын көйли", "сөйләштерә", "серләштерә", "уйнап йөри", "уйлап йөри", "урлап китә", "куа", "ишеткән". Минемчә, автор җил образы аша гомернең фанилеген, вакытның агышын тасвирлаган.
Шигырьнең кайбер юлларына игътибар итик. "Биек агач яфракларын сөйләштерә, / Изрәп яткан үләннәрне серләштерә" – бу юлларда гомернең яз-җәй мизгелләре, "Берәүләрнең бүрекләрен урлап китә, / Салкын кышта карлар өеп кызык итә" юлларында – гомернең кыш мизгеле, "Көзләр моңсу, ә ул шаян яфрак куа, / Тынын өрсә, җырлый кырда кура" юлларында тормышның көзләре ачык сизелә. Шигырьнең соңгы юлында автор гомуми нәтиҗә чыгара: "Еллар җилләр җитезлеге белән узып тора." Адәм үз тормышында нәрсә генә күрсә дә, дөнья барыбер "җилләр җитезлеге белән" алга бара. Кыскача әйткәндә, җил – гомернең, вакытның тиз үтүе. Әсәрдә шагыйрә кулланган метафораларга *табигать җыры*, *җилләр җитезлеге*, эпитетларга *чал чәчле җил*, *шаян яфрак*, *моңсу көзләр*не кертеп була.

"Яңгыр" [3: 42] шигыренә Лилия Гыйбадуллина яңгыр образын алган. Яңгыр ул – яшәү чыганагы. Ул "табигать яшәртә". Яңгыр булса, урманнар яшәрә, елгалар ташый, җир-ана терелә. Яңгыр образын

тасвирлаганда, автор аны яшенле, ярсулы дип яза, аңа "зәңгәр күк хуҗасы" (монда шагыйрә метафора тропын кулланган) дип эндәшә. Шулай ук яңгырны "асылташ" белән тиңли. Минемчә, шагыйрә бу әсәрендә яңгыр образы белән кеше күңелен параллель рәвештә тасвирлый. Болытлар, яңгырлар булмаганда, зәңгәр күк кояш белән балкый. Шулай ук кеше күңеле дә: адәм кайгы-хәсрәтләр күрмәсә, аның җаны тыныч, кәефе бөтен була. Яшенле яңгыр, ярсулы яңгыр сүзтезмәләре күңелнең моң-зар, кайгы белән тулуын аңлата. Яңгырның "күңеле тулганда", ул "чиләкләп коя". Кеше күңеле тулгач, ул елый. "Елачы бер, әйдә", "Еласаң, бушанып калырсың" дип лирик герой үзенең күңеленә эндәшә. Чыннан да, елап алсаң, күңелдә ниндидер бер җиңеллек сизәсең. Яңгыр явып үткәч, күктә кояш балкый, салават күпере чыга. Шулай ук кеше үзенең күңелендәге кайгы-борчуларын чыгаргач, аның кәефе күтәрелә, эчендәге авыр хисләр җиңеләя, начар уйлар югала.

Лилия Гыйбадуллина иҗатындагы татлы җимешләрнең берсе – "Имән" [4: 23] шигыре. Бу әдәби әсәрдә имән образы сурәтләнә. Имән "кара көйгән", "карт", аның ботаклары "көчсез", ләкин ул "сабыр", аның тамыры "нык". Минем уйлавымча, имән образы бу шигырьдә карт кешене күз алдына китерә. "Ут-дәһшәтне күреп кара көйгән" имән – кайгы-хәсрәт, тормышның әче-төчесен күп күргән кеше. Имән "ялгыз башын таш кыяга игән", аның "көчсез ботаклары җиргә тигән". Шулай ук кешенең дә хәле юк, ул көчсез, авырлыклар күреп хәлсезләнгән ул. Ләкин имәндә дә, кеше күңелендә дә өмет сүнмәгән. Имәннең тамыры нык, ә кеше күңеленең пакълеге, сафлыгы, чисталыгы бар, аның ышанычлары, өметләре зур. Шулай булгач, "сабыр имән күтәрелер, яфрак ярыр", кешенең дә өметләре чынга ашар, киләчәге яхшы булыр, "изге айдан иман табар".

"Йолдызлар" [4: 13] шигырендә дөньяның, яшәешнең матурлыгын күрә белмәгән, күңеле начар уйлар белән тулган кешеләр сурәтләнә. Автор аларны "таш бәгырь", "күңелдә ачылмас келәләр" дип яза. Чыннан да, искиткеч тылсымлы йолдызларны "кирәкмәс чүп" дигән кеше кеше түгел. Шагыйрә әсәрнең соңгы юлларында өмет белдерә: "һәр таш җанның да үз күге, үз күзе, йолдызы бар...". Кеше бу дөньяда яши икән, димәк аның хыяллары, уй-ниятләре бар. Кешегә Ходай тарафыннан күз бирелгән. Шушы күзләр аша кеше матурлыкны күрә, таный, аңлый белергә тиеш. Адәмнең өмете булырга тиеш. Чөнки шушы өметләр, йолдызлар булып, безгә яшәр өчен көч бирәләр, алга атлар өчен максатлар куеп, юлыбызны яктыртып торалар.

Шагыйрәнең "Юкка" [3: 18] дигән дүртьюллык шигырендә образ буларак лирик геройның өметләре күренә. Бу өметләр аклык, сафлык, чисталык, пакълек белән тулы. Шагыйрә аларны ак гөрләвек белән чагыштыра, ак хыяллар, хыяллар океаны, ак дулкыннар кебек образлы сурәтләр белән бизи. Өметләр ак хыяллар океанын ак дулкыннар белән

тышларга агып китәләр. Тик өметләрне автор чынга ашмаслык дигән фикер белән тәмамлый.

Лилия Гыйбадуллина күңелендә, шигырьләреннән күргәнебезчә, югары дәрәҗәдә романтик, эчкерсез һәм ихлас шигырьләр яралган. Лилия – җир кызы, ләкин аның уйлары, хыяллары биектә. Лилия ханым – табигать кызы. Аның кайсы гына шигырен алма, анда – күк, болытлар, йолдызлар, кояш, ай, җил... Бүгенге катлаулы, усал, шәфкать белмәгән аяусыз дөньябызда гөнаһсыз, рухи, әхлакый тормышның чишмә башын – сафлыкны, ихласлыкны, матурлык һәм мәхәббәтне саклап яшәргә чакыра Лилия Гыйбадуллина.

Әдәбият

1. Галиуллин Т. Татар шигърияте: 1980-2000 еллар. – Казан: Мәгариф, 2003.
2. Хәзерге татар әдәбияты. – Казан: Мәгариф, 2008. – 654 б.
3. Гыйбадуллина Лилия. Мин бәхетне күрәм!..: Шигырьләр. – Казан: Мәгариф, 2004. – 47 б.
4. Гыйбадуллина Л.Ф. Тынлык кайтавазы: шигырьләр. – Казан: Тат. кит. нәшр., 2010. – 39 б.

XIX ГАСЫР ТАТАР ҺӘМ ЧУВАШ ӘДӘБИ ТЕЛЛӘРЕНДӘ ФОНЕТИК ВАРИАНТЛАР

Гарипова Д., КФУ, I курс магистранты

Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. М.Р. Саттарова

Рус-европа сүзләре элек-электән рус һәм башка халыклар белән аралашып яшәүче төрки халыкларның телләренә җанлы сөйләм аша үтеп кергәннәр. Алар тора-бара әдәби телебездә үз урыннарын алганнар, телгә яраклашканнар. Әлеге мәкаләдә без 19 гасыр татар һәм чуваш әдәби телләрендә рус алынмалары үтеп керү нәтиҗәсендә туган фонетик вариантларны караячакбыз. Аларның барлыкка килү сәбәпләрен, телгә яраклашу үзенчәлекләрен ачыклаячакбыз.

Рус-европа алынмалары татар теленең XIX-XX гасырларга караган гади сөйләмендә зур үзгәрешләр кичергәннәр:

а) рус теленең авазлары (о, е, ы, ц, в) татар теленең авазлары белән чиратлашкан, татар теле вәкилләре өчен җайсыз тартыклар уңайлы тартыклар белән алышынган;

ә) татар теленә хас аккомодациягә (калын сузыкның тартыкка йогынтысы) буйсыну күзәтелә: *беглый – бигылый, Покров (день) – Пыкрау (көн)*;

б) сингармонизмга буйсыну: *танцевать – тансавайт, совсем – чәпчим;*

г) палаталь тартыкның гадәти тартык белән чиратлашуы таралыш алган: *писарь – писыр, хоть – хыт, начальство – нәчәлстыво, волость – вулыс;*

д) сүз башындагы ике тартык алдына яки арасында кайчак сузык өстәлгән: *здесь – эздич, ведро – бидерә;*

е) иҗек кыскару-үзгәрүләр күзәтелә: *образованный – абразауный, жалованье – жалуния*;

Әдәби телгә үтеп кергән рус-европа алынмаларының гади сөйләмдә кичергән төп фонетик үзгәрешләре:

1) сүз азагындагы яңгырау тартыкның саңгыраулашуы: *кораб – карап, юбка – йүпке, трубка – трүпке;*

2) ц – с: *станция – станса*;

3) з – җ: *газета – гәҗит* (әдәби телдә газета // газет);

4) с – ч: *Россия – Рәчәй* (әдәби телдә Россия // Русия);

5) сүз азагында яки уртасында а кыскару: *фабрика – фабрик, тарантас – трантас;*

6) сүз азагындагы мөәннәс яки урта род шәкеленең иҗеге кыскару-үзгәрү: *крепостное право – крипаснуй права*;

7) р алдыннан сүз башындага сузык өстәлү: *ресторан – ыристаран.*

8) ф – п: *Федосья – Пидук; ф – к: фуфайка – куфәйке* һ.б.

Чуваш әдәби теле тарихын өйрәнүче күренекле галим Н.П. Петров билгеләвенчә, түбән диалект нигезендәге яңа әлифба кертелгәннән соң 1872–1917 еллар арасында 725 китап бастырыла, шуларның 439 дини характерда була. Китапларның 250дән артыгы Чуваш дәүләт архивында, калганнары Казан федераль университетының Н.И. Лобачевский исемендәге фәнни китапханәсендә һәм шәхси коллекцияләрдә саклана. Күп тәрҗемә хезмәтләр берничә тапкыр нәшер ителәләр. Мәсәлән: «Священная история Ветхаго и Новаго Завета» 12 тапкыр, «Молитвенник» – 8, «О загробной жизни», «Пасхальные службы», «Главные церковные праздники Господни и Богородичны» – 4әр тапкыр яңадан бастырыла. Күпләре аларның даими төзәтелгән һәм үзгәртелеп барган. Шуңа күрә әлеге дини текстлар берничә вариантта сакланганнар. Чуваш телендәге алынмалар белән бәйле фонетик вариантларны да без әлеге 19 гасыр дини тәрҗемә текстларыннан карадык. Бу текстларда алынмалар нигездә үзгәрешсез кулланылган, ягъни рус орфографиясе кагыйдәләренә нигезләнеп язылган һәм төрләндерелгән. Әмма шулай да алынма сүзләрнең берникадәр өлеше чуваш теленә яраклаштырылган. Шунысы да мөһим, тәрҗемәчеләр билгеле бер принциплар һәм кагыйдәләргә нигезләнмәгәннәр. Шул рәвешле бер сүзнең берничә фонетик вариантлары барлыкка килгән. Әлеге вариантларда рус орфографиясе принциплары телнең диахрон үсешендә чагыла. Мәсәлән: пашне (1873 –1882 еллар) – башня (1888 ел и позже), тиаккгн (1873 ел) – диакон (1891, 1894,1896, 1910 еллар һәм бүгенге көн), сапповет (1873 ел) – заповедь (1876-1906 еллар), свитеттĕл (1873 ел) – звититтĕл (1876 ел) – свидетель (1905 ел һәм соңрак), кĕнез (1882 ел) –княз (1888 ел) – княз (1899 ел), празник (1873 -1885 еллар) – праздник (1885 ел һәм соңрак) һ.б. . Кире процессны дәлилләүче мисаллар юк дәрәҗәсендә. Бер сүз теркәлгән: бархат (1891 ел) – пархат (1897 ел).

Татар телендә исә кире процессны дәлилләүче сүзләр күбрәк. Әлеге татар телендә гади сөйләмдәгечә әйтелеше нормалашкан рус-европа алынмалары телебездә бүген дә актив кулланылышта. Мәсәлән: *гармонь – гармун, кровать – караватт; кисель – кесәл, печь – мич* һ.б. Әлеге рус-европа алынмалары татар теленең гади сөйләмендә үзгәрешләр кичереп, хәзерге татар теленең орфографик системасына үтеп кергәннәр.

Нәтиҗә ясап әйткәндә, татар һәм чуваш телләренең гади һәм әдәби сөйләм үзенчәлекләренә һәр ике телдә дә зур урын алып торган рус-европа алынмалары йогынты ясый.

Әдәбият

1. Абдуллина Р.С. Алфавитка бәйле орфография һәм орфоэпия мәсьәләләре: Монография. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – 215 б.

2. Курбатов Х.Р. Орфоэпия. Орфография // Татар грамматикасы. 1 т. – М.: Инсан; Казан: Фикер, 1998. – Б. 104–112, 134–152

3. Сафиуллина Ф.С., Зәкиев М.З. Хәзерге татар әдәби теле. – Казан: Мәгариф, 2002. – 280 б.

4. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Сов. энц., 1990. – 685 с.

5. Чувашская книга до 1917 года: ретросп. библиограф. указ. лит. / Государственный архив печати Чувашской Республики. 2-е испр., доп. изд. – Чебоксары, 2001. – 201 с.

ЯЗЫК ЖЕСТОВ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ РИНАТА МУХАММАДИЕВА

Гафарова А., БГПУ им. М. Акмуллы, студент IV курса
Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Р.Р. Гареева

Литература любого народа вбирает в себя те особенности исторического периода, в котором она формируется. Переход в новый исторический период времени обуславливает переломные моменты в литературе. Так, например, можно условно определить границы существования Советской литературы в России, в частности, татарской, с середины 1920 гг. до конца 1980 гг. То есть на протяжении более чем 70 лет писатели творили и создавали в рамках строгой тоталитарной системы. Естественно, что произведения тех лет в основном были пронизаны высоким пафосом и служили средством укрепления социалистической идеологии. Но время не стоит на месте. С середины 80-х годов XX века в связи с некоторой свободой слов начинают появляться произведения другого направления – реализма. Мы видим и ощущаем героя нового времени – времени распада СССР. Эти персонажи еще живут прошлым, но чувствуют, что перемены стремительным ураганом врываются в их жизнь. Устоять на ногах порой бывает сложно.

Цепи рассказов и повестей Рината Мухаммадиева «Запутанный узел» (1988) и «Первый подснежник» (1985) рисуют нам именно таких героев. Данная работа не ставит своей целью характеристику отдельных образов, тем или идей. Задача немного иная: мы постараемся раскрыть глубинные психологические состояния женщин и мужчин через изучение особенностей мимики, жестов, телодвижений, которые являются частью

понятия гендер. Тщательный анализ повестей и рассказов писателя показал, что можно довольно точно разграничить и сгруппировать жесты, принадлежащие женщинам и мужчинам.

Рассмотрим женское поведение, которое включает в себя 4 основные группы жестов:

I группа: *көзгегә якын килеп, боргаланып алды; зур көзге каршына килеп, озак-озак кына үзен күзәтеп торды.*

Эти движения характеризуют женщину, явно довольную своей внешностью. Она пристально смотрит в зеркало, чтобы лишний раз убедиться в собственной неотразимости.

II группа: *кыз [егетнең] муенына сарылды; [егетнең] муенына четердәтеп ябышты.*

Движение, в котором инициатива принадлежит женщине. Она уверена, что ее любят, ей нравиться ощущать себя беззащитным ребенком, требующим к себе снисходительного отношения. Но в то же время она хитра, проявление такой нежности скрывает под собой корыстные намерения.

III группа: *күлмәк итәкләрен тарткалады; кабалана-кабалана, жиңсез кыска күлмәгенең итәкләрен тарткалап ала; итәген сыпыргалый-сыпыргалый; итәгенә сыеша алмый боргаланды.*

Жест, характеризующий состояние от легкой робости до очевидной неуверенности. Поправляя юбку или лишний раз до нее дотрагиваясь, женщина пытается взять себя в руки в неловкой ситуации.

IV группа: *яулык читен, иялэнгэн гадэте буенча, иягенә таба тартып куйды ул; Фатыйма апа яулык чите белән авыз читләрен капларга ашыкты.*

Как правило, жест принадлежит женщинам старшей возрастной группы, которые по мусульманским традициям сохранили привычку прятать лицо от незнакомых людей. Такие движения символизируют скромность, терпимость, смирение.

Мужское поведение представлено боле разнообразно и отличается яркой экспрессивностью. Здесь также выделяются 6 групп жестов:

I группа: *кул селтәде; кулын гына селтәде; кулын селтәде.*

Жест означает отказ от собственных намерений после тщетных стараний, либо резкое неприятие мнения собеседника.

II группа: *кулын сузды; үзенә сузган кулга җавап бирми чарасы юк иде; кулын бирде.*

Этот жест присущ в основном мужчинам. Выражает проявление уважения и предложение к сотрудничеству.

III группа: *уч төпләре белән ике яңагына таянган хәлдә өстәлгә капланып озак кына уйланып утырды; егет ..., башын уч төпләренә салып;*

уч төпләре белән чигәләрен арап алды; чигәләрен уч төбенә кысып сыгылып төште.

Данный жест характеризует состояние отчаяния, шока, безвыходного положения в неожиданно сложившихся обстоятельствах. Человек пытается осознать, что же произошло, так как произошедшее едва укладывается в голове.

IV группа: *күзләрен яшерергә теләп, башын стенага таба борды, борынын тартып алды; пешкән сыман бугазында арлы-бирле йөрергә тотынган тоерне юрган читен тартып капларга итте; бугазына килеп тыгылган төерне кеше күзенә күрсәтүдән куркып, йөзен атның ялы арасына яшерде.*

Сильной мужской половине не свойственно проявление слабости, тем более слез, но как бы то ни было, даже мужчинам хочется плакать, по этому жест означает желание скрыть свою слабость от чужих глаз.

V группа: *иңбашларын жыергалап алды; иңбашларын сикертеп куйды; кат-кат иңбашларын жыерып алды.*

Это движение предшевствует принятию серьезного решения. Человек нервно перебирает в мыслях все новые и новые варианты.

VI группа: *кабаланып, чәчләрен сыпыргалап куйды; чәчләрен сыйпап алды; чәчләрен сыпырып алды ул.*

Движение выражает явное замешательство и растерянность в затруднительном положении. Он мобилизирует свои мысленные процессы, концентрируется на проблеме, ищет правильный ответ на возникший вопрос.

Итак, проведенный анализ жестов позволяет сделать некоторые выводы о героях Рината Мухаммадиева в изученных рассказах. Интересна позиция автора по отношению к женщинам: молодые девушки описываются детально, в их движениях чувствуется доля интимности, в отличие от взрослых женщин, в поведении которых доминирует традиционно-татарский менталитет. Поведение мужчин более ситуативно и мобильно. Рассмотренные жесты свидельствуют о намерении контактировать с окружающим миром.

Новое время диктует свои правила. Поэтому мужчины характеризуются неуверенными в поступках и неприспособленными к обстаятельствам.

Литература

1. Замалетдинов Р.Р. Татарская культура в языковом отражении. – М.: Гуманит. издат. центр Владос, Казань: Магариф, 2004. – 239 с.
2. Мухамадиев Р.С. Первый подснежник: повести и рассказы. – М.: Современник, 1987. – 266 с.
3. Мухамадиев Р.С. Запутанный узел: повесть, рассказы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1988. – 208 с.

4. (Нео)психолингвистика и (психо)лингвокультурология: новые науки о человеке говорящем / И.А. Бубнова, И.В. Зыкова, В.В. Красных, Н.В. Уфимцева. – М.: Гнозис, 2017. – 387 с.

ГАБДУЛЛА ТУКАЙ ҺӘМ ЛЕНАР ШӘЕХНЕҢ БАЛАЛАР ӨЧЕН ЯЗЫЛГАН ШИГЫРЬЛӘРЕНДӘ ТИҢДӘШ КИСӘКЛӘР

Гафиятова И., Саба р-ны Олы Кибәче мәктәбе, IX сыйныф
Җит. – Ә.Ф. Гафиятова

Минем фәнни-тикшеренү эшемнең темасы – “Габдулла Тукай һәм Ленар Шәехнең балалар өчен язылган шигырьләрендә тиңдәш кисәкләр”.

Максатым – бу ике шагыйрьнең балалар өчен язылган шигырьләрендәге тиңдәш кисәкләрне табу, чагыштыру, аларның кулланылу үзенчәлеген, әһәмиятен ачыклау. Бурычларым – Г. Тукай белән Л. Шәехнең балалар өчен язылган шигырьләрен уку. Шигырьләрдәге барлык тиңдәш кисәкләрне җыю. Аларны сүз төркемнәре һәм җөмлә кисәкләре ягыннан анализлау.

Мин кечкенәдән Г. Тукай шигырьләрен яратып укыйм. Үзем дә иҗат итәргә бик яратам. Мине Габдулла Тукайның балалар өчен язылган шигырьләрендә тиңдәш кисәкләрнең бик күп булуы гаҗәпкә калдыра. Минем аларны җыеп анализлап карыйсым килде. Тукайның балалар өчен язылган 36 шигырен, 4 поэмасын укып чыктым. Барлыгы 138 тиңдәш кисәк табылды. Аларны сүз төркемнәре һәм җөмлә кисәкләре ягыннан анализладым. Миндә Тукай иҗатын бүгенге көндәге берәр балалар шагыйренең иҗаты белән чагыштырып карау теләге туды. Мин бигрәк тә Р. Корбан, Р. Вәлиева, Л. Шәехләрнең иҗатына үлеп гашыйк. Мин Л. Шәех әсәрләренә тукталдым. Аның 112 шигырен, 2 әкиятен укып чыктым, тиңдәш кисәкләрне бергә җыйдым һәм кушымта итеп куйдым. Төп эшкә тотынганчы, тиңдәш кисәкләрнең өйрәнелү тарихын беләсем килде. Шушы өлкәгә караган бик күп хезмәтләр белән таныштым, Интернет материалларыннан файдаландым.

Татар телендә тиңдәш кисәкләр XIX йөздә өйрәнелә башлаган икән. Каюм Насыйри тиңдәш кисәкләрне кушма кисәкләр дип атый. Г. Ибраһимов тиңдәш кисәкле җөмләләрне оешкан җөмләләр исеме белән тикшерә. Тиңдәш кисәкле җөмләләр берничә җөмләнең оешуы нәтиҗәсендә барлыкка килгән дигән фикерне әйтә. 1926 нчы елда бу фикерне Г. Алпаров та куәтләп чыга. Бу өлкәдә М.З. Зәкиев, Ф.С. Сафиуллиналарның хезмәтләре дә игътибарга лаек. Әмма тиңдәш кисәкләрне ике шагыйрь иҗатында тикшергәндә, аларны чагыштырып карау мөмкинлеге була. Шуңа күрә дә бу хезмәттә, Габдулла Тукай белән Ленар Шәех поэзиясенә тукталып, аларның иҗатында тиңдәш кисәкләрнең кулланылу үзенчәлеген билгеләү максаты куелды.

Тукай шигырьләрендәге тиңдәш кисәкләрне (138 тиңдәш кисәк) җөмлә кисәкләре ягыннан аерганда, аеруча хәбәр, аннан кала ия буларак күп кулланылуын күрдем (Хәбәр – 69, ия – 56 урында). Хәл буларак 21, тәмамлык – 15, аергыч буларак 13 урында кулланылганнар. Л. Шәехтә дә алар хәбәр буларак күп кулланылганнар. (Хәбәр – 49, ия – 29 урында) . Алардан кала хәл буларак 13, тәмамлык – 29, аергыч буларак 14 урында кулланылган.

Ә тиңдәш кисәкләрне сүз төркемнәре ягыннан аерганда, Тукайда иң күп очракта фигыль сүз төркеме буларак (81), исем (69), сыйфат (11), рәвеш (9), алмашлык (2), сан (1), бәйлек сүз буларак 1 урында кулланылганнар. Л. Шәехтә исә иң күп очракта исем буларак (57), фигыль сүз төркеме буларак (51) урында, сыйфат буларак – 19, рәвеш – 4, ә сан буларак 1 урында кулланылганнар.

“Г. Тукай һәм Л. Шәехнең балалар өчен язылган шигырьләрендә тиңдәш кисәкләр” дигән темага эзләнү–тикшеренү эше башкарып, мин шундый нәтиҗәгә килдем: тиңдәш кисәкләрнең өйрәнелү тарихы бик кызыклы, галимнәр аларны башта кушма кисәкләр яки оешкан җөмләләр дип кенә атыйлар.

Г. Тукайның балалар өчен язылган 36 шигыре һәм 4 поэмасында 138 тиңдәш кисәк булу шагыйрь иҗатының, сүз байлыгының гаҗәеп дәрәҗәдә булуын күрсәтә. Л. Шәехнең 112 шигыре һәм 2 әкиятендә 132 тиңдәш кисәк кулланылу әсәрләрен тагын да тәэсирлерәк итә.

Тиңдәш кисәкләрне җөмлә кисәкләре ягыннан тикшергәндә, ике шагыйрьдә дә хәбәр һәм ия буларак аеруча күп кулланылганнар.

Тиңдәш кисәкләр сүз төркемнәре ягыннан караганда, иң күп очракта фигыль, аннан кала исем буларак киләләр.

Тиңдәш кисәкләр Тукай поэзиясендә, сөйләмнең тәэсир көчен арттыру өчен, күбесенчә, кире тәртиптә кулланылалар. Нәкъ менә шул иярткүчесеннән соң килгән кисәкләргә көчле басым ясала һәм алар Тукай поэзиясен тагын да җанлы итә. Г. Тукай шигырьләрендә кайбер тиңдәш кисәкләр градация алымы буларак кулланылганнар.

Тиңдәш кисәкләр иң күп очракта санау интонациясе ярдәмендә, аннан кала һәм теркәгече белән бәйләнгәннәр. Алар иҗатында киң кулланылган тиңдәш кисәкләр әсәрләренә аһәң, моң өстиләр һәм укучы күңеленә тирән үтеп керерлек итеп җанландыралар.

Без, бүгенге замана балалары, бер-беребез белән сөйләшер, аралашыр өчен сүзләр тапмыйбыз. Ә Тукайдагы тел байлыгына гаҗәпкә каласың. Ул бер җөмләдә алтышар-җидешәр тиңдәш кисәк кулланган. Шагыйрьләребез шигырьләре аша туган телебезнең нинди бай, матур тел булуын күрсәтергә тырышкан. Менә бу безнең өчен үрнәк, менә бу безгә бәһасез зур мирас! Шушы мирасыбызны саклау безнең кулда. Телебез беркайчан да бетмәсен, тел байлыгыбыз кимемәсен иде.

Ә. ЕНИКИ ИҖАТЫНДА ФОЛЬКЛОР ТРАДИЦИЯЛӘРЕ

Гафиятуллина Э., КФУ, IV курс студенты
Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Л.Ф. Җамалиева

Әдәби әсәрләрдә фольклор элементларын куллану төрле яссылыкларда бара. Фольклор традицияләренә мөрәҗәгать итү максатчан да, табигый рәвештә дә очрый, чөнки халык иҗатыннан үсеп чыккан әдәбиятның һәрбер формасы фольклор жанрлары белән тыгыз бәйләнештә, аларның эзлекле үсеш нәтиҗәсе булып тора.

Күренекле язучы Ә .Еники үз әсәрләрендә фольклор элементларынннан актив файдаланган. Мәсәлән, "Тауларга карап", "Ялгызлык", "Кунакта", "Кем җырлары", "Курай" хикәяләрендә, "Йөрәк сере", "Уяну", "Рәшә" кебек повестьларында әдип фольклор элементларын әсәр тукымасына кертеп җибәргән. Алар һәрберсе әсәрләрдә нииндидер роль уйныйлар.

Ә. Еники иҗатына бик оригиналь рәвештә мәкаль-әйтемнәр үтеп керә. Ул еш кына аларны халык авыз иҗатындагыча калдыра. Мәсәлән, "Тауларга карап" хикәясенә игътибар итик: *"Юк, дөньяның "**ашын ашаган, яшисен яшәгән**" ялгыз кунагы булып кына яшәргә иртәрәк икән әле, хәрәкәт кирәк аңа, кешеләр белән бергә булу кирәк икән"* [1: 18]. Биредә язучы *"**ашын ашаган, яшисен яшәгән**"* әйтеме аша Локман карт тормышына, язмышына, яшенә бәя бирә; геройның бик карт булуын күрсәтә, әмма шул ук вакытта аның шушы картлыкка бирешергә теләмәвен, яшисе килүен дә күрсәтә.

"Ялгызлык" хикәясендә дә автор Петр Котовны мәкаль ярдәмендә харатерлый: *"Элеккечә ваемсыз, мәнсез ул; аның өчен **үгез үлсә – ит, арба ватылса – утын**, һаман шул "әйдә, ярар!" дигән принцип белән селкенеп йөрүче кеше булып кала бирде"* [1: 41].

Ә.Еники еш кына мәкальләрне диалогларда куллана:

– ***Эш бездән, киңәш синнән**, бабакай!* [1: 18].

– *Бетсен инде ул, **алма пеш, авызыма төш**, дип яту*ар [2: 12].

"Кем җырлады" хикәясендә исеменнән үк халык җырлары кулланылышы күренеп тора. Әмма автор безгә җыр юлларын бик тиз генә бирми, аңа кадәр ул яраланган солдатның күңеленә үтеп кергән татар җыры турында тәфсилләп сөйли, аннары түбәндәге юлларны китерә:

Сарман буйлары ай киң ялан,
Печәннәре җитәр бер заман шул,
Печәннәре җитәр бер заман [1: 32].

Газап эчендә, үлем белән көрәшеп ятучы сугышчы егет, шул хәлдәге сөеклесе белән очрашу бәхетеннән мәхрүм кыз, аның мәхәббәткә һәм яшәүгә сусау белән тулы сагыш моңы, шуны ишетел сихерләнгән егетнең фаҗигале язмышы – болар һәммәсе романтик контраст итеп бирелә [3: 121]. Автор нәкъ менә шуңа күрә җырга мөрәҗәгать итә.

Җыр мотивы “Рәшә”, “Йөрәк сере” повестьларында да бирелә. Ә. Еники әсәрләренең музыкаль яңгырашына аерым очракларда турыдан туры җыр, халык җыры да ярдәм итә. Җыр һәм моң аның күп кенә әсәрләрендә яңгырап тора. Бу сызыкның ни дәрәҗәдә эзлекле булуын язучының “Җиз кыңгырау” һәм “Гөләндәм туташ хатирәсе” исемле повестьлары да раслый.

Халык авыз иҗаты – тел-сурәтләү чараларының төпсез коесы. Халык иҗатында алма образы яисә әлеге сүз ярдәмендә эндәш сүз, метафора тудыру еш кулланыла. Ә.Еники “Кунакта” хикәясендә әлеге образны ике тапкыр куллана. Мәсәлән:

*– Әй улым, **алтын алмам**, сине онытa язганмы, ләбаса, - диде әнисе* [1: 46]. Биредә алтын алмам – бик кадерле, яраткан кешегә әйтелә торган сүз буларак бирелә.

*– Һай Аллам, ни булды, ни булды, нишләттегез мине **алтын алмамны?*** [1: 47]. Әлеге очракта алтын алма метафора итеп бирелә.

Әлеге сүзләрдән тыш бүтән ягымлы эндәшүләр дә “Туган туфрак” әсәрендә очрый. Клара “поезддан төшеп, авыл туфрагына басу белән бик якын итеп, якты йөз белән каршылаган туганнарын, авыл кешеләрен күргәч, аларның “җыр әйткәндәй көйләбрәк” “канатым”, “якты күзем”, “иркәм”, “күз нурым”, “иркә туташ”, “бәбкәм”, “ике күзем”, “аккошым” дип ягымлы эндәшүләрен ишеткәч, табигатькә якын җирдә генә була торган шигърият белән танышкач, бу төшенчәнең бик тирән эчтәлекле булуын аңлый” [4: 14]. Әлеге эндәшүләр халык авыз иҗатында еш очрый. Алар еш кына җырларда урын ала.

“Курай” хикәясе тулысынча татар халык иҗатыннан тора дип әйтергә дә була. Әсәр курайның ничек барлыкка килүе турындагы легенда сөйләүдән башлана: *“Борын-борын заманда...”* Әлеге сүзләр тезмәсе белән күп кенә татар халык әкиятләре, риваять-легендалары башланып китә.

Хикәядә ханның чәч кырдыру легендасы бирелә, ул чәч алган малайларны үтерә торган булган, чөнки алар барысы да ханның мөгезен күргәннәр. Шул мөгез аркасында хан шүрәле белән чагыштырыла.

Хикәя курай турында булгач, биредә сүз халык җырларына барып тоташа. Әмма җырлар бирелмәсә дә, әлеге курай музыкаль уен коралы ярдәмендә төрле көйләр уйналуы әйтелә. Мәсәлән, “Буранбай” көе.

Шулай итеп, Ә.Еники әсәрләрендә фольклор бизәкләре очрый. Әмма автор аларны сак кына, арттырып җибәрмичә генә куллана.

Әдәбият

1. Еники Ә. Мәк чәчәге: Хикәяләр. – Казан: Мәгариф, 1999. – 142 б.
2. Еники Ә. Әсәрләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2001. – 447 б.
3. Халит Г. Таләпчән һәм эзләнүчән талант // Казан утлары. – 1969. – № 3. – Б.112–128.
4. Хатипов Ф.М., Сверигин Р.Х. Әмирхан Еники иҗатының поэтик аһәңнәре. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. – 109 б.

ТАТАР ТЕЛЕ ДӘРЕСЛӘРЕНДӘ ТӨБӘК ТАРИХЫНА КАРАГАН МАТЕРИАЛЛАРНЫ КУЛЛАНУ

Гафурова И., КФУ, II курс студенты

Фән. җит. – филол. фән. докт., проф. Г.Р. Галиуллина

Туган җиргә, туган җир төшенчәсе аша туган халкыңа, аның үткәненә һәм бүгенгесенә, теленә һәм, гомумән, яшәү рәвешенә карата укучыларда хөрмәт, мәхәббәт хисләре тәрбияләү – тел һәм әдәбият дәресләренең асыл максатыдыр. Үз илен, үз өен, үз ана телен яраткан бала гына үзенең туган җире белән горурлана, аның өчен җаваплылык хисе тоя ала. Ә горур кеше – ирекле шәхес, ул беркайчан да үз дәрәҗәсен югалтмый.

Дәресләрдә милли төбәк компонентын куллану зарурлыгы менә шундый зур максатларга барып тоташа. Балада туган җиренең һәр почмагына, һәр кешесенә, аның үткәненә, бүгенгесенә һәм киләчәгенә кызыксыну, якын итү, үзенеке итеп тою хисләре салу зур бурычыбыз. Ә республикабызда горурланырлык урыннар, тарихи истәлекләр дә, үрнәк алырлык шәхесләр дә җитәрлек.

Бүгенге буыннарга республикабызның танылган шәхесләре белән никадәр тәрбия бирергә, халыкның бөек уллары бер милләт кысаларына гына сыеп бетмәвен аңлатырга мөмкин бит. Бик ерак булмаган тарихыбызда горурланырлык татар шәхесләре дә җитәрлек.

Татар теле һәм әдәбияты дәресләрендә әлеге байлыкны ничек файдаланырга, укучының хәтер запасына кереп калырлык, әмма төп дәрес материалына зыян китермәслек итеп дәреснең кайсы этабына кертеп җибәрергә соң?

Әлбәттә, сыйныфтан тыш чаралар, сыйныф сәгатьләре, туган тел атналыклары аша, шәһәрнең истәлекле урыннарына экскурсияләр аша (бәхеткә, республикабыз чын-чыннан музейлар каласы дияргә була) бу максатларга өлешчә ирешергә мөмкин. Әмма бу эшне даими, дәрестән дәрескә эзлекле алып барганда гына, ягъни төбәк компонентын дәрес этапларына кертеп, тематик бәйләнеш, структур бөтенлек булдырганда гына нәтиҗә яхшы булачак, дип уйлыйм. Моның өчен уку елы башында ук эш программаларында милли төбәк компонентын күрсәтү, ничек куллануны планлаштыру зарур. Ул төп дәрес структурасына, темага бәйләнешле булырга, төп материалны ачарга ярдәм итәргә, шул ук вакытта артык басым ясамыйча гына укучының хәтер запасына керә барырга, республикабызда мондый шәхес тә бар икән бит, дип уйландырырга тиеш. Югыйсә, урынсыз, төп материалга ямаулык төсендә генә кереп киткән мәгълүмат укучы күңелендә тискәре караш та формалаштырырга, дәреснең төп яңалыгына зыян да салырга мөмкин бит.

Бәйләнешле сөйләм үстерү дәресләрендә шәһәрләрнең истәлекле урыннары турында әңгәмәләр үткәрү, экскурсия, юлъязма характерындагы сочинениеләр яздыру алган белемнәрне системалаштырырга ярдәм итә.

Югары сыйныфларда презентацияләр дә ясарга мөмкин. Картина буенча сочинениеләр язу өстендә эшләгәндә, Шишкин рәсемнәре ярдәмгә килә. Алар буенча сочинение язганда, туган җиребезнең матурлыгына, илаһилыгына сокланмый, үзеңнең шушы матурлык эчендә яшәвең белән горурланмый мөмкин түгел. Картиналардагы матурлыкны шигырь, хикәя, эссе аша әйтеп бирү таләбе укучыны иҗади эшкә этәрә, балада үзенең хисләрен сүзләр аша тасвирлап бирү күнекмәсе булдыра. Үрнәк итеп, Равил Вәлиевның “Шишкиның шашкын мәхәббәте” эссесын укып күрсәтү отышлы.

Тукай, Такташ, Җәлил, Гыйззәт иҗатларын өйрәнгәндә, җирле шагыйрьләрнең бу бөекләргә багышлап язган шигырьләре дәресләрне үзенчәлекле башлап җибәрергә, я тәмамларга ярдәм итә. Мәсәлән, Ф. Шәех “Такташ җитми”, “Такташка гашыйк якташ”, Г. Әхтәмова “М. Җәлилгә”, “Таҗи Гыйззәт”, Л. Абдуллина “Тукайга”, Д. Каюмова “Тукай анасына” һ.б. шигырьләр шундыйлардан.

Җирле шагыйрьләрнең шигырьләрен күбрәк тел дәресләрендә бирем башкару өчен текст итеп файдаланып була, өстәмә материал дәрес структурасына кушылып китә, ә инде текст буенча әңгәмә тәрбияви максатны күздә тота. Экологик тәрбия бирү өчен, Т. Кәримова шигырьләре отышлы булса, Ф. Шәех шигырьләре уйланырга, тормышка аек акыл белән карарга өйрәтә, Г. Әхтәмова исә әхлакый тәрбия бирә... Өзек буенча шигырьнең исемен фаразлау, стиле буенча авторын билгеләү кебек эшләрне укучылар яратып башкара.

Туган җиргә мәхәббәт тәрбияләү, әлбәттә, үткәннәргә дан җырлау, гел мактау характерында гына була алмый. Республикабыз – борынгы төрки шәһәрләрне үз эченә алган дисәк тә, төрки-татар чыгышлы истәлекләрнең аз булуы укучыда сорау тудырмый кала алмый. Элеккесе югалтылган, юкка чыгарылган дисәк, бүгенгеләргә дә тиешле игътибар җитми. Укучыны болар турында да уйланырга өйрәтергә кирәк, чөнки бүгенге укучы – республикабызның иртәгәсе. Туган җиргә мәхәббәт аның өчен сызлану, әрнү аша да формалаша, аны үзгәртү, яхшырту теләге уята. Туган җиргә мәхәббәт тәрбияләү – укучыны уйларга, һәрнәрсәгә аек акыл белән карарга өйрәтү дә, матурлыкка соклану белән беррәттән ямьсез күренешләргә битараф булмаска чакыру да ул.

Йомгаклап әйткәндә, һәр халыкның үз теле, үз тарихы бар, ул үз тамырларын аңларга, белергә тели. Шушы җәһәттән татар халкының җирле географик терминнарын тикшерү дә халыкның телен, тарихын һәм тамырларын белү-өйрәнүдә үзеннән шактый зур һәм мөһим өлеш кертә.

Әдәбият

1. Вәлиева Ф.С., Саттаров Г.Ф. Урта мәктәп һәм гимназияләрдә татар телен укыту методикасы. – Казан: “Раннур”нәшр., 2000. – 214 с.

2. Саттаров Г.Ф. Мәктәптә туган як ономастикасы. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1984. – 286 б.

3. Татар лексикологиясе. – Казан: ТӘhСИ, 2017. – 214 б.
4. Харисов Ф.Ф. Хәзерге шартларда татар лексикасына өйрәтү мөмкинлекләре // Международная научно-практическая конференция «Тюркская ономастика: от истоков до современности. – Казань: КФУ, 2018. – С. 23–27.

ФЛҮС ЛАТЫЙФИНЕҢ «ХЫЯНӘТ» РОМАНЫНДА ТЕЛ-БИЗӘКЛӘҮ ЧАРАСЫ БУЛАРАК ИСКЕРГӘН СҮЗЛӘР

Гәрәев А., Казан, 7 нче интернат лицей, XI сыйныф
Җит. – Ф.К. Гәрәева

Безне чолгап алган дөнья искиткеч бай. Һәр көн, һәр сәгать, һәр мизгел әйләнә-тирәдә әллә нинди вакыйгалар була, яңа ачышлар ясала, яңа әйберләр уйлап табыла. Ниндидер әйберләр инде бу тормышта вазифаларын тулысынча башкарып тарихка күчә. Кайный тормыш казаны: яңа сүзләр барлыкка килә, кайберләре искереп кулланылыштан төшеп кала. Ләкин вакытлар үтеп, вакыйгалар алмашынгач, алар мәгънәләрен үзгәртеп яңадан да әйләнеп кайтырга мөмкиннәр. Шулай тормыш үзгәрү белән бергә сүзләр дә үзгәрәләр.

Без дә бу фәнни хезмәтебездә искиткеч мавыктыргыч һәм бер үк вакытта шактый катлаулы сүзләр дөньясына сәяхәт итәргә уйладык. Төп өйрәнү объекты итеп Флүс Латыйфиның “Хыянәт” романыннан Казан ханлыгы чорын тудыру өчен хезмәт итүче сүзләрне өйрәнергә булдык.

Халык тормышындагы үзгәрешләр иң беренче чиратта телнең сүзлек составында чагылалар. Бер әйбер яки күренеш искереп юкка чыга икән, аларны белдергән сүзләр дә төшеп кала; аерым очракларда, әйбер яки күренеш үзе калса да, аны атаган сүз урынына яңасы барлыкка килә. Искерүе аркасында хәзерге татар телендә сөйләшүчеләргә бөтенләй таныш булмаган сүзләрне очратырга мөмкин. Алар я телдән инде төшеп калганнар, я аерым сүзнең тамыр өлешендә генә сакланып торалар, я фразеологик берәмлекләр составында гына кулланылалар. Мәсәлән, *чиру* (гаскәр), *икән* (и - тамыр), *сөмсере коелган*. Кайбер төшеп калган сүзләрне инде хәзер белгечләрдән башка берәү дә белми. *Бикасап* (тукыма), *арзу* (теләк), *балпан* (лачын), *барымт*а (талау походы), *барнагыл* (акча берәмлеге), *иге* (яхшы), *багбан* (бакчачы), *баек* (һичшиксез), *балга* (хәрби балта), *бетек* (язу) кебек сүзләр хәзерге татар телендә, мәсәлән, бөтенләй кулланылмыйлар. Аерым сүзләр халык тарихына, аның мәдәниятенә, язма әдәбиятына бәйле булганга, үткән чор язучылары әсәрләрендә, халык авыз иҗатында, фразеологик берәмлекләрдә, географик атамаларда, истәлекләрдә сакланып калган. Флүс Латыйфиның “Хыянәт” романы беренче битләреннән үк, безне Казан ханлыгында барган кызыклы һәм гыйбрәтле маҗаралар дөньясына алып кереп китә. Әсәр татар тарихының гаять катлаулы бер дәверен чагылдыру белән бергә, кешеләр арасындагы мөнәсәбәтләрнең сафлыгын, мәхәббәт һәм

дуслыкның тирәнлеген, хыянәтнең ачылыгын тасвирлаудагы осталыгы, тормышчанлыгы белән дә игътибарны җәлеп итә.

Әсәрнең мавыктыру көче – аның сәнгатьчә эшләнешендә. Әсәрдә автор уңышлы кулланган алымнар күп. Милли гореф-гадәтләрне, яшәү рәвешен, кием-салым, сөйләшү үзгәлекләрен оста бирүе сокландыра. Автор чорның үзенчәлекле колоритын сурәтләү өчен тел-бизәкләү чарасы буларак искергән сүзләрдән файдалана. Без бу искергән сүзләрне түбәндәгечә классификацияләдек:

1. Сәяси тәртипләрне чагылдыручы сүзләр (карачы, мәмләкәт, пайтәхет, биләмә, диван, канун, шанлы, һ.б.)

2. Социаль катламны чагылдыручы сүзләр (аксөяк, бипәр, морзалар, ыру, углан,бүз, нөгәр, шаһзадә, һ.б.)

3. Кием-салым, тукыманы белдерүче сүзләр (камка, дагалы итек, калфак, киндер, хөллә, сәхтиян, постау һ.б.)

4. Савыт-саба, эш кораллары, йорт-кирәк яраклары, ризыкларны белдерүче сүзләр (чәркә, ташаяк, көлчә, нан һ.б.)

5. Сәүдә, экономика өлкәснә караган сүзләр (базарбашы, базаркән, тамгачы, бәлиш, малтабар, рибачы, пул, дирһәм, һ.б)

6. Йорт-төзелмәләр, юлларны белдерүче сүзләр (гөмбәз, дивар, утар, хөҗрә, сәйфия, кирмән, һ.б.)

7. Дини өлкәгә караган сүзләр (әҗер, басурман, кяфер, дисбе, диндар кеше, әүлия, вөҗүд, дәрвиш, хәрамзадә, хасият, фәтва бирү, һ.б.)

8. Музыка уен коралларын белдерүче сүзләр (дум-думбак, давылбаз, чаң-кубыз, сорнай-кәрнай, саз һ.б.)

9. Географик атамаларга караган сүзләр (Чин, бәхр, Каф тавы һ.б.)

10. Гаскәр, хәрбиләр, сакчылар, сугыш коралларын аңлатучы сүзләр (айбалта, алай, арбакәш, ясавыл, хәнҗәр, чагдавыл, саклаубашы, мәргән, шигавыл, алай, яугир, көбә, гаярь, төмән башы, тоткавыл, һ.б.)

11. Суд, хөкем, хокук өлкәсенә караган сүзләр (чапкылык, сөаль, мөһер).

12. Авырлык үлчәмен белдерүче сүзләр (батман, мыскал һ.б.)

13. Һөнәрчелек өлкәсенә караган сүзләр (зәргәр, ширбәтче, мөһәндис, шам корычы һ.б.)

14. Уку-укыту өлкәсенә караган сүзләр (әсбап, белкевар, әл-җәбр, мөгаллим, гыйльме симия вә гыйльме кимия, гыйльме тыйб, һ.б.).

Нәтиҗә ясап, шуны әйтергә була: искергән сүзләр безнең телебезнең бер катламы, алар безнең тарихны, үткәнебезне саклый. Ә аларны бөртекләп җыю, саклау хәзерге көн кешеләрнең, ягъни безнең төп бурычыбыз. Флүс Латыйфиның бу өлкәдәге эшчәнлеге бәяләп бетергесез.

Әдәбият

1. Латыйфи Ф.Ф. Хыянәт: Роман. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1993. – 286 б.

2. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. Өч томда I том. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1977. – 476 б.

3. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. Өч томда II том. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1979. – 726 б.
4. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. Өч томда, III том. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1981. – 832 б.

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИК ТЕКСТЛАРНЫҢ СТИЛИСТИК ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Гәрәева А., КФУ, I курс магистранты
Фән. җит. – пед. фән. докт., проф. Ф.Ф. Харисов

Дөнья күләмендә социомәдәни процессларның үсү-үзгәрүе, мәдәният феномены һәм тел шәхесе кебек проблемаларга игътибарның артуы фәндә тел-мәдәният мөнәсәбәтләрен өйрәнүче махсус тармак һәм мәктәпләр оешуга этәргеч бирде. Сүз лингвокультурология турында бара.

“Лингвокультурология” термины хәзерге көндә төр төшенчәсе буларак киң мәгънәдә кулланыла, ул тел белеме, этнопсихолингвистика, этнография өлкәләрендәге төрле тикшеренүләрне берләштерә, билгеле бер тел һәм этномәдәният материалында теге яки бу телнең милли, идиоэтник үзенчәлекләрен башка телләр һәм мәдәниятләр белән чагыштырып ачыклый.

Димәк, лингвокультурологик текст дигәндә, без билгеле бер халыкның мәдәниятен, йолаларын, әдәбиятын, дин үзенчәлекләрен чагылдырган текстларга әйтәләр. Мондый текстлар еш кына массакүләм мәгълүмат чараларында, әдәби әсәрләрдә урын ала.

Теманы без “Ватаным Татарстан” битләрендә урын алган лингвокультурологик текстлар ярдәмендә ачыкларга булдык, чөнки биредә стилистик чаралар үзенчәлекле итеп бирелә. Мәсәлән: *“Ә менә Кукмарада балалар итек эченнән чыга”* [4: 3]. Биредә сүз Сабантуйларындагы Кукмара утары күргәзмәсе турында бара. Алар балаларны кайберләрен торна алып килсә, бакчада тапсалар, безнекеләр итектән табыла, дип юмор чарасы белән аңлаталар.

Сабантуйлар ае – июнь башлангач, җәйнең беренче шимбәсендә республикабызда барлык юллар да Миңгәргә илтте [4: 3]. Биредә, юлларның Миңгәргә илтүе – арттыру, ягъни гипербола була, чөнки республикабыздагы барлык юлларның да Миңгәргә илтмәвен беләбез.

Ел саен шушы кечкенә генә авыл Татарстаныбызның тамаша сөючеләрен үзенә тарта торган магнитка әйләнә дә куя [4: 3]. Биредә, *кечкенә авыл* – эпитет, тапталган эпитет булса да, сурәтләү чарасы.

Авылның магнитка әйләнүе – метафора, автор биредә чагыштыру үткәрә: авыл магнит белән яшерен чагыштырыла. Күренешләр һәм төрле предметлар арасындагы бәйләнешләр ярдәмендә күчерелмә мәгънә барлыкка килә. Бу образлы фикерләү тудыруга, зур һәм катлаулы күренешләрне җыйнак кына бер сүз белән әйтеп бирергә ярдәм итә. Мондый сүзләрнең иң уңышлылары – метафоралар. Әдәби әсәрләр, төрле

язмалар метафорадан башка бик ярлы булырлар иде, чөнки алар образлы сурәтләү өчен хезмәт итәләр. Мәсәлән: *Театрга килгән тамашачы* ***өч көн ураза тотып киләме соң инде****: спектакль башлану белән чыштыр-чыштыр кабаланулар, нидер йотып, ашап куюлар күренгәли* [4: 4].

Үткәреләчәк уеннар, ярыш төрләре, сәхнә йолдызларының исем-фамилияләре интерактив плакатка чак сыеп беткән иде. Менә шушы программа әкренләп "сүтелә" башлагач, Миңнәхмәтовларның кечесе Радик Сабантуйны ачып, халыкны котлап, һәркемгә сәламәтлек, уңышлар юлдаш булуын теләде [4: 3].

Метонимия – билгеле бер күренеш яки әйбер үз исеме белән түгел, бәлки шул әйбердә күзгә бәрелеп торган иң зур үзенчәлекле ягы белән яки ул әйбернең икенче бер әйбер белән бәйләнештә торуы аркасында шул әйбер исеме белән аталу күренеше [3: 80]. Мәсәлән: *"Совет әдәбияты"нда басылып чыкканнан соң,* ***югарыдагылар*** *дер селкенде* [4: 4].

Лингвокультурологик текстларда еш кына чагыштырулар очрый. Чагыштыру – сүзне күчерелмә мәгънәдә куллануның иң гади төре. Чагыштыруны эченә алган әйтелмә ике кисәктән тора: чагыштырылган әйберне (күренешне) белдергән сүз һәм чагыштыру өчен файдаланылган әйбер исеме [3: 78]. Мәсәлән: *Дөньясында тамчы да* ***эше юк сыман*** *ята бирә йокымсырап* [4: 3]. *Тегесе дә* ***"әйбәт" дигән кук*** *мияулап аваз биргәч, янә* ***тынычлана төшкәндәй*** *атлый бирә* [4: 3]. *1962 елда ул аны язды һәм бу повесть өчен аңа* ***кандалалар кебек*** *ябыштылар* [4: 4].

Һәр журналист чагыштыруларны ятатып куллана. Газета битләрендә аларның шактый үзенчәлекләләрен очратырга була, чөнки чагыштырулар вакыйгаларны җанлырак итеп сурәтләргә мөмкинлек бирәләр. Мәсәлән, алдагы мисалда Тайфун кушаматлы ат турында сүз бара. Автор *аның йоклавын эше булмаган кешенең ятып торуы белән* чагыштыра.

Лингвомәдәният – тел белеменең телдә миллилекне, мәдәниятне чагылдыру мәсьәләләрен өйрәнә торган юнәлеше [1: 21]. Алда карап узган мисалларда без язмалардагы милләткә, мәдәниятка кагылышлы сүзләр, гыйбарәләр, стилистик чараларның бирелешенә күзәтү ясадык. Күргәнебезчә, лингвокультурологик текстларда метафора, эпитет, гипербола, метонимия, чагыштыру кебек стилистик чаралар еш очрый. Язма авторлары аларны татар халкының тормышын, күңел дөньясын, иманын, милләт буларак яшәү рәвешен, бөтен нечкәлекләренә кадәр аңлап сурәтләү өчен кулланганнар.

Әдәбият

1. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М.: Языки славянской культуры, 1997. – 792 б.

2. Җамалетдинов Р.Р. Тел һәм мәдәният: Татар лингвокультурологиясе нигезләре. – Казан: Мәгариф, 2006. – 351 б.

3. Курбатов Х.Р. Сүз сәнгате: Татар теленең лингвистик стилистикасы һәм поэтикасы. – Казан: Мәгариф, 2002. – 199 б.

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ КОМПОНЕНТ В ПРЕПОДАВАНИИ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА С ПОМОЩЬЮ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ
(на примере инстраграм)

Гетманская С., КФУ, студент III курса
Науч. рук. – канд. филол. наук, ст. преп. А.Ф. Мухамадьярова

Мы живем в эпоху глобализации и научно-технического прогресса, когда большое количество людей считают обязательным условием своего образования изучение иностранных языков. Очень важным аспектом в изучении иностранного языка является знакомство с культурой и традициями народа. В ходе применения культуроведческого подхода обучающиеся увеличивают свой уровень информированности о знаменитых личностях, традициях, праздниках страны изучаемого языка, объем фоновых знаний. «Лингвокультуроведческий анализ при этом позволяет осмыслить явления культуры своего народа в зеркале культуры других народов, понять общечеловеческие ценности, что важно для формирования мировоззрения» [1: 72].

Для усиления интереса и мотивации обучающихся изучать иностранный язык, наряду со старыми подходами, следует использовать новые технологии, онлайн-сервисы. Одной из распространённых социальных сетей, использующейся в процессе обучения иностранному языку, является Instagram, созданный в 2010 году фотографом-любителем К. Систром [2: 30]. Instagram – бесплатное приложение, позволяющее снимать фотографии и видео, применять к ним фильтры, а также распространять их через свой сервис и ряд других социальных сетей. Данное приложение является одним из самых популярных приложений в мире среди молодежи. Неоднократно оно удостаивалось звания «Приложения года», а его разработчики возглавляют рейтинги «Тридцатки, которой нет еще 30».

Наше исследование посвящено изучению немецкого языка и культуры с помощью социальной сети. В рамках всероссийского марафона 2019 года «Путешествовать и исследовать: создавая будущее с Александром фон Гумбольдтом / Reisen und Forschen: Mit Alexander von Humboldt die Zukunft mitgestalten» нами была создана Инстаграм-страница, посвященная жизни и творчеству Александра фон Гумбольдта. Для студентов 3 курса по направлению 44.03.05 «Педагогическое образование (с двумя профилями подготовки)», профили Иностранный (немецкий) и второй иностранный (английский) язык и Иностранный (английский) и второй иностранный язык разработана викторина, которая проводилась в течение недели, каждый день в постах приводились интересные факты из жизни и творчества ученого, задавались вопросы, на кото-

рые обучающиеся должны были ответить полно и максимально быстро. Интересным аспектом страницы является то, что она велась от лица самого ученого и была оформлена в виде квиза. Суть данной страницы заключается в том, что ежедневно в определенное время, оглашенное участникам, выкладывался один пост с необходимой информацией о том или ином событии, связанном с жизнью «главного героя». Например, первый пост был ознакомительным и предоставлял участникам возможность узнать основную информацию. Далее посты были оформлены таким образом, чтобы в дальнейшем обучающиеся могли ответить на заданные в Инстаграм-историях вопросы. Количество вопросов варьировалось от сложности и емкости предоставленной темы. Текст постов и вопросов был написан как на русском, так и на немецком языках для лучшего восприятия и усвоения информации.

В качестве примера проанализируем одну из публикаций на тему «Маршрут путешествия Гумбольдта по России». Вначале был выложен пост с маршрутной картой и описание самого путешествия, из которых участники должны были найти и проработать необходимую для дальнейших ответов информацию. После этого были заданы тематические вопросы, оформленные различным образом для повышения вовлеченности и статистики ответов.

Основная цель обучения иностранному языку – это умение адекватно применить язык в любой коммуникативной ситуации. Поэтому в ходе ответов на вопросы была поставлена задача не просто содержательно изложить полученную информацию, но и грамотно ее оформить. Следует отметить, что созданный квиз способствует совершенствованию не только навыков общения на немецком языке и закреплению коммуникативной компетенции, то есть способности и готовности осуществлять общение как в форме говорения и понимания собеседника, так и в форме опосредованного общения. Именно поэтому был выбран путь оформления страницы от первого лица. Участники могли задавать интересующие их вопросы как по содержанию текста, так и по грамматике в комментариях или же сообщением в Директ.

Таким образом, социальные сети могут быть использованы при интеграции культурологического компонента, лингвострановедческой информации на занятиях по иностранным языкам. Инстаграм делает знакомство и изучение культуры страны изучаемого языка увлекательным путешествием.

Литература

1. Егорова Т.Н. Лингвокультурологический аспект в обучении иностранным языкам студентов младших курсов неязыкового вуза // Известия РГПУ им. А.И. Герцена. – 2008. – №63-2. – С.71–73.

2. Ивкина М.И. Функциональность социальной сети Instagram при обучении иностранному языку // Высшее образование сегодня. – 2019. – № 11. – С. 30–35.

ТАТАРЛАРДА СӘЕР ИСЕМНӘР

Гилмутдинова Ә., М. Акмулла ис. БДПУ, II курс студенты
Фән. җит. – филол. фән. докт., проф. И.С. Насипов

Ни өчен без татар исемнәре белән кызыксынабыз? Чөнки татар телен яратабыз, халык мәдәниятен хөрмәт итәбез, милли гореф-гадәтләрне саклыйбыз.

Хәзер баланың нинди җенестән булуын әти-әни булырга әзерләнгәннәргә алдан, ана карынында чакта ук билгеле була. Шуңа күрә күпләр исемне сабый туганчы ук сайлап, төгәлләп куя. Берәүләр исемен җисеменә туры китерергә тырышса, икенчеләре модага ияреп яки үзләре уйлап тапкан ят, сәер исемнәр белән аерылып торырга омтыла. Саф татар баласына шәһәр, тау, елга, акча берәмлеге һәм техника кебек теләсә нинди предмет исемнәренә кадәр кушучылар бар. Урыслашуны да кичерде безнең халык [2: 3].

ЗАГС хезмәткәрләре сәер исемнәр белән халыкны даими таныштырып тора. Узган ел Феодосия исемле бала туган. Ә күптән түгел Аналь исемле бала теркәлгән. Кыргызстаннан килгән гаилә яңа туган ир балага шундый исем кушкан [4].

Нindиләре генә юк бу сәер исемнәр рәтендә: *Дурдона, Женевьева, Ахиллес, Багратион, Хусайба, Мухожира, Гликерия, Амадис, Анабель-Мария, Евангелина, Дельфина*… Зур үскәч инде, исемнәрен ошатмаучылар аны алмаштыра ала. Соңгы вакытта *Ангела, Готела, Джессика, Риана* булып үзгәрүчеләр дә шактый. Закон буенча исемне күпме телисең, шулкадәр тапкыр үзгәртергә ярый.

Тарихта хәтта *Счастье, Алоэ һәм Боль* кебек исем йөртүчеләр булуы да ачыкланган. Россиянең “Евро-2008”дә уңышлы чыгыш ясавыннан соң, илебездә яңа туган балаларга җиңүче булган *Гус* исеме кушу модага керде. Мондый очраклар Түбән Новгород, Екатеринбург, Новосибирск якларында теркәлгән.

Исемнәр турында сөйләшү һәрвакыт актуаль. Мәсәлән, бүген берәр танышыңның баласы туа икән, “нинди исем куштыгыз?”, дип сорамасаң да була. Кыз булса – *Камилә*, егет булса – *Кәрим*. Калганнары – искәрмә! Шундый мода. Шундый тенденция [1].

Татарларда сәер исемнәр шактый күп. Аларның кайберләренә игътибар итик: *Атлас Гафиятов*, “Татарстан яшьләре” журналисты; *Луара Шакирҗан,* Камал театрының музей мөдире. *Анурбик Гобәйдуллин,* “И.М.”ның актив укучысы; *Маузер Гыйниятуллин,* “Агыйдел” татар-башкорт дуслыгы оешмасы рәисе иде. *Маузер* – немец фамилиясе, пистолет исеме буларак та билгеле; *Вилен Касыймов,* Югары Ослан районының мәгариф бүлеге җитәкчесе; *Вилен* – Владимир Ильич Ленин сүзтезмәсеннән ясалган; *Реканс* – реконструкция сүзеннән [7].

Игътибар итсәң, ирләр арасында хатын-кызлар исемнерен дә очратырга мөмкин: *Гүзәл Әхмәтҗанов*, Зәй районының “Гидромонтаж” оешмасының бригадиры. Һәм, киресенчә, хатын кызлар арасында да ир-ат исемен йөртүчеләр дә бар: *Фирдәвис Якупова* – минем авылдашым.

Россия Федерациясе территориясендә гадәти булмаган исемнәр белән мавыгу СССР чорында ук башланды. Балаларның исемнәре арасында бәйрәм атамалары, билгеле тарихи шәхес исеме яисә эшчәнлек өлкәсен тәшкил итә торган бик катлаулы аббревиатуралар күзгә ташлана: *Владлен* – Владимир Ленин, *Гертруда* – герой труда, ягъни хезмәт герое, *Ленор* – Ленин – безнең корал, *Ким* – Комминстический интернациональ молодежи, ягъни Яшьләрнең коммунистик интернационале һ.б. Әмма Россиядә халкының исем кушуда сәер һәм мәгънәсез сүзләр белән мавыгуының яңа дулкыны булды (мәсәлән, *Христамрирадос, Дельфин, Апрель, Принцесса Даниэлла, Заря-Заряница, Алёша-Каприна, Океана, София-Солнышко* һ.б.) [5].

Мондый башбатаклык яңа туган балага рөхсәт ителгән яки рөхсәт ителмәгән исемнәр турындагы яңа законны гамәлгә кертү зарурлыгына китерде. Россия Президенты В.В. Путин 2017 елда балаларга сәер мәгънәсез исемнәр бирүне тыючы законга кул куйды [5]. Хәзер “Галилә кодексына” кертелгән үзгәрешләргә ярашлы, баланы символ, сан, хәреф-сан кушылмасыннан торган исем белән атап булмый (мәсәлән, Иляс беренче, БОЧ рВФ 260602 – Биологический объект человека родаВорониных-Фроловых, родившийся 26 июня 2002 года). Шулай ук сүгенү сүзләрен, дәрәҗә, рангалар яисә титул атамаларын исем итеп кушып булмый. Исемнәрдә “дефис”тан башка тыныш билегеләрен дә куллану тыела [6].

Соңгы чорда татарлар арасында тарихи-традицион ата-бабаларыбыз кушкан исемнәргә әйләнеп кайту сизелә. Күпләр исемдә дә хикмәт барлыгын аңлый хәзер. Чыннан да, кеше үз аты өчен оялып, кыенсынып, язмышлардагы ялгышларда әллә исемемнең дә өлеше бармы, дип шикләнеп, үзенә тагылган теләсә нинди исем-кушаматларга риза булып йөрергә тиеш түгел. Киресенчә, ул үзенең, әти-әнисенең һәм ата-бабасының исеме белән горурланырлык булсын иде.

Әдәбият

1. Исемең матур, кайсы матчтан//URL. https://matbugat.ru/news/?id=334 / – 2008. – 26 июнь (мөрәҗәгать итү датасы: 16.12.2019).

2. Мәгънәле исем – ярты бәхет // Татарстан яшьләре. – 2017. – 9 январь.

3. Народные артисты СССР, РФ, РТ. – Казань: Мәгариф-Вакыт, 2011.

4. Сәер исемнәр // URL. https://tuylar.ru/. Первый сайт о татарских свадьбах. Казань, 2009-2011 (мөрәҗәгать итү датасы: 16.12.2019).

5. Путин подписал закон о запрете называть детей нелепыми именами // https://ria.ru/20170501/1493442235.html (дата обращения 06.01.2020).

6. Федеральный закон "О внесении изменений в статью 58 Семейного кодекса Российской Федерации и статью 18 Федерального закона "Об актах гражданского состо-

яния" от 01.05.2017 N 94-ФЗ // http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_ 216079/ (дата обращения: 06.01.2020).
7. Чакмагышта яңа башлык // Кызыл таң. – 2017. – 11 март.

ТАТАР ТАҖЫНА ЛАЕК ОЛУГ ШӘХЕСЛӘР

Гыйздәтуллина Н., Яр Чаллы педагогия көллияте, IV курс студенты
Фән. җит. – филол. фән. канд. Р.Ә. Минһаҗева

Сүзебез язучы Ркаил Зәйдулланың «Без тарихта эзлебез» циклы белән Казанның меңьеллыгына багышлап нәшер ителгән «Татар таҗы» (2004) [2] исемле китабы хакында. Әлеге хезмәт милләтебезнең X-XVIII гасырда яшәгән һәм татар тарихында тирән эз калдырган шәхесләр тормышына багышланган.

Китапта автор барлыгы утыз өч шәхес турында гади, балалар һәм яшүсмерләргә аңлаешлы итеп, шул ук вакытта тарихи фактларга таянып, фәнни төгәллекне саклап, кечкенә генә хикәяләр иҗат иткән. Укучы алар аша Кол Гали, Бату хан, Нурсолтан, Үзбәк хан, Сәйф Сараи, Туктамыш, Идегәй, Олуг Мөхәммәд хан, Мөхәммәдьяр, «Сөембикә», Мөхәммәд Әмин, Кол Шәриф, Җангали батыр, Мәүлә Колый, Морат Солтан, Сәетбатыр, Алдар Исәнгилде, Батырша, Бәхтияр Канкай һ.б. күренекле шәхесләрнең тиңдәшсез образлары белән таныша ала.

Р. Зәйдулла аларны тыйнак кына «нәни» хикәяләр дип атаса да бу басманың балалар өчен тәрбияви әһәмияте бик зур. Катлаулы тарихыбызны үтемле итеп, патриотлык, милли үзаң тәрбияли торган якларына басым ясап, шул ук вакытта менталитетыбызга хас тискәре сыйфатларыбызны да яшермичә, автор төрле заманнарда «татар таҗы»н горур йөрткән шәхесләрнең тулы образын ача, алар яшәгән тарихи чорга үз бәясен бирә.

Һәр хикәядә мөһим канатлы сүз урын алган, гыйбарә булырдай үзәк фикер ассызыкланган. Әйтик, Алмыш ханның Болгарны исламлаштыруга керткән өлешен тасвир кылгач, Алмыш ханның Ислам кабул итәргә этәргән төп сәбәбен аңлатырлык: *«Халык бер йодрык булып укмашса, ил беркайчан да җиңелми»* дигән фикерне чыгарып куйган.

Кешеләрнең йөрәге
Сөенечтән кысылган,
Дөньяга хәбәр киткән:
«Без барыбыз мөселман!» [2: 6].

Китапта барлык хикәяләрнең дә эчтәлеге, шәхесләрне тулырак күзаллар өчен, Рушан һәм Рәм Шәмсетдиновлар тарафыннан тудырылган төсле сурәтләр белән баетылып бирелгән. Шулай ук, автор Ркаил Зәйдулла геройларының һәрберсенә атап, алар рухына изге дога булып барырлык шигырьләр дә иҗат иткән. Әлеге багышлауларының фәлсәфи-эстетик вазифалары, образны танып-белүдәге роле зур. Монда Ркаил Зәйдулланың

чичәнлеге, үткерлеге, милләтпәрвәрлеге дә, җан сыкравы, тарих турындагы уйлары, фәлсәфияте дә ярылып ята.

Әйтик, «Нәһҗел – фәрадис»не язган Мәхмүд Болгари хакындагы юллар поэманың Алтын Урта чорыннан алып бүгенгәчә яшәвен, киләчәктә дә үлемсезлеген, мәңгелеген раслап киләләр:

Каш өстенә кулын куеп.
Иле өчен юл карый,–
Ничә гасыр гаделлеккә
Өнди Мәхмүд Болгари [2: 24].

«Коллыктан да зур хурлык юк!» дигән шигарьне югары күтәргән милли каһарманыбыз Сәет батыр турындагы хикәя ахырындагы дүртьюллык, гомумән, милләтебезне күз карасыдай сакларга өнди, Рәсәйнең мәкерле сәясәте алдында, үзеңне богаулаттырмаска куша:

Азатлык юлы газаплы.
Тик татлы да бу газап.
Чигенсәң, Сәетләр рухы
Алыр кебек бугазлап [2: 90].

«Татар таҗы» китабында автор түбәндәге афористик фикер-гыйбарәләрне укучылар күңеленә ирештергән: *Җиңүчеләр җиңелгән халыкны һәрвакыт ялчы итә / Тезләнеп яшәгәнче, аягүрә үлүең мең мәртәбә артык! / Дәүләтле халыкның бөек шагыйрьләре дә була / Хан белән шагыйрьнең сүзе беркайчан да уртак булмый / Кадерсез йорттан кот (җан) кача / Без бердәм булсак, дошман куркып торыр! / Ызгышлы ил бәхетле булмый /Атлы ир-ат җәяүлегә юлдаш булмас! / Имин йортта ил бәхетле булыр! / Азатлыкны теләнеп, соранып түгел, яулап, даулап алалар! / Татарга татардан башка ярдәм итүче булмас! / Коллыктан да зур хурлык юк / Гыйбрәт өчен халык үз сатлыкларын да онытмаска тиеш һ.б.* Авторның бу гыйбәрәләрне, канатлы сүзләрне каһарманнары образына нисбәттә оста үреп бирүе аның педагогик сәләте, яшь укучыларны милли рухта, кыю шәхесләр итеп тәрбияләүдә сүз сәнгатенең әһәмиятен, кадерен белеп, каләм көчен туры юнәлтеп эш итүен күрсәтә.

Тарихка күз салсак, XVIII гасыр урталары милләтебез елъязмасына татарларның бәйсезлеге өчен көрәшкән атаклы каһарманыбыз – Батырша исеме белән кереп калган Баһадиршаһ (Габдулла Галиев) бар. Ул халкыбызның газаплы, хокуксыз тормышы, үз илендә тоткын булып яшәвенә протест йөзеннән 1755 елда халыкка ялкынлы мөрәҗәгате белән чыга – изге көрәш – җиһадка чакыра [1: 6].

Ркаил Зәйдулла «Татар таҗы» китабында иң әүвәл Батыршаның сынмас рухына игътибар иткән, төрмәдән аның патшага: «Без әле бетмәдек. Безнең көчебез әле бар» – дип хат язу күренешен дә бик урынлы керткән [2: 99]. Алты ел төрмәдә утыргач, Батыршаның сакчыларга каршы һөҗүм оештырган вакытта

һәлак булуын бәян иткәннән соң, ахырда, хикәясен «Батырша! Син безнең йөрәгебезгә янә батырлык чаткысы сал!» − дигән өндәү-мөрәҗәгать белән тәмамлап, киләчәк буыннарны тел һәм милләт сагында торырга өнди.

Мәгълүм булганча, шәхесләр халык эчендә формалашалар, җитлегәләр. Халык һәм шәхес мәсьәләсен Р.Зәйдулла «татар таҗы» на лаеклы каһарманнарыбыз мисалында бик үтемле итеп тасвирлап биргән.

Әдәбият

1. Бәйрәмова Ф. Баһадиршаһ»: әдәби-документаль роман. − Казан: «Аяз» нәшр., 2006. – 304 б.
2. Зәйдулла Р. Татар таҗы: X-XVIII гасырларда яшәгән олуг кешеләр турында нәни хикәяләр. – Казан: Мәгариф, 2004. – 103 б.

ЗӨЛФӘТ ХӘКИМНЕҢ «ТЕЛСЕЗ КҮКЕ» ДРАМАСЫНДА СИМВОЛИК ОБРАЗЛАРНЫҢ ӘДӘБИ ФУНКЦИЯСЕ

Гыймадиев Б., Казан, 144 нче мәктәп, X сыйныф

Җит. – Л.Һ. Җиһангәрәева, Л.Р. Төхвәтуллина

Матур әдәбият – сәнгатьнең иң матур төре. Язучы төрле алымнар, чаралар ярдәмендә үз фикерен укучыга җиткерә. Шулар арасында символлар аерым урын алып тора. Алар язучыга әйтергә теләгән фикерен яшерен рәвештә бирергә ярдәм итәләр. Укучы уйлана, фикерли, нәтиҗәләр ясый. Символлар беркайчан да искермиләр. Яңадан-яңа мәгънәләр белән генә байыйлар. Бүгенге көндә актив тормыш позициясендәге укучыга фикерне маңгайга бәреп түгел, үзе уйланырлык итеп җиткерергә кирәк. Шунлыктан символларны табу, күрү, алар аша фикерләү бүгенге көндә актуаль булып тора. Фәнни эшнең максаты: Зөлфәт Хәкимнең “Телсез күке” драмасында кулланылган символларның әсәрдә башкарган мәгънәви әһәмиятен ачу. Фәнни эшнең теоретик әһәмияте: Зөлфәт Хәкимнең “Телсез күке” драмасы культурологик аспектта анализлана. Фәнни эшнең практик әһәмияте: Зөлфәт Хәкимнең “Телсез күке” драмасы татар әдәбиятында беренче тапкыр яңа күзлектән анализланып, укучыларга, туган тел укытучыларына тәгъдим ителә.

Символ термины, бер яктан, әдәби образ, икенче яктан, билге сыйфатларын үзенә туплый. Автор “Телсез күке” пьесасының жанрын “театраль роман” дип билгели. Театр сәхнә әдәбияты өчен яңа жанр. Ретроспектив алым ярдәмендә бүгенге тормыш белән үткәндәге хәл-вакыйгалар чиратлашып, Бөек Ватан сугышы алды чорыннан алып XX гасыр ахырына кадәрге вакытны үз эченә алган тормыш күренешләрендә авторның милләт язмышы турындагы уйланулары алгы планга чыга. Безнең күз алдыннан Күке Зарифының гаять каршылыклы, интригалар белән тулы гыйбрәтле язмышы үткәрелә. Зариф образы Зөлфәт Хәкимнең, һичшиксез, зур табышы. Татар әдәбиятында мондый образ юк иде әле. Без әсәрләрдән һәрвакыт үзебезгә үрнәк булырдай ир-егет образларын эзлибез.

Безнеңчә, ул – Туфан Миңнуллинның Әлмәндәр бабае, Мәхмүт Хәсәновның Иргалие, Нурихан Фәттахның Албугасы белән беррәттә торучы, чөнки анда тормышчанлык көчле. Автор аның гади-гадәти татар егете булып үсүенә кат-кат басым ясый. Иң мөһиме – яхшылыкны, изгелекне аңлый белү, шуны яшәү принцибы итү Зарифның бөтен асылын билгели. Шуның белән бергә әсәрдә Зыятдин образы да мөһим урынны алып тора. Әсәрнең идея-кыйммәтен ачуда Күке, җыр, пәке символлары бик уңышлы файдаланылган. Беренчедән, Телсез Күке символы әсәрнең исеменә үк чыгарылып, үз эченә зур мәгънә туплаган. Иң беренче чиратта, ул – туган як, туган табигать матурлыгын аңлата. Икенчедән, ялгызлык билгесе. Төрки-татар мифологиясенә мөрәҗәгать итсәк тә, анда күкенең нигезендә аерылу, ялгызлык, сагыну символлы булуы өстенлек ала. Зариф карт та урманда ялгыз яши, вакыт-вакыт өянәге тотып ул телсез дә кала. Телсез булу – тарихыңны, хәтереңне җуюю да. Сугышта винтовканы телсез иткән тел яшәргә тулы хокуклы.Тел ул – дуслык коралы, тормыш ачкычы. Күбрәк аралашып, дуслашып, ярдәмләшеп яшәсәк, котырына-котырына кораллану кирәк тә булмас иде.Тагын шуны да истән чыгармаска кирәк: телсез булып, үзебезнең, илебезнең язмышына битараф булмыйк. Хокукларыбызны да яклый белик. Күзәтүләрдән чыгып, шуны билгеләп үтәсе килә: күке символы әсәрнең идеясен ачуда бик мөһим әдәби функция үти. Әсәрнең эчтәлеген ачудан символик образлар бик әһәмиятле роль уйныйлар. Шуларның берничәсенә тукталып үтәсе килә. Әсәрнең исеменә үк чыгарылган Күке образы. Төп геройның кушаматы Күке Зарифы. Ул бу турыда үзенең бала чагы белән бәйле вакыйганы сөйли һәм кушаматын шуның белән бәйли. Безнең фикеребезчә, Күке кушаматының мәгънәсе киңрәк. Иң беренче чиратта, ул – туган як, туган табигать матурлыгын аңлата. Күз алдына китерү дә кыен: күке тавышы яңгырамаса, урман-кырларның матурлыгы булыр идеме икән? Икенчедән, ялгызлык билгесе. Зариф карт та урманда ялгыз яши, вакыт-вакыт өянәге тотып, ул телсез дә кала. Төрки-татар мифологиясенә мөрәҗәгать итсәк тә, анда күкенең нигездә, аерылу, ялгызлык, сагыну символик булуы өстенлек ала. Бәетләрдә исә күке образы турыдан–туры үлем белән бәйле. Әле күке кычкыруның кайгы-хәсрәт, елау, күз яше символлары булуы татар халык җырларында да чагылыш таба.

Җыр символы күпкырлы төсләрне, төсмерләрне үз эченә алган һәм иң зур гомумиләштерү куәтенә ия булган үтә дә көчле традицион һәм символик образ. Татар җыры – безнең тарихыбыз да, хәтеребез дә, өмет-хыялларыбыз да, халыклар арасындагы күперләр дә, күңел матурлыгының тышкы чагылышы да, рухи дөньябыз да. Авторның “Винтовканы телсез калдырган җырны ничек үтереп булсын икән?!”– дигән сүзләрендә зур

мәгънә ята. Автор җыр, пәке символларын уңышлы куллана, драманың идея-эстетик кыйммәтен арттыра, укучыга уйланырга урын калдыра.

Драмада кулъяулык – сөю, вәгъдә, мәхәббәт билгесе буларак кулланыла. Пәке символына килсәк, бу очракта очлы, үткен корал буларак түгел, ә истәлек, көч-акыл, намус символы буларак кулланыла. Пәке кем кулында бит?! Туган илен яклап көрәшкә күтәрелгән, туган халкының иң матур сыйфатларын үзендә туплаган Зарифта. Сөйгәненең бүләген югалтырга, якыннарының өметләрен акламаска хакы юк аның.

Димәк, "Телсез Күке" драмасында кулланылган символлар гомумкешелек дөньясын чагылдыручы элементлар булып торалар. Язучы символлар белән бик иркен эш итә, һәм алар әсәрнең идеясен ачуда мөһим функция үтиләр. Бу исә Зөлфәт Хәкимнең чын каләм остасы булуын күрсәтә.

Әдәбият

1. Заһидуллина Д. Каһкәле елмаю // Яңа дулкында (1980–2000 еллар татар прозасында традицияләр һәм яңачалык). – Казан: Мәгариф, 2006. – 124 б.

3. "Татар исән чакта аның язучылары да булачак" (Зөлфәт Хәким белән Илфак Ибраһимов әңгәмәсе) // Казан утлары, 2015. – № 1.

4. Хәким З.З. Телсез Күке: пьесалар/ Зөлфәт Хәким.– Казан: Татар. кит.нәшр., 2007. – 480 б.

СЫНЛЫ СӘНГАТЬТӘ БАКЫЙ УРМАНЧЕ

Гыйниятуллина Д., Казан, 124 нче мәктәп, XI сыйныф

Җит. – К.У. Мөслимова

Татарстанның һәм Россия Федерациясенең халык, Казахстанның атказанган рәссамы, Г. Тукай исемендәге дәүләт бүләге иясе (1967) Бакый Идрис углы Урманче озын һәм күп төрле эшләр башкарган гомер юлы кичте. Габделбакый кече яшьтән үк рәсем ясау белән мавыга. Армиядә чагында студиягә йөреп, азмы-күпме һөнәри белем ала. Аннары сәнгать училещесына укырга керә. Сәләтле студент буларак, анны укырга 1920 нче елда Мәскәүгә җибәрәләр. Шунда ул ВХУТЕМАСта югары белем алу бәхетенә ирешә. Берьюлы ике факультетта укып, нәкыш (живопись) һәм уем-сын (скульптура) һөнәрләрен ныклап, гомерлеккә үзләштерсә дә, белемгә сусаган Бакый моның белән генә чикләнми, өстәмә рәвештә чит телләр институтына йөреп, француз телен өйрәнә.

Казанда һәм, бигрәк тә, сәнгатьнең авангард юнәлешләренең үзәге булган Мәскәү Югары сәнгать-техник остаханәләрендә белем алуы, соңрак хөр фикерле иҗат атмосферасы хөкем сөргән Казан сәнгать-педагогика техникумында укытуы, 1920 елларда Ф. Таһиров, Ш. Мөхәммәтҗанов, М. Кәримов кебек графика өлкәсендә – китап һәм журнал бизәлеше юнәлешендә эшләгән башка рәссамнар шикелле үк, Урманченың да нәкыштә новаторлык юлын сайлавына этәргеч бирә. Урманченың новаторлык өлкәсендәге эшчәнлеген ике чорга бүлеп карарга мөмкин:

беренчесе – 1920 елларда һәм икенчесе – 1950 еллар ахырында Казанга кайтуыннан алып, гомеренең соңгы көннәренә кадәр дәвам итә.

Ул «сул» якка да, «уң» якка да тайпылмый, ә әсәрләрендә татар сәнгатенең нинди булырга тиешлеген үз шәрехләве аша күрсәтә. Аның фикеренчә, «передвижниклык» реализмы традицияләре, дөньяны күзаллауда ислам дине кануннарына нигезләнгән татар сәнгате табигатенә туры килми. Аллаһы тудырган камиллекне кабатлау мөмкин түгеллеген аңлаган мөселман рәссамы, чынбарлыкны турыдан-туры кабатламый. Ул аны өйрәнә һәм үз сәнгати күзаллавы аша сурәтли. Алда ачыкланган традицияләр йогынтысында һәм Көнбатыш Европа нәкыше казанышларына, шулай ук татар сәнгате традицияләренә таянып, Урманче профессиональ нәкышчеләр арасыннан татар сынлы сәнгатенә беренчеләрдән генә түгел, нәкъ менә новаторчы буларак нигез салучы рәссамга әйләнә. Урманче 1920 елларда иҗат ителгән хезмәтләрендә үз концептуаль позицияләренә таянып, татар нәкышенең нинди булырга тиешлеген күрсәтә. Урманченың Казан сәнгать техникумындагы эшчәнлеге шулай ук новаторлык юнәлешендә алып барыла. Ул елларда да оста, татар яшьләрен әлеге уку йортына җәлеп итү һәм сынлы сәнгатьтә милли мәгарифкә нигез салуда беренчеләрдән була. Нәкъ менә Урманче, татар халык сынлы сәнгате традицияләрен саклап калу һәм татар декоратив-гамәли сәнгатен укытуны профессиональ дәрәҗәгә күтәрү мөһимлеген яхшы аңлый, һәм училищеда керамика остаханәсенең эшчәнлеген оештырып җибәрә. Урманче махсус билгеләгән Соловецк лагерена җибәрелү сәбәпле остаханә ябылганнан соң, анда декоратив-гамәли сәнгать бүлеге ачылмый кала. 1940–1950 елларда Урта Азиядәге җәмгыять шартларына яраклашу максатыннан, Урманчега нәкыштә үз иҗади концепцияләреннән тайпылырга туры килә. Ләкин әлеге еллар аның өчен нәтиҗәсез узмый – Урманче нәкыш техникасын, аеруча, төс һәм якты һава мохите өлкәсен камилләштерә.

Рәссам төсләрне-буяуларны аеручы нык сиземләве, киндергә аларны искиткеч зур осталык белән төшерүе нәтиҗәсендә гүзәл һә камил нәкыш әсәрләр иҗат итә. Аның дистәләрчә-йөзләрчә картиналарыннан “Сепаратор янында”, “Кичү”, “Сара ханым улы Илдар белән”, “Йөзем”, “Салтык болыны”, “Уралтау эргәсендә” һ.б. әсәрләрен әйтеп китү дөрес булыр.

Бакый Урманченың Казанга кайткач, башкарылган беренче эшләре – Кәрим Тинчуринның “Беренче чәчәкләр” спектакленә декорация ясау һәм күптән башлаган Тукай скульптурасының соңгы варианты була.

Олуг рәссамыбыз иҗатында татар халкының сөекле халык шагыйре Габдулла Тукай мөһим урынарның берсен алып тора. Шул сәбәпле дә Урманче иҗатында Тукай бюстының принципиаль мөһим әһәмияте бар. Беренчедән, сөекле шагыйрь сурәтенә мөрәҗәгать итүдә Бакый Идрис углы

зур җаваплылык сизә: шагыйрь кыяфәтен идея сәнгатьчә гәүдәләндерүдә бернинди якынчалык булырга тиеш түгел. Икенчедән, бу әсәрдә Урманче скульптур сәләте беренче тапкыр шундый тулы, ачык вә тирән ачылып китә. Ниһаять, аның белән татар мәдәнияте әһелләренең скульптура портретларыннан зур серия ачыла. Бу серия Урманче иҗатының Казан чорында иң әһәмиятле казанышларыннан була. Аның тарафыннан илһамлы гәүдәләндерерлгән бөек татар шагыйре образы хаклы рәвештә сәнгатьтә Тукай йөзе һәм характеры иң яхшы иҗат ителгән әсәр санала.

Урманче иҗатында Тукай темасы өзлексез һәм турыдан-туры бара. Шагыйрь образына, аның әсәрләренә һәм идеяләре дөньясына ул даими рәвештә мөрәҗәгать итә. Аның иң виртуоз иллюстрация серияләре Тукай әсәрләре белән бәйләнгән: “Шүрәле”, “Печән базары, яхуд Яңа Кисекбаш”. Урманче шулай ук гипстан “Су анасы һәм малай” композициясен коя, өч гөбе – “Шүрәле” вазалары кебек могҗизалар иҗат итә.

1976 нчы елда ул Тукайның туган якларында уникаль Тукай комплексы кора. Ул музей бинасыннан һәм аның алдында утыручы Тукайның скульптура портретыннан алып, парктагы шүрәлеләр гәүдәләнеше вә бизәлешенә хәтле Урманченың төп идеясе һәм проектлары буенча эшләнә.

Казандагы Тукай музееен бизәүдә дә ул актив катнаша, бу музей 1986 нчы елда, халык шагыйренең 100 ел тулу уңаеннан ачылган иде.

Әдәби образларны сынлы сәнгать әсәрләренә (нәкыш, сынчылык өлкәренә) күчерүдән һәм әдәби әсәрләрне бизәүдән (иллюстрацияләүдән) кала, Урманче иҗатында, әлеге элемтәләрне тормышка ашыручы, аның сәнгати шигъриятенә, әсәрләренең төзелешенә кагылышлы тагын бер аспект бар. Яңа чорның визуаль-пластик сәнгать әсәрләре әдәби иҗатның төп өстенлеге булган тәэсирлелекне, вакыт категориясен, хатирәләр мохитен, метафоралы охшашлыкларны җиткерү сәләтенә ия була башладылар.

Урманче иҗатындагы Казан дәверен бик бай мирасыннан башка күзаллап та булмый. Йөзләгән бит портрет рәсемнәре – замандашлар галереясы – әдипләр, шагыйрьләр, рәссамнар, музыкантлар, галимнәр.

Татар мәдәниятенең күренекле кешеләре арасында Бакый Урманче иң хөрмәтле урыннарның берсен алып тора. Нәкыш, графика һәм скульптураның бөек остазы, татар профессиональ сынлы сәнгатенә нигез салучыларның берсе булган үзенчәлекле шәхес яктысы, аның даими иҗат ялкыны, сәнгать алымнары белән аерылып торган көчле сурәт әсәрләре татар халык аңына рухи байлыкның аерылгысыз өлеше буларак кереп калган. Татар халкының музыкаль мәдәниятен Салих Сәйдәшев һәм Нәҗип Җиһанов, поэзиясен Габдулла Тукай, Дәрдемәнд, Муса Җәлил, милли театрын Габдулла Кариев һәм Галиәсгар Камалдан башка күз алдына китерә алмаган кебек сынлы сәнгатен дә Бакый Урманче сәнгать әсәрләреннән башка күзаллап булмый.

Бакый Урманче озын, авыр һәм гүзәл гомер кичерде. Табигать аңа бик күп күренекле сыйфатлар, сәләт вә талантлар бүләк итте. Һәм, язмыш сынауларына карамастан, рәссам аларны камиллеккә җиткереп үстерде. Ул гомере буена шигырь язды. Музыка, җыр сәнгатенә аеруча күңеле ятты. Җитмеш елдан артык вакыт эчендә сәнгатькә фидакарьләрчә хезмәт итеп, ул 400 гә якын нәкыш әсәре, 150 дән артык скульптура һәм меңнәрчә кәгазь битләрендә график әсәрләр иҗат итте.

Татар профессиональ сәнгатенә нигез салучы Бакый Урманче Татарстан Республикасы һәм Россия Федерациясе мәдәниятенә үзеннән ифрат күп көч кертеп калдырды. Бакый Урманче – үзенчәлекле шәхес. Татарларпның гасырлар буе сакланып килгән мәдәни хәзинәләрен барлауга багышланган иҗаты белән бөтен дөньяга дан казанды.

МАНСУР ГЫЙЛӘҖЕВНЫҢ «БИЧУРА» ПЬЕСАСЫ БУЕНЧА КУЕЛГАН СПЕКТАКЛЬДӘ БИЧУРА МИФОЛОГИК ОБРАЗЫ

Гыйсмәтуллина Д., Казан, 121 нче лицей, X сыйныф
Җит. – Р.Х. Вәлиуллина, А.И. Миңнегалиева

XX гасырның 80 еллар ахырында илдә башланып киткән демократик үзгәртеп коруларга бәйле рәвештә, каләм ияләре моңа кадәр яктыртырга ярамаган темаларга һәм проблемаларга мөрәҗәгать итә башлыйлар. Тататр драматургиясе туктаусыз процесста булып, үсеш-үзгәреш кичерә.

Татар әдәбиятында гына түгел, татар театрында да тамашачының игътибарын үзенә җәлеп иткән мифологик образ – Бичура. 1989 нче елны, ГИТИСны тәмамлаганда, Фәрит Бикчәнтәев Камал театры сәхнәсендә Мансур Гыйләҗев пьесасы буенча диплом спектаклен куя.

«Өй иясе – татар мифологиясенең нигезен тәшкил иткән ияләр дөньясында үзәк урын тотучы рух. Чөнки ул башка ияләргә караганда кешеләргә якынрак тора... Кешеләргә күп файда китерә. Иң мөһиме, ул өйне саклый...». “Татар мифологиясе” энциклопедик сүзлегендә татар халкында сакланып калган мифлар, төгәлрәге аларның кайбер үзенчәлекләре биш төркемгә бүленеп карала. Шуларның берсе – “Түбән мифология” персонажларында Бичура явыз зат булып карала. “Мифы народов мира” энциклопедиясендә Бичура хакында түбәндәге юллар бар “... в отличие от “өй иясе” бывает не во всех домах... Согласно мифам, Бичура проказничает в доме (открывает в печи трубу, шумит, прячет вещи, наваливается на спящих, пугает), но к некоторым благоволит, приносит деньги, помогая разбогатеть. Иногда татары оставляли свои дома, считая, что Бичура в них не даёт спокойно жить. У татар Бичура – разновидность злых духов пиров”. М. Гыйләҗевның “Бичура” (1988-1989) драмасында Бичура – йорт хуҗасы, кешеләргә файда китерүче буларак күзаллана. Драмада ике катлам - чынбарлык белән шартлы-мифологик дөнья янәшә куела. Шартлы-метафорик эчтәлек Бичура һәм Кара җаннар образларына бәйле

рәвештә ачыла. Кайчандыр йөздән артык йорты булган авылда нибары ике хуҗалык калган. Халыкның күбесе ачлыктан, кем сугышта үлгән, кемнәрдер туган нигезен калдырып чит җирләргә китеп барган. Драмада Аксак күңелендә барган Ак (Бичура) һәм Кара (Шәүләләр) якның үзара көрәше сурәтләнә. М. Гыйләҗевтә Кара җаннар кешенең караңгы башлангычы, ә Бичура кешедә якты як булып тора. Шул рәвешле, төп герой Аксакның күңелендә ике башлангыч көрәшкән момент сурәтләнә. А.Батталова язганча, М. Гыйләҗевнең «Бичура» әсәрендә ак һәм кара башлангыч көрәше йорт образына нисбәтле ачык күренә. Шуларга бәйле рәвештә геройның реаль тормыштан, мифик дөняга күчеп йөрүе, йортын җимерүгә алынган кара Шәүләләр белән каршылыгы тасвирлана.

Утыз ел буена югалган бәбкәләрен эзләп йөрүче Күрше образында да сугыш алып килгән фаҗига, авылның хәерчелеккә төшүе дә, кешеләрнең саташу халәтендә гомер итүләре билгеләнә. “Яңа тормыш төзү идеясенә драматург тискәре бәя бирә: аның күнегелгән тәртипләрне җимерүен, кешеләрне саташтыруын, алдавын төп сыйфатлар дип аера”. Үз геройларының психологик халәтләре ярдәмендә драматург совет хакимиятенә һәм бүгенге көндә җәмгыяттә хөкем сөргән әхлаксызлк, битарафлык кебек мәсьәләләргә туктала. Мәсәлән, Бичураның мосафир кыяфәтендә килеп картның киленнәре белән ата-бабадан калган нигез хакында сүз алып баруы, Руфия белән Гөлнараның сәер кунакны аңларга теләмәүләре, акча, кием тәкъдим итүләре, Гөлнараның “картларны” җүләрләр йортына илтергә кирәк дигән фикергә килүе шуның ачык мисалы. Кимсетелгән Бичура шушы вакыйгадан соң бик озавк вакытка юкка чыгып тора. Кара шәүләләрнең киленнәр юган керләрне пычратып китүләре бүгенге кешеләрнең михербансызлыкларына, җан пычраклыгына ишарә итә. Бичура урнына чормага менеп утырган Аксакның җимерелеп төшүе, түбәсез калган йорт шулай ук игътибарга лаек. Җимерек өй дөньяның җимерелүн, милләтнең юкка чыга баруын символлаштыра. Ул бушлык, ялгызлык, җимерелгән хыяллар билгесе генә түгел, ә йорт-нигез яссылыгында яшәешкә, җәмгыяткә, совет идеологиясенә тәнкыйди караш ташлана. Аксак белән Хатынның шул вакыйгалардан соң мәңгелеккә күчүләре, Кара җаннарның җиңүен белдерә. Кара җаннар кешелексез җәмгыятьне дә белдереп килүче образ буларак кабул ителә. “Бичура шартлы-символик образы укучы алдына матурлыкка омтылыш, җан сакчысы, рухи яшәеш, иман билгесе, авырлыкны җиңәргә ярдәм итүче кебек архетипик сыйфатларга ия булып гәүдәләнә. Кара җаннар исә, аерым кеше тормышыннан башлап, милләт яшәешендәге ямьсезлек булып күзаллана. Ә. Закирҗанов язганча: «Кеше күңеленең ике ягын – өмет һәм өметсезлек, яктылык һәм караңгылык, яхшылык һәм явызлык, тугрылык һәм мәкер чагылышын тикшерү максат итеп куела. Кеше күңелендә мәңгелек көрәш бара. Үзара

каршылыкта булган көчләрнең Якты ягы (Яхшылык) өстенлек алса, кешедә киләчәккә ышану, бәхеткә омтылыш баш калкыта, Караңгы ягы (Явызлык) җиңүе исә өметсезлек, ялгызлык, яшәешнең мәгънәсезлеге булып чагыла». Күренә ки, драмада вакыты белән чарасызлык, көчсезлек, яшәүнең мәгънәсезлеге кебек мотивлар да яңгырап китә. Әсәрдә заман каршылыкларында адашып калган, сонрак үз асылына кайта алмыйча газапланган геройлар язмышы тасвирлана. Күренә ки, драмада фаҗигалелек категориясе дә шәхес ялгызлыгында, чынбарлык белән трагик каршылыгында чагыла. Җәмгыять кешене ялгызлыкка китерә, шәхес буларак юкка чыгара дигән фикер үткәрелә. Мифлогик образлар ярдәмендә гомумкешелек кыйммәтләре, яшәеш кануннарына бәйле мәсьәләләр күтәрелә. М. Гыйләҗев үз әсәрен мифологик модельгә корып, мифологик образга таянып, үз образын тудыра.

Әдәбият

1. Әхмәдуллин А. Әсәрләрендә – халык язмышы. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1980.
2. Әхмәдуллин А. Сәхнә әдәбияты һәм тормыш – Казан: Татар. кит. нәшр., 1980.
3. Батталова А.Д. Татар драматургиясендә йорт образының үсеше. – Казан, 2009.
4. Гыйләҗев М. Бичура. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2002.

ЯЗЫК СКАЗОК АЛИША И ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ЗАДАЧИ

Давлетзянов И., Казань, татарская гимназия №11, X класс

Рук. – Г.М. Давлетзянова

XXI век – век бурного развития информационных, инновационных технологий. С одной стороны, это несёт в себе улучшение качества жизни и большие возможности в области геофизики, робототехники, генной инженерии и т.д., но с другой стороны, есть и негативные последствия. И, как никогда, остро встаёт вопрос о состоянии нашей природы, всё актуальней становится тема экологии.

А ведь тема экологии так или иначе отражалась всегда, во все времена, в литературе и фольклоре во все эпохи. Однако в те времена данная тема не поднималась так остро, как сегодня, да и экологическая обстановка была лучше. В сказке «Капкорсак патша» А. Алиша читаем: «Справа горы, упирающиеся до синего неба…». В современном мире главной особенностью является то, что человек всё больше становится потребителем, а природные ресурсы – трудно возобновляемыми или совсем невосполнимыми.

Если внимательно читать сказки А. Алиша, можно на уровне подтекста выявить, что там спрятаны некоторые экологические темы. В силу данного обстоятельства, мы решили подойти к исследованию текстов некоторых его сказок несколько необычным методом – рассмотреть сквозь призму экологической темы. Ведь это очень актуальная тема как для взрослого населения, так и для школьников.

Гипотеза моего исследования–способствуют ли экологические сюжетные задачи привлечению внимания к чтению сказок, побуждают интерес, воспитывают любовь и бережное отношение к природе.

Для доказательства данной гипотезы были поставлены следующие задачи:

- через составление экологических задач на основе текстов сказок Алиша мотивировать учащихся к бережному, рациональному поведению в природе;
- через экологические задачи популяризовать чтение сказок Алиша;
- побудить интерес к творчеству писателя;
- повысить читательскую компетенцию учащихся, что является немаловажной задачей для молодого поколения, которое всё более становится зависимым от гаджетов.

Для достижения поставленных целей были использованы следующие методы: сбор материала, анализ и сопоставление текста сказок, метод составления задач, используя содержание сказки, опрос одноклассников.

Пример экологической задачи. Обратимся к сказке А.Алиша под названием “Кто сильный?”(“Кем көчле?”). Как известно, в этой сказке описывается жизнь насекомых в момент спора: кто же у них самый сильный? Мы составили такую задачу: по тексту Алиша, насекомые побывали на экскурсии в муравейнике по случаю заселения муравьев в новый муравейник. По лабиринтам насекомые спускаются в так называемые “нижние этажи”. Там муравьёв мало, но много тли. По словам автора сказки, муравьи в своём домике “их (тлю) согревают в холодную погоду, а в тёплые дни выводят греться на солнышке”. Для чего муравьи так поступают с тлёй, а упавшую случайно с дерева на муравейник змею съедают? *__Ответ__*. Дружба муравьёв и тли – это особые отношения, симбиоз: типовое содружество с пользой друг для друга между организмами. Тля в дневное время суток запасается нектаром, который затем муравьи высасывают из их брюшка, а взамен обеспечивают тлю кровом и теплом.

Данный проект имеет практическое значение, так как повышает интерес к чтению сказок А.Алиша, к языку, интерес к его творчеству,что важно в условиях попу-ляризации языков народов, живущих на территории России, вызывает инте -рес к их культуре и литературе, в частности к татарскому языку и литературе, также вызывает у школьников (так как задачи составлены для младших школьников, чтобы с детства правильно экологически воспитывать подрастающее поколение) интерес к экологии, бережному отношению к природе через сказки Алиша.

Таким образом, в ходе нашего исследования мы доказали, что метапредметные связи, синкретность изучения, чтения сказок параллельно с экологией открывает широкие возможности как для учителя, так и для учащихся в плане интерпретации некоторых идей, темы сказок, в плане

познания мира через восприятие сказок Алиша и восприятие самих сказок через призму экологических тем и проблем.

К ВОПРОСУ О НАЦИОНАЛЬНЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЫ МИРА (на примере казахского и русского народов)

Джумагалыева Р., Актюбинский университет им. С. Баишева, студент IV курса

Науч. рук. – ст. преп. С.С. Мухтарова

Перемены, происходящие в науке во второй половине XX – начале XXI в. (гуманизация и гуманитаризация науки, антропоцентрический подход в лингвистике, развитие языковой личности, акцентуация внимания на национальной специфике языка), обусловили усиление интереса к исследованию языковой картины мира.

Теме языковой картины мира посвящены работы целого ряда ученых-лингвистов: Е.М. Верещагина, В.М. Мокиенко, В. Морковкина, В.Н. Телии, В. Масловой, В.И. Постоваловой, Ю.Д. Апресян, Ю.Н. Караулова, Г.Д. Гачева, Е.С. Яковлевой, Т.Ф. Кузнецовой, М.М. Маковского, В. Воробьева и др.

Казахстанская исследовательница М.Ш. Сарыбаева пищет: «Ғалам бейнесі – әрі философиялық, әрі филологиялық ұғым ретінде кеңірек көлемде қарастыруға тұратын категория болғандықтан, белгілі бір ұлттың деңгейіндегі ғаламның тілдік тілдік бейнесін жалпы адамзат танымындағы әлем моделімен және ғаламның тұтас концептуалдық бейнесімен бірлікте қарастыру қажет» [3: 21]. «Образ вселенной – это категория, которую можно широко рассматривать как философское или филологическое понятие, поэтому лингвистический образ вселенной конкретной нации необходимо рассматривать в сочетании с универсальной моделью мира в целом и универсальным концептуальным образом вселенной».

Признаки языковой картины мира: наличие имен концептов; специфическая ориентация предметных областей на определенную сферу общения; специфическая квалификация определенных предметных областей; неравномерная концептуализация фрагментов действительности в зависимости от их значимости для народа [2: 54].

Способы языкового членения действительности характеризуются универсальным и специфическим свойствами, в связи с чем у представителей разных лингвокультурных общностей свой взгляд на окружающий мир. К примеру, русский и казахский народы объединяют общие представления о чести, справедливости, гостеприимстве, сострадании и др. Однако между этносами существуют различия. Например, в традиции принимать гостей. Казахи могут приходить друг к другу в гости в любое время и без приглашения, так как гость – здесь Божий человек, ему всегда рады и готовы с ним поделиться всем, что есть в доме. У русских в основном стараются

соблюдать правила посещения чужого дома, спрашивая разрешения или предупреждая о своем приходе.

Изучение вопроса языковой картины мира тесно связано с проблемой описания менталитета народа. В научной литературе существует множество толкований анализируемого феномена, которые сводятся к следующему: менталитет – это особенность мышления людей, принадлежащих к определенной культуре; образ жизни и нормы поведения, обусловленные экстралингвистическими факторами.

Менталитет преимущественно связан с оценочно-ценностной сферой, ценностным аспектом сознания. К примеру, фразеологизм *белая ворона* воспринимается русским менталитетом негативно, что находит объяснение в такой ценности русского народа, как коллективность.

Древнейшие символические значения белого в основном позитивны, поскольку это цвет мира, цвет всего хорошего, невинного и чистого. В различных культурах белый воспринимается как символ веры, надежды, любви, добра и чистоты помыслов.

В казахском языке слово *ақ* (белый) входит в состав множества словосочетаний: *«ақ журек» – радушный; «ақ койлек» – отзывчивый, добрый; «ақ көңіл» – простодушный; «ақ жаулық» – подруга жизни; «ақ бата» – благословение; «ак тілек» – пожелание; «ақ билет» – белый билет; «ақ бұрқақ» – вьюга; «ақ көздік» – самодурство* [1: 48].

В русском языке белый цвет ассоциируется и с чем-то неизученным, неисследованным – фразеологизм *«белое пятно» – неизученная или малоизведанная территория.*

Русские фразеологизмы *«дела как сажа бела», «шито белыми нитками»* наглядно демонстрируют отрицательные значения белого цвета.

Встречаются и другие распространенные значения белого цвета – богатство, принадлежность к высшему обществу: *«белые люди»* в русском и *«ақ - суек» (белая кость)* в казахском языке.

Таким образом, языковая картина мира представляет собой источник знаний о лингвокультурной специфике этноса, служит яркой иллюстрацией мышления народа и позволяет избежать «коммуникативных помех», возникающих вследствие существующих национально-культурных различий.

Литература

1. Балакаев М.Б. Русско-казахский фразеологический словарь. – Алматы: Элем, 2014. – 280 с.

2. Корнилов О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. – М.: ЧеРо, 2014. – 350 с.

3. Сарыбаева М.Ш. Система обозначения родства в английском, русском и казахском языках: автореф. дис. …канд. филол. наук. Алма-Ата, 1991. – 31 с.

ЯЗЫК И КУЛЬТУРА

Дурдыева М., КФУ, студент IV курса
Науч. рук. – асс. Л.И. Галиуллина

Отношения между языком и культурой глубоко укоренились. Язык используется для поддержания и передачи культуры и культурных связей. Различные идеи проистекают из различий в использовании языка в своей культуре, и переплетение этих отношений начинается вместе с зарождением языка.

Язык и культура взаимосвязаны. Определенный язык обычно указывает на определенную группу людей. Когда мы знакомимся с другим языком, это означает, что мы также взаимодействуем с культурой, которая говорит на этом языке. Мы не можете понять культуру, не имея прямого доступа к ее языку.

Изучая новый язык, человек не только изучает его алфавит, расположение слов и правила грамматики, но также изучает обычаи и поведение конкретного общества. При изучении или обучении языку важно ссылаться на культуру, к которой относится язык, потому что язык очень сильно укоренился в культуре.

Фраза «язык – это культура, а культура – это язык» [1: 34] часто упоминается при обсуждении языка и культуры. Это потому, что оба имеют гомологичные, хотя и сложные отношения. Язык и культура развивались вместе и влияли друг на друга по мере их развития. Культура реализует себя через язык, а хорошая речь может основываться только на культуре. Необходимо вселять в сознание каждого человека, что через язык выражена вся сущность человека. Встречают по одежке, провожают по уму, выраженному через слово. Скажи мне слово – и я скажу, кто ты.

Каково же взаимодействие между двумя культурами? В сегодняшнем сценарии межкультурные взаимодействия очень распространены. Общение необходимо для любого человека, который хочет понять и ладить с людьми, чьи корни и убеждения сильно отличаются от собственных.

Культурная идентичность может быть отмечена языком, хотя язык может использоваться для обозначения других процессов и событий, например, когда намерения объясняются на языке конкретным носителем. Определенный язык относится к определенной культурной группе.

Ценности, основные предположения, поведенческие условности, убеждения и взгляды, разделяемые этнической группой, составляют то, что мы называем культурой. Этот набор атрибутов влияет на поведение отдельных членов группы и их интерпретации значений поведения, отображаемого каждым членом. Набор атрибутов культуры выражается через язык. Язык также используется для указания на объекты, которые являются уникальными для конкретной культуры. Все это означает, что изучение другого языка имеет важное значение для международного общения и сотрудничества. Владение другими языками облегчает понимание специфики культур другой страны.

Культура объединяет общество, хотя в этом единстве есть свои нюансы. Например, речь, используемая старшим поколением, может отличаться от речи, которую используют молодые люди. Кроме того, разные группы могут говорить на одном языке, но будут подмножества, используемые разными группами людей. Могут быть небольшие различия в языке, используемом профессором, по сравнению с тем, который используется молодым офисным работником. Люди могли использовать разные формы одного и того же языка на онлайн-форумах, которые значительно отличались бы от языка, используемого СМИ и классически обученными людьми.

Язык используется по-разному, и в целом языковые разновидности могут быть разделены на географические (используются только в определенных частях сообщества), социальные (разновидности, используемые социальными группами в зависимости от профессии, пола и возраста) и функциональные (используются в зависимости от функции). Эти факторы приводят к формированию диалектов, которые добавляют разнообразие в язык.

Таким образом, язык – это инструмент, используемый для передачи интеллектуальных знаний, эстетических ценностей народа. Изучение языка во взаимосвязи с культурой, будет более эффективно способствовать сохранению и сбережению национального языка и культуры. И долг каждого поколения заключается в том, чтобы развивать и преумножать духовные ценности своего народа, передавать их следующему поколению.

Литература

1. Чехов А. П. Полн. собр. соч. и писем: В 30 т. Т.16. – М., 1974. – 1988.

ТУФАН МИҢНУЛЛИННЫҢ «ГӨРГЕРИ КИЯҮЛӘРЕ» ЭТНОГРАФИК МУЗЫКАЛЬ КОМЕДИЯСЕНДӘ ОБРАЗЛАР БИРЕЛЕШЕ

Евдокимова А., КФУның Алабуга институты, III курс студенты

Фән. җит. – филол. фән канд., доц. Ф.И. Габидуллина

Туфан Миңнуллин (1935–2012) татар театрын әйдәп баручы драматургларның берсе иде. Ул татар сәхнәсен яңадан-яңа үзенчәлекле пьесалар, кабатланмас характерларга ия булган образлар белән баетты.

Әлеге мәкаләбездә Т. Миңнуллинның этнографик музыкаль комедия жанрында иҗат ителгән “Гөргери кияүләре” әсәрендәге образлар бирелешенә тукталып китәрбез. Комедиядә сурәтләнгән күренешләрне үз тирәсенә туплаган төп вакыйга – ул да булса Гөргери дәдәйнең кызы Үринәгә кияү сайлавы. Гөргери дәдәй образы – әсәрдә алгы пландагы образларның берсе. Билгеле булганча, язучы әдәби образларны тудырганда аларны теге яки бу сыйфатлар һәм характер төсмерләре белән баета. Әдип Гөргеринең төп характер сыйфаты итеп үҗәтлекне күрсәтә. Комедиядә катнашучылар исемлегендә дә Гөргери дәдәй Үрбаш авылының үҗәт холыклы кешесе буларак бирелә. Гөргери образының холкы вакыйгалар агымында укучыга ачыла бара: аның үҗәтлеге гаилә әгъзаларына һәм

авылдашларына булган мөнәсәбәтендә дә ачык чагыла. Гөргери дәдәй – дилбегәне каты тотучы ир дә, балалары тормыш өчен борчылучы ата да. Олы кызларының аерылып, балаларын ялгыз үстерүләре Гөргерине кече кызы Үринәнең тәрбиясенә кырысрак булуына этәрә. Гөргери, хатыны Кәтернәнең: “Әй, Гөргери, Гөргери! Булмый инде, борын заманны кире кайтарып булмый инде ул. Алар үзләренчә җәшиләр инде” [1: 47-48], – дигәненә каршы, “Җу-ук, минемчә җәшәп карасын. Ике кызың үзләренчә җәшәп ни булды? Икесе дә этисез бала үстерәләр” [1: 48], – дип җавап кайтара. Үринә тыңламыйча өйдән чыгып качкач та, Гөргери Кәтернәгә болай ди: “Бар, алып кайт кызыңны. Әгәр дә кайтмаса, үзең дә кайтма. Аналы-кызлы икәү бергә гүләйт итеп җөрерсез” [1: 52]. Бу сүзләр никадәр генә кырыс әйтелгән булмасын, аларда Үринәнең бәхетле тормышы өчен борчылу хисләре яшеренгәнен аңлавы кыен түгел. Гөргери белән бергә балалар тәрбияләп үстергән Кәтернәнең дә ире турында әйткән сүзләре Гөргеринең холкын нәкъ шул яктан тулыландыра: “Бар, кызым, бар, тыңла атаңны, колкын беләсең” [1: 47].

Гөргеринең хатыны, Кәтернә, автор тарафыннан сүз тыңлаучан ипле хатын буларак характерлана. Кәтернә комедия дәвамында ире артында.

Үринә – үсеп буйга җиткән кыз. Язучы Үринәнең чибәр кыз булуын ассызыклый. Егетләр дә юкка гына аның артыннан “көтүе” белән йөрми. Автор аны акыллы, телгә үткен итеп сурәтли. Үринәдә этисендәге үҗәтлек тә юк түгел. Ул керәшен җирлегендә тәрбияләнгән, керәшен җыр-биюләрен дә белә. Шулай да комедиядә Кәтернә дә, Үринә дә – ярдәмче образлар. Аларның эш-гамәлләре, үз-үзләрен тотышлары Гөргери образын тулыландырырга ярдәм итәләр.

Комедиядә өчесе өч төрле егет образы бирелә. Алар: Җаграп – автор язганча, Үрбашның “этәче”, Бәчке – Үрбашның “эш аты” һәм Микуш – Үрбашның “бозавы”. Геройларның әлеге сыйфатлары комедия дәвамында тулырак ачыла. Мисал өчен, олысы белән дә, кечесе белән дә “прибет” дип исәнләшүче Җаграп образы җиде кат үлчәп, бер кат кисә торганнардан түгел. Балык тоту буенча бригат оештырам, дип, чынга ашмаган һәм, бәлки, ашмас хыяллары белән янып йөрүче Җаграпка бар нәрсә дә ул теләгәнчә булырга тиеш. Мәсәлән, Үринәнең урамга чыгуына каршы булган Гөргери дәдәйгә болай ди: “Кәзер кызларны атасыннан сорап тормыйлар, Гөргөри дәй. Бар, чакыр инде, ату китәм бит” [1: 55].

Җаграпның кушаматы – җабалак. “Сайгун Җабалак дип тә җөртәләр әле” [1: 60], – ди егет үзенең кушаматы хакында. Нәселләренә хас сыйфатлар Җаграпта да чагылмый калмаган. Алар, Гөргери дәдәй белән Әүдәки түти әйткәнчә, нәселләре белән оятсыз, башсыз, шалапутлар. Нәселләре белән эш сөймиләр. Әүдәки түтинең: “Катыныңны ничек

асырарсың? Аның эшләгәненә җәшәрсеңме?” [1: 60] – дигән соравына да Җаграпның төгәл җавабы юк. Гаилә төзүгә ул шулай ук җиңел карый.

Егетләрнең икенчесе – Сабук Мәтүшенең Бәчкесе. Нәкъ менә ул әсәр барышында Гөргери дәдәйдә уңай тәэсир калдыра. Гөргери дәдәй кызы Үринәне аңа бирергә теләвен белдереп, болай ди: “Беләсеңме, Бәчке? Мин сине җаратам. Син ат кебек эшлисең. Эшләгән кешене җаратам мин” [1: 52]. Чыннан да, драматург Бәчкенең эш яратуын калку итеп куя. Бәчкенең икенче бер мөһим сыйфаты – керәшен җырларын оста башкаруы. Керәшен рухын биреп җырлаганы өчен, халык ул башкарган җырларны яратып тыңлый.

Үринәне яратып йөрүче егетләрнең берсе – Микуш. Кәтернә түти һәм Гөргери дәдәй әйткәнчә, бозау, бигрәк быламык, әнисенә бераз да охшамаган Микуш комедия ахырында бөтенләй башка яктан ачыла. Үринәне үзенеке итәргә теләү максаты аңа үзеннән күпкә көчле Җаграпны көрәштә җиңеп чыгарга булыша. Кыз өчен ярты миллион калым сорагач та, көнне төнгә ялгап, акча җыярга әзер бердәнбер егет Микуш була. Драматург, Микуш мисалында, кешеләрдә максатчанлык һәм тугрылык сыйфатларын югары куя.

Яучы карчыклар гаҗәеп холыклы. Алар әсәрдә гореф-гадәтләрне, йолаларны белүчеләр булып күз алдына килеп басалар. Палый – яше туксанга таба барган, хәтере югала башлаган карчык. Хәтере начараюы аркасында, аны яучы итеп алып барган Бәчкенең кем улы булуын кат-кат сорап, эшкә ашкынган Бәчкенең шактый вакытын ала. Әүдәкинең исә яшен авылдашлары да белми, хәтере бик яхшы. Карчыклар – керәшеннәрнең борынгыдан килгән гадәтләрен, йола, бәйрәмнәрен, җыр-биюләрен саклап яшәүчеләр.

Яучы карчыкларга ияреп, Микушның әнисе, ачы телле Гөрпинә дә йөри. Автор аның турында: “Микушның чәчрәп торган әнисе” [1: 46], - ди. Шунысы кызыклы: үткен Гөрпинәдән улы Микушка бу сыйфатларның берсе дә күчмәгән. Шулай да, Микуш үзенең яхшы сыйфатларга ия булуы белән укучы күңелен яулый.

Комедиядәге образларның җыр-биюгә осталыгы, тормышчанлыгы, зирәклеге укучы күңелендә кабатланмас хисләр тудыра.

Әдәбият

1. Миңнуллин Т. Сайланма әсәрләр, 10 томда, 4 том. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2002. – 415 б.

СТРУКТУРА РОМАНА О. УАЙЛЬДА «ПОРТРЕТ ДОРИАНА ГРЕЯ» В СВЕТЕ ФИЛОСОФИИ ПЛАТОНА

Ержан Г., ЗКИТУ, магистрант II курса
Науч. рук. – ст. преп. Ж.Е. Есполова

Портрет – символ искусства, а оно не может быть к жизни безразличным. Служа только себе, своим собственным прихотям, мы убиваем в себе человека, и роман служит еще одним предостережением от горьких ошибок. Автор пытался спасти своего героя с помощью искусства, но оно

не помогает спасти его падшую душу. Душа Дориана была заключена в предмете искусства. Дориан попытался уничтожить портрет и тем самым убил себя. Этим сюжетом Оскар Уайльд говорит: поднимая руку на искусство и уничтожая его, вы убиваете в себе человека. Он призывает своих современников проявлять большее уважение к прекрасному. И не просто коллекционировать красивые вещи, подобно Дориану, пряча их от людских глаз, а радовать ими других людей, делясь прекрасным с миром.

У Оскара Уайльда была целая философия искусства, согласно которой искусство не удовлетворяет никакую другую цель как красота. Всюду в романе мы видим символы красоты – прекрасные ткани и драгоценности, которые коллекционирует Дориан, обстановка его комнат и многое другое.

Автор использует символизм и отображая духовные изменения Дориана, отразившиеся на его внешнем виде. Например, при первом знакомстве читателя с Дорианом Греем Оскар Уайльд изображает главного героя с ясными голубыми глазами, золотистыми кудрями, изящным рисунком алого рта. “He was certainly wonderfully handsome, with his finely curved scarlet lips, his frank blue eyes, his crisp gold hair”. После того, как Лорд Генри «посеял» в Дориане свои мысли и изменил его образ мышления, изменился и внешний вид Дориана: “He was bareheaded, and the leaves had tossed his rebellious curls and tangled all their gilded threads. There was a look of fear in his eyes, such as people have when they are suddenly awakened. His finely chiselled nostrils quivered, and some hidden nerve shook the scarlet of his lips and left them trembling” [2: 102].

Он был без шляпы, и ветки растрепали его непокорные кудри, спутав золотистые пряди. Глаза у него были испуганные, как у внезапно разбуженного человека. Тонко очерченные ноздри нервно вздрагивали, алые губы трепетали от какого-то тайного волнения».

В самом конце романа мы видим истинное лицо Дориана на портрете. И этот облик весьма символичен: “There was still some gold in the thinning hair and some scarlet on the sensual mouth. The sodden eyes had kept something of the loveliness of their blue, the noble curves had not yet completely passed away from chiselled nostrils and from plastic throat” [2: 265].

«В поредевших волосах ещё блестело золото, чувственные губы были по-прежнему алы. Осоловелые глаза сохранили свою чудесную синеву, и не совсем ещё исчезли благородные линии тонко вырезанных ноздрей и стройной шеи…»

Таким портрет увидел Бэзил Холлуорд. Автор использует в тексте такие слова как «still», «not yet», «completely» как бы говоря, что Дориан был ещё не совсем лишён своей души и всё ещё мог измениться. Весьма символично, что Дориан доверяет свою страшную тайну и показывает портрет художнику, написавшему его. На наш взгляд этим Оскар Уайльд

хочет сказать, что не всегда наши творения остаются такими, какими мы их создаём, а наши истинные лица порой глубоко скрыты от окружающих. Дориан обвинил Бэзила в том, что именно он научил Дориана «гордиться» его красотой. Все изменения в жизни Дориана автор передаёт не только отражением его эмоционального состояния и поведения, но и отражая изменения в облике Дориана. На наш взгляд, используя подобный приём Оскар Уайльд говорит, что всё что мы делаем оставляет на нас свой отпечаток, и если мы храним свои чувства глубоко в себе, то наша внешность всё равно рано или поздно нас выдаст.

Дориан не стареет, его красота остаётся безупречной и неизменной для окружающих его людей. Вечная красота Дориана является символом законсервированности Дориана и его не развитии как личности. Он не изменяется и не приобретает знаний, да он обретает определённый опыт, но в силу своей вечной молодости и красоты, не в состоянии усвоить полученный опыт и сделать необходимые выводы.

Символами пропитана каждая строчка романа. Например, узнав о самоубийстве Сибиллы, Дориан говорит: I must sow poppies in my garden. – Придётся посеять маки в моем саду.

Маки – символ забвения, сна или смерти [3:105]. Дориан не хочет забывать о Сибилле, поэтому приходит к такому решению, но Лорд Генри утверждает, что у жизни и так есть маки для нас. То есть Дориан хочет забыть о происшедшем, но при этом желает, чтобы осталось что-то, что будет напоминать ему о Сибилле Вэйн.

Как символ красоты и невинности Дориана Оскар Уайльд использует белый цвет. Белый цвет – символ невинной жизни Дориана Грея. Белый цвет чаще всего ассоциируется с невинностью и чистотой [3: 106]. Именно детская чистота “the white purity”, «your rose-red youth and your rose-white boyhood» Дориана, которой пожертвовал юноша, восхищала Лорда Генри и он стремился избавить от неё своего друга.

Автор часто употребляет слово «white», когда повествует о том, как друзья Дориана призывают его одуматься. Например, художник Бэзил Холлуорд призывает чистоту белизны и приводит цитату из Библии: “Though your sins be as scarlet, yet I will make them as white as snow” [1, 268]. Но, увы, это не поможет Дориану, потерявшему белизну, чистоту своей души. Дориан это понимает и, даже заказывая цветы для вечера, он осознает то, что белый цвет отныне не для него, поэтому он просит прислать как можно меньше белых цветов “as few white ones as possible” [1: 286].

После того, как Дориан осознает, что его душе уже ничего не поможет, белый цвет совсем исчезает со страниц романа, и лишь в конце появляется «белое как платок лицо» (“like a white handkerchief” [1: 317]) Джеймса Вэйна, представляющего собой чистое возмездие и смерть. К счастью, Дориан избегает

смерти от руки этого мужчины. И мы вновь понимаем, что душа Дориана уже никогда не соприкоснётся с чистотой белого цвета.

Сибилла Вейн также является олицетворением всего белого и чистого. Уайльд, описывая её часто использует слово “white”, Лорд Генри называет её «white girl» – чистой и невинной девочкой. Называя её «white girl» Лорд Генри боится, что эта белизна в состоянии разбавить тёмную краску, с которой породнился Дориан. Сибилла не смогла спасти Дориана, но позже в его жизни появилась другая девушка, связанная с белым цветом. Её жизнь также была разрушена Дорианом, но она осталась в его памяти: “I saw her white face at the window, like a spray of jasmine” [1: 331]. В последнее главе Дориан убивает себя и его портрет снова отображает его детскую чистоту «rose-white boyhood».

Привязанность Дориана к Сибиле Вэйн тоже символ – это, как говорили критики, эксперимент в эстетической лаборатории [4: 276]. Их роман кончается так же плохо, как роман Фауста с Гретхен; однако Сибила отличается от Гретхен тем, что она – актриса. Поскольку она играет шекспировских героинь, Дориан может эстетизировать ее в своем воображении. “I have been right, Basil, haven’t I, to take my love out of poetry and to find my wife in Shakespeare’s plays?” [1: 169]. "Разве не прекрасно, – радуется он, – что любить меня научила поэзия, что жену я нашел в драмах Шекспира?"

Но выходит, что Сибила – не просто исполнительница ролей; ее роковая слабость в его глазах состоит в том, что она ценит жизнь выше искусства. Сибила теряет дар актрисы, потому что, перестав предпочитать реальной жизни бесплотные тени, она благодаря любви тянется к действительности. Она произносит еретические слова о том, что искусство - только бледное отражение подлинной любви, и Дориан жестоко отвергает её: “Without your art, you are nothing” [1: 182]. "Без вашего искусства вы – ничто!" В отчаянии она, как Гретхен, отравляет себя. И даже ее смерть трактуется в эстетическом ключе - вначале лордом Генри, а затем и самим Дорианом.

Автор использует здесь и другую символику, символизм *идеи (мысли).* Все книги Дориана были в переплёте разного цвета, и Дориан в зависимости от настроения брал синюю или красную книгу, менялся лишь цвет, но суть оставалась неизменной. Оскар Уайльд подчеркивает то, что, избрав эту книгу своим священным писанием, Дориан не удосужился прочесть что-либо ещё. Он менял цвета обложек, но не смысл. Это перекликается с его жизнью. Например, как и портрет, книги меняются, но их смысл неизменен. Дориан тоже меняется на портрете, но по-прежнему остаётся ужасен. Впрочем, это можно спроецировать и на самого Дориана, подобно обложкам книг, прекрасно выполненным и заказанным в Париже, внешне он прекрасен, однако, как и книги, стоит его раскрыть и увидишь ужас нравственного падения человека.

Дориан губит как мужчин, так и женщин, словно его любовь в обоих вариантах может быть истинной, лишь оставаясь безнравственной. Обе формы любви здесь тронуты символической порчей. Холлуорда убивает человек, которого он безумно любит. Для живописи Холлуорда лицо Дориана было тем же, чем фигура Антиноя - для греческой скульптуры. Неудивительно, что Холлуорд на одном из портретов изобразил Дориана "в венке из тяжелых цветов лотоса на носу корабля императора Адриана" – напоминает символ древних языческих игрищ с венками. Дориан прекрасно понимает, какого рода любовь он возбудил в Бэзиле: «It was such love as Michel Angelo had known, and Montaigne, and Winckelmann, and Shakespeare himself» [1: 264]. Это любовь такая, какую знали Микеланджело, и Монтень, и Винкельман, и Шекспир.

Литература

1. Чуковский К. Собрание сочинений в 15 т. – М., 2001, Т. 3. – 69 с.
2. Wilde O. Selections. The picture of Dorian Grey [Text]. Moscow, 1979, p 78.
3. Cirlot, J. E. A Dictionary of Symbols. 2nd ed. Trans. Jack Sage. New York, 1997.
4. Алексеев М.П. Русско-английские литературные связи. – Л., 1982.

УНИВЕРСАЛЬНЫЕ ЧЕРТЫ И СВОЙСТВА «ДЕТСТВА» В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ М. ГОРЬКОГО

Ершова Е., Казань, школа № 184 им. М И. Махмутова, X класс

Рук. – Г.А. Ахметова, А.Х.Зигангирова, И.М. Хафизова

Современное литературоведение характеризует небывалый по интенсивности интерес к теме детства в русской художественной культуре конца XIX – начала XX века. Сложившаяся за почти сто лет традиция изучения детской литературы обусловлена постановкой ведущей научной проблемы – идейно-художественной спецификой этого феномена. Детство, как важнейшая нравственно-философская и духовно-нравственная тема постоянно волновало отечественных писателей. Если иметь в виду только наиболее значительные художественные произведения, то нельзя не заметить, что к ней обращались непосредственно такие выдающиеся мастера, как С.Т. Аксаков, Л.Н. Толстой, Ф.М. Достоевский, А.П. Чехов, Д.Н. Мамин-Сибиряк, В.Г. Короленко, М. Цветаева, М. Горький и другие. В представленном исследовании феномен детства понимается как целостная художественная реальность, которая является понятийно-образным воплощением духовно-нравственных истоков бытия человека и представлена в своей самобытности в творчестве такого художника слова, как М. Горький.

В центре внимания оказалось творчество крупнейшего писателя М. Горького. Различные жизненные обстоятельства и эстетические мотивы определили потребность этого писателя обратиться к феномену детства. Литературоведы отводят немалое внимание и интерес к творчеству М. Горького в области детской литературы. Круг исследователей, среди

которых есть такие имена, как Н.Б. Медведева, С.А. Николаева, И. Кузнецова, И.К. Кузьмичев и др., в своих статьях и монографиях отмечают, что тема детства глубоко и органически вошла в художественное наследие М. Горького, пытаются раскрыть остроту социального конфликта в горьковских произведениях о детях и для детей. Но менее изучена поэтика его детских произведений, в этом и заключается новизна нашей работы.

В эпоху серебряного века детство становится одной из ведущих тем литературы. Реалист М. Горький «искал ответ на загадку будущего, исходя из социальных условий детства; показывал, как «свинцовые мерзости» уходящей в прошлое жизни закаляют детский характер. Общественные идеи и творческие принципы М. Горького, его многообразная деятельность на ниве отечественной культуры легли в основу дальнейшего развития детской литературы.

А.М. Горький изображал в своих произведениях детей, которым приходится трудиться с ранних лет, показывая роль труда в жизни ребенка, писатель, с одной стороны, подчеркивает изнурительность непосильной, однообразной работы. С другой, А.М. Горький запечатлел благотворное влияние труда на формирование личности ребенка. М. Горький умел «забавно» говорить с детьми о серьезных вопросах, имел глубокие знания интересов и запросов детей.

Свои взгляды М. Горький стремился воплотить в жизнь. Он стал инициатором создания первого в мире детского издательства и участвовал в обсуждении его планов, как и планов детских театров. Он переписывался с молодыми писателями и даже с детьми, чтобы узнавать их запросы и вкусы. Он намечал темы детских книг, которые затем разрабатывались писателями и публицистами – популяризаторами науки. По его инициативе возник первый послереволюционный детский журнал – «Северное сияние».

Работа Максима Горького в области детской литературы поражает своей широтой, масштабностью. По замечанию Маршака, «в литературном наследии Горького нет ни одной книги, целиком посвященной воспитанию однако едва ли найдется во всем мире еще один человек, который бы сделал для детей так много».

Литература

1. Волков А.А. Художественный мир Горького: советские годы. – М.: Современник, 1978. – 367 с.

2. Воровский В.В. Статьи о русской литературе. – М.: Худ. лит., 1986. – 448 с.

3. Голубков М.М. Максим Горький (1868–1936) // Дидакт. – 2003. – №6. – С. 72–77.

4. Горький – детям. [Письма и рассказы Горького детям; список книг, которые читал сам писатель]. – 2-е изд. – М.: Молодая гвардия, 1976. – 159 с.

5. Горький А. М. Очерки и воспоминания. – М.: Сов. Россия, 1983. – 160 с.

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ КАЗАХСКОГО НАРОДНОГО ЛИРО-ЭПОСА «КЫЗ ЖИБЕК»

Жалгасова Ж., ЗКТИУ, студент II курса
Науч. рук. – канд. филол. наук С.А. Бекетаева

Казахский дастан неоднороден по своему жанровому и сюжетному составу. В жанровом отношении в казахском народном дастане можно было бы выделить такие группы, как героические, религиозные, бытовые, которые отличаются не только по содержанию, но и по системе художественно-выразительных средств, образов и композиции. Среди них по количеству, идейно-тематическому своеобразию и ценности особое место занимает романический дастан. В составе романического дастана казахов отчетливо представлены две разновидности: 1) казахские версии известных на Востоке дастанов и произведений классиков восточной литературы; 2) собственно казахские дастаны.

В казахской фольклористике употребление термина "дастан" в применении к казахским версиям восточных дастанов естественно и закономерно, так как подкреплено традицией. Что касается собственно казахских дастанов, то ученые именуют их по-разному [1: 27].

М.О. Ауэзов называет их лирико-бытовыми поэмами, И.Т. Дюсенбаев одни и те же произведения именует различно: поэма, дастан, жыр . Подобное же смешение терминов наблюдается в других работах. Хотя эти исследователи и называют эти произведения по-разному, важно то, что они выделяют их. Поэтому, принимая во внимание то, что поэмами именуются произведения письменной литературы, а жыр - название эпоса, для обозначения этих произведений с учетом их специфических особенностей и признаков, для выделения их в общем составе романического эпоса, жанровую разновидность которых они составляют, наиболее целесообразным представляется термин "дастан". Что касается определяемого этого термина, то казахские народные дастаны можно было бы назвать социально-бытовыми, но в них ведущей темой является чистая любовь молодых людей друг к другу. Для этого жанра характерно также, в целом, социальное содержание, классовое миропонимание, что позволяет назвать их чисто любовно-бытовыми. А для раскрытия главной темы – темы любви, разрабатываемой в целом в лиро-эпическом плане, привлекается поэтика как фольклора, так и устно-индивидуального творчества [2: 6,13].

Как видим, М.О. Ауэзов точно указал на наличие в составе казахского романического эпоса целого ряда произведений на восточные сюжеты. При этом он различал их и в жанровом отношении, называя по-разному: "остросюжетные поэмы", "притчи", "легенды", "религиозно-

героическое сказание". А произведения «Кыз Жибек» им назван "лирико-бытовой поэмой" и отнес к собственно казахским дастанам [3: 114].

Казахский народный эпос «Кыз Жибек» – это воспевание преданности, любви, красоты и героизма. Как полагают ученые, один из классических образцов казахского романтического эпоса – «Кыз-Жибек» сложен в эпоху расцвета Казахского ханства в XVII – XVIII вв. «Кыз Жибек» (каз. «Қыз Жібек») – казахский народный лиро-эпос, назван по имени главной героини. Безусловно, создателем эпоса «Кыз Жибек» – является сам казахский народ, а такие ценности как любовь к своей земле, своему народу, толерантность, взаимопонимание, лежащие в основе эпоса не менее важны для казахского общества и в наше время. Эпос является свидетельством родовых устоев казахов, воплощением народной мудрости и повествует об удивительной истории двух влюбленных, о сложных переплетениях человеческих судеб, о взаимоотношениях людей. Надо отметить, что данный эпос не имеет аналогов в устном-поэтическом наследии других тюркско-монгольских народов.

Эпос «Кыз Жибек» несколько веков бытует среди казахов в виде народных сказок, легенд и небольших эпосов. Однако текст эпоса был записан только начиная со второй половиной XIX века. Самая первая публикация эпоса – 1876 г. в Казани, в типографии Хусаиновы, с тех пор он множество раз (1905, 1909, 1911) издавался [4: 210].

В 1880 году, когда русский офицер Е.А. Александров, служивщий в Казалинском укреплении, из уст местного акына – Мусабай жырау записал текст «Кыз Жибек», и с помощью своего коллеги, прапорщика милиции М. Агыманова организовал его превод на русский язык. Этот ценный вариант эпоса «Кыз Жибек» был найден Малика Гумаровой в 1959 году в личном фонде известного тюрколога Н.И. Гродекова в Центральном историческом музее города М.О. Ауезова. Тот вариант эпоса от Мусабай жырау в те же годы записал и русский офицер, фольклорист И.В. Аничков. Об этом он подробно рассказал в своей статье «Поездка на киргизские поминки».

Особо следует отметить исследования С.А. Каскабасова «Небосвод над моей головой», «Казахский эпос». Исследование С. Каскабасова «Кыз Жибек» подняло на новый уровень изучение казахского лиро-эпоса. Он проделал большую работу и в Москве в серии "Эпос народов Евразии" был опубликован подготовленный С. Каскабасовым труд "Кыз Жибек" с исследованием и научными комментариями [5: 688].

Начиная с Ш. Уалиханова, В.В. Радлова, Г.Н. Потанина и многие фольклористы высоко оценивали казахскую устную литературу и лиро-эпос «Кыз Жибек». В статье рассматривали путь истории появления и развития лиро-эпического жанра, своеобразную особенность, изобразительные каче-

ства. Предъявление собственной мысли сравняя с научными работами, верим, что это еще раз поможет понять величие лиро-эпоса «Кыз Жибек».

Литература

1. Суюншалиев Х. Становление и развитие казахской литературы. Автореф. докт. дисс. – А., 1969. – 27 с.
2. Дюсенбаев И.Т. Казактың лиро-эпосы. – Алма-Ата, 1973. – 613 с.
3. Ауэзов М.О. Мысли разных лет. – Алма-Ата, 1961. – 114 с.
4. Каскабасова С.А. Казахский эпос. – Алма-Ата, 2010. – 210 с.
5. Каскабасова С.А. Небосвод над моей головой. – М.: Худож. лит., 2010. – 688 с.

АКАДЕМИК Р. СЫЗДЫҚ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Жантасова Н., Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, IV курс студенті

Ғыл. жет. – филол.ғыл. канд., доц. А.Н. Бекмашева

Қазақстан Республикасының Ұлттық Ғылым Академиясының академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасына еңбек сіңірген ғылым қайраткері, Қазақстан РеспубликасыМем*лекеттік сыйлығының және Ш.Уәлиханов атындағы сыйлықтың иегері Рәбиға Сыздықтың қазақ тіл біліміне ғана емес, ұлтымыздың әдебиетіне, мәдениетіне, психологиясына, этнографиясына қосқан еңбегі орасан зор. Ғалымның ғ*ылыми-зерттеу еңбектері, негізінен, қазақ әдеби тілінің тарихы, Абайдың поэтикалық тілі, қазақ тілінің поэтикасы, XV – XIX ғасырлардағы ақын-жыраулар тілі, ортағасырлық жазба ескерткіштер тілінің тарихы мен лексика-грамматикалық құрылымы, текстологиясы, тарихи лексика, лингвостилистика, тіл мәдениеті салаларына арналған.

Қазақ лингвистикасы ғылымы өзінің даму тарихында түрлі көзқарастар мен ғылыми тұжырымдардың, теориялар мен зерттеулердің куәсі болған. Сондай дәйекті тұжырымдар мен ғылыми зерттеулердің авторы Р. Сыздық тіл ғылымының өзекті мәселелері қатарында аталатын әдеби тіл нормалары мен олардың қалыптасу ерекшеліктері, тіл мен сөйлеу мәдениетінің нормативті қалыптары, жазу мен емле заңдылықтары, Қ. Жұбановтың қазақ тіл біліміндегі орны, А. Байтұрсынов және тіл білімі мәселелері, Абай тілінің ерекшеліктері, түркітану мәселелері, тарихи лексикологияның негізгі қырлары, көркем мәтін лингвистикасы және оны талдау, тіл білімінің жаңа бағыттары, қазақ тілінің синхрондық және диахрондық жағдайы, тілдегі мақсатты-стильдік саралану секілді тілдік проблемаларды арнайы зерттеп, өзіндік соны тұжырымдар айта білген. Оның тіл мәдениеті мәселелеріне арналған еңбектерінде қазақтың ұлттық әдеби тілінің қолданыс аясы, тілдік норма проблемалары, тіл мәртебесі, ұлттық мәдениет пен тіл арақатынасы жан-жақтары зерттелген. Тілдік норма мен оның кодификациясы мәселесі академиктің «Тілдік норма және

оның қалыптануы» деген еңбегінде алғаш рет сөз болған еді. Ғалым қазақ әдеби тілінің нормативті негіздерін айқындап, қалыпқа түскен тілдік нормалардың теориялық, практикалық негіздерін көрсетіп берген [1: 38].

Қазақ сөзінің даму тарихы мен мағынасын саралау – ғалым зерттеулерінде басымдыққа ие бағыттардың бірі. Ғалымның еңбектерін қарастырып отырған шақта кез келген адам өзінің ана тіліне, оның құдіретіне деген сүйіспеншілік сезімін сезінеді. Ғалымның «Сөз құдіреті», «Сөздер сөйлейді», «Сөз сазы», «Абайдың сөз өрнегі» деген еңбектері тарихи лекикология, көркем мәтін тілінің, соның ішінде, қаламгер, жазушы тілінің көркем шеберлігі мәселесіне, сөз қызметінің көркемдік-эстетикалық қызметіне арналған. Ол өзінің 1997 жылы жарық көрген "Сөз құдіреті" атты еңбегінде М. Әуезовтің 20жылдардағы әңгімелері тілінен бастап, Шерхан Мұртаза, Әбіш Кекілбаев, Мұхтар Мағауин, Сейдахмет Бердіқұлов, Оралхан Бөкеев, Асқар Сүлейменов, Тахауи Ахтанов, Қабдеш Жұмаділов, Кәдірбек Сегізбайұлы тәрізді қазақ көркем сөзінің қас шеберлері қаламынан шыққан туындыларға лингвостилистикалық тұрғыдан талдау жасап, олардың сыры мен сымбатын ашып береді. Сөз шеберлерінің шығармаларын сөз таңдау, сөз қолданыс, сөз әрлеу тұрғысынан зерттейді. "Сөздер сөйлейді" еңбегі ғалымның аса бір зеректікпен орындаған жұмысы болды. Тілшінің өзі айтқанындай: «Белгілі бір сөздің, не сөз тіркесінің бұрынғы және қазіргі қолданысына, яғни сөз мағынасының өзгерісіне, даму эволюциясына назар аудару. Бұл ана тіліміздің барша байлығын айқындай түсуге жол ашады» [2: 159].

Рәбиға Сыздықтың бірқатар зерттеулері қазақ әдеби тілінің тарихы сан ғасырға тереңдеп, тамырын әріден алатынын дәлелдеп берді. Ғалым Асанқайғыдан бастап, Махамбетке, Бұқарға, Дулатқа дейінгі бес ғасыр өкілдерінің бізге жеткен сөз үлгілерін әдеби мұра деп қарастырып, оларды әдеби тілдің аспектісі ретінде зерттеді. Бұл дәуір мұраларының фольклордан бөлек, әдебиеттік шығармалар екенін дәлелдей келіп: «Қысқасы, қазақта халық әдебиетінен өзге, бірақ оған едәуір ұқсас келетін профессионал әдебиет өмір сүріп келді, оның тілі әдеби тіл санатына кіреді», – деп, бұл дәуірлерге тиесілі мұраларды *ауызша әдеби тіл* терминімен атауды ұсынды. Сөйтіп, Р. Сыздық ауызша әдеби тіл ұғымы мен терминін ғылыми айналысқа енгізді, уақыт өте келе мұндай таным-түсінік қазақ әдеби тілі теориясының негізгі постулаттарының біріне айналды; көпке дейін әдеби тіл деген ұғымға тиянақты анықтама берілмей келсе, енді қазақ жазба әдеби тілі, қазақ ауыз әдебиеті тілі, қазақтың жалпыхалықтық тілі деген категориялар бір-бірінен ажыратылып, әрқайсысы өз алдына саралана бастады. Осылайша ғалымның әдеби тіл туралы ойлары кең арналанып, қазақ әдеби тілі белгілі бір зерттеу нысаны бар, онысы көпаспектілі, әрқайсысы дербес,

бірақ бір-бірімен сабақтасып жатқан бағыт-бағдары бар ғылым саласы ретінде нақтылана түсті. Қазақ әдеби тілі әр қырын функционалдық тұрғыдан тануға болатын іргелі ғылым саласы аталып, жоғары оқу орындарындағы басты пән санатына енді, бір сөзбен түйіндей айтқанда, қазақ әдеби тілі біртұтас филологиялық проблематика деңгейіне көтерілді. Сондықтан біз академик Р. Сыздықты әдеби тілдің тарихи аспектісін айқындаған, қазақтың ұлттық тілдік тұлғалар ұғымын әдебиетте де, тілде де қалыптастырып, тұрақтандырған, ауызекі сөйлеу тілі мен әдеби тілдің айырмашылығын ашып-ажыратқан, қазақ әдеби тілінің тарихи дамуының күре жолдарын хронологиялық тәртіппен түзіп берген *ғалым*.Оның теориялық тұжырымдары арқылы қазақ тіл білмінде жаңа бағыттар ашылып, жаңа мектептер қалыптасты.

Қазақ атты ұлттың тілінің көркемдігін, ұлылығын айқындап, тілдің өзінің мәдениеті болатынын, қазақтың әр сөзін сөйлетуге болатынын еңбектері арқылы дәлелдеп көрсетіп берген академик Рәбиға Сыздықтың ұлттық руханият сахнасында алар орны ерекше болмақ.

Әдебиет

1. Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптануы. – Астана: Елорда, 2001. – 230 б.
2.Сыздық Р. Сөздер сөйлейді (Сөздердің қолданылу тарихынан). Толықтырылған 3-басылымы. – Алматы: Арыс, 2004. – 232 б.

М. АУЭЗОВ И О ПЕРЕВОДЕ КАЛМЫЦКОГО ГЕРОИЧЕСКОГО ЭПОСА «ДЖАНГАР»

Жаскайратова А., Сарсенгалиева А., ЗКИТУ, студенты I курса
Науч. рук. – магистр филол. наук С.А. Бекетаева

В творческом наследии великого писателя Мухтара Ауэзова особое место занимает художественный перевод. Свое мнение к литературному переводу М. Ауэзов рассказал в статьях «Некоторые теоретические проблемы художественного перевода», «Практика перевода Пушкина на казахский» [1: 5]. Переводческие труды Ауэзова всегда публиковались в виде отдельного издания или в различных сборниках. В том числе, Мухтар Ауэзов успешно перевел и издал книгу калмыцкого героического эпоса «Джангар» («Зәngjr»). В докладе проанализирован аспекты художественного перевода и восприятие творчества Мухтара Ауэзова за рубежом.

Героический эпос «Джангар» – величайшее устно-поэтическое творение монгольских народов занимает достойное место в сокровищнице мировой культуры. Эпос «Джангар», представляя вершину устно-поэтического слова калмыков, служил надежным способом сохранения и передачи богатейших народных знаний, нравственно-эстетических ценностей народа, являлся свидетельством высокой культуры и героической истории народа, отражением многовековой памяти народа о своих древних корнях, традиционных верованиях, обычаях и обрядах [2: 177].

Героический эпос «Джангар» был переведен на несколько языков, в том числе в 1940 году и на казахский язык, главным редактором был М.О. Ауэзов. Перевод эпоса «Джангар» («Зәngjr») был напечатан 17 апреля 1940 года в типографии г. Алма-Ата на латинской графике, так как в Казахстане в период с 1929 по 1940 гг. использовалась данная графика [3: 195].

Перевод калмыцкого героического эпоса «Джангар» на казахский язык осуществили М. Ауэзов, А. Токмаганбетов, Ж. Сайын, А. Жумагалиев, Х. Бекхожин и К. Аманжолов. На наш взгляд, переводчики пользовались поэтическим переводом С. Липкина «Джангар. Так как, после удачного дебюта с переводом "Джангара" большой знаток народного творчества, писатель Мухтар Ауэзов лично встретился с Семеном Липкином.

Казахский перевод «Джангара» был издан в юбилейный 1940 год отдельной книгой, то есть к 500-летию калмыцкого эпоса. Перед переводчиками стояла не простая задача: сделать перевод и точно передать содержание эпических глав, семантику калмыцкой эпопеи. Переводчикам также удалось отразить специфику национальной культуры, особенности кочевого быта и военного прошлого. Казахские литераторы перевели две главы: "О походе против лютого хана Хара Киняса" («Қаныпезер хан Қара Қинасқа қарсы жорығы») (1-26 стр. К. Аманжолов, 26-60 стр. Ж. Сайын, 60-81стр. Х. Бекхожин, 81-91стр. К. Аманжолов) и главу "О поражении свирепого хана шулмусов Шара Гюргю" («Шара Гүргу деген қатал ханның жеңілгені») (92-119 стр. Х. Бекхожин, 119-134 стр. А. Жумагалиев, 134-147 стр. Ж. Сайын, 147-170 стр. К. Аманжолов, 170-195 стр. А. Токмаганбетов). Как мы видим, две главы были разделены между пятью литераторами. Надо отметить, что в книге «Зәngjr»/«Жәңгір» («Джангр») на казахском языке имя А. Жумагалиева, который не был указан в списке переводчиков на второй странице издания. Определить имя переводчика, не указанного на титульном листе издания позволило то, что после каждого поделенного отрезка перевода указывается данные переводчика. Соответственно, информация о А. Жумагалиеве была представлена в конце перевода, осуществленного им.

Таким образом, казахские переводчики М. Ауэзов, А. Токмаганбетов, Ж. Сайын, А. Жумагалиев, Х. Бекхожин и К. Аманжолов удачно справились со стоящей перед ними задачей. Но особенностью старой латинской графики были буквы, которые не совсем точно отражали звуки живого казахского языка. Поэтому две главы из эпоса «Джангар» на латинской графике 1940 г. трудно поддаются чтению, что вызывает некоторое неудобство для современного казахстанского читателя.

М. Ауэзов обогатил казахский народ своим произведением, и переводчики проделали большую работу по переводу, перевод героического эпоса «Джангар» позволил как казахстанским ученым, так и казахскому

народу в целом ближе соприкоснуться с культурным наследием братского калмыцкого народа.

Литература

1. Энциклопедия Мұхтар Әуэзова. – Алматы: изд-во «Атамура», 2011. – С. 5.
2. Хабунова Е.Э., Корнусова Б.Э. Эпос "Джангар" как источник сохранения и развития современной духовной и материальной культуры калмыков. – Элиста, 2004. – 177 с.
3. «Зәngjr» («Джангр») / Qalmag galgьnьӊ olь eposь = Джангр: Калмыцкий народный эпос. – Алма-Ата: Казахстанское изд-во худ. лит., 1940. – 195 с.

ЮРИДИК ЛЕКСИКАДА ГАРӘП АЛЫНМАЛАРЫ

Җамалетдинова Д., КФУ, III курс студенты
Фән. җит. – филол. фән. докт., доц. Э.В. Гафиятова

Татар теле үсешенә зур йогынты ясаган телләрнең берсе – гарәп теле. Дини, мәдәни, сәүдә-икътисадый мөнәсәбәтләрнең озакка сузылган үсеше нәтиҗәсендә, элеге көнчыгыш телнең лексемалары татар теленең төрле семантик-функциональ төркемнәренә күп санда үтеп керәләр һәм аларда ныклап төпләнәләр һәм кайвакытта, хәтта грамматик һәм фонетик яктан төрки чыгышлы сүзләрдән аерылмыйлар.

Татар һәм гарәп телләре арасындагы әйтелеш үзенчәлекләрендә, лексик-грамматик төзелешендә, грамматикасында зур аерма булуга карамастан, гарәп алынмаларының күпчелеге татар телендә озак яшәеш нәтиҗәсендә нык үзләштерелгән һәм татар теленең лексик-грамматик нормаларына буйсынган.

Юридик лексикада гарәп сүзләрен куллану гарәп илләре дөньясында үзенчәлекле хокук системасы белән бәйле. һәм ул Идел Болгары дәүләтендә ислам дине кабул ителгәннән соң барлыкка килә.

Билгеле булганча, ислам динен тотучы халыкларда суд эшчәнлеге шәригать кануннары (дини нормалар һәм күзаллаулар нигезендә кануннарның үзенчәлекле җыелмасы) нигезендә алып барылган. Ләкин тарихи-сәяси үсешнең объектив фактлары аркасында, шәригать татарларның суд системасында үзенең төп ролен югалткан. Вакыт узу белән төрле объектив фактлар аркасында, дини төшенчәләрне билгеләгән төрле терминнар пассив лексикага күчкән.

Шуңа да карамастан, хәзерге татар теленең юридик лексикасында гарәп алынмалары шактый зур роль уйный. Вакытлы матбугат, радио-телевидение, эш кәгазьләрен башкару системасында аларны еш күрәбез һәм ишетәбез. Мәсәлән:

Варис – кулында мирас булган, кем дә булса мирас калдырган яки мираска хокукы булган кеше, мирасчы (Судта аның варислары булу-булмау белән кызыксындылар).

Гариза – нәрсә дә булса сорап язылган үтенеч язуы (Кооператив әгъзалары Федераль законда каралган хокукларын һәм законлы мәнфәгатьләрен яклап судка гариза белән мөрәҗәгать итә алалар).

Җәза – гаеп эш яки җинаять эшләгән кешегә карата кулланыла торган йогынты ясау чарасы (14 майда Казанның Вахитов районы мәхкәмәсе узган ай татарны яклап митинг оештырган Фәрит Зәкиевкә ун мең сум җәза бирде).

Җинаять – җәмгыятьтә закон тарафыннан тыелган куркыныч (яман) гамәль: коточкыч җинаять, җинаятьне яшерү, җинаять кылу, җинаятьне ачу, җинаять эшләү (Татарстанда табигатька карата җинаятьчел гамәлләр өчен 35 җинаять эше кузгатылган).

Зыян – матди югалту, матди каза, зарар: әхлакый зыян, матди зыян (Әлеге чара алимент бурычы булганнарга, сәламәтлеккә зыян салыну яки тәрбияләүченең үлеме белән бәйле зыян салыну, шулай ук милек яки мораль зыян буенча бурычларга кагылмый).

Канун – югары хакимият органы кабул иткән һәм югары юридик көчкә ия норматив акт (кагыйдә) (Татарстан Республикасы кануны нигезендә татар һәм рус телләре, дәүләт телләре буларак, татар һәм рус әдәбияты мәктәпкәчә, гомуми, башлангыч һәм урта һөнәри белем учреждениеләрендә бертигез күләмдә өйрәнелергә тиеш).

Карар – махсус тикшерү яки киңәшләшүдән соң туган нәтиҗә, эш планы яки йөкләмә (Бу карарны хөкүмәтнең мәгариф өлкәсендәге яңа идеологик доктринасы башлану дип әйтергә була).

Мирас – хуҗа (башлыча ата-ана, якын туган) үлгәч, башка берәүнең хосусый милкенә күчә торган мал-мөлкәт, байлык: *мирас алучы, мирас калдыручы, мираска калган* (Мирасны варисларга дөрес итеп бүлеп калдыру мөһим).

Мөлкәт – кемнең дә булса карамагында булган мал, байлык: *күчемсез мөлкәт* (Арест, мөлкәтне шикле затның, гаепләнүченең җинаять гамәлләре аркасында алынуын җитәрлек нигезләгән очракта, башка затлар мөлкәтенә дә салынырга мөмкин).

Нәкәс-ниятләр – нәрсә дә булса эшләр өчен алдан корылган уй-план, теләк (Нәкәс-ниятләр кешене шул юлга бастыра түгелме?).

Ришвәт – берәр максатка ирешү өчен кемне дә булса сатып алу, үзе өчен берәр законсыз эш эшләтү нияте блән бирелә торган акча яки әйбер: *ришвәт алу, ришвәт бирү* (Соңгы айларда гына берничә ришвәт алу очрагы теркәлгән).

Хаким – судья, хөкем итүче хөкемдар (Үзен хакимнәрнең хакиме итеп тойган бу бәндәгә дә көн җитте).

Хөкем – 1. җинаять эшләрен карау, суд эше: хөкемгә тарту, хөкем бара; 2. суд карары, җәза карары: хөкем чыгару (Бу эшкә карата иң кискен хөкем карары чыгарылды).

Хокук – иҗтимагый мөнәсәбәтләрне тәртипкә сала торган дәүләт тарафыннан билгеләнгән һәм сакланган кагыйдәләр җыелмасы һәм шул

кагыйдәләрне өйрәнә торган фән (Россия Федерациясе Конституция судының 2004 елгы 16 ноябрендәге 16 карарында Татарстанның мондый хокукы расланды).

Шаһит – 1. берәр эш яки вакыйганы күрүче, шуны раслаучы кеше: шаһит җавабы; 2. берәр эш, күренеш яки эшне расларлык дәлил: җинаятьнең әйберләтә шаһите (Аның эш кабинетында тикшерү үткәрәләр, Дәүләтьяров аңа шаһит буларак катнаша).

Шикаять – 1. берәр гаделсезлекне хәл итүне сорап язылган гариза: шикаять язу; 2. кемнең дә булса өстеннән бирелгән әләк, аны гаепле итеп күрсәткән сүз яисә язу; жалоба (Әлеге Кодексның 316 статьясы нигезендә чыгарылган хөкем карарына әлеге Кодексның 379 статьясы 1 пунктында каралган нигезләр буенча апелляция һәм кассация тәртибендә шикаять бирелә алмый).

Татар теленә гарәп теленнән күчкән сүзләр арасында исемгә *-намә* кушымчасы ялганып ясалганнары да очрый. Мәсәлән:

Васыятьнамә – васыять кәгазе; мирасчыга калдырылган мирас турында таныклык кәгазе (Васыятьнамә булу эшне бөтенләй башка якка борды).

Хөкемнамә – хөкем карары язылган кәгазь, суд карары язмасы (Алар хөкемнамә белән танышып чыктылар).

Шикаятьнамә – кем өстеннән дә булса шикаять язылган рәсми кәгазь, жалоба (Өлкәннәр советы, шикаятьнамә алгач, район күзәтчесе белән элемтәгә керер).

Татар телендә гарәп юридик алынмаларының бер өлеше сүз ясалышы ягыннан үзгәрешләргә дучар булган. Алар арасында, кушымчалау ысулы белән исемнән исем барлыкка килгән. Мәсәлән:

-ла/-лә: *гаепләү* («Мәскәү эше» нигезендә яңа гаепләү белдерелгән программист Айдар Гобәйдуллин Русиядән киткән); *мәсхәрәләү* (хатын-кызны) (Газетаның 1 сентябрь санында «Ахырзаман галәмәтләре» рубрикасында балаларны һәм хатын-кызларны мәсхәрәләү очраклары турында әйтелә).

-лык/-лек: *әхлаксызлык* (Әхлаксызлык чәчәк аткан бу дәвердә кемнән игелек көтәргә?); *вәхшилек* (Ау инспекторларын да шаккатырган вәхшилек! Лаеш урманында 3 поши, 2 кыр кәҗәсе һәм бер кабанны атып үтергәннәр); *гаделлек* (Гаделлек өчен көрәшнең мәгънәсезлеген һәммәбез белә дә бит); *иминлек* (дәүләт иминлеге, шәхси куркынычсызлык, җәмәгать куркынычсызлыгы, юл хәрәкәте куркынычсызлыгы); *хокуклылык* (юридик хокуклылык); *хәвефсезлек* (Хәвефсезлеккә ышану һич мөмкин булмаган август ае якынлаша иде шул); *хәрәкәтсезлек* (җинаятьчел хәрәкәтсезлек); *шаһитлык* (шаһитлык бирү) һ.б.

-чы/-че: *мирасчы* – мирас алырга хокукы булган кеше; *хөкемче* – хөкем итүче, судья; *ришвәтче* – ришвәт алучы; *җинаятьче* – җинаять эшләүче, закон бозучы (җинаятьчеләр урындыгана эләгү – җавапка тартылу, судка эләгү).

Гарәп теленнән алынган сүзләр катнашында, сүзтезмәләргә кушымча ялгану юлы белән катлаулы исемнәр барлыкка килгән. Мәсәлән: *зыян күрүче* (Зыян күрүченең, аның вәкиленең, шаһитның аларның якын туганнарының, туганнарының һәм якын затларының иминлеген тәэмин итү өчен кирәк булганда, зыян күрүче, аның вәкиле яисә шаһит катнашкан тикшерү гамәле беркетмәсендә тикшерүче аларның шәхесе турында белешмәләр кертмәскә хокуклы); *җәмәгать яклаучысы* (Милли Мәҗлес карарларына ясалган экспертиза белән Фәүзия Бәйрәмованың җәмәгать яклаучысы Тәлгать Әхмәдишин риза түгел).

Гарәп алынмалары катнашындагы катлаулы конструкцияләргә түбәндәге исемнәрне кертергә мөмкин: *шикаять язуы* (Сабиров шикаять язуы белән дә керергә исәпли иде); *үлем җәзасы* (Мәскәү мэры Юрий Лужков наркотик таратучыларга үлем җәзасы кертергә тәкъдим иткән иде).

Татар телендә гарәп алынмаларына *булу, итү, китерү, бирү* фигыльләре ялганып фигыль нигезле юридик сүзләрдән барлыкка килгән. Мәсәлән: *балигъ булу* (Бары балигъ булганнарга гына язылышу мөмкинлеге бирелә); *мәҗбүр итү* (Суд алимент түләргә мәҗбүр итә ала); *тәэмин итү* (Хәрәкәт курканычсызлыгын тәэмин итү; матди тәэмин итү; дәгъваны тәэмин итү); *дәлил китерү* (Андыйларга бер дәлил китерү җитәдер); *җәза бирү* (Җәза бирү белән куркытылган балалар дөресен сөйләмиләр).

Күргәнебезчә, татар телендәге юридик терминнарның һәм төшенчәләренең шактый өлеше гарәп алынмаларыннан гыйбарәт. Бу, һичшиксез, татарларның гарәп чыгышлы мөселманнар белән күп гасырлык мәдәни-дини, тел, сәүдә элемтәләре белән элемтәдә булуы белән аңлатыла.

Әдәбият

1. Россия Федерациясе Җинаять-процессуаль кодексы: I-V өлешләр / Тәрҗ.: М.Р.Әмирова, Н.Г.Хәйруллина.– Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – 287 б.
2. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. – Казан: “Матбугат йорты” нәшрияты, 2005. – 848 б.
3. matbugat.ru сайты.

ТАТАР ХАЛЫК ҖЫРЛАРЫНЫҢ ПОЭТИК ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Җиһаншина М., КФУ, I курс магистранты

Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Л.Ф. Җамалиева

Җыр – сүз-текст белән көй-музыканың үзара үрелүенә нигезләнгән, җырлап башкаруны күздә тотып иҗат ителгән әсәр. Ул – халык лирикасында һәм язма поэзиядә аеруча киң таралган жанр. Татар халкының бу төр шигъри – музыкаль хәзинәсе ике өлештән тора: халык җырлары һәм профессиональ җырлар [4: 3]. Мәкаләбездә халык җырларында тукталырбыз.

Фольклор әсәрләрендә халыкның тормыш тәҗрибәсе, рухи дөньясы. Алар шушы байлыкны саклап, безнең көннәргә кадәр китереп җиткергәннәр. Болар, әлбәттә, халык җырларына да карый һәм аларның кыйммәтен арттыра. Кеше кайда гына булмасын, ниләр генә эшләмәсен,

җыр һәрвакыт аның белән бергә яши. Халык җырларында тормышның иң әһәмиятле мизгелләре чагылыш таба [5: 3].

Тикшерүнең методологик нигезе. Җырның тарихын, аңа бәйле проблемаларны Х. Ярми, И. Надиров, М. Мәһдиев, Ф. Урманче, М. Бакиров, К. Миңнуллин, Л. Җамалиева кебек галимнәребез өйрәнгән һәм бүгенге көндә дә актив тикшерә.

Тема актуаль, чөнки халык җырларының сюжеты, поэтикасы кызыклы һәм бик үзенчәлекле, традицион образлар, символ, метафораларга бай, аларны җентекләп анализлау, аерым образларны карау телнең, татар халкының мәдәниятын, менталитетын тулырак өйрәнү өчен бер адым булып тора, булган хезмәтләрне тулыландыра.

Тикшерүнең объекты – татар халык җырлары, предметы – халык җырларының поэтик үзенчәлекләре.

Мәкаләбездә түбәндәге җырлар каралды һәм анализланды: “Каз канаты”, “Иске кара урман”, “Сөембикә китеп бара”, “Көзге ачы җилләрдә”, “Көймә генә килә генә”.

Сугышка киткән газиз баш
Туган илләргә кайтмый [“Каз канаты”].

Кемнәр сиңа ясин укыр
Газиз җаның чыкканда... [“Каз канаты”].

Әлеге җыр аша без төп геройларның аерылышу ачысын тоябыз. Сугышка киткән егетләр үзләренең исән-сау кайта алмау өметен, кызларның сөйгәннәрен югалтуын күрәбез, аны җыр ярдәмендә җиткерүләре бу күренешне тагын да моңсуландырып җибәрә, кешеләрнең хисләрен ачык күрсәтә. Музыка, җыр мәхәббәт хисен дә, сөйгәнеңнән аерылу фаҗигасен дә көчәйтү өчен кулланыла.

Кара да гынай урман, караңгы төн,
Яхшы атлар кирәк лә үтәргә;
Заманалар авыр, еллар ябык,
Дус-иш кирәк гомер итәргә [“Иске кара урман”].

Урман ул – кара көчләр яши торган урын. Урманны кеше үзе өчен ят, куркыныч урын буларак кабул иткән. Җырда кара урман әкиятләрдәге кебек ят, куркыныч урынны гына белдерми, ә авыр тормышны аңлатучы метафора буларак кулланыла. Димәк, кара урман образы татар халык җырларында авыр, михнәтле тормыш, кайгы-хәсрәт символы булып килә.

Сөембикә ак яулыгын
Тоткан учлап кулына;
“Хуш, Казаным, каласың”, – дип
Үкереп елый буена [“Сөембикә китеп бара”].

Әсәрдә XVI гасыр уртасында татар халкы кичергән тирән фаҗигане үзендә туплаган Казанның соңгы ханбикәсе – Сөембикә образы күрсәтелгән.

Бардым күлгә, салдым кармак,
Безгә балык эләкми шул;
Йөгереп китәрдәй булам ла,
Кайтып җитәрдәй булам.
Көзге ачы җилләрдә лә,
Туган-үскән илләргә [“Көзге ачы җилләрдә”].

Төп образ – җил – гомер агышын, ә ачы сүзе ул гомернең төрле кыенлыклар аша узуына ишарәли. Лирик герой тормышның авырлыгына ишарә итә (“безгә балык эләкми шул”), туган авылын сагынуын искә ала, илдән бер чыгып киткәч, тиз кайтып булмавын ассызыклый. Мондый зар төрле кешедә: эш эзләп, чит илгә китүчедә дә; репрессия елларында сөргенгә озатылган шәхестә дә була ала.

Мәк чәчәкләре коела
Былбыл кагынган саен;
Мәк чәчәкләренә карыйм
Сезне сагынган саен [“Көймә генә килә генә”].

Уен һәм кыска җырларда сөйгән ярлар, еракталы якын дуслар мәк чәчәгенә яки мәк орлыгына тиңләштереләләр. Җырларда гөл-чәчәкләр, аларның матурлыгы, төс-күренешләре кешенең хис кичерешләренә дә тәэсир итә. Алар туган җир матурлыгын, гүзәл яшьлекне, шул ук вакытта гомер агышын, сагышмоңны гәүдәләндерүгә дә хезмәт итә.

Нәтиҗә ясап, шуны ассызыклап үтәргә кирәк: җыр – теләсә кайсы милләтнең олы хәзинәсе. Халык җыры, халык көе – ул, халык авазы, халык тойгысы һәм фикеренең турыдан-туры чагылышы, аның музыкаль теле. Алар кешенең бар кайгыларын, шатлыкларын, ара-тирә була торган шаяншуклыкларын чагылдыра.

Әдәбият

1. Миңнуллин К. М. Һәр чорның үз җыры. – Казан: Мәгариф, 2003. – 400 б.
2. Миңнуллин К. Җырларның шигъри табигате. – Казан: Мастер лайн, 1999. – 250 б.
3. Татар халык иҗаты. Тарихи һәм лирик җырлар. – Казан, 1988. – 488 б.

К ПРОБЛЕМЕ ИССЛЕДОВАНИЯ КОНЦЕПТА «ХЛЕБ» В РАЗНЫХ ЛИНГВОКУЛЬТУРАХ

Закирова А., КФУ, магистрант I курса
Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Р.С. Нурмухаметова

Безусловно, хлеб занимает исключительное место в жизни любого народа. Именно поэтому написано множество диссертационных исследований, посвященных хлебу, рассматриваемых в разных ракурсах. Среди таких трудов можно выделить работу А.С. Котельниковой, выполненную в русле комплексного исследования концепта «хлеб» в русской языковой картине мира в рамках концептологического подхода В.В. Колесова [6: 25]. В ней прослеживается развитие «хлеба» во времени.

Появившись как общеславянская лексема со значением *'жертвенный хлеб'*; *'хлеб, сохраняющий форму, сделанный из специального (кислого) теста'*, потом постепенно приобретал новые содержательные формы и значения: *'пропитание', 'продовольствие'; 'печеный хлеб, пища'* (XI век); *'зерновой хлеб'*, *'просвира'* (XII век); *'хлеб на корню'*, *'кушанье, угощение'* (XV век); *'заработок, средства к существованию'* (XVI век).

Что касается семантического анализа, отмечается, что производные слова с корнем *хлеб* образуют несколько семантических парадигм, актуализирующих различные значения концепта «хлеб». *Хлеб-соль – хлебосольный-хлебосольство,* передает важные составляющие концепта *'пища'* и *'угощение'*. *Хлебосольство* обозначает глубоко национальное свойство русского народа и передает символическое значение концепта.

Также выделяется еще один ряд слов: *нахлебник – нахлебнический – нахлебничать – нахлебничество*. Лексемы передают значение *'жить за чужой счет'* и актуализируют одно из наиболее важных значений концепта «хлеб»: *'средства к существованию'*.

Работа Л.С. Зинковской выполнена в русле лексико-семантического анализа [5: 12]. В своем труде «Репрезентация концепта хлеб в народно-разговорной речи XIX–XXI вв.» Л.С. Зинковская приходит к выводу, что в формировании семантической группы *утварь*, используемая для приготовления хлеба, принимает участие лексика севернорусского, южнорусского происхождения (квашня – дежа), а также других славянских языков (чиринъ), что связано с историей заселения исследуемого региона. Каждому этапу выпечки хлеба соответствует специальная посуда: для приготовления *опары, квашни (квашня, квашонка, квашоночка, квашница, заквашёнка*), для выскребания квашни (*квашенник, квашенный нож*), для посадки хлебов в печь (*хлебная лопата*).

Так же концепт «хлеб» реализуется посредством лексико-семантического поля *хлебобулочные изделия*, которое формируют лексико-семантические группы: *пироги и выпечка, состоящая из подгрупп шаньга, сковородное, хворост*. В каждой лексико-семантической группе содержатся единицы, известные всем западносибирским говорам (*шаньга, курник, розанцы, стружки*), а также фиксируемые только в говорах Среднего Прииртышья (*розочки, ризцы, драшки*), которые репрезентируют уникальность диалектной концептосферы. В исследуемых говорах бытует лексема *курник* и однокорневые образования *куринка, куренёк, акурник, курень* для обозначения *'пирога с начинкой'*, на севере области в качестве начинки выступают сало, мясо, капуста, на юге – курица. В говорах курник сохраняет свое обрядовое значение (Ежели свадьба курник стряпают).

Л.Х. Самситова в своей работе «Культурные концепты в башкирской языковой картине мира» останавливается и на концепте «икмәк/хлеб» [7:

105]. Делая акцент на том, что концепт «хлеб» несет в себе не только смысл естественного жизнеобеспечения, но и символ духовного образа жизни башкирского народа, Л.Х. Самситова излагает понятия данного концепта: 1) продукт; 2) родовое понятие для зерна; 3) средство жизнеобеспечения; 4) духовная пища. Та кже приводятся лексемы, через которые репрезентируется концепт «икмәк»: *он* (мука), *ашлык* (зерно), *иген* (хлеб, зерно). Делается акцент на том, что башкиры испокон веков поклонялись хлебу, и что у них наблюдается бережное отношение к хлебу.

Если говорить о работах, в которых концепт «хлеб» рассматривался и сравнивался в языковом сознании представителей разных культур, то можно выделить статью Е.В. Гачма, где концепт «хлеб / bread» рассматривается в языковом сознании представителей русской, английской и американской лингвокультурных общностей [4: 93].

Исходя из того, что для анализа концептосфер различных языков целесообразным представляется обращение к ассоциативному эксперименту. В данной работе в целях научного исследования был проведен ассоциативный эксперимент с регистрацией цепи ответов, в котором приняли участие русские, английские и американские студенты в возрасте от 20 до 28 лет (в каждой группе по 50 человек). Испытуемым предлагалось реагировать на слово-стимул «хлеб / bread» таким количеством ответов, которое они успеют воспроизвести за 1 минуту. В данном эксперименте у русских студентов самой частотной ассоциацией был фразеологизм – *хлеб всему голова* (12), у англичан и американцев – *масло* (20) и *вода* (15) соответственно.

Концепт «хлеб» является более значимым для носителей русской культуры, в их языковом сознании закрепилось отношение к хлебу как к чему-то главенствующему, первостепенному, основополагающему. С хлебом связываются представления о жизни, труде, гостеприимстве (*хлеб-соль*). В представлении русских хлеб, прежде всего, *черный* (у англичан и американцев – *белый и французский*), а потом уже *ржаной и белый*.

Реакция «еда» явилась второй по частоте у русских (8), англичан (15) и третьей у американцев (7). Так же у английских и американских студентов «хлеб» (bread) ассоциируется *с сырьем*, из которого он производится. В их представлении хлеб также связан *с деньгами* (англичане – 3 реакции, американцы – 5).

Что касается татарской языковой картины мира, изучена тема “пища / еда” Ю.А. Ахметзяновым [1: 79], [2: 464], Ф.С. Баязитовой [3: 480]. Но тщательного исследования концепта “хлеб”, к сожалению, не наблюдается.

Рассмотрев, изученность данного концепта у представителей других культур, можно прийти к выводу о том, что созрела необходимость исследования концепта «хлеб / икмәк» в татарской языковой картине мира.

Литература

1. Әхмәтҗанов Ю.Ә. Икмәк кадере. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1978. – 79 б.

2. Әхмәтҗанов Ю.Ә. Татар халык ашлары. – Казан: Раннур, 1999. – 464 б.

3. Баязитова Ф.С. Аш-су һәм халык традицияләре лексикасы / Ф.С. Баязитова. – Казан: “Дом печати” нәшрияты, 2007. – 480 б.

4. Гачма Е.В. Концепт «хлеб / bread» в языковом сознании представителей русской, английской и американской лингвокультурных общностей // Общество: философия, история, культура. – 2012. – №2. – С. 91–94.

5. Зинковская Л.С. Репрезентация концепта ХЛЕБ в народно-разговорной речи XIX - XXI вв.: автореф. дис. … канд. филол. наук. – Омск, 2006. – 26 с.

6. Котельникова А.С. Концепт «Хлеб» в русской языковой картине мира: дис. … канд. филол. наук. – Санкт-Петербург, 2016. – 100 с.

7. Самситова Л.Х. Культурные концепты и их реализация в сказочном тексте (на материале башкирских народных сказок о животных) // Вопросы когнитивной лингвистики. –2011. – №4. – С. 103–110.

«ВАТАНЫМ ТАТАРСТАН» ГАЗЕТАСЫНДА СӘЛАМӘТЛЕК ТЕМАСЫНА БАГЫШЛАНГАН МӘКАЛӘЛӘРНЕҢ ҮЗЕНЧӘЛЕГЕ

Закирова Ә., КФУ, I курс магистранты

Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Р.К. Сәгъдиева

Хәзерге җәмгыятьтә сәламәтлекне саклау мәсьәләсе мөһим проблемага әйләнеп бара. “Сәламәтлек – иң зур байлык”, диләр. Сәламәтлек – кеше бәхетенең нигезе. Исәнлек булганда гына кеше үзенең максатларына ирешә, тирә-юньне танып белә, җәмгать тормышында актив катнаша, хезмәттән, физик күнегүләрдән, күңел ачулардан ямь таба. Сәламәт булырга теләү – һәр кешенең табигый омтылышы.

Үсеп килүче яшь буынның да сәламәтлеген саклау һәм ныгыту һәр шәхес өчен, тулаем җәмгыять өчен зур әһәмияткә ия. Шуның өчен вакытлы матбугат битләрендә сәламәтлек темасына караган язмаларның, рубликаларның саны елдан-ел арта. Әлеге язмалар укучыларда кызыксыну уята, сәламәтлекләре турында уйланырга мәҗбүр итә.

Фәнни эшебезнең төп максаты – вакытлы матбугатта сәламәтлек темасына багышланган мәкаләләрнең атамаларына күзәтү ясау. Фактик материал “Ватаным Татарстан” газетасыннан тупланды. Әлеге газетада сәламәтлеккә багышланган кушымта эшләп килә, язмалар аерым рубрика итеп урнаштырыла.

Язманың исеме – аның иң мөһим күрсәткече. Ул мәкаләгә алып кереп китәргә, аны ачып бирергә тиеш. Мәкалә исемендә авторның ни турында язганы, мәкаләнең эчтәлеге чагылыш таба. “Ватаным Татарстан” газетасының сәламәтлек кушымтасында урнашкан мәкаләләрнең атамалары кешеләрнең организм һәм саулык турында күзаллауларын киңәйтүгә, дөрес туклану белән сәламәтлекләренең ныклы бәйләнештә булуын аңларга булышу, иҗади күзаллауларын үстерүгә нигезләнгән. Мәсәлән: *“Холестерин төерчекләреннән ничек котылырга?”, Алма инфарктан саклый”, “Суган-сарымсак кына булышмый”* һ.б. язмалар.

Әйтү максаты ягыннан җөмлә төрләренә игътибар итсәк, язмаларда күбрәк сорау җөмләләр өстенлек ала: “*Статиннар: файдасы күбрәкме, зыянымы?”, “Бәйрәм табыныннан туп-туры хастаханәгә юлыкмас өчен нишләргә?”, “Һава торышының тискәре тәэсиреннән ничек котылырга?!”, “Даруның файдасы тисен өчен, кайчан, ничек эчәргә”* һ.б.

“Ватаным Татарстан” газетасында мәкалә исемнәре структур яктан 2 төрле тәкъдим ителә: гади җөмләләр һәм кушма җөмләләр ярдәмендә. Гади җөмләгә мисаллар: *“Гөмбәле җәй саташтыра”, “Имән себеркесе сөякләрне ныгыта”, “Белгечләр кавынны кемнәргә ашарга ярамаганлыгын әйтте”, “Чәч буявы яман шеш үсешенә йогынты ясый”* һ.б. Кушма җөмләгә мисаллар: *“Кабак – һәр чирдән дәва, куллана белергә генә кирәк”, “Муенга җил бәрсә, нишләргә?”, “Яшьләр белә, картлар шикләнә”, “Грипптан прививка ясатуның файдасы бар: беребез дә авырмый”* һ.б.

Мәкаләләрнең язылу стилен, тел-сурәтләү чараларын, җөмлә төзелешләрен тикшерү өчен, аерым бер язмага күзәтү ясыйк. “*Кыш көне тән тиресен ничек сакларга?”* дигән мәкаләдә косметолог киңәшләре урын алган (30 нчы ноябрь, 2019 нчы ел).

Язмада күбрәк хикәя җөмләләр. Алар косметолог киңәшен гәҗит укучысына җиткерә, чынбарлыкта булган күренешләр, әйберләр турында хәбәр итәләр. Автор тарафыннан сорау һәм тойгылы җөмләләр бик аз кулланылган: сорау җөмлә – бер, тойгылы җөмлә – ике тапкыр. Әлеге күренеш язманың темасына һәм жанрына туры килә, чөнки мәкалә сорау-җавап, интервью форматында түгел һәм эмоциональлеккә корылмаган.

Җөмләдә сүзләрнең гомумхалык телендә тарихи урнашып киткән гадәти тәртибе була һәм ул – сүзләрнең туры тәртибе дип атала. Сүзләр гадәти тәртиптә урнашканда, ия хәбәрдән алда килә. Мәкаләдә кире сүз тәртибенә мисаллар шактый: *“Дымга сусаган чәч төпләренә су сипкәндәй булыр ул”, “Кышкы салкында да иң беренчеләрдән булып корый, ярыла алар”.*

Җөмләләрдә кабатланулар еш күренә. Әлеге күренеш авторның сөйләм байлыгы сай, контекстуаль синонимнар кулланылмавы турында хәбәр итә. *“Бит тиресе <u>майлы</u> булган кешеләр дә <u>майлы</u> кремнар кулланудан курыкмасын! Кыш көне теләсә кайсы бит тиресе шактый гына <u>майлылыгын</u> югалта”.*

Әлеге абзацтагы җөмләләр бер-берсенә чылбырлы бәйләнеш юлы белән бәйләнгән. “Бит” сүзе һәр җөмләдә кабатлана һәм сөйләмдә фикернең эзлекле хәрәкәтен, үсешен чагылдыра.*“Аны юынганнан соң бераз дымлы бит тиресенә сөртү хәерле. Болай эшләгәндә, бит тиресендә өстәмә дымлылык пәйда булачак. Кремны сөрткәндә, битегезне җиңелчә генә чәбәкләп тә алыгыз. Бит кремын урамга чыгарга ким дигәндә 40 минут кала сөртергә кирәген күпләр беләдер инде. Артык җылы бүлмәдә утырганда, бит тиресе корымасын өчен, пульверизатордан су сиптереп алу да комачауламас”.*

Лексик кабатлау ярдәмендә төзелгән җөмләләр фәнни-публицистик стильдә күп кулланыла. Шуның өчен әлеге алым язма стильгә туры килә.

Язманың йомгак өлеше гади сөйләм төренә мисал булып тора: кыска җөмләләрдән гыйбәрәт, “алмаш-тилмәш”, “шундук”сүзләре кулланылган. Китерелгән абзац тулаем әдәби тел нормасына туры килми дип фикер йөртергә мөмкин. “*Көн саен чәч юып булмый бит. Күптән түгел җаен таптым мин моның. Бик яхшы рецептка юлыктым. Ике төрле катнашманы алмаш-тилмәш кулланам. Файдасын шундук сиздем”.*

Әдәбият

1. Ватаным Татарстан. Кыш көне тән тиресен ничек сакларга? [Электронный ресурс]. URL: https://vatantat.ru/2019/11/kysh-k%D3%A9ne-t%D3%99n-tirese-nichek-saklarga-kosmetolog-ki%D2%A3%D3%99she/ (мөрәҗәгать итү вакыты: 15.01.2019).

2. Мирзаһитов Р.Х., Сәгъдиева Р.К. Хәзерге татар теле: Синтаксис. Лекцияләрнең тулы конспекты. – Казан: Казан федераль университеты, 2013. – 288 б.

ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕКЛЮЧЕНИЯ КОДА ПРИ ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ (татар и русских)

Зарипова З.Х., КФУ, студент V курса

Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. А.Х. Ашрапова

При обучении английскому языку больше трудности возникают с говорением и грамматикой английского языка. Одним из главных причин в этом – влияние родного языка. Каждый язык имеет свои особенности, и правило, присущее для одного языка, может быть не подходящим для другого. Это объясняется с несовпадением грамматических систем иностранного и родного языков обучающегося в целом. В грамматике иностранного языка есть феномены, которые в родном языке отсутствуют.

На начальном этапе обучения английскому языку учащиеся часто переходят в родной язык. Эти переходы в лингвистике мы называем кодовые переключения. Это процесс попеременного использования единиц двух языков на естественных границах высказывания. Переключения кода обусловлены рядом причин: либо ребенок не знает перевод какого-нибудь слова или же забывает, либо не знает грамматику. Кодовым переключением может быть любая часть речи, но больше всего встречается имя существительное и имя прилагательное. Переключение кода происходит на естественном потоке речи: это может быть и в начале, и в конце фразы.

Для детей характерно наличие некоего языкового опыта, так как учащиеся, как правило, используют навыки родного языка в рамках явлений иностранного. С одной стороны, уже имеющийся языковой опыт является хорошей основой для изучения второго языка, так как это выступает как комплекс дополнительных временных связей, обогащающих личный опыт учащихся. Данный языковой опыт создает хорошие условия для изучения иностранного языка. Но с другой стороны эти условия должны быть

управляемыми. Имеющийся языковой опыт следует правильно использовать и направлять в положительную сторону, иначе он может оказать негативное влияние, которое может сказаться и на чтении, и на произношении. Поэтому учет специфики русского или татарского языка имеет важное значение в обучении иностранному языку. Так, например, при изучении английского языка возникает интерференция, иначе говоря, перенос навыков из родного языка на изучаемый.

Проблема переключения года при обучении языку всегда остается спорным вопросом. Некоторые будут утверждать, что иностранный язык нужно изучать без учета родного языка, так как это позволит обучающимся вникать в атмосферу изучаемого языка, что ведет за собой активизацию коммуникативной компетенции. Другие же, наоборот, уверены, что постоянное сопоставление двух языков позволяет обучать учащихся более экономно и эффективно, ведь та или иная путь помогает учащимся легко понять материал. Для того, чтобы английский язык действительно стал средством общения, учитель с каждым годом должен стремиться создать одноязычную среду на занятии, т.е. свести использование родного языка к минимуму.

Употребление родного языка на начальном этапе обучения является больше хорошим знаком. Ведь ребенок начинает говорить, так у него развивается коммуникативный навык. На начальном этапе обучения у ребенка маленький словарный запас. Он не может оформить полноценное английское предложение, поэтому он использует только те слова, которые уже укладывались в его голове.

Рассмотрим несколько примеров у русскоговорящих детей:

Ребенок говорит: *«А моя name Маша»* вместо «My name is Masha». На примере видно, что ребенок в своей речи употребляет помимо слов английского языка и русские. Это естественный закономерный этап. Это означает, что у обучаемого еще не сформировалась структура данного предложения.

«I not watch TV in the afternoon» вместо «I don't watch TV in the afternoon». Здесь ребенок переводит предложение с русского языка «Я не смотрю телевизор днем».

«What you want for your birthday?» вместо «What do you want for your birthday?» В этом вопросе обучаемый упускает вспомогательный глагол. Это объясняется тем, что в русском языке нет такого вспомогательного глагола. Ребенок составляет английское предложение дословно с русского языка.

Рассмотрим несколько примеров у татароязычных детей:

«Let's go theaterга» вместо «Let's go to the theater». Здесь мы видим, что ученик забыл предлог to, поэтому он использовал родной, в этом случае татарский язык для объяснения своего намерения. Но не только предлог, он также не употребляет артикль. Неправильное использование артиклей или не употребление их – это типичная ошибка у изучающих иностранного языка.

«It yellow» вместо «It is yellow». Ученик не употребляет форму 3-го лица, так как в татарском языке это предложение состоит только из 2 слов «Ул – сары». Ребенок не хочет понять, зачем нужно употреблять еще одно слово.

«I two cats have» вместо «I have two cats». В данном предложении ребенок допустил ошибку в построении предложения. Он переводил дословно с татарского языка «Минем 2 песием бар», поэтому слово «have» использовал в конце предложения.

На начальном этапе обучения использование в речи родного языка допустимо, так как у ребенка нет необходимого словарного запаса. Ребенок может использовать свой родной язык до того момента, как у него будет базовый запас слов.

Следовательно, с целью повышения эффективности обучения английскому языку необходимо: учитывать влияние родного языка на изучаемый, проводить систематическую работу по учету особенностей родного (русского и татарского) языка в целях преодоления кодовых переключений. При понимании причин использования родного языка, можно избавиться от них. В этом случае все зависит от учителя.

Таким образом, кодовые переключения на начальном этапе обучения английскому языку возможны, так как на начальном этапе полностью исключить использование родного языка невозможно.

ТАТАР ТЕЛЕ ДӘРЕСЛӘРЕНДӘ АУДИОВИЗУАЛЬ ЧАРАЛАР

Зәйнетдинова Р., КФУ, V курс студенты
Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Ф.Р. Сибгаева

Дәрестә кулланыла торган иң отышлы заманча технологияләрнең берсе электрон дәреслекләр һәм ярдәмлекләр. Аларны компьютер һәм видеопроектор ярдәмендә эшләп, укучыларга зур күләмдә мәгълүмат бирергә мөмкин, бүгенгесе көндә CD-дискларга яздырылган электрон белешмәләр, “Татар телле заман”, “Мин татарча сөйләшәм” һ.б. компакт-дисклардан файдалану мөмкин. Шулар арасыннан “Сәләт” фонды чыгарган TATAR TELLE ZAMAN электрон дәреслекне аерып әйтергә була. Анда 50 темага 2000 сүз, 2500 рәсем, фотографияләр, 3 төрле дәрәҗәдәге күнегүләр, диалоглар, уеннар тупланган. Татар телен рус телле балаларга укытуда, укучыларның эшчәнлеген активлаштыруда бу чыганаклар укытучылар өчен зур хәзинә. Шулай ук без дәресләрдә Хайдарова Р.З. Галиева Н.Г җитәкчелегендә чыккан “Күңелле татар теле” электрон дәреслекләрен, кушымталарны бик уңышлы кулланабыз. Әлеге дәреслекләр һәм ярдәмлекләрдәге материаллар укучыда тел өйрәнүгә кызыксыну тудыра. Аларның зәвыклы бизәлеше, биремнәр һәм текстларның сәнгатьчә бизәлеше, бизәлештә төсләрне урынлы куллану, тәкъдим ителгән текстларның һәм өзекләрнең балалар өчен кызыклы булуы, яшь үзенчәлекләренә туры килүе, биремнәр һәм сорауларның

укучы башкарып чыга алырлык катлаулылыкта булуы, аудирование өлешләре булу бик тә яхшы.

Татар теле дәресләрендә дә аудиовизуал чараларны кулланунын өстенлеге бәхәссез. Барыннан да элек, әлеге технология – шәхескә юнәлтелгән, ныклы һәм вариатив булуы белән аерылып тора. Дәресләрдә аудиовизуаль чаралар кулланунын юллары һәм ысуллары күптөрле.

Аудиовизуаль чараларнын берсе буларак компьютер куллану татар теле һәм әдәбияты дәресләрендә күнекмәләр булдыру өчен күнегүләр күләме арта, катлаулылык ягыннан дифференсация барлыкка килә. Моннан тыш мәгълүмати компьютер технологияләрен куллану дәресләрдә унай эмоциональ фон һәм һәр укучы өчен уныш ситуациясе барлыкка китерә.

Хәзерге вакытта дәресләрдә мультимедиа чаралары еш кулланыла. Мультимедиа технологияләрен куллану яналыклар белән кызыксыну теләге уята. Беренчедән, укучыларнын белемнәре формалаштырыла, икенчедән, сөйләм һәм мультимедиа чаралары белән эшләү күнекмәләре барлыкка килә. Татар теле һәм әдәбияты дәресләрендә мультимедияле уен формасындагы күнегүләр телнен лексикасын, грамматикасын һәм структурасын җинелрәк үзләштерергә ярдәм итә. Татар теле һәм әдәбияты укытучыларына электрон уку-укыту ресурсларын, электрон кушымталарны файдалану, телне үстерү һәм саклау, дәрес укыту формаларын һәм ысулларын төрләндерү, дәрес эчтәлеклеген баерак һәм кызыклырак итү өчен зур ярдәмлек булып тора.

Татар теле һәм әдәбияты дәресләрендә аудиовизуаль чараларны кулланунын түбәндәге унай яклары бар: уку процессы эчтәлегенен индивидуальләшү, күләмле материалнын тиз үзләштерелүе; укучыларнын танып белү активлыгы үсү; укучыларнын психологик мөмкинлекләренен исәпкә алынуы һәм белемнәрнен объектив бәяләнелүе; укытучынын эш характеры үзгәрү.

Татар теле укытучыларына укыту-тәрбия процессында куллану өчен интернет белем чыганаклары да ярдәмгә килә: http://belem.ru/ сайты – татар телендә белем бирүче укытучылар өчен зур ярдәм. http://www.rusedu.ru/, http://metodisty.ru, http://nsportal.ru/ төрле презентацияләрне шул сайтлардан алырга була; http://www.openclass.ru/node/224468 сайтында кроссвордлар. http://ggulnaz.jimdo.com/, http://ras2203.narod.ru/ – татарча мультфильмнар, спектакльләр алырга мөмкин.

«АНА ТЕЛЕ» онлайн-мәктәбендә бирелгән күнегүләр дә укытучылар тарафыннан яратып кулланыла. “Ана теле” проекты 2013 елнын 1 гыйнварыннан эшләп килә. Әлеге проект ТР Президенты Р.Н.Миннеханов кушуы буенча Мәгариф һәм фән министрлыгы белән EF (Education First) компаниясе тарафыннан гамәлгә куелды. Анда берьюлы 10 000 кеше теркәлеп,

бер ел дәвамында татар телен тулаусез өйрәнә ала. Шушы вакыт эчендә башлангыч дәрәҗәдән югары дәрәҗәгә барып җитеп була. Онлайн-мәктәпнең төп максаты – татар телен шәхесара һәм мәдәниятара аралашу чарасы буларак өйрәтү, тел өйрәнүчеләрнең сөйләм осталыгын үстерү. Мәктәпкә теркәлгән һәр кеше көндәлек тормышта аңлашу-аралашу күнекмәләренә ия була, шулай ук татар дөньясы турында кызыклы мәгълүмат та ала.

Аудиовизуаль чараларның бер төре буларак мультимедиа чаралары белән эшләү дәрес формаларын төрләндерү мөмкинчелеге бирә һәм аны дәреснең төрле этапларында кулланырга була: проблемалы ситуация тудыру өчен; яңа материалны аңлату өчен; өй эшен тикшерү өчен; дәрес барышында белемнәрен тикшерү өчен.

Видео-аудио һәм текст материалын берләштерү теманы комплекслы ачарга, аны иҗади кабул итәргә, укучыларның активлыгын күтәрергә булыша. Дәресләрдә мәгълүмати-компьютер технологияләрнең төрле формаларын куллану, югарыда ассызыклап кителгәнчә, укучыларның белемнәрен тирәнәйтә, күззаллауларын үстерә. Предмет буенча өлгерешләрен арттыра. Мөстәкыйль эшләргә өйрәтә. Үз уңышларын күреп, сөенү, куану хисләрен тудыра. Әгәр укытучы үзе үзләштергән методлар, алымнар белән генә эшләсә, аның хезмәте бик чикләнгән булыр иде. Андый укытучы белем бирүдә югары нәтиҗәләргә ирешүдән генә туктап калмый, ә шәхес буларак та үсүдән туктый. Шулай итеп инновацион эшләү педагогның информацион культурасы үсүенең төп чыганагына әверелә.

Литература

1. Фәтхуллова К.С. Туган телләрне заманча укыту // Совершенствование методики обучения языкам: площадка обмена прогрессивной практикой: материалы III Международного научно-методического онлайн-семинара. – Казань: Изд. Каз. ун-та, 2019. – С. 442–445.

2. Фатхуллова К.С. Интерактивные средства обучения татарскому языку // И.А.Бодуэн де Куртенэ и мировая лингвистика. – Казань: Изд. Казан.унив., 2019. – С. 229–232.

ФОРМИРОВАНИЕ РЕЧЕВЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ НА ИНОСТРАННОМ ЯЗЫКЕ

Зиннурова Э., КФУ, студент V курса

Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. А.Х. Ашрапова

Формирование речевых компетенций на иностранном языке представляет собой обучение говорению как виду речевой деятельности. Содержанием говорения является выражение мыслей в устной форме. При говорении возникает сложная мыслительная деятельность с опорой на речевой слух, память, прогнозирование и внимание. В зависимости от степени участия мышления и памяти, говорение может обладать различной сложностью: от отдельных слов и коротких фраз, употребляющихся для выражения ответной реакции, до использования развернутых высказываний, выражающих самостоятельную идею. Самой совершенной речью считают речь инициативную [3: 45, 47].

Формирование речи обусловлено следующими этапами речевых действий:

1) планирование (мысленно строится скелет высказывания, отбирается нужная информация и отсеивается второстепенная);

2) формулировка текста (строится синтаксическая структура предложения, отбирается правильный лексический материал);

3) артикуляция текста (воспроизведение речи);

4) самоконтроль (производится моментный контроль правильности своего высказывания как грамматически, так и по смыслу, который выявляется после ответной реплики собеседника).

Эти этапы тесно взаимодействуют между собой, могут перекрывать друг друга и повторяться во время разговора. Каждый из этапов выполняет определенные функции, и при правильной организации способствует достижению коммуникативных целей говорящего. Результат говорения проявляется в ответной реакции слушающего и реализуется в его практической деятельности.

Для обучения говорению используются следующие технологии:

• **речевая ситуация** – создание реальной жизненной ситуации в пределах учебной аудитории (в магазине игрушек, экскурсия в Лондоне и т.п.);

• **технология когнитивного диссонанса** – создание неожиданной картины мира, противоречащая ожиданиям аудитории, вызов у аудитории широкого спектра реакций (обсуждение снимка черной дыры, обсуждение массового убийства дельфинов в Китае и т.п.);

• **технология информационного неравенства –** работа с недостающей информацией, которая восполняется путем обмена материала с другими участниками;

• **технология логического тупика** – столкновение мыслей с препятствием в форме аргументации, обсуждение вопросов, не имеющих ответа (переселение в другие планеты, построение пирамид Египта и т.п.).

Общеевропейская система определения уровней владения иностранным языком (CEFR) подразумевает осуществление речевой деятельности человека в различных сферах общения, которые там представлены как общественная, личная, образовательная и профессиональная. А формирование навыков говорения осуществляется через обучение следующим формам: монологу и диалогу.

Диалог – разговор двух лиц, высказывания которых образуют реплики диалога. Диалогическая речь считается успешной лишь тогда, когда реплики в совокупности формируют единое тематическое целое. Особенность диалога – его краткость, спонтанность и экспрессивность. Поэтому для обучения диалогической речи особо успешными методами являются методы, основанные на ролевой игре. К таким относятся: *сюжетно-ролевая игра; интервью; дискуссия; драматизация; дебаты; круглый стол.*

Монолог – выступление одного лица, обращенного к публике. Главная цель говорящего в монологе – воздействие на эмоции и чувства слушающих или информирование слушателей. Обучение монологу требует, прежде всего, овладение лексико-грамматическими структурами языка. Более того для корректного изложения своей мысли говорящий должен обладать правильной интонацией, уметь эмоционально окрашивать свою речь и использовать невербальные средства – все это в комбинации приведет к созданию единого смыслового текста.

Обучение монологической речи, как правило, начинают с овладения приемами описания. Объектами описания могут являться окружающие предметы (аудитория, квартира, город, портрет человека и т.п.). Следующим этапом развития навыков монологической речи является обучение повествованию и постепенно добавляется обучение говорящего рассуждать об актуальных темах и проблемах, исходя из собственного жизненного опыта. Поэтому при обучении монологу очень важно учитывать возрастные особенности обучающегося. Популярными методами обучения монологу являются: *приветственная речь*; *описание ситуации; описание картины; пересказ текста; ответ на вопросы по прочитанному тексту; выступление в форме доклада; характеристика* и т.п.

Международная система оценивания знаний CEFR предполагает оценку речевых умений по следующим критериям: *диапазон, точность, беглость, взаимодействие, связность*. Каждый критерий имеет свои дескрипторы на все шесть уровней владения языком. При обучении говорению необходимо с самого начального этапа обучения (A1) базироваться на данных критериях.

При этом важно применять нетрадиционные, новые методы обучения, способствующие развитию зоны ближайшего развития ребенка. К таким можно отнести следующие методы: *проектный метод, деловая игра, мозговой штурм, круглый стол, игровая методика и коммуникативный метод*.

Таким образом, говорение является важнейшим аспектом при изучении иностранного языка, позволяющий свободно осуществлять общение на изучаемом языке, поэтому формирование речевых навыков требует стабильной и тщательной работы, раскрывающие все аспекты и соответствующие всем критериям оценивания говорения.

Литература

1. Common European Framework of Reference for Languages Learning, Teaching, Assessment. – Strasbourg, 1986.

2. Пассов Е. И. Основы коммуникативного метода обучения иноязычному общению. – М., 1989.

3. Kainz F. Psychologie der Sprache / F. Kainz. – Bd. 3, Stuttgart, 1951.

ТАТАР ПАРЕМИЯЛӘРЕНЕҢ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИК ПОТЕНЦИАЛЫ

Ибраһимова А., КФУ, I курс магистранты
Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Ф.Х. Габдрахманова

Хәзерге вакытта глобализация и интеграция дөнья масштабында бара торган көчле процесслар буларак танылалар һәм, бер яктан, чит мәдәниятләргә, этнографик үзенчәлекләргә карата кызыксыну уянуга алшарт булып торсалар, икенче яктан, капма-каршы процесс – милли үзаң, милли үзенчәлекләрне саклп калу омтылышына сәбәп булып киләләр. Билгеле булганча, мәкальләр һәм әйтемнәр халыкның дөньяны күзаллавын, көнкүреш үзенчәлекләрен калку гәүдәләндерәләр, бүгенге көндә күп кенә паремиологлар мәкальләр – дөнья тел картинасының фргаментын тәшкил итәләр, дигән фикердә торалар. Әлеге эшебездә без, паремия дигәндә, “ситуацияләрнең яки реалияләр арасындагы мөнәсәбәтләрнең маркерлары булган ябык һәм тотрыклы фразалар”ны күздә тотабыз [1: 112]. Паремияләр рәтендә әлеге эштә без мәкаль һәм әйтемнәр, кайбер фразеологик берәмлекләрне тикшерәбез. Мәкаль дип, телдән-телгә күчеп йөрүче, халыкның зур тормыш тәҗрибәсен туплаган дидактик эчтәлекле, кыска һәм образлы сөйләмнәргә әйтәләр. Хәзерге телебездә актив кулланылган йөзләрчә мәкальләрнең VIII – X гасыр истәлеге булган бик борынгы төрки язма чыганакларда теркәлгән булуы аларның күп гасырлар элек тууын күрсәтә. Мәкаль кебек үк, әйтем дә тотрыклы текстка ия, сөйләмнең эмоциональ көчен арттыру өчен хезмәт итә. Мәкальләрдән аермалы буларак, әйтемнәрдә фәлсәфи-дидактик хөкем чыгару, нәсихәт-киңәш бирү функциясе дә юк. Фразеологик берәмлек дигәндә исә, чынбарлыктагы күренешләрне тәэсирле, сурәтле һәм сәнгатьле итеп чагылдыручы, семантик һәм синтаксик яктан таркалмый торган тотрыклы сүз тезмәсен күздә тотабыз. И. Горбань язуынча, “паремияләр, менталь репрезентациянең бер формасы буларак, үзендә кешенең үзен һәм чынбарлыкны кабул итүенең нәтиҗәсен туплый” [1: 174]. Шуңа күрә алар эшебез темасы контекстында гаҗәеп бай материал булып торалар. Паремияләрнең үзенчәлекләре шунда: алар укучыга (тыңлаучыга) үзенчәлекле тәэсир итәләр: алар яңа мәгълүмат бирә алалар, бәялиләр, эмоциональ һәм прагматик мөнәсәбәтне белдерәләр, ситуацияне тавирлап бирә алалар. Р.С. Аликаев һәм С.К. Башиева паремияләрнең бер төре булган фразеологик берәмлекләрне этноспецифик мәгълүматны тапшыручы берәмлекләр буларак тикшерәләр. М.Л. Ковшованың диссертацион хезмәтендә фразеологизмнар семантик һәм прагматик яктан тәфсиле өйрәнеләләр, хезмәтнең авторы мондый нәтиҗәгә килә: фразеологизмнарга тел мәгънәсе генә түгел, мәдәни коннотация дә хас. Мондый үзенчәлекләр татар галмнәре тарафыннан да

ассызыклана. Р.Р. Җамалетдинов әйтүенчә, “фразеологизмнар яралганда һәм тел системасында ныгып урнашканда ук, милли-мәдәни стереотиплар һәм эталоннар катнаша” [1: 123]. Тарихи яктан фразеологизмнар чынбарлыкны турыдан-туры чагылдырганнар. Фразеологизмның реаль прототибы әкренләп онытылган, югалган, сүзтезмәләрнең мәгънәсе үзгәргән, һәм алар билгеле бер типик ситуациянең тамгасы буларак кына сакланып калганнар. Мәсәлән, “*акчага чукынган*” фразеологик берәмлеге турында галимнәр түбәндәге мәгълүмат җиткерәләр: “XVII – XVIII йөзләрдә патша хөкүмәте чукынган татарга мул гына акча түли, чукынмаганның җир-суын тартып алып, чукынганга бирә, үзен солдат итә, лашман итә” [2: 238].

Нәтиҗә ясап, шуны ассызыклау әһәмиятле: паремияләр телдәге тамгаларның милли-мәдәни семантикасы, халкыбызның мәдәнияте, гореф-гадәтләре турында күбрәк мәгълүмат алырга мөмкинлек бирә, аларның эчке формасында милли-мәдәни коннотация ачык чагылыш таба. Болар барысы да лингвокультурологик юнәлештә язылган хезмәтләрнең паремияләргә (мәкальләргә, әйтемнәргә, клише, фразеологизмнарга) карата булган тирән кызыксынуын аңлата.

Әдәбият

1. Җамалетдинов Р.Р. Тел һәм мәдәният: татар лингвокультурологиясе нигезләре. – Казан: Мәгариф, 2006. – 351 б.

2. Сафиуллина Ф.С. Тел гыйлеменә кереш: Югары уку йорларының филология факультеты студентлары өчен дәреслек – Казан: ТаРих, 2001. – 383 б.

ӘДӘБИЯТ ДӘРЕСЛӘРЕНДӘ НӘЗАРИ ТӨШЕНЧӘЛӘРНЕ ӨЙРӘНҮ

Ибраһимова Д., КФУ, V курс студенты

Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Л.Ф. Җамалиева

Әдәбият белеме күп еллар дәвамында бик зур үзгәрешләр кичерә. Билгеле булганча, әлеге үзгәрешләр әдәбият укыту методикасында да үз эзен калдыралар. Мәктәптәге әдәбият курсы кысаларында өйрәнелә торган нәзари төшенчәләрне 4 блокка бүлеп карыйлар:

1. Тарихи-әдәби процесс белән бәйле булган нәзари төшенчәләр;
2. Әдәби әсәргә анализ ясау белән бәйле булган нәзари төшенчәләр;
3. Тедән һәм язма сөйләм үсеше белн бәйле булган төшенчәләр;
4. Этик, эстетик, философик һәм дини категорияләр.

Филолог, сәнгать тарихчысы Ф.И. Буслаев – рус теле һәм әдәбиятын укытуның методикасына фәнни нигез салучы. Методика фәненә карашлары аның «О преподавании отечественного языка» (1844) хезмәтендә урын тапкан. Әдәби әсәрне өйрәнү индукция методына нигезләнә: классик әдәби әсәр мөстәкыйль укыла һәм аңа филологик анализ ясала. «Филологик анализ, үз чиратында, теоретик төшенчәләрне

өйрәнүгә нигез була. Алар язмача күнегү башкарганда үзләштерелә (тәрҗемә, инша, реферат һ.б.)» [2: 29].

Нигездә, күп гасырлар дәвамында әдәбият дәресендә әдәби әсәрне идея-сәнгати яктан тикшерүгә өстенлек бирелә. Мисал өчен, В.И. Водовозов әдәби әсәрне өйрәнгәндә филологик анализны бөтенләй кире кага. Аның фикеренчә, әдәбиятны укучылар «реаль» күзалларга тиешләр, ягъни әдәби әсәргә реаль чынбарлыктан һәм анда чагылган чорның проблемаларыннан чыгып бәя бирелә. Ләкин теге яки бу әсәргә бәя биргәндә, «фәнни фикер формалаштырыр өчен укучы конкрет теоретик материал белән эш итә һәм тиешле нәзари төшенчәне куллана белергә тиеш» [1: 89].

XX гасырда әдәбиятны өйрәтү методикасы яңа дәвергә аяк баса, һәм күпмедер күләмдә нәзари төшенчәләрне өйрәтүгә дә игътибар юнәлтелә. «XX гасырның 20 нче елларында совет методикасында сорау методы, лаборатор метод, лаборатор һәм хезмәт методы терминнары киң таралыш ала» [3: 15].

Нигездә, алар бер үк мәгънәгә ия була һәм укучының сораулар ярдәмендә әдәби текст өстендә эшләүне күз алдында тота. Лаборатор методның төп кимчелеге язма характерда булуы. Ләкин әлеге метод белән укытканда, укыту процессыннан җанлы сөйләмне кысрыклап чыгара.

Бүген дәүләтебез тарафыннан телне укыту һәм яклау буенча законнар кабул ителгән. Ул законнарны тормышка ашыру максатыннан министрлык тарафыннан мәктәпләр өчен уку планнары эшләнгән һәм ул уку планнарында туган телләрне укыту дигән өлеш бар. Әдәби әсәрләрне уку гына балаларны эрудиция ягыннан үстерергә сәләтле түгел. Укучыларга, һичшиксез, әдәбият дәресләрендә фәнни белем дә бирелергә, аларда әдәбият теориясе буенча нигез белемнәр формалашырга тиеш.

Элегрәк укытучы яңа теманы бик матур итеп сөйли, ә укучы бары гади үзләштерүче ролен үти иде: бүген исә, укучы яңа теманы үзе эзләүче, тикшеренүче сыйфатында үзләштерергә тиеш дип карала. Хәзерге шартларда, мәгълүматның күләме тиз үскән вакытта, кирәген сайлап ала белергә, тәртипкә китерергә, кечкенә генә ачыш ясап куана белергә өйрәтү, юл күрсәтү – уку-укыту өчен авыр эш. Укучы теманы уйлап, фикерләп, эзләнеп аңлый икән, әлбәттә, аның белеме ныклырак, топлерәк була.

Мәктәптәге традицион, бер төрле үткәрелгән дәресләр арасында, гадәти булмаган дәресләр үткәрү укучыларның хәтерендә ныграк кала. Ялкыткыч эш төрләрен һәр дәрестә кат-кат башкаруга караганда кызыклы ачышлар булганы укучының күңеленә тәэсир итә, аң-белемен киңәйтә, иҗади эзләнүгә теләк тудыра. Шуңа да соңгы вакытта укучының белем сыйфатын күтәрүдә, иҗади сәләтләрен үстерүдә яңа технологияләрне өйрәнү һәм дәрестә куллану турында күп сөйләнелә, языла.

Шуңа күрә, заман таләпләре буенча, укучыларны булдырган кадәр максималь дәрәҗәдә дәрес материалы белән кызыксындыру һәм аларны үзләштерүне тәэмин итү максаты куела. Соңгы унъеллыкта җәмгыятебездә барган үзгәрешләр белем бирү системасын да читләтеп үтмәде. Укучыга булган мөнәсәбәт белән бергә, укытуның эчтәлеге дә үзгәрергә тиеш. Мәктәпләрдә, белем бирүнең традицион формалары белән беррәттән, укытуның сыйфатын сизелерлек дәрәҗәдә күтәрүче яңа (инновацион) технологияләр дә уңышлы файдаланыла. Укытучы яңадан яңа технологияләр, эш алымнары булдыру өстендә эш алып барырга тиеш була. Заманча технологияләрнең түбәндәге төрләрен күрсәтеп була: шәхескә юнәлтелгән технологияләр, уен технологиясе, проблемалы укыту, белем бирүнең компьютер технологияләре, интенсив белем бирү технологиясе.

Шулай ук дәресләрдә Интернет ресурсларны куллану гаять зур мөмкинлекләр бирә. Интернет челтәре укучыга һәм укытучыга кирәкле мәгълүматны җир шарының төрле ноктасыннан эзләп табу шартларын тудыра.

Белем бирүдә заманча технологияләрне куллану ул – әхлаклы кеше тәрбияләү, педагогик технологияләр булдыруда фәннең роле арту, өйрәнгәнне тормышта куллана белү һәм башкалар. Инновацион технология буенча татар әдәбиятына өйрәтү – уку-укыту процессын яңача оештыруны аңлата. Бу вакытта укыту процессы төп нәтиҗәгә – укучының актив коммуникатив эшчәнлеккә омтылуын алдан сизүгә, баланың хисси һәм интелектуаль мөмкинлекләрен файдаланып аралашуга юнәлтелә.

Әдәбият

1. Закирҗанов Ә.М. Мәктәптә татар әдәбиятын укыту мәсьәләләре: Укытучылар өчен методик кулланма. – Казан: Мастер Лайн, 1997.
2. Кохановa В.А. Технологии и теория обучения литературе: учеб. пособие / под.ред В.А. Кохановой. – М: ФЛИНТА: Наука, 2011. – С.11–32.
3. Романичева Е.С., Сосновская И.В. Введение в методику обучения литературе: учеб. пособие. – М.: ФЛИНТА: Наука, 2012. – С.14–34.

РАБИТ БАТУЛЛА ИҖАТЫНДА ТУКАЙ ОБРАЗЫ

Ибраһимова Р., Яр Чаллы педагогия көллияте, IV курс студенты
Фән. җит. – филол. фән. канд. Р.Ә. Минһаҗева

Яшәеше һәм иҗаты белән үз халкының тарихында «игү ат» калдырган шәхесләр бар. Халкыбызның күпкырлы шәхесе Габдулла Тукайның тормыш сәхифәләре, иҗат мирасы – төрки халыкларның уртак хәзинәсе, горурлыгы. Әдәбиятның барлык жанрларында да диярлек каләмен тибрәткән Г. Тукай халык күңелен иң әүвәл милләтпәрвәрлеге, азатлыкка омтылышы, халык идеалларын чагылдыруы белән яулый.

Халык мәнфәгатьләрен яклаган Тукай образы әдәбиятта үзәк темаларның берсе булып кала бирә. Билгеле, чорның иҗтимагый-сәяси вәзгыятенә, әдәби барышына бәйле рәвештә, һәр каләм иясе Тукай шәхесен ачуга үзенчә якын килә.

Бүгенге көндә Габдулла Тукай иҗатын һәрьяклап өйрәнүче замандашыбыз − Рабит Батулла. Аның Г.Тукайга багышланган беренче күләмле әсәре – «Кылдан нечкә, кылычтан үткен» (1995) кыйссасы. Соңрак ул аңа нигезләнеп «Сират күпере» драмасын иҗат итә, ә инде XXI гасырга чыккач, «Күк капусы ачылганда могҗиза», «Зәйтүнәкәй» пьесаларын, «Тукай − Апуш» повестьларын яза.

«Кылдан нечкә, кылычтан үткен» [2] повестенда автор Г.Тукай тормышының соңгы көннәрен яктырта. Повестьта Г.Тукай образы дуслары Ф.Әмирхан, Х.Ямашев, С.Рәмиев һ.б; хатын-кызлардан Зәйтүнә туташ һәм Гәүһәршад ханымнарга мөнәсәбәттә; Шәүлә кебек дошманнарына каршы көрәштә ачыла төшә. Әсәрнең беренче битләреннән үк без Тукайның якын дуслары белән танышабыз. Габдуллаҗанның хәлен белергә беренчеләрдән булып килгән дусты − Хөсәен Ямаш. Ул да «революция» дип янып йөрүче, татар халкы өчен ихластан кайгыручы ил каһарманы. Полиция тарафыннан эзәрлекләнсә дә, беренчеләрдән булып авыру дусты Тукайның хәлен белергә килгән.

Тукайның янәшәсендә генә яшәүче дусты − Фатих Әмирхан. Ул шагыйрьнең кайгысын да, шатлыгын да уртаклашучы, аның киләсе көненә үзенчә көч бирүче. Соңрак, без Тукайның сагышлы Бикчура һәм серле Сәгыйть Рәми исемле дуслары белән танышабыз. Аларның барысын да Габдуллаҗанның авыру хәбәре Болгар кунакханәсенә дәшкән.

Югарыда әйтеп узган образ-персонажлар мөһим вазыйфа башкарып киләләр: шагыйрьнең милләт язмышында нинди роль уйнавын, аның дөньяга карашын гәүдәләндерергә булышалар. Тукайның алгы көннәренең санаулы һәм караңгы икәнен ишарәләп шом салучы – «ике башлы зур Каракош» образы. Каракош гадәттә Тукайның төшләрендә пәйда була.

Кешеләргә һөҗүм итүче ике башлы зур Каракош – инсаннарның иреген чикләүче буларак үлем белән янәшә куелган. Ул әсәрдә Тукайга берничә тапкыр янаячак. Шагыйрь: «Канатларын җәя каракош. Каплый дөньяны каракош», дип авыр сулап куйса, икенче бер тапкыр, ул үзенең терелә алмаслык авыру икәнен белгәнгә күрә, Зәйтүнәсенең мәхәббәтен кире кагарга мәҗбүр. Гомеренең үлем белән очлануын Тукайның төше аша да абайлап алабыз: анда, шагыйрь аландагы чәчәкләрне сөйгәненә җыеп, бүләк итәргә генә тели, каяндыр ике башлы каракош килеп чыгып, канатлары белән давыл чыгарып, сәйләннәрне коеп төшерә. Әйе, алдан күрүчәнлек, пәйгамбәрлек сәләте Тукайга сөйгәненең хисләрен кире кактыра, «мин сезне сөймим» дип ялганларга мәҗбүр итә. Бу ике гашыйкның өзгәләнүләрен, мәхәббәт газапларында януларын күрү укучыны тетрәндерергә мәҗбүр итә.

Тукайны әдип горур һәм туры сүзле итеп тасвирлый. Рабит Батулла Зәйтүнә туташ һәм бай хатыны Гәүһәршад ханым образлары ярдәмендә

Тукайны XX йөз башы хатын-кызларына мәгърифәт нуры чәчүче, милли үзаң хисләре бүләк итүче, рухи дөньяларын баетучы идеал каһарман икәнен күрсәтә. Тукай әлеге әсәрдә милләт өчен җан атучы гына итеп түгел, ә һәр кешегә хас мәхәббәт утында янган гашыйк буларак та сурәтләнә. Аның күңелен яулап алган, мәхәббәт шигырьләренең алиһәсе – ул Зәйтүнә туташ.

Аларның үзара серләшүләре, бер-берсенә булган хисләрне чәчәк аша аңлатулары алар арасында искиткеч олы һәм чиста мәхәббәт булуын раслый.

Повестьта Тукай дошманнарының иң хәйләкәре, иң куркынычы, мөгаен, Шәүләдер. Шагыйрьнең Шәүлә белән конфликты аерата калкулаштырып бирелгән. Вакыйгалар барышында Шәүлә образы, полиция шымчысына хас булганча, төрле образларга керә. Аның багучыга әверелеп, Тукайга мәхәббәт килүен юраганда, аны Тукайга теләктәшлек белдерүче дусты дип тә уйлап куясың. Әмма ул үз тозагына Тукайның дусларын бер-бер артлы эләктереп, юк итеп торучы, Тукай әймешли, «революцияне буучы палач» булып чыга. Шәүлә патша жандармериясенең астыртынлыгын, мәрхәмәтсезлеген, икейөзлелеген һәм акыл көчен гәүдәләндерә. Әмма әсәрдә Тукай Шәүләне үзенә илтифатлык күрсәтергә, хөрмәт белән карарга мәҗбүр итә. Тукай белән тартышыында ул рухи яктан җиңелә төшә һәм үзенең җиңелүен хәтта танырга мәҗбүр була. Шул сәбәпле, повесть финалында Тукайның физик үлеме рухи үлемсезлек, халык күңелендәге мәңгелелеге белән алышына.

Шулай итеп, Рабит Батулла Г. Тукайның соңгы көннәренә мөрәҗәгать итеп, тарихи һәм биографик фактларга нигезләнеп, сәнгати-эстетик яктан укучыга олугъ шәхес тормышының сәхифәләрен үзенчәлекле итеп тасвирлап бирә алган. Гомумән, Р. Батулла иҗат дәверендә Тукай темасына тугрылыклы булып кала. Әсәрдән әсәргә Тукай образын тирәнрәк һәм төрлерәк яктыртуга ирешә.

Әдәбият

1. Әхмәдуллин А.Г. Күңелләрне уятыр: Хәзерге татар драматургиясе: Монография. – Казан: Мәгариф, 2007. – 223 б.

2. Батулла Р. Кылдан нечкә, кылычтан үткен: Кыйсса. – Казан: Татар.кит. нәшр., 1996. – 143 б.

КАБАТЛАУЛЫ ФИГЫЛЬЛӘРНЕҢ ЭМОЦИОНАЛЬ-ЭКСПРЕССИВ МӘГЪНӘЛӘРЕ

Ибраһимова Э., КФУ, III курс студенты

Фән. җит. – филол. фән. докт., проф. Г.Р. Галиуллина

Хәзерге татар телендә эш-хәл үтәүнең төрле төсмерләрен тапшыруда редупликация юлы белән барлыкка килгән фигыльләр куллану отышлы алым булып тора. Редупликация – төп сүзне кабатлап әйтеп, грамматик мәгънә һәм сүз ясаудан гыйбарәт фономорфологик күренеш (мәс., кызыл-кызыл, бара-бара) [5: 139].

Фигыль формаларының кабатлануын башка аналитик сүзләрдән аерырга кирәк. Әгәр соңгылары ике төрле сүз кушылмасыннан алынган берәмлекләр булса, редупликация бер үк фигыль нигезенең кабатлануын үз эченә ала.

Кабатлаулы фигыльләр хәзерге татар телендә тарихи планда барлыкка килгән модельләр буенча башкарыла. Галимнәр күрсәткәнчә, татар телендә кабатлаулы фигыльләрнең түбәндәге төркемнәрен аерып чыгарырга мөмкин:

1. *-а, -ә, -ый, -и* кушымчаларына тәмамланган кабатлаулы фигыльләр (*бара-бара, укый-укый*);

2. *-ып, -еп, -п* кушымчаларына тәмамланган кабатлаулы фигыльләр (*сузып-сузып, сугып-сугып*);

3. затланышлы фигыльләрнең кабатлануы (*ага да ага*);

4. киләчәк заманның уңай һәм тискәре аспектында асиндетик чагыштыру (*ашар-ашамас*) [3: 55].

Фигыль формаларының кабатлануы эш-хәл үтәүнең характерын үзгәртә, аның дәрәҗәсен белдерә. А.Т. Кайдаров фикеренчә, «аларның ясалуы, барыннан да элек, фикернең төрле стилистик төсмерләрен тапшыру, сөйләмгә аерым экспрессивлык, эмоцияләр бирү, хәрәкәтнең интенсивлыгын чагылдыру, сыйфатны көчәйтү максатларында барлыкка килә» [4: 56]. Нигездә бу кабатлауның әһәмиятен билгеләү дөрес булса да, төгәл түгел, дип искәртә Ф.Ә. Ганиев. Аның фикеренчә, стилистик төсмерләр кабатлаулы фигыльләрдә икенчел, алар өчен иң мөһиме – эш-хәл үтәүнең характерын, аның озынлыгын, интенсивлыгын һ. б. чагылышын күрсәтү, һәм алар бары тик шуннан гына контекстка бәйле рәвештә теге яки бу стилистик буяуларга ия була алалар [2: 160-161].

Ф.Г. Галләмов фикеренчә, морфологик күренеш буларак, фигыльләр редупликациясе озынлыкны (*сөйләшә-сөйләшә* бару, *бара-бара* сөйләү), шулай ук кабатлануны (бала *егыла-егыла* егылмаска өйрәнер, *таеп-таеп* китү) белдерәләр. Синтаксик күренеш буларак фигыльләр редупликациясе *да/дә/та/тә* кисәкчәсе белән интенсивлыкны (бүрене *кыйнаган да кыйнаган*) һәм озынлыкны (*бардым да бардым, утырырга да утырырга*) белдерәләр, дип саный [1: 220].

Редупликация күренеше татар теленең төрле катламнарына киң таралыш тапкан. Без сөйләм теле үрнәкләре тупланган аудиоязмаларыбызны анализлап, сүзләр кабатланып килү очракларында күзәтелгән түбәндәге кабатлаулы фигыльләрнең эмоциональ-экспрессив үзенчәлекләрен аердык:

1. Кабатлаулы фигыль төркемнәренең берсе – *-а, -ә, -ый, -и* кушымчаларына тәмамланган кабатлаулы фигыльләр. Бу төр фигыльләр

татар сөйләм телендә төрле мәгънә белдереп киләләр. Шуларның киң таралыш тапканнарына тукталабыз:

а) дәвамлылыкны белдерү: *Берзаманны* ***тарта-тарта*** *яр кырыена кадәр китердем (сөйләм теленнән). Шул никах көнне яшьләр безнең әйткәннәрне* ***тыңлый-тыңлый*** *кич буе утырдылар, менә шулай булды ул (сөйләм теленнән).* Әлеге мисалларда ***тарта-тарта***, ***тыңлый-тыңлый*** кебек фигыльләр кабатланып килеп, эш-хәлнең, процессның бер тапкыр булу белән генә бетми-тукталмый торганлыкны, ягъни дәвамлылыкны белдерәләр.

ә) кабатлануны белдерү: *Шуннан аяк белән капшап, куллар белән, аяклар белән* ***тибә-тибә***, *бәрәңге, калган бәрәңге юк микән дип* ***карый-карый***, ***җыя-җыя***, *җыеп үзебезнең өйдәге мал-туарлар өчен, ни инде, ризык була алар өчен (сөйләм теленнән).* Мисалларда кабатлаулы фигыльләр бер үк эш-хәлнең, процессның кабатлануын, бер эшне нәкъ шул рәвештә икенче тапкыр яисә күпкә артык башкаруын күрсәтәләр.

2. Кабатлаулы фигыль төркемнәренең икенчесе – *-ып, -еп, -п* кушымчаларына тәмамланган кабатлаулы фигыльләр. Бу төр фигыльләр татар сөйләм телендә эшнең кабатланып килүен белдерәләр, мәсәлән, *Киенергә инде әниләр Казанга барып, шуннан инде саткан әйберләрне* ***җыеп-җыеп***, *алып кайтып үзләре дә, безгә дә шулай киендереп җөрделәр (сөйләм теленнән).* ***Эзләп-эзләп*** *булса да инде, әчкә үлгән балалар булмады безнең семьяда (сөйләм теленнән).* Бирелгән мисалларда редупликация юлы белән барлыкка килгән фигыльләр эш-хәлнең, процессның берничә кат эшләнүен күрсәтү өчен кулланылалар.

3. Редупликация юлы белән барлыкка килгән затланышлы фигыльләр дәвамлылык, даимилек яки кабатлануны белдерәләр: ***Катнаша-катнаша***, *бигрәк тә балалар һәм яшьләр инде (сөйләм теленнән). Ул вакытта күршеләр безгә* ***сөйләп тордылар-тордылар*** *да, үз өйләренә киткәннәр иделәр (сөйләм теленнән).* Әлеге мисалларда кабатлаулы фигыльләр озак дәверле процессның бер башкару белән чикләнмәвен, һәрвакыттагыча үзгәрешсез даими эшләнүен белдерәләр.

4. Киләчәк заманның уңай һәм тискәре аспектында асиндетик, ягъни теркәгечсез чагыштыру юлы белән барлыкка килгән кабатлаулар эш-хәл үтәүнең аз дәрәҗәсен күрсәтәләр: ***Ашар-ашамас*** *кешегә ризык әзерләү юк иде инде, ашаса гына шул (сөйләм теленнән). Алар инде* ***килер-килмәс*** *борын безгә сүз әйтми торганнар иде инде, әйтсәләр, каты түгел, төрттереп кенә (сөйләм теленнән).* Әлеге мисалларда ***ашар-ашамас***, ***килер-килмәс*** кебек фигыльләр кабатланып килеп, эш-хәлнең, процессның аз дәрәҗәдә үтәлүен чагылдыру өчен кулланылалар.

Шулай итеп, редупликация юлы белән барлыкка килгән фигыльләр эш-хәлгә, процесска теге яки бу эмоциональ төсмер бирү өчен дә,

эмоциональ-экспрессив лексика булдыру ысулы буларак та файдалана алалар. Кабатлаулы фигыльләр эш-хәл үтәүнең характерын, аның озынлыгын, кабатлануын, даимилеген, аз дәрәҗәдә үтәлүен һ. б. чагылышын күрсәтәләр. Алар төрле эмоциональ-экспрессив мәгънәләр белдереп, сөйләүченең эмоциональ һәм киеренке халәтенең күрсәткечләре булып, аның чынбарлыкка мөнәсәбәтен ачыклыйлар. Татар телендә әлеге борынгы күренеш озак еллар дәвамында өйрәнелеп килгән, әмма хәзерге татар теленең редупликация күренешенең төрләре һәм типлары алга таба тикшерүләрне таләп итә.

Әдәбият

1. Галлямов Ф.Г. Повторы и однородные члены предложения / Наука, образование, общество: Филологические науки. – 2016. – №1(7). – С. 216-223.
2. Ганиев Ф.А. Видовая характеристика глаголов татарского языка. – Казань: Татар. кн. изд–во, 1963. – 180 с.
3. Ганиев Ф.А. Вопросы морфологии татарского языка. – Казань, Татар. кн. изд-во, 1980. – 81 с.
4. Кайдаров А.Т. Парные слова в современном уйгурском языке. – Алма-Ата: Изд-во АН Каз. ССР, 1958. – 168 с.
5. Русско-татарский толковый словарь лингвистических терминов. – Казань: ИЯЛИ, 2016. – 248 с.

БАШКОРТОСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ШАРАН РАЙОНЫ КҮГӘРЧЕН-БҮЛӘК АВЫЛЫ ТОПОНИМИКАСЫ

Исламгареева Г., М. Акмулла ис. БДПУ, II курс студенты
Фән. җит. – филол. фән. докт., проф. И.С. Насипов

Билгеле бер төбәкнең яисә торак пунктның ономастик берәмлекләрен өйрәнү зур әһәмияткә ия. Мондый тикшеренүнең нәтиҗәләре туган якның һәм аерым авылның тарихын торгызуда ярдәм итә. Мәсәлән, Шаран районы Таулар авылы янында “Тугыз кыз” дигән тау тишеге (мәгарә) бар. Бу төбәккә Акай явы килгәндә, анда тугыз кыз качып калган, дип сөйлиләр. Бу яу XVIII гасырның утыз бишенче елында булган.

Һәр авылның үз тарихы, үз атамалары бар. Халык авылның коечишмәсенә, елга-күленә, чокыр-басуларына, урман-болыннарына бик матур исемнәр биргән. Географик атамалар белән без балачактан ук очрашабыз. Туган йортыбыз урнашкан авыл, урам исемнәре, авылыбызның тирә-ягындагы тау, чокыр, басу, болын, елга, күл һәм башка географик объектларның атамалары кечкенәдән үк безне үзенә тартып тора.

Күгәрчен-Бүләк авылының якынча 350 елдан артык тарихы бар. Картлар сөйләвенчә, ул XVIII гасыр азакларында барлыкка килгән. Риваятьләрдән билгеле булганча, авылга нигез салучылар Пугачев явы башлангач, эзәрлекләүчеләрдән качып килгән Ык буендагы Чәкән тавы битендә яшәгән татарлар була. Алар, урман аша бау сузып бик озак барганнан соң, якты һәм ямьле акланга киолеп чыгалар. Бу акланда чишмә

агып ята, ә мәһабәт агачларның берсенә күгәрченнәр оялаган була. Борынгы ата-бабаларыбыз шушы урынны яратып, анда төпләнергә уйлый. Авылга нигез салгач, аңа исем үзеннән-үзе туа: “Бу авылны безгә күгәрченнәр бүләк итте”, – дип, алар авылны *Күгәрчен-Бүләк* дип айтыйлар [2: 98].

Аңлашыла ки, авылның барлыкка килү турында материаллар тарихи чыганкларда да тупланган [1]. Ләкин бу кечкенә хезмәттә без төрле чыганаклар нигезендә Күгәрчен-Бүләк авылының топонимнар системасын тасвирлауны максат итеп куйганлыктан, игътибарны җирле географик атамаларга юнәлтик.

Күгәрчен-Бүләк авылында күп санлы географик атамалар бар. Оронимнардан түбәндәгеләрне билгеләп була.

Күчем чокыр. Бу чокыр авылыбыздан ике чакрым ераклыкта урнашкан. Картлар сөйләвенчә, аның тарихы мондый. Бик борын заманда Заит авылында яшәүче кешеләр беренче тапкыр бу чокыр янына күченеп киләләр. Монда төзелешкә яраклы ташлар күп була. Ярлы халык аларны сатып, акча эшләргә уйлый. Шуңа да алар шушы кыядай текә һәм биек яр буенда төпләнеп калалар. Алар үзләренең авылына Күчем дип исем бирәләр. Ләкин кыш көннәрендә су алу монда бик кыен була. Хатын-кызларга биек кыядан төшеп, чишмәдән су алырга туры килә. Һәр төшкән саен алар: “Ник күчтек монда?” – дип сукрана торган булганнар. Озакламый кешеләр авылны ташлап китәргә мәҗбүр була. Авыл кырында төзелеш өчен алынган ташлардан чокыр гына кала. Картлар сөйләвечә, бу чокырның исеме барлыкка килү *күчем* сүзенә бәйле була.

Салкын чишмә чокыры. Ташлы һәм Күгәрчен-Бүләк авыллары арасында урнашкан зур чокырга шундый исем биргәннәр. Чөнки бу чокырның тәмамланган җирендә *Салкын чишмә* бәреп чыга.

Беренче сыза чокыры. Зирекле белән Күгәрчен-Бүләк авыллары арасында сай гына тип-тигез булып сузылып киткән уйсулык чокырлар булган. Аларга *Беренче сыда, Икенче сыда, Өченче сыда* дип исем биргәннәр. Бу исемнәр сызылып киткән уйсулык чокырлар тигез булганга бирелгән. Күгәрчен-Бүләк авылы халкы ***з*** авазын ***д*** (*d* – интердենталь тел-теш) авазы белән алыштырып сөйләшкән: *кыдыл бодау, Тәндилә кыдым* һ.б.).

Бохара чокыры. Бу зур чокыр урман эчендә урнашкан Бохара дигән авыл янында урнашкан. Атамасы шуңа бәйле.

Авылда гидронимнардан тик чишмә атамалары гына теркәлде, чөнки анда елгалар, күлләр юк.

Олы чишмә. Авыл уртасында урнашкан мул сулы, көчле чишмә. *Сәпәр чишмәсе.* Сәфәргалиев Камалетдиннарның бакчалары башында чыккан чишмә: *Сәпәр > Сәфәр > Сәфәргалиев. Салкын чишмә.* Авылдан читтәрәк, көтүлекләр янында, еракка сузылган чокырларның берсендә кечкенә генә бик саф һәм салкын сулы чишмә ага.

Авылда микротопонимик берәмлекләрдән басу атамалары да кызыклы.

Фатыйма кабере басуы. Бу урын Күчем авылы белән бәйле. Авыл таралып, кешеләре күчеп киткәч, монда тик зират кына торып кала. Еллар үтә, колхозчылар ул зиратны сөреп бетерәләр. Тиздән басу уртасында бердәнбер кабер кала. Ул Фатыйма исемле апаның кабере була. Балалары аның каберен калдыруны үтенеп сорыйлар. Алар каберне рәшәткәләр белән уратып алып, чәчәкләр һәм ак каен утырталар. Ел саен әниләренең каберенә килеп, аны карап китә торган булганнар. Хәзер ул балалар да дөньяда юк, ләкин халык Фатыйма каберен онытмый. Басу уртасында ак каенлы кабер һаман да тора. Аның истәлегенә басуны да Фатыйма кабере басуы дип йөртәләр.

Торна тавы басуы. Ул Күгәрчен-Бүләк һәм Ташлы авыллары арасында урнашкан. Элек бу торналар күпләп кайта торган урын булган.

Ялгыз нарат басуы. Күгәрчен-Бүләк һәм Түбән Ташлы авыллары арасындагы басу уртасында мең еллык тарихы булган бер язгыз нарат үсә.

Калмия басуы. Ул бик еракта - Ташлы авылы янында ук урнашкан. Атамасына “Колымага барган кебек ерак” мәгънәсе салынган.

Күгәрчен-Бүләк авылы өч яктан урманнар белән уратып алынган.

Фиткә урманы. Бу урман бик матур. Аның исеменең дә тирән тарихы бар. Картлар сөйләвенчә, элек Зирекле, Ташлы, Күгәрчен-Бүләк авыллары янындагы барлык урманнар бик бай барин Сафронов кулында була. Ул үзе Уфа шәһәрендә яши. Ә аның эшләрен монда күчере Федор алып бара. Ул бик эшчән, җитез, эше өчен җанын бирергә әзер кеше була. Намуслы эше өчен боярин Сафронов Күгәрчен-Бүләк авылы янындагы урманны Федорга бирергә була. Яңа хуҗа урман буенда үзенә зур йорт салдыра. Күп тә үтми, ул нык баеп, авыл халкыннан налог җыя башлый. Октябрь революциясеннән соң Федьканы “раскулачивать” итәләр. Урманнары халыкка кайтарыла. Өен сүтеп, Күгәрчен-Бүләк авылына күчереп, мәктәп итеп салалар.

Нәҗеле урманы. Авылының уң ягында урнашкан. Бу урман дәүләт карамагында булган. Урманны матрос (лесник) саклаган, халыкка агачны хөкүмәт вәкилләре рөхсәте кәгазе буенча гына биргән. Шуңа бәйле урман атамасы “надел” сүзеннән килеп чыккан дип фаразлана. Халык инде аны Нәҗеле урманы дип йөртә.

Паруж урманы. Бу урман уртасында элек *Красная горка* дигән урыс авылы булган. Совет союзы герое Леонид Цыбизов шушы авылда туып үскән. Ләкин урман ни өчен *Паруж урманы* дип аталуы билгеле түгел.

Бу мәкаләдә без тик Күгәрчен-Бүләк авылының микротопонимнарыннан тик өч төр (чокыр, чишмә, урман) атамаларын гына карап уздык. Ләкин авылның топонимик системасы болар белән генә чикләнми, әлбәттә. Аларның кайберләре үз әһәмиятен югалтса да, халык телендә һәм күңелендә һаман да яши, кыйммәтле тарихи ядкяр санала, яшь буынга авыл тарихын өйрәнү өчен

бик кирәкле чыганак булып тора. Ә иң мөһиме – алар буыннар бәйләнешен тәэмин итеп, ата-бабаларыбызның рухи мирасы булып яши.

Әдәбият

1. Асфандияров А.З. История сел и деревень Башкортостана и сопредельных территорий. – Уфа: Китап, 2009. – 744 с.

2. Башкортостан татарлары фольклоры: риваятьләр, легендалар, мифологик хикәятләр, сөйләкләр / төз., кереш мәкалә һәм искәрмәләр авторы И.К. Фазлетдинов. – Уфа: Китап, 2018. – 344 б.

3. Гәрәй Йосыф. Сүз асылы: Тел хикмәтләре. – Уфа: Мәгърифәт, 2001. – 186 б.

4. Камалов А.А. Башкирские географические термины и топонимия. – Уфа: Китап, 1997. – 384 с.

5. Камалов А.А., Шакуров Р.З. Словарь топонимов Республики Башкортостан. – Уфа: Китап, 2002. – 256 с.

ТАТАР ҺӘМ КАЗАХ ТЕЛЛӘРЕНДӘ СОМАТИЗМНАР

Исламова Л., КФУ, I курс магистранты

Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Г.Ф. Җамалетдинова

Тел мәдәниятнең әһәмиятле компонентларының берсе санала. Чөнки аерым кеше яисә билгеле бер җирлектә оешып яшәүче кешеләр төркеменең дөньяны, тирә-ягын кабул итүе, үзенчәлекле күзаллавы, мәдәнияте телдә чагылыш таба. Шул юнәлештә фәнни эзләнүләр барлыкка килү, дөнья процессларының үсү-үзгәрүе, фәндә тел һәм мәдәният мөнәсәбәтләрен өйрәнә торган махсус тармак – лингвокультурология оешуга этәргеч бирде. Әлеге фән гуманитар фәннәрнең мәдәният һәм тел чигендә тора һәм турыдан-туры өйрәнә [1: 37].

Телдә фразеологик берәмлекләрне кешенең фикерләү һәм күзаллау нәтиҗәсе буларак өйрәнү халыкның лингвомәдәни үзенчәлекләрен ачарга ярдәм итә. Шуңа бәйле рәвештә, кеше әгъзаларын белдерә торган лексик-тематик төркемне өйрәнү лексикологиядә мөһим урын алып тора.

Соматизмнар – кеше әгъзалары атамалары. Алар фразеологик берәмлекләрнең бер компоненты санала. Бу төркем сүзләрнең күпчелеге бөтен төрки телләр өчен дә уртак: күз, баш, кул, арка һ.б. Соматизмнардагы күпмәгънәлелек аларның борынгы лексик катлам икәнен күрсәтә. Бу төр сүзләр кеше сөйләменең әһәмиятле бер элементы. Шуңа бәйле, фразеологизмнар составында соматизмнар актив кулланыла [3: 14].

Д. Б. Рамазанованың «Татар телендә кешегә бәйләнешле лексика» хезмәте Татарстан Республикасы һәм Россиянең татарлар яшәгән өлкәләрендә үткәрелгән экспедицияләрдә тупланган материаллар нигезендә язылган. Бу китапта соматизмнар төрле яссылыкларда тикшерелә.

«Баш» соматизмы нәрсәнең дә булса очын, иң югары баштагы өлешен белдерә: «Баш бетү», «Башына җитү», «Башы күккә тию». Казах телендә бу сүз акыл һәм зиһенне формалаштыручы корал буларак яши: «Сау басыңа сақина тілеме» (Башыңа маҗаралар эзләмә) , «Басты қатыру» (Башны

катыру), «Басымен жауап бересіз» (Башың белән җавап бирерсең), «Бас жоқ, аяқ жоқ» (Ни башы ни ахыры юк), «Басынан сөз асырмау» (Җавап бирә белү).

«Йөз» соматизмы кешенең күңел матурлыгын, аның намусын чагылдыручы корал. «Йөзен фаш итү», «Йөз карасы китерү», «Йөз сыту» «Йөзгә кара китерү», «Жүзбе-жүз» (Йөзгә йөз). Татар теленнән аермалы буларак, «Жүзі сынық» фразеологизмы исә казах телендә «намуслы, яхшы» белән беррәттән «кәефсез, төшенкелектә» мәгънәсендә дә кулланыла.

«Маңгай» сүзен шулай ук «намус» белән бәйләп карыйлар: «Маңгай тире белән», «Маңгайга язылган», «Маңдайға жазған» (Маңгаена язылган). Мисаллардан күренгәнчә, ике тел өчен дә уртак фразеологик берәмлекләр шактый.

«Муен» (Мойын), «Иңсә» (Ийин), «Арка» (Арка) соматизмнары авырлыкларны күтәрү мәгънәсен җиткерәләр: «Муенына күрә камыты», «Муенында утыру», «Аркага арка терәп», «Арка сөяксез», «Иңгә - иң куеп», «Аркага пычак кадау», «Мойнына алу» (Гаепне үз өстеңә алу), «Мойнымен кәтеру» (Баш белән җавап бирү). «Мойнына ала коржын» (Хәер сорашу) фразеологизмын казах телендә генә таптык. Шулай ук «Мойнын бұру» казах телендә «Игътибарны җәлеп итү»не аңлатса, татар телендә «Нинди дә булса начар эш өчен җәза» мәгънәсендә кулланыла.

«Борын» – ис сизү органы. Фразеологик берәмлекләрдә «якынлык» мәгънәсен белдерә: «Борын астында гына». Кайбер очракта исә «мактану», «үзеңне башкалардан өстен кую»ны аңлата. Бу ике телдә дә шулай: «Борынын чөйгә элү», «Борын күтәрү», «Мұрнымды кесіп берейін» (Үз-үзенә ышану). «Мұрнына су жетпеу» (Буш вакыт булмау) фразеологик берәмлегенең эквиваленты татар телендә шулай ук очрамады.

«Күз» соматизмы дөньяны танып белү, тирә-юньдә ориентлашуда катнашучы корал буларак билгеле. Күзләр кешенең рухи матурлыгын, психологик халәтен, эмоцияләрен дә чагылдыра: «Күзне ачып йомганчы», «Күзе акаю», «Күз карасы кебек». Казах телендәге «Көзі ілігіп кету» (Күз салу), «Көз тиді» (Күз тию), «Көз тастау» (Күз салу), «Көз көрген» (Күз күргән), «Көз ілмеу» (Күз элмәү) кебек фразеологизмнар шул ук мәгънәдә татар телендә дә бар.

«Кул» сүзе турыдан-туры «корал», «эш башлау» мәгънәсен җиткерә: «Кулында ут уйната», «Кулыннан ычкындырмау», «Қол қағысты» (Килештек), «Кол артар адам» (Ышанычлы кеше), «Қол қою» (Эш башлау), «Қол тимеу» (Буш вакыт булмау), «Қолы аллдына сыймау» (Эшсезлек).

Билгеләп үткәнчә, фразеологизмнар халыкның милли аңын, аның характерын, яшәеш үзенчәлекләрен, дөньяга карашын чагылдыручы берәмлекләр. Соматизмнарның фразеологиядә кулланылыш үзенчәлекләрен өйрәнү ике халыкның үз-үзен, тән төзелешен ничек кабул итүен ачыкларга, алар арасындагы аермаларны билгеләргә ярдәм итә. Чөнки һәр халык дөньяны ничек күрә – шул рәвешле телдә чагылдыра. Соматик органнарга төрле

халыкларның универсаль функцияләре беркетелгән, бу шушы органнарны белдерүче лексемаларга билгеле бер символик мәгънә дә бирә.

Күзәтүләребезгә нәтиҗә ясап, шуны әйтә алабыз: «Баш» компоненты белән түбәндәге группаларда охшашлыклар бар: фикерләү эшчәнлеге, акыл эшчәнлеге, кешенең характеры, холкы, кешенең үз-үзен тотышы; «Кул» компоненты белән: хезмәт процессында кешенең осталыгына характеристика; эшне башкарып чыгу манерасы, актив эшкә физик каршылык; эшне башкаруга теләк булу-булмау; эшсезлек; «Күз» компоненты белән: күрү; күрүнең интенсивлыгы; кешенең күрү белән бәйле эшчәнлеге; эмоция; физик халәт; кешенең холкы, теләге.

Казах һәм татар телләре фразеологизмнарында соматизмнарның кулланылыш үзенчәлекләрен тикшерү түбәндәге фикергә китерде: бу ике тел, кардәш булу сәбәпле, соматик органнарның телдә бирелеше, образлары, дөньяви һәм мәдәни карашлары, фразеологик берәмлекләрнең төзелеше охшаш.

Әдәбият

1. Букулова М.Г. Соматическая фразеология как отражение национально-культурной специфики языкового сознания: Автореф. дисс. … канд. фил. наук. Алматы, 2007.
2. Кожахметова Х.К., Жасакова Р.Е. Казахско-русский фразеологический словарь. Алматы: Мектеп,1988 – 219 с.
3. Рамазанова Д.Б. Татар телендә кешегә бәйләнешле лексика. – Казан, 2013. – 364 б.
4. Сафиуллина Ф.С. Татарча-русча фразеологик сүзлек. – Казан: Мәгариф, 2001. – 335 б.

ГРАММАТИЧЕСКИЕ ПЕРЕВОДЧЕСКИЕ СООТВЕТСТВИЯ В ПЕРЕВОДАХ СТИХОТВОРЕНИЙ А. АХМАТОВОЙ НА ТУРЕЦКИЙ ЯЗЫК

Исхакова Г., КФУ, магистрант II курса
Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. З.Н. Кириллова

Поэтический перевод – это перевод поэтического текста, созданного на одном языке, с помощью поэтического текста на языке перевода [2: 11].

Методологическая основа исследования. Вопросами поэтического перевода задавались А.А. Потебня, Л.С. Бархударов, В.Н. Комиссаров, В.С. Виноградов. Проблемами перевода с русского на турецкий и наоборот активно занимаются Я. Тунч, И.А. Батанова, А.А. Евсеева и другие.

Поэзия начала XX века совпала с периодом борьбы женщин за равноправие. Поэтический голос женщины обрели в лице Анны Ахматовой, поэтому выбор пал на произведения именно этого великого автора и их переводы. Сегодня ее стихотворения переведены на многие языки мира. Атаол Бехрамоглу, Азер Яран, К.А. Мизиев – переводят ее турецкий язык, на которых мы подробно остановимся.

Тема актуальна, так как перевод ее произведений интересен и своеобразен с точки зрения грамматики и лексики. Сопоставление выразительных средств русского и турецкого языков и анализ приемов перевода способствуют приобретению и закреплению навыков перевода и помогает глубже проникнуть в особенности языка.

В рамках данной работы более подробно будет рассмотрена классификация, предложенная Л.С. Бархударовым. Здесь переводческие трансформации различаются по формальным признакам на: перестановки, замены, добавления, опущения.

В процессе перевода замене могут подвергаться как грамматические единицы – формы слов, части речи, члены предложения, типы синтаксической связи и др. [1: 194].

Замена части речи

1) Когда человек умирает, // Изменяются его портреты. - Biriцlьnce//İmgeleri değişir artık [https://www.siir.gen.tr/siir/a/anna_ahmatova/biri_olunce.htm]. Сказуемое, выраженное глаголом настоящего времени переведено деепричастием в турецком варианте.

2) Мне любви и покоя не дав, // Подари меня горькою славой. – Aєk ve huzur vermedin, bu sefer // Acı bir şöhret ver, hiç değilse [https://www.siir.gen.tr/siir/a/anna_ahmatova/ne_cok_istegi_var_tatli_yarin.htm]. В оригинале не дав является деепричастием, который переведен глаголом в прошедшем времени.

3) Показалось, что много ступеней, // А я знала – их только три! – Bitmez tьkenmez gibi geldiler bana // Oysa topu topu ьз taneydi basamaklar [https://www.siir.gen.tr/siir/a/anna_ahmatova/son_karsilasmanin_sarkisi.htm]. Наречие много переводится парным прилагательным bitmez tьkenmez (неиссякаемый).

Замена главных членов предложения

1) Откинув покрывало, // Внимательно взглянула на меня. - Ve takılıp kalıyor gözlerine gözlerim (я взглянула) [https://www.siir.gen.tr/siir/a/anna_ahmatova/esin_perisi.htm]. Налицо перемещение действующего лица: если в оригинале подлежащее – сама муза, то в переводном варианте лирический герой сам взглянул на музу.

2) Между кленов шепот осенний // Попросил: «Со мною умри! - “Benimle öl..” diye fısıldadı // Akçaağaçların arasından sonbahar [https://www.siir.gen.tr/siir/a/anna_ahmatova/son_karsilasmanin_sarkisi.htm]. В оригинале грамматическая основа – шепот попросил, а в переводе – fısıldadı sonbahar (прошептала осень).

Замена формы слова

1) Все тебе: и молитва дневная, - Her єey senin ızin: Gьn boyunca dualarım[https://www.siir.gen.tr/siir/a/anna_ahmatova/bilmiyorum_yasamakta_misin_oldun_mu.htm]. На языке оригинала молитва в форме единственного числа, а переводчик использовал множественное число с аффиксом притяжательности – ım - dualarım (мои молитвы).

2) Здесь же встречается еще один пример: смех и поруганье - gьlьєlere sцvьєlere [https://lyricstranslate.com]. Если оригинал представлен

существительными в единственном числе, то в ПЯ –ler – показатель множественного числа.

3) В серые глазки ее погляжу. – Küçük gri gözlerine bakacağım [https://www.siir.gen.tr/siir/a/anna_ahmatova/gri_gozlu_kral.htm]. Глазки в оригинале предаются в турецком варианте как kьзьk gцzlerine (в маленькие глаза).

4) Чтоб отчетливей и ясней – Açık, apaçık olman için ve [https://www.siir.gen.tr/siir/a/anna_ahmatova/ne_cok_istegi_var_tatli_yarin.htm]. Прилагательное в сравнительной степени (отчетливей) в оригинале дается двумя словами – прилагательными в исходной и превосходной степенях (açık, apaçık).

Рассмотрев и проанализировав стихотворения, можно сделать вывод, что переводчики больше всего использовали замены форм слова. То есть изменения прослеживаются больше на морфологическом уровне.

Литература

1. Бархударов Л.С. Язык и перевод (Вопросы общей и частной теории перевода). – М.: Междунар. отношения, 1975. – 240 с.
2. Гиривенко А.Н. Поэтический перевод в России первой трети XIX века: дис. … д-ра филол. наук: 10.02.20. – М., 2000. – 300 с.

ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ГЕНДЕРЛІК ЗЕРТТЕУЛЕР

Кабдрашова М., «Тұран-Астана» университеті, II курс магистранты

Ғыл. жет. – филол. ғыл. канд., доц. В.А. Шнайдер

Кез келген халықтың гендерлік болмысы ғасырлар бойы қалыптасады, дамиды. Қазақ халқының гендерлік болмысы да ғасырлар жемісі. Қазақ тіл білімі қалыптасқанға дейін, қазақ тіліндегі гендерлік бірліктер (единицалар) бірден гендерлік лингвистикалық сипат алған жоқ, халықтану бағытында − қазақ халқының этнографиясы мен ауыз әдебиетін, мәдениетін зерттеушілер тарапынан гендерлік мәнбір (факт) ретінде хатқа түсті, екі жыныс орайында қазақы ерекшелік ретінде сөз болды.

Қазақ тіл білімінде гендерлік факторлар бұрын да назарға іліккен, атап айтқанда, қазақ ағартушы, зиялылары Ш. Уәлиханов, Ы. Алтынсарин т.б. ғылыми, ғылыми этнографиялық еңбектерінде ескеріліп отырған. Ағартушылық мәдениеттегі негізгі тетік − адам. Шоқан Уәлиханов сыртқы әлемге "дала адамын" түсіндіруді көздеді. Осы мақсатпен ол қазақ және қырғыз халықтарының аңыздарын, салтдәстүрін, діні мен тілін зерттеді. Ғалым бұрыннан қазақтар арасында кең тараған тәңірлік дін мен шамандықтың маңызын көре білді, мұсылмандықтың мәденитұтастық қызметіне назар аударды. Оның *"Қазақтардағы шамандықтың іздері"*, *"Қашқария туралы жазбалар"*, *"Сахарадағы мұсылмандық туралы"* т.б. ғылыми этнографиялық еңбектерінде қазақ және басқа түркі халықтарының мәдениетіне энциклопедиялық талдау жасалған. Солардың

ішінде жыныстың мәдени әлеуметтік мәнін айғақтайтын тілдік деректер мол. Мәселен, әйел тілінің дәстүрленуін ол былай түсіндіреді: "Қазақтарда от − үйдің киесі, шамшырағы, сондықтан да жаңадан түскен жас келіншек үлкен үйдің отына тағзым етуге (сәлем етуге) тиіс. Бұл салт (жаңа түскен жас келіншектің отқа тағзым етуі) моңғолдарда неке қию үрдісінде жасалады.

Жаңа түскен жас келін әуелі өз отауына кірмес бұрын, атасының үйіне кіріп, тағзым етуі тиіс, содан соң қалыңдық атасының отына бір қасық май тамызуы керек. Бұл ырымкәдені *"отқа май құю"* дейді. Жас келін сәлем еткенде, *"аруақ риза болсын"* деп тізе бүгіп, еңкейіп *"От ана, Май ана, шапағатыңды тигізе көр!...* дейді. Отқа тамызған май жанып жатқанда, жас келіннің жанындағы әйелдердің бірі алақанын отқа қыздырып, келіннің бетін сипайды.Үлкен үйдің отының құрметіне деп, қалыңдық атасының иығына шапан жабады, осы кезде отағасы ошақ жақтағы тулақты нұсқап, жас келінге отыр деген белгі беріп: *"иін қандырып илеген тулақтай, мінезің жұмсақ болсын қарағым"* деп батасын береді" [1: 158, 43, 177].

Ш. Уәлиханов зерттеулерінде гендерлік атаулар да кездеседі: "Рухы бар, жоталы әйелдерді *Елті* деп атайды (олар өзінің сиқырлық өнерімен, адамдарды еліту, ұйыту − бар санасезімін билеп алушы, өзіне бағындырушы). Елті сөзінің тегі қазіргі тіліміздегі еліту, олар да − *"бақсы"*, − дейді [1: 158]. Осы тәріздес ғылыми этнографиялық бағалы мәліметтер Ыбырай Алтынсарин еңбектерінде де кездеседі. Ол өзінің біраз еңбектерін қазақ халқының салтдәстүрлік ерекшеліктерін зерттеп, этнографиялық очерктер жазуға арнады.

Ы. Алтынсариннің *"Орынбор ведомствосы қазақтарының өлген адамды жерлеу және оған ас беру дәстүрлерінің очеркі"* мен *"Орынбор ведомствосы қазақтарының құда түсу, қыз ұзату және той жасау дәстүрлерінің очерктері"* атты еңбектері бастанаяқ гендерлік фактор ескеріле отырып жазылған [2: 91. Ол қазақтардың өлген адамдарды жерлеу дәстүрін сөз еткенде, өлген кісінің әйелі, қызы, анасы, апа-қарындастарының дауыс айтып жоқтауы, бейіт тұрғызу (бейіттің ауыл төңірегіндегі ең биік қыраттау, суға жақын жерге тұрғызылатыны, еркектердің моласының төбесіне найза, әйелдердің моласына бақан немесе пішпек қою) рәсімдерін т.б. баяндаған.

Ал, *"Орынбор ведомствосы қазақтарының құда түсу, қыз ұзату және той жасау дәстүрлерінің очеркі"* еңбегінде баласына қалың беріп, құда болғысы келген адамның ел аралап, қызы ұнаған үйдің керегесіне қамшысын қыстырып кететінін, ол құдалықтың бастапқы белгісі екенін, мұнан кейін көп кешікпей жаушы (елші) жіберіп, қыздың әкешешесінен ризашылық сұрайтынын, құдалар келіп қалың малға келісім жасайтынын, қалың малдың мөлшері қыздың жасауы мен әкешешесінің әлауқатына

байланысты қырық жеті немесе отыз жеті қара мал болатынын, ал кедей адамдар құда болғанда, іріліуақты жиырма жеті, он жеті мал беретінін сөз етеді. Қалың малмен қоса бас жақсы туралы да келісетінін, олар қыздың сәукелесі, алтын жүзік, сырға, мақпал шапан, жорға ат пен күміс ертоқым сияқты асыл заттардан тұратыны айтылады.

Күйеу қайындап барғанда, − дейді Ыбырай, − мүмкіндігінше жақсы киінуі, ертұрманы таза күмістелген болуы керек. Күйеу басына бетін көрсетпейтін оқалы тымақ кию қажет. Ілуге әкелген малдарын қайын жұрты көріп, егер оны азырқанса немесе мал басынан кемістік тапса, күйеуді ауылға түсірмей, қайтарып жібереді. Күйеу қайын атасына оның көңіліндегідей ілу әкелуге тиіс. Тек сонда ғана ол құрметпен қарсы алынады" [2: 95]. Бұл еңбекте қыз аулында болатын *"Қынаменде"*, *"Қызқашар"* ойынсауығы, күйеу жігіт пен қалыңдықты кезіктіруде берілетін кәделер *("желі аттар", "ит ырылдатар", "кемпір өлді", "отқа салар", "қол ұстатар", "шаш сипатар", "көрпе қимылдатар"* т.б.) түгел дерлік сөз болады.

Гендердің дәстүрленуінің бастауы да ерте замандардан бері сақталып келе жатқан салтдәстүрлер, әдетғұрыптар мен мәденитілдік құндылықтар. Ыбырайдың қазақ халқының салтдәстүрлерін зерттеудегі мақсаты дәстүрдің озығы мен тозығын ғылыми түрде талдап, өзінің көзқарасын білдіре отырып, мәнмағынасын ашу, озық дәстүрді тәрбиенің құралы ету еді. Сонымен бірге тілімізге Ы. Алтынсарин еңбектері арқылы енген гендерлік мақалмәтелдер де жетерлік. Атап айтқанда, *"Ерлер көп болса − отын жоқ, әйелдер көп болса − су жоқ", "Жан жолдасың − жарың", "Ер −бас, қатын − мойын", "Ұятсыз қатын тұзсыз ас секілді", "Сұлу − сұлу емес, сүйген − сұлу"* т.б.

Тағы бір атап өтетін жайт: Қазақстанда қыздардың арнайы оқу орнында бөлек оқытылуы XIX ғасырдан басталады және бұл Ы. Алтынсарин есімімен тікелей байланысты. Ол қыздар мектебін ашу жөніндегі ойын В.В. Катаринскийге жазған бір хатында мәлімдеген: "Губернатор несколько сомневается в успехе женского киргизского интерната... а ведь если не начинать такого полезного дела, то ведь никогда ничего и не будет. Да, я уже и уверен, что в Иргизе дело это пойдет хорошо..." [2: 375]. *Қазақ тілінің гендерлік қырының лингвистикалық пайымы.* Тіл ғылымында гендерлік бағыт бірден пайда болмағаны сияқты қазақтың гендерлік лингвистикасының тырнақалды белгілері қазақ тіл білімі аясында XX ғасырдың алғашқы жартысында пайда болды. Қазақы гендерлік бағытты қалыптастыруда Ахмет Байтұрсынұлы мен Құдайберген Жұбанов ғылыми мұраларын зерттеп-зерделеудің өзіндік орны бар.

А. Байтұрсынұлы еңбектерінде бұрынғыдай гендерлік атаулар емес, ер мен әйел тіліне тән гендерлік ерекшеліктер, атап айтқанда, *"ғұрып сөзі", "қалып сөзіне"* байланысты ашып көрсетілген. Соның ішінде *жар-жар,*

беташар, жоқтау, бата (ғұрып сөзі), бесік жыры (қалып сөзі) т.б. турасындағы пікірлері гендерлік тұрғыдан пайымдалады. Ғалым "ғұрып сөзі" ғұрып сарынымен, яғни ғұрып бойынша істелетін істерге байлаулы сөздер айтылған. Қалып сөзі тұрмыс қалпында болатын істер сарынымен айтылады. Мәселен, "жар-жар − қыз ұзатар үйде айтылатын, қызды жұбату үшін айтылатын өлең" [3: 46], − дей келіп, үнемі қайталанып отыратын бастапқы екі жолды (нұсқасымен) бөліп көрсетеді:

Бір толарсақ, бір тобық санда болар,
Қырық кісінің ақылы ханда болар, − немесе:
Алып келген базардан қара насар,
Алтын құйрық сәукеле шашың басар.
Жауаптағы айтылатын екі жол:
Есік алды құба тал майда болсын,
Ақ бетімді көретін айнам болсын [3: 427].

Қазақ қызының гендерлік бейнесін сипаттайтын мұндай өлең түріне байланысты А.Байтұрсынұлы зерттеулерінің орны ерекше. Ғалым зерттеулеріне сәйкес, салт-дәстүр жырларының бір тобы әйелдер ғана жырлайтын *бесік жыры* мен *жоқтауөлең* болса, енді бір тобы *(беташар, бата)* ерлердің үлесінде. Мәселен, "жоқтау − өлген кісіні жоқтап сөйлеу. Жоқтау көбінесе белгілі адамдарға айтылады.

Әдебиет

1. Валиханов Ч. Следы шаманства у киргизов // Собрание сочинений в пяти томах». – Алма-Ата: Каз. сов. энциклоп., 1985. Т. 4. – 460 с.
2. Алтынсарин Ы. Таңдамалы педагогикалық мұралары. – Алматы: Рауан, 1991. – 144 б.
3. Байтұрсынов А. Ақ жол: Өлеңдер мен тәржімелер, публ. мақалалар және әдеби зерттеу / Құрастырған Р.Нұрғалиев. – Алматы: Жалын, 1991. – 464 б.
4. Хасанұлы Б. Ана тілі − ата мұра (Қазақ тілінің жер жүзі тілдері жүйесіндегі алатын орны). Алматы: Жазушы, 1992. – 272 б.

ПАРЕМИЯЛӘРДӘ ХАТЫН-КЫЗ ОБРАЗЫ

Кадыйрова Г., КФУ, III курс студенты

Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Г.Ф. Җамалетдинова

Кешенең дөньяга карашы гаиләдә формалаша. Ә гаилә хатын-кыз кулында. Ир кеше гаиләне туендыручы булса, тапканны әрәм итми саклау, балаларга да шул яхшы сыйфатларны бирү, әдәпле, инсафлы, җәмгыятькә файдалы кешеләр итеп тәрбияләү хатын-кыз җилкәсенә төшә. Әлеге сыйфатлар тел-сурәтләү чараларында да шулай күрсәтеләме соң? Чынлап та, хатын-кыз халык авыз иҗатында шундый сыйфатларга хас кеше буларак тасвирланамы? Әлеге сорауга җавап бирү – эшебезнең актуальлеге.

Паремиология (борынгы грек сүзе, paroimia – мәсәл, гыйбрәтле хикәя, мәкаль һәм logos – сүз, өйрәнү) – мәкаль-әйтемнәрне, табышмакларны, афоризмнарны, сынамышларны, канатлы әйтелмәләрне һ.б. тышкы төзелешләре белән кыска, эчтәлекләре белән җыйнак, үткен

һәм сурәтле итеп әйтеп бирә торган фикер җәүһәрләрен өйрәнә торган тел белеме тармагы. Паремия ул, лингвистик терминнар сүзлегендә бирелгәнчә, фольклорның кечкенә жанрлар тибы: әйтем, мәкаль, табышмак, сынамыш, тапкыр сүз, теләк, тизәйткеч һ.б. Халыкның тәҗрибәсен, дөньяга карашын чагылдыра, кыскалык һәм форма тотрыклылыгы белән характерлана. Фразеологизмнар да төзелешләре һәм эчтәлекләре буенча паремияләр рәтендә каралырга хокуклы. Димәк, «паремия» төшенчәсе «фразеологизм» төшенчәсеннән киңрәк. Фразеологизмнар, мәкаль-әйтемнәр, табышмаклар, канатлы әйтелмәләр, цитаталар кебек, паремиянең аерым берәмлеге булып тора. Безнең эшебезнең максаты – әлеге берәмлекләрдә хатын-кыз образының бирелү узенчәлеген ачыклау.

Халык авыз иҗатында хатын-кыз образының бирелеше үзенчәлекле. Нәкъ менә алар ярдәмендә мәдәниятта хатын-кызның тоткан урыны, һәм хатын-кызга булган мөнәсәбәт, фикер ачыклана. Без эшебездә татар телендә булган мәкальләр, фразеологизмнарны тикшердек. Әлеге тикшерү нәтиҗәсендә, мәкальләрне, фразеологизмнарны берничә төркемгә бүлеп карадык:

1. Хатын-кызның рольләренә бәйле рәвештә:

а) Ана:

Ана булмыйча ананың кадерен белеп булмый.

Кояш янында – җылылык, ана янында – изгелек.

ә) Хатын

Асыл хатын – үзе ир, үзе хатын.

Атың начар булса да, хатының яхшы булсын.

б) Каенана

Каенанасы нинди – килене шундый.

в) Килен

Килен кеше – ким кеше, ялчы белән тиң кеше.

Киленне килгәндә, келәмне җәйгәндә макта.

г) кыз бала һ.б

2. Хатын-кызның характерына бәйле:

Бал сасымас – кыз картаймас.

Бозга таянма – кызга ышанма.

Гөл, үссә, – җирнең күрке; кыз, үссә, – илнең күрке.

Куштан кыз матур була.

Кыз бала җаныңны кыздырыр.

Кызлар бүрәнә ярыгыннан да көләләр.

Оялчан кыз – сөйкемле кыз.

Акыллы хатын – хәзинә.

Аяз көннең яшененнән, хатын-кызның усалыннан курык.

Бер хатынның хәйләсе кырык төягә йөк булыр.

3. Хатын-кыз белән беррәттән ир-егет образы чагыштырылып карала:
Яхшы кыз – якадагы кондыз, яхшы егет – һавадагы йолдыз.
Ир – ат, хатын – арба.
Ир – баш, хатын – муен.
Ир күрке – хатын, хатын күрке – ир.
Ир – табучы, хатын – туздыручы.
4. Йортта хатын-кызның урыны:
Ипи тәме тоз белән, өйнең яме кыз белән.
Кыз бала – өй зиннәте.
Кызлы йорт – нурлы йорт.
Йорт тоткан да хатын, йорт бетергән дә хатын.
Хатынсыз йорт – язсыз ел кебек.

Нәтиҗә ясап, шуны әйтергә була: паремияләрдә хатын-кыз образының бирелеше гаять үзенчәлекле. Без хатын-кыз образының паремияләрдә бирелешен 4 төркемчәгә бүлеп тикшердек: роле, характеры, ир-ат образы белән бирелеше һәм йортта, гаиләдә урыны. Билгеле ки, тематик яктан әле тагын да күбрәк төркемнәргә бүлергә мөмкин, чөнки паремияләрдә хатын-кыз образы еш очрый, хәтта өстәлеп тә тора. Иң күп мисаллар хатын-кызның характерына бәйле төркемчәгә табылды. Мисаллардан күренгәнчә, хатын-кыз ул – хәйләкәр, аңа ышанырга ярамый, ләкин ул – йортның яме, өйнең зиннәте.

Шулай итеп, мәкальләр, әйтемнәр, фразеологизмнар ярдәмендә халык аңында хатын-кыз образына булган мөнәсәбәтне ачыклап була. Паремияләрне өйрәнү дә шуның белән әһәмиятле.

Әдәбият

1. Әхәтов Г.Х. Татар теленең фразеологик әйтелмәләр сүзлеге. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2001. – 166 б.
2. Исәнбәт Н. Татар халык мәкальләре. 3 том. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1967. – 1015 б.
3. Юсупова Ә.Ш., Нәбиуллина Г.Ә., Денмөхәммәтова Э.Н., Мөгътәсимова Г.Р. Татар паремияләренең теле. – Казан: Ихлас, 2010. – 320 б.

«ҚЫЗ ЖІБЕК», «АЙМАН-ШОЛПАН» ЖЫРЛАРЫНЫҢ БАСЫЛЫМДАРЫ ЖӨНІНДЕ

Қазмағамбетова А., Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, II курс магистранты
Ғыл. жет. – фил.ғыл.канд., доц. М.Р. Балтымова

Қазақстанның Батыс өңірінде дүниеге келген ғашықтық жырлардың аймақтық ерекшелігімен қатар өз кезеңінде жалпы руханиятта алған маңызын олардың 19 ғасырдың өзінде бірнеше рет баспа бетін көргені де анықтай түседі. «Қыз Жібек» жырының сюжеттік негізі қазақ арасында түрлі жанрда, яғни аңыз, ертегі, жырлар үлгісінде де талай ғасырдан бері айтылып келе жатыр. Дегенмен жырдың өзі тек XIX ғасырдың екінші

жартысында ғана жазып алына бастаған. 1887 жылы Қазалы бекінісінде әскери қызметте журген орыс офицері Е.А. Александров жергілікті өңірдегі айтулы жырау Мұсабайдан «Қыз Жібекті» қағазға түсіріп алады да, көп ұзамай оны әріптесі, милиция пропорщигі М. Ағаманов арқылы орыс тіліне аудартады. «Қыз Жібек» жырының бұл аса бағалы нұсқасын 1959 жылы Мәскеудің Орталық тарих музейіндегі белгілі түркітанушы Н.И. Гродековтің жеке қорынан талантты мәтінтанушы-ғалым Мәлике Ғұмарова іздеп табады [1]. Аталған нұсқаны сол жылдары Мұсабай жыраудан орыс офицері әрі фольклоршы И.В. Аничков та жазып алған. Бұл жайында ол өзінің «Поездка на киргизские поминки» (1897ж.) атты мақаласында әсерлі баяндайды.

Мұнан соңғы жырдың тағы бір нұсқасы Қазан қаласында 1894 жылы белгісіз ноғай азаматының әзірлеуімен жарыққа шықты. Бастырушы жырдың соңында: «... мұны мен өзім ноғай болсам да, досым Ахметкерімге арнап, қазақша жаздым» – дейді. Осы белгісіз нұсқа 1895, 1896, 1899 жылдар арасында тағы да бернеше рет басылған. Бұдан кейін 1900 жылы эпостың тағы бір көркем нұсқасы белгілі баспагер әрі ақын жетісулық Жүсіпбек қожа Шайхысламұлының атынан Қазандағы «Университет» баспасынан жарыққа шығады. Мұнан соңғы уақытта «Қыз Жібек» жырының Жүсіпбек нұсқасы Қазан төңкерісіне дейін және Кеңес кезеңін қоса санағанда 10-нан аса қайта басылған екен.

Эпостың 1894 жылғы белгісіз нұсқасы мен 1900 жылы Жүсіпбек жариялаған нұсқаларын салыстыра қарағанда, олардың сюжеттік құрылымы мен жалпы мәтінінде айтарлықтай өзгерістер жоқтығын аңғарамыз. Эпостың алғашқы басылымындағы қарасөзбен баяндалатын тұстарын Жүсіпбек жырға айналдырып, көп жерін өзінше өңдеген.

Басында менен жайылды,

Қисса болып Қыз Жібек... – деу арқылы ақын өзінің авторлық құқын дәлелдеумен болады. Дегенмен Жетісу жерінде 1926 жылы қазақ әдебиетінің болашақ классигі М. Әуезовпен кездескен Жүсіпбек ақын бұл жырды Ақшәмшіде бір жыраудан ертеректе үйренгенін, содан жазып алып, баспаға бергендігін айтқан [2: 420].

«Қыз Жібектің» жаңа нұсқалары Мұсабайдан басқа, Сыр бойының Әбілқайыр Дәнекеров (1954), Рахмет Мәзқожаев (1959), Қуаныш Баймағанбетов деген дарынды ақын-жыршылардан жазып алынған. Аталған жырдың нұсқалары эпостың тұңғыш ғылыми басылымын дайындау барысында 1963 жылы зерттеліп, «Қыз Жібектің» канондық мәтінін қалыптастыру үшін, қажетіне қарай пайдаға асқаны да мәлім.

«Қыз Жібекті» жырлауға Ақтөбе, Торғай, Қостанай өңірлерінің жыршылары да белсене араласты. Мысалы, Қостанай өңірінен жазылып алынған Хакім Досмағанбетұлы (1930), Әлиәкбар Досжанов (1947)

нұсқалары, ақтөбелік белгілі жыршы Шапай Қалмағанбетовтың өз қолымен өткізген екі бірдей үлгісі осыған дәлел. Сондай-ақ оралдық Қайырғали Иманов (1940), халық ақыны Халима Өтеғалиева (1950), Молдасейіт Төлепқалиев (1956), Қасым Мырзағалиев, шығыс қазақстандық Ержан Ахметов (1959) орындаған нұсқалары да эпостанушылардың тарапынан жақсы бағаланды. Бұдан өзге де бірлі-жарым жыр үлгілері Оңтүстік Қазақстан (1953), Қарағанды облысынан (1955) жазып алынған.

Революциядан бұрын жарық көрген қазақ кітаптарының қашан, қай жерде, қалай баспадан шыққаны, олардың шығарушылары кімдер екендігі және жазба мұраларды жинаушылар мен авторлар туралы мәліметтер берілген Әбіш Жиреншиннің 1971 жылы жарық көрген «Қазақ кітаптарының тарихы» атты кітабынан басқа көлемді еңбектер бүгінде өте сирек [3]. Сол себепті Ү. Субханбердина мен Д. Сейфуллина құрастырған библиографиялық көрсеткіш таптырмас құрал [4]. Еңбекте 1807–1917 жж аралығында жарияланған қазақ кітаптары жинақталған. Осы жылдарда баспадан шыққан күллі лиро-эпостық жырлардың кітаби нұсқаларының ішінде жоғарыда аталған екі жырдың басылым тарихы мынадай:

«Қисса-и Қыз Жібек» 1876 жылы, 1894 жылы, 1896, 1897, 1899, 1900,1902, 1903, 1905, 1908, 1910, 1911, 1913 жылдары Қазан қаласында әр түрлі (Хұсайыновтар б., университет табиғханасы, Домбровский табиғханасы) т.б. баспахааларда басылған.

«Қисса-и Айман-Шолпан» қиссасы Чиркова табиғханасынан 1896жылы, Қазанда 1898 жылы, 1900 жылы, 1901 жылы Университет табиғханасынан, 1906 жылы Шәмсуддин Хұсаинов уәрсәләрінен, Қазанда 1908 жылы, 1910 жылы Домбровский матбәғәсінан, 1913 жылы Б.Л. Домбровский матбәғәсі, 1916 жылдары бірнеше рет басылып шыққан [24].

Осы көрсеткіштерден-ақ 1807–1917 жж арасында жарық көрген лиро-эпостық жырлардың ішінде аталмыш екі жырдың басылымының жалпы санын анықтаймыз. Бұл жылдар аралығында жалпы саны 84 кітап баспадан шыққан, оның ішінде «Айман-Шолпан» жыры 9 рет, «Қыз Жібек» жыры 13 рет қайта басылғанын байқадық. Бұл басылымдардың көбі М. Әуезов атындағы ӘӨИ-дің сирек қолжазбалар қорында және Орталық ғылыми кітапханада сақтаулы тұр. Бұл басылымдар аталған жырлардың ХІХ ғасыр мен ХХ ғасырдың басында өте сұранысқа ие болғандығына куә болады.

Әдебиет

1. Ғұмарова М. Эпос және ақындық мұра. – Қарағанды: "Ли Ю.Ю.", 2013. – 292 с.
2. "Қыз Жібек" лиро-эпосының ғылыми басылымын баспаға әзірлеу тәжірибесінен. – С. 115-134.
3. Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті: оқу құралы. – Алматы: Рауан, 2013. – 455 б.

4. Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. 1том. – Алматы: ҚАЗақпарат, 2007. – 812 б.
5. Қасқабасов С. Таңдамалы. – Астана: Фолиант, 2014. Т.2. Мифология. Фольклор. Әдебиет. Зерттеулер. – 344 б.

ЭТИКЕТ ТАТАРСКОГО ЗАСТОЛЬЯ В СЕЛЕ ТОКАЕВО

Камалдинова И., Чувашская Республика, Токаевская школа, X класс
Рук. – Д.М. Гималтдинова

Работа посвящена исследованию традиций татарского застольного этикета жителей села Токаево Комсомольского района Чувашской Республики.

Современный мир стремительно меняется. Глобализация привела к тому, что стирается граница между народами. Люди по всему миру стали одинаково питаться продуктами быстрого приготовления, одеваться в джинсы, жить в одинаковых жилищах и проводить время у экранов компьютера или телевизора. Люди столетиями жили размеренной традиционной жизнью, а за последние 10-20 лет жизнь кардинально изменилась. На этом фоне становится очевидным важность сохранения народных традиций и знаний народов. Поэтому данная работа является исключительно актуальной, потому что она направлена на изучение и сохранение народных знаний в области застольного этикета татар.

Цель работы – изучение традиций застольного этикета татар села Токаево Комсомольского района Чувашской республики.

Задачи:

1.Изучить литературу по теме татарского этикета застолий.
2.Опросить старожилов села о традициях приема гостей.
3.Выяснить, по каким праздникам обычно приглашали гостей.
4.Узнать, как сервировались столы, как рассаживались гости.
5.Выяснить, какие подарки дарили в гостях.
6.Описать типичное меню и последовательность подачи блюд.
7.Найти предметы старины, связанные с приемом гостей.

В ходе исследовательской работы были использованы следующие методы:

1.Изучение краеведческой литературы и обзор татарских Интернет сайтов.
2.Опрос старожилов.
3. Анкетирование.
4. Статистическая обработка данных.
5.Реконструкция.

Надо отметить, что данная исследовательская работа привлекла большой интерес жителей. Ученикам было очень интересно помогать авторам работы. Бабушки и дедушки были очень рады, что внуки интересуются стариной, историей, они с удовольствием доставали из сундуков старенькие, но любимые татарские платья, тюбетейки, в которых ходили в гости, показывали домотканые скатерти, салфетки, коврики, деревянные самодельные ложки, маслобойки, формы для выпекания хлеба и многое другое…

Родители тоже всячески помогали: по просьбе детей пекли различные блюда, фотографировали.

Все получили огромное удовольствие от участия в данном проекте! Осознали гордость за то, что принадлежат к своему народу. Почувствовали ответственность за сохранение и передачу традиционных народных знаний дальше – своим потомкам.

Возродим утраченное

Детская Экспедиция «Возродим утраченное» дала многое. Мы лучше узнали традиционную кухню и быт наших бабушек, нашли огромное количество предметов старины. Познакомились с традиционным татарским этикетом, традицией приглашения гостей. Записали воспоминания многих пожилых людей.

Традиционная татарская кухня, впитавшая в себя кулинарные традиции булгар, русских, чувашей, влияние Востока и Европы, богата самыми разнообразными блюдами повседневного и праздничного стола. И по сей день сохранились не только замечательные рецепты национальной кулинарии, но и существовавшее в веках радушное гостеприимство народа. Особенность татарской кухни – это то, что все кушанья можно разделить на следующие виды: жидкие горячие блюда, вторые блюда, печеные изделия с несладкой начинкой (также подававшиеся на второе), печеные изделия со сладкой начинкой, подававшиеся к чаю, лакомства, напитки. Появилась гордость за свой татарский народ, за то, что у народа такая богатая история со своими традициями, национальной кухней.

Было проведено анкетирование школьников, которое показало, что большинство учеников знает свои национальные блюда, многие даже умеют готовить. Дети гордятся татарской национальной кухней.

Экспедиция привлекла к себе огромный интерес школьников, многие ученики подходили к участникам с желанием присоединиться. Выяснилось, что у многих детей в семьях, живущих с представителями старших поколений, есть много ценных старинных экспонатов.

Очень рады были пожилые участвовать консультантами в Экспедиции.

Таким образом, краеведческая экспедиция пробудила необычайный интерес школьников, у детей проснулось национальное самосознание, гордость за свою культуру.

В рамках данной работы не удалось полностью охватить все вопросы, зато было решено работу продолжить в виде проекта – альбома «Традиционный татарский этикет»: сделать качественные фотографии предметов старины, записать воспоминания пожилых, чтобы оставить в памяти поколений свои народные национальные традиции.

Известный татарский просветитель и энциклопедист Каюм Насыри в своей книге о воспитании описал ряд правил, обязательных во время

еды: «За стол садись сразу же, как только подадут еду, не заставляй себя ждать. Ешь правой рукой, если за столом собрались почтенные люди, не тяни к еде руку раньше них – это невоспитанность. В умеренной еде большая польза – будешь здоров телом, ясен умом, силен памятью». Хочется, чтобы молодое поколение не забывало наставления пожилых.

Литература

1. Паркер Э.Н. Татары. История возникновения великого народа. – М: Наука, 2010. – 323 с.
2. Шихаб Китапчы. Наследие татар. – Казань: Алгоритм, 2013. – 369 с.

ЛИНГВИСТИК ТИКШЕРЕНҮ ОБЪЕКТЫ БУЛАРАК ПОЭТИК ТЕКСТ
(XX гасырның беренче яртысы татар шигърияте мисалында)

Камалова Д., КФУ, I курс магистранты
Фән. җит. – филол. фән.канд., доц. А.Ф. Йосыпов

Сүз сәнгате әсәрләрен өйрәнү төрле максатларда һәм төрле методологик позицияләрдә башкарылырга, оештырылырга мөмкин. Милли әдәбият һәйкәлләре тел тарихы галимнәре һәм әдәбият теориясе тарихы өлкәсендә эшләүче галимнәр өчен генә түгел, стилистика мәсьәләләре белән шөгыльләнүче галимнәр өчен дә кыйммәтле материал булып тора. Мондый тикшеренүләр барышында тел белгечләре күпчелек формага яки текстларның эчтәлегенә игътибар итәләр, ә бу төр өйрәнүләрнең үзәгендә булган текстларны форма һәм эчтәлек бергәлегендә анализлау исә төп бурычлар рәтендә каралмый.

Шундый бер закончалык бар: автор никадәр талантлырак булса, аның әсәрләре сурәтләү чараларына шул кадәр баерак була [1: 86], – дип яза филология фәннәре докторы Г.Х. Әхәтов. Күзгә бәрелеп тормаган күренешләрне үз әсәрләре тукымасында матур урнаштыручы, вакыйгаларны җанландыра белүчу, совет чорында күтәрелеп чыккан атаклы татар халык шагыйре – Һади Такташ.

Аның теле – үзе бер дәрья, үзе бер диңгез. Такташ татар милли әдәби теленең формалашуында һәм алга үсешендә гаять зур роль уйнады. Ул әдәби телебезне яңа троплар, яңа фигуралар белән шул кадәр баетты ки, аның иҗаты татар поэзиясенең генә түгел, бәлки башка тугандаш халыклар поэзиясенең дә үзеннән соңгы буыннарына уңай йогынты ясады. Такташ моңа ана телен, туган халкының фольклорын, борынгы әдәбиятын һәм шулай ук Көнбатыш Европа, рус классикасын, Көнчыгыш әдәбиятын яхшы белүе һәм алардан оста файдалануы аркасында ирешә алды [1: 86].

Текстка филологик анализ ясау, иң беренче чиратта, аның лингвистик поэтикасын ачыклауны күз алдында тота. Бу яктан исә Һади Такташ иҗаты гаять кызыклы, чөнки үз әсәрләрендә ул төрле сурәтләү чараларын куллана.

Әдәби сөйләмнең әһәмиятле хасияте буларак сурәтләү алгы планга килә, ягъни, укучының яисә тыңлаучының күңелендә нинди дә булса күзаллаулар, теге яисә бу образны, предметны, вакыйга, күренешне тудыра алу сәләте. Тел сурәтләү чаралары гаять күп һәм төрле.

Тел белгечләре аларны ике төркемгә бүлеп карыйлар: троплар һәм стилистик фигуралар. Тропларны әдәби әсәр авторлары күпчелек очракта табигатьне, геройларның образларын тудыру барышында куллана. Алар автор характерын, язучы һәм шагыйрьнең үзенчәлеклелеген билгели, аңа индивидуаль стиль эзләп табарга ярдәм итә. Стилистик фигуралар исә, автор сөйләмен җанландырып җибәрә, аңа эмоциональлек һәм образлылык өсти, текстны дәрт белән тулыландыра һәм, әлбәттә, укучыга билгеле бер кәеф тапшырып, анда эмоция һәм хисләр тудыра.

Һади Такташ үзенең шигырь текстларында металогик һәм автологик алымнардан оригиналь рәвештә оста файдалана. Сүзләрнең күчерелмә мәгънәдә кулланылуы металогик алым дип йөртелә.

Һади Такташ үз әсәрләрендә метафорларны ятатып куллана һәм алар бик үзенчәлекле.

Их!
Кичә генә әле февраль иде,
Бүген давыл кырга кар ташый,
Март аеның ***нечкә билле*** *җиле,*
Сузылып ятып җиргә, кар ашый... (“Нәни разбойник”, 1926)

Бу өзектә китерелгән метафорага карата Хатип Госман мондый фикердә: “Нечкә бил” – бу татар поэзиясендә элек-электән килгән сылулык, иркәлек сыйфаты. Ләкин Такташка кадәр шагыйрьләрдән беркем дә язгы җилнең нечкә билле булуын күрмәгән! Монда Такташның искиткеч көчле талантлы, халык поэзиясенә никадәр тирән һәм нечкәләп керә белүе, анда йомылып яткан гүзәл чәчәкләрне үз иҗатында гаять зур осталык белән ачып бирүе күренә. Такташ халык иҗатының, гуяки, сулышын тоя, кан йөрешен сизеп тора. Ул аның кан йөрешен, гуяки, үз иҗатына тоташтырып җибәрә һәм, нәтиҗәдә, халыкның олы күңелендәге поэтик җылылык аның шигъри юлларына йөгерә” [2: 86-87].

“Сузылып ятып җиргә, кар ашый” метафорасы җанландыру алымы белән үрелеп киткән. Һәм мондый типтагы метафоралар Һ. Такташ иҗатында аз очрамый. Мисал:

Төпсез күзләреңне
Еракларга ***табан тегәсең.***

Әлеге алым, үзенә күрә, метафораның укучыга тәэсир көчен дә арттыра.

Такташның теле шактый үткен, моңа бәйле рәвештә ул еш кына усал, сатирик яңгырашлы метафоралар да куллана:

Әй, сез, калдык непман уллар!

Базар корольләре!
Шарлатаннар!
Череп беткән сыра кортлары!(“Такташ үлде”, 1923)

Лингвистик яктан Һ. Такташ иҗатын өйрәнү бик кызыклы, чөнки аның тарафыннан кулланылган көчерелмә мәгънәдәге сүзләр аның тел байлыгын, образлылыгын, халык иҗаты җәүһәрләре элементларыннан оста файдалануы һәм бары аңа гына хас булган оригиналь *тропларны* күрсәтә. Һәм Һ. Такташның иҗатына гына хас булган үзенчәлеге итеп билгели.

Әдәбият

1. Әхәтов Г.Х. Такташның татар әдәби тел үсешедәге роле. – Казан: ИЯЛИ, 1982.
2. Заһидуллина Д.Ф., Ибраһимов М.И., Әминева В.Р. Әдәби әсәргә анализ ясау. – Казан: Мәгариф, 2005. – 111 с
3. Курбатов Х.Ф. Сүз сәнгате: Татар теленең лингвистик стилистикасы һәм поэтикасы. – Казан: Мәгариф, 2002. – 199 с.

ШӘКӘРІМ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ – РУХАНИ БІЛІМНІҢ ҚАЙНАР БҰЛАҒЫ

Канапьянова Д., «Туран-Астана» университеті, II курс студенті
Ғыл. жет. – филол. ғыл. канд., доц. Г.Н. Зайсанбаева

Қазақстанда жоғары білім беру жүйесінде болашақ мамандардың тұлғалық қасиетін ашуда құндылыққа бағдарланған білім негізге алынады. Бұл, біріншіден, тұлғаның жан-жақты дамуып,қоғамдағы әрқилы мәселелерді шешуде белсенді, құзыретті болып қалыптасуына, екіншіден болашақта қазақстандық білім беру жүйесінің әлемдік білім беру кеңістігінде бәсекелестігін арттыруға бағытталған.

Құндылық бағдарлы білім беру қоғамдағы барлық саланың жандануына, азаматтардың саналы әрекетінің сапасының артуына, адамның ішкі әлеуетінің жарыққа шығып, қоғамның қажеттілігін өз мүддесінен оғары қоя білетін азаматтардың санының артуына ықпал етері сөзсіз. Қазіргі таңда БҰҰ адами даму әр тұлғаның өз әлеуетін дамытудағы таңдауының болуын және адам өмірінің басты мақсаты мен нәтижесі адамның рухани дамуы екендігін, әр адам өз өмір сүру ортасына оң ықпал етуге ұмтылуын, белсенді қатысуын қамтамасыз ету деп көрсетеді [3: 9]. Бұл қоғамның әл-ауқатының артуынан да маңызды болып табылады. Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» Жолдауында көрсетілгендей: «Ұлттық жаңғыру деген ұғымның өзі ұлттық сананың кемелденуін білдіреді» [1: 1]. Қазақстан әлемдік проблемалардан қалыс өмір сүре алмайды. Қазіргі жаһандану үдерісі жағдайында, ең басты адамзаттың мәселесі бұл әлемдегі экологиялық жағдай, климаттың өзгерісі, халықтар, ұлттар арасындағы қақтығыстар, діни алауыздықтар белең алуы болып табылады. Яғни, рухани-адамгершілік білім мәселесі өте өзекті болып отыр.

Қазақ халқының ойшылы Шәкәрім өткен ғасырдың басында «ар ілімі оқылса» деп арман еткен. Шәкәрім шығармашылығының басты тақырыбы жүрек тәрбиесіне, адамның ішкі жан дүниесінің кемелденуіне, әрбір жанның бұл әлемде қиянатсыз өмір сре алатынына деген сенімге, адами қасиеттердің дамуының маңызына арналған.

Білім беруде бұл аксиологиялық бағдарлы білімге бастау болатын ұлы туындылар. Шәкәрім шығармалары тұлғаның дүниетанымдық көзқарасын айқындап, оның өмірлік ұстанымдарының қалыптасуына негіз болады. Құндылықтар адамның қоғамдағы өз орнын анықтауына, қиындықтарды жеңуге, барлық жағдайда өзін жетілдіруге және адам деген атқа лайық өмір сүруге саналы бағдар береді. Әлемдік руханият жеке ұлттардың дүниетанымдық ерекшеліктерінен және адамзатты біріктіретін ортақ құндылықтардан құралады. Қазақ халқы – әлемдік таным көкжиегінде көшпенділердің өркениеті арқылы өзіндік бояуымен танылған халық. Қазіргі білім беруде ұсынылып отырған жалпыадамзаттық құндылықтарға негізделген ішкі білімді дамытуға бағытталған Қазіргі таңда ғасырлар қойнауынан осы күнге дейін жетіп отырған ұлттық құндылықтардың өзектілігі күнделікті тіршілігімізден айқын байқалады. Сондықтан да білім беруде ғасырлар бойы бүкіл адамзатқа ортақ болған құндылықтарға негіздеп құрылған білім беру мазмұны болашақ мамандардың да құзыреттілігіне негіз болары сөзсіз. Яғни, халық ұлттық құндылықтарын сақтай отырып, биік бәйтеректей тамырын тереңге жаяды. Батыр бабамыз Б.Момышұлы: «Ұлттық рух тамаша қасиеттерге ие, өз ұлтыңды танытуға көмектеседі, ал бізге осы асыл қасиеттерді дамыта түсу қажет, осындай адам ғана өз халқының алдындағы борышын терең де жоғары сезінеді», – деген [1: 2]. Сондықтан да, жалпыадамзатқа тәнқұндылықтар- Шәкәрім шығармашлығының түп қазығы, адамзатқа ұсынар баға жетпес қазынасы. Шәкәрім шығармаларында жалпыадамзаттық құндылықтар қалай танылады, соған тоқаталайық. Рухани-адамгершілік білім Ойшылдың мына жаратылыс сырына жауап іздеп, ол жауаптарын өлең жолдарымен және «Үш анық» еңбегінде ұсынады. Бұл шығармалардың барлығында Жаратушының әлемді қалай жаратып, қалай басқарады? – деген философиялық сұраққа терең талдау жасалынады.

Болмыстың рухани және материалдық әлемдерден құралатынын, ол Жаратушының рухани қуатымен басқарылатынын, материалдық дүние көзбен көрініп, қолмен ұсталса, рухани әлем тек рухани болмыстан тұратынын айтады.

Басында **жан** мен **дене екі басқа,**
Жан шыдап тұра алмайды қозғалмасқа.
Дене сауыт сықылды жанның орны,

Оны да күту керек бұзылмасқа...
Кейде жақсы іздейміз, кейде жаман,
Көңіл неге қызықса – соған таман.
Дене жеңсе, түпсізге қызығамыз,
Жан билесе, жаманнан қылмақ аман.
Жан талпынар талайды көрмек үшін,
Әр сырын дүниенің білмек үшін.
Дене байғұс салмақ боп баса берер,
Жаралған ғой түбінде өлмек үшін.
Дене менен жан – анау, көңіл – мынау
Қайсысына билеттің байғұсым-ау?
Ең түбінде **өзің – кім, сенікі – кім,**
Досың қайсы, өзіңе қайсысы жау?
Анық қара: **жан – өзің, дене – киім,**
Мақтан, бояу – денеге берген сыйың.
Жанға мұндай алдауың азық емес,
Оған пайда не қылдың жалғыз тиын.
Сауық-қызық көрем деп, күнде жиын,
Жан құтқарып алуың болар қиын.
Түптіге ұмтыл, тұрақты істерді қыл,
Тәуекел деп өзіңе сүйтіп сыйын.

Осы өлең жолдарында адамның жаны, тәні және нәзік денесі жайында айтылған. Яғни адамның рухани болмысы мен материалдық болмысы жайында жазады. Адамның рухани болмысы оның ой-санасының, таным-түсінігінің кеңдігінен, ниеті мен іс-әрекетінінің ізгілікке бағытталуымен айқындалады. Материалдық дүние рухани болмыстың тығыздалған түрі ретінде жанның мекені, сауыты деп көрсетеді ойшыл. Рухани жетілу үшін:

Хақиқатты дәл көруге,
Жан көретін көз керек.
Бас көзімен сенделуге,
Бізге рұқсат жоқ, шырақ.
Сөнген ойды жандыруға,
Жан берерлік сөз керек.
Жаны жоқты нандыруға,
Жан керек қой милырақ – деп рухани жолдың маңызын, ақиқатты көруге саналы көз керектігін ашады.

Шәкәрім шығармаларының дені «ар», «ұждан» категориялары болып табылады. «Таза дене, толық мінез ой істерін керек қылады, соның қатты бір керегі – ұждан. Оны адам осы өмірі үшін ғана керек қылмайды, соңғы өмір үшін де керек қылады. Атым қалсын, мені жақсы көрсін,

пәленше сондай таза деген үшін емес. ..Ұжданның жан тілегі екеніне нанған адам өмірде істеген қиянатына қатты өкініп, күйіп, істеген жақсылығына қуанып өлсе керек. Олай нанбай, ұжданды құр ғана көрініс үшін адамдыққа лайық деп ұғатын кісіге жақсылық пен қиянаттың көп айырмасы болмаса керек. Оған бүгінгі өмірдің айла-әдісін тапса болғаны. ...Ұждан – өмірге бірдей керек таяныш. Бұған нана алмаған адамның жүрегін ешбір ғылым, өнер, ешбір заң-жол тазарта алмайды» дейді. Шәкәрім шығармашалаға келешек ұрпаққа ар ілімі арұылы ішкі тазалыққа, жан үйлесіміне ұмтылуға тәрбиелейді. Жаны таза, ішкі білімі жоғары адамақиқатты тани алады, әлеммен үйлесімді өмір сүре алады деген қазіргі замаанауи білімнің негізі болып табылады. Адамның үйлесімді дамуы, білімге құштарлығы, қиянатсыз таза өмірге ұмтылысы бақытқа жеткізеді деген даналықты бізге мұра етеді.

Әдебиет

1. Нұрғали Р. Ұлт ұстазы // Егемен Қазақстан. 2007, қыркүйек 26. – Б. 13.
2. Қазіргі әлемдегі философия: даму стратегиялары.– Алматы: Атамұра, 2013. – 456 б.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МНЕМОТЕХНИЧЕСКИХ ПРИЕМОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ ДЕТЕЙ В ШКОЛЕ

Кашаева А., КФУ, студент V курса
Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. А.Х. Ашрапова

В современном мире информация имеет огромное значение, и не только взрослые, но и дети живут в мощном потоке информации. В связи с этим актуальной становится проблема запоминания этих новых данных и сведений. Особенно школьники часто сталкиваются с этой проблемой: они знакомятся с большим количеством новых для них терминов, заучивают правила, изучают разные языки и т.д.

Для того чтобы с легкостью запоминать новую информацию, необходимо тренировать свою память. Память – это главный инструмент нашего разума. Существует множество приемов, форм, путей и методов развития и эффективного использования памяти. Мнемотехника является одним из самых интересных и действенных. Мнемотехника (мнемоника) – это искусство запоминания, совокупность приемов и способов, облегчающих запоминание и увеличивающих объем памяти путем образования искусственных ассоциаций [3: 8].

Мнемотехника существует уже несколько тысячелетий. Считается, что данное слово было придумано в 6 веке до н. э. Пифагором Самосским. Слово «мнемотехника» имеет однокоренное слово Мнемозина. Мнемозина – богиня памяти и мать 9 муз в греческой мифологии. Уже в древней Греции успешно применялись мнемотехнические приемы. Древние греки, используя данные приемы, приобретали способность легко и быстро запоминать материал в больших

количествах. И именно древними греками впервые были созданы известные тексты о мнемотехнике.

Также мнемотехникой интересовался Аристотель, он обучал этому искусству своего ученика Александра Македонского. Выдающийся мыслитель Джордано Бруно разрабатывал, изучал и преподавал мнемотехнику. Стоит отметить, что Наполеон Бонапарт и Юлий Цезарь обладали исключительной памятью, благодаря использованию приемов мнемотехники.

Однако особым в истории мнемотехники стал 20 век. По всему миру (кроме России) данный метод стал стремительно развиваться. А в нашей стране, по причине своеобразности советского режима, мнемотехника формировалась скрыто.

Последний серьезный этап в изучении мнемотехники связан с именами таких ученых, как Владимир Козаренко и Самвел Гарибян. Их популярные работы: метод речевых способов Самвела Гарибяна и система визуальной методики «Джордано» Владимира Козаренко – являются одним из самых значимых работ в настоящее время.

Приемы мнемотехники с давних пор применяются во многих областях и на этой основе выделяются основные направления мнемотехники:

- народная мнемотехника;
- классическая мнемотехника;
- педагогическая мнемотехника;
- цирковая (эстрадная) мнемотехника;
- спортивная мнемотехника;
- современная мнемотехника [3: 15, 21].

В настоящее время использование мнемотехнических приемов при обучении школьников различных возрастов является актуальным вопросом в области педагогики. Современный школьник помимо обучения письму, чтению и счету изучает географию, историю, биологию и т.д. и получает большое количество информации по этим областям. Запомнить все простым заучиванием очень сложно, в таком случае информация остается в нашей памяти на короткое время. Использование приемов мнемотехники параллельно с использованием других методов обучения может быть очень полезным.

Далее рассмотрим некоторые мнемотехнические приемы запоминания. Их хорошо описывают Марат Зиганов и Владимир Козаренко в своей работе «Мнемотехника. Запоминание на основе визуального мышления».

Очень действенным методом для школьников считается **метод Цицерона**. Метод Цицерона, основан на естественных ассоциациях, представляет собой последовательность опорных образов. Они формируются припоминанием хорошо знакомых помещений. Необходимо зафиксировать внимание на 10 крупных предметах в комнате, закрепить их в памяти

и повторить. Затем запоминаемые образы и ассоциации «прикрепляются» к выделенным предметам приемом образования ассоциативной связи [2: 15, 21].

Следующий прием – **прием «Цепочка»**. Образы связываются в ассоциации попарно. Размеры образов примерно одинаковые в каждой паре. Когда образуется связь между первым и вторым образом, первый образ убирается из сознания переносом внимания на второй. После этого образуется взаимосвязь между вторым и третьим образом и т.д. Когда цепочка образов припоминается, в сознании возникают сразу по три-пять образов [2: 15, 21].

Прием «Матрешка». Образы соединяются парами. Первый образ ассоциации всегда больше второго и содержит в себе второй. После соединения первого и второго образа нужно перевести свое внимание на второй образ (первый должен исчезнуть из сознания), далее необходимо мысленно увеличить второй образ и создать ассоциацию между вторым и третьим образами. И так далее. Образы постоянно вкладываются друг в друга. При этом в ассоциации всегда должны быть четко видны только два за [2: 15, 21]. Этот метод применяется часто и является очень результативным.

Таким образом, мнемотехника является очень популярным, интересным и простым методом в обучении. Использование этих приемов способствует увеличению объема памяти и ее развитию.

Литература

1. Гарибян С. Школа памяти. Суперактивация памяти через возрождение эмоций. – СПб, 1993.
2. Зиганов, М.А., Козаренко В.А. Мнемотехника: Запоминание на основе визуального мышления. – М.: Школа рационального чтения, 2008. – 254 б.
3. Козаренко В.А. Учебник мнемотехники. Система запоминания "Джордано". – М, 2002. – 286 б.

РОЛЬ РОДНОГО ЯЗЫКА ПРИ ИЗУЧЕНИИ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА НА ПРИМЕРЕ ЗВУКОВЫХ СИСТЕМ АНГЛИЙСКОГО И ТАТАРСКОГО ЯЗЫКОВ

Каюмова А., Казань, лицей № 177, XI класс
Рук. – Р.Ф. Гатауллина, А.Р. Зайнутдинова

Не вызывает сомнений тот факт, что язык является основным средством выражения мыслей, эмоций, ощущений каждого человека.

Цель исследования – выявление роли звуковой системы родного языка при изучении иностранного языка. Данная цель предполагает решение следующих **задач**:

1. Изучить сложившееся в специальной литературе мнение, относительно места и формы использования родного языка при изучении иностранного;
2. Определить сформировавшееся к настоящему моменту в методике преподавания иностранного языка мнение относительно роли родного языка в изучении фонетики;
3. Рассмотреть имеющиеся фонетические упражнения в татарском и английском языках и их роль в изучении иностранного языка.

Одним из направлений изучения иностранного языка является опора на базовые знания родного языка, ведь каждый обучающийся имеет определенные навыки говорения на родном языке. Более того, эти базовые навыки находятся в тесной связи со звуковой системой обоих языков. Рассмотрение формата обучения с позиции роли родного языка при овладении иностранными языками представляет определенную **научную новизну** данной работы.

Существует определенное количество звуков, которые сложно воспринимаются детьми и требуют отдельных занятий. Для иллюстрации указанной выше точки зрения, остановимся на звуковых упражнениях, касающихся изучения [ә] и [ж], [ң] и [ŋ], [w], [ө] и [ə:°] , [х] и [h].

Звуки[ә] и [ж]

Оба этих звука присутствуют и в английском, и в татарском языках и требуют определенного навыка произнесения. Для закрепления правильной артикуляции и произношения особое значение имеют скороговорки.

а) Произнесите по несколько раз каждый ряд:

ак-әк, аз-әз, ат-әт, ар-әр, ам-әм;

ак-әк-ук-үк, аз-әз-уз-үз, укы-үке;

Звуки [ң], [ŋ] и [х], [h]

В татарском языке существует отработка пары сходных звуков.

Фонетические упражнения выглядят так:

Произнесите по несколько раз каждый ун-уң, ан-аң, ин-иң; хам-һәм, хас-һәс, хат-һава.

Так же и в английском языке:

Сравните: [sin] sin (грех) – [siŋ] sing (петь)

[h] – фарингальный звук. Он образуется в глотке и произносится с придыханием. Близкий к нему звук есть в английском языке: hat, hand, hare.

Этот звук характеризуется как сильное придыхательное начало гласного, поэтому в зависимости от последующего гласного в слове, все органы речи с самого начала занимают положение, нужное для артикуляции последующего гласного: he [hJ] он, who [hH] кто, horse [hLs] лошадь, hard [hRd] твердый, hope [houp] надежда, house [haus] дом, hand [hxnd] рука, help [help] помощь. В положении между двумя гласными звук [h] произносится более звонко: ahead [q'hed] впереди, behave [bI'heIv] вести себя, a house[q'haus] дом.

При объяснении произношения [ө] и [ə:°] также используется созвучие двух языков. Самый близкий вариант татарского [ө] можно встретить в словах 'клён', 'мёд', 'Пётр'. Но в татарском языке [ө] короткий, а русский [’о] встречается только под ударением. Попробуйте данные русские слова произнести как можно короче и с большим огублением, и Вы будете

близки к нужному звуку. Он похож на частый в английском языке звук: bird [bə:d], work [wə:k]. Но английскому звуку не хватает огубленности.

На основании вышеуказанного сделали несколько основных **выводов**:

1. В некоторых случаях родная речь предполагает определенную помощь в изучении иностранного языка, в первую очередь за счет ассоциативных связей при изучении новых слов.

2. Существуют определенные проблемы, связанные с овладением фонетическими (артикуляционными) и грамматическими навыками, обусловленные разноструктурным характером языков.

3. Отработка фонетических упражнений на родном и иностранном языке позволяет сформировать определенные артикуляционные навыки, позволяющие произносить иностранные слова и фразы приближенно к эталонному варианту.

4. И в татарском, и в английском языках существуют определенные упражнения, целью которых является отработка навыка произнесения отдельных звуков. Отдельные виды таких упражнений направлены на формирование определенного звука, другие – на формирование дифференциации с другим, схожим по месту или форме образования.

Литература

1. Баранова Е.Н., Дупленко Е.П. О подготовке к межкультурному языковому общению// Педагогика. – 1998. – №1.

2. Брабин Г. Родной язык и мозг// Курьер ЮНЕСКО. – М., Париж. 2002, №3, – С. 12.

3. Щерба Л.В. К вопросу о двуязычии // Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. – Л., 1974. – С. 313–318.

ГАЯЗ ИСХАКЫЙНЫҢ ДРАМА ҺӘМ ПРОЗА ӘСӘРЛӘРЕНДӘ МИЛЛӘТ ЯЗМЫШЫ

Кәлимуллина А., КФУ, II курс магистранты

Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Т.Ш. Гыйлаҗев

Татар әдәбиятының классик язучысы Г. Исхакый (1878–1954) проза һәм драма әсәрләренең үзәгенә милләт язмышы мәсьәләсен куеп, әлеге проблеманы төрле яссылыкта актырта.

Татар халкы тормышының төрле якларын һәм аңа гына хас булган милли традиция һәм гореф-гадәтләрне, проблемаларны уңышлы чагылдырган "Сөннәтче бабай" (1911) әсәре әдәбиятыбызның гүзәл үрнәге булып тора. "Сөннәтче бабай" – чын мәгънәсендә милли һәм халыкчан әсәр, – дип яза әдәбият галиме И. Нуруллин. Ул татар авылының үзенә генә хас фикерләү рәвешен, хис-тойгы һәм гореф-гадәтләрен белеп язылган" [4: 14]. Автор әлеге әсәре белән әдәбиятта психологизмны яңа төсмерләр белән баета. Хикәядә милли, фәлсәфи проблематикалар чагылыш таба. Сөннәтче бабай образы аша ачылган милли характерның асылы әсәрдә мөһим проблема булып тора. Бу чор әсәрләреннән аермалы

буларак, милли характер, милли менталитет проблемалары тыныч тормыш шартларында сурәтләнә һәм чишелә.

Ислам мәдәнияте белән тыгыз бәйләнештә тасвирланган милли традицияләр һәм гореф-гадәтләр Г. Исхакыйның "Остазбикә" (1915) повестенда да чагылыш таба. Анда татар хатын-кыз бәхете мәсъәләсе үзәккә куелып, ул ир белән хатын арасындагы мөнәсәбәтләрне, кешенең шәхси яшәешен тасвирлау аркылы гәүдәләнеш ала. Әсәрдә кыз сорау, туйга әзерләнү, никахлашу мәҗлесе, ислам диненә караган традицион йолалар тасвирлана, милли проблематика белән беррәттән иҗтимагый-әхлакый мәсьәләләргә дә игътибар ителә. Әсәрнең бу аспекты хакында Т. Гыйлаҗев болай дип яза: "Төп сюжет сызыгы аркылы "Сәгыйдә кебек татар хатын-кызлары милләтне инкыйраздан, юкка чыгудан коткарып калучылар, аның иҗтимагый-мәдәни яңарышына, үсешенә, икътисади алгарышына җирлек әзерләүчеләр" дигән гомумиләштерүче нәтиҗә ясала" [2: 161].

Г. Исхакыйның бер төркем драма әсәрләрендә милләт язмышы тарихи һәм иҗтимагый-әхлакый контекстта чагыла. "Г. Исхакыйның икенче төр пьесаларында көчле яктыртылган теманы "милләт язмышы" дип атап, "Милләтне алга җибәрү өчен ниләр эшләргә кирәк?" дигән сорау белән билгеләп булыр иде" [1: 40], – дип яза күренекле әдәбият белгече А. Әхмәдуллин. Драматург "Өч хатын белән тормыш" (1900) "Алдым-бирдем" (1907), "Зөләйха" (1912), "Мөгаллимә" (1913) әсәрләрендә татар халкының иҗтимагый һәм рухи яңарышын хатын-кыз проблемалары белән аерылгысыз бәйләнештә карап, ул бу мәсьәләне татар әдәбиятының иң мөһим мәсьәләләреннән берсе итеп күтәрә. Автор беренче пьесада иске татар тормышы тәртипләре, гореф-гадәтләре аркасында михнәтле яшәешкә дучар ителеп тә, күңел аклыгы, кешелекле сыйфатлары белән рухи өстенлеккә чыккан Әсманы тасвирлый, ә икенчесендә үз бәхете өчен көрәштә җиңгән Галия образы аркылы "Гаилә саф мәхәббәткә, тигезлеккә нигезләгәндә генә, бәхетле һәм тотрыклы була ала" дигән карашны яклый. Татар әдәбиятына тема һәм жанр яңалыгы алып килгән "Зөләйха" трагедиясендә милләтне дин һәм вөҗдан ирегенә ирешү аша саклап калу проблемасын яктыртса, әдәби-тәнкыйди фикердә зур бәхәс кузгаткан "Мөгаллимә" драмасында исә милләткә хезмәт итү хакына үз шәхси бәхетеннән баш тарткан мөгаллимә Фатыйма образын үзәккә куя [3: 87]. Әлеге тип проблематикалы әсәрләрдә язучыны кешенең яшәеш позициясе һәм аның үзгәрүе кызыксындыра. Әсәрләрнең үзәгендә фәлсәфи һәм этик эзләнү, кешенең яшәү мәгънәсе, яхшылык һәм яманлык, дөреслек һәм гаделлек хакында уйланулары тора.

Г. Исхакый татар әдәбиятында беренчеләрдән булып катнаш гаилә проблемасын күтәреп чыга. Катнаш никахның милләт язмышына

йогынтысы "Ул икеләнә иде" (1914), "Ул әле өйләнмәгән иде"(1916) повестьларында ачык күзәтелә. Әсәрләрдә куелган проблема һәм аның чишелеше бу ике әсәрне берләштереп тора. Повестьлар өчен уртак проблематика икенче әсәрдә тулырак һәм эзлеклерәк яктыртыла. Катнаш никах һәм милләтара мәхәббәт проблемалары төрле яссылыктан чыгып анализлана. Г. Исхакый үзенең геройларының каршылыклы уй-тойгыларын һәм фикер көрәшен, шәхси драмаларын милләт фаҗигасе дәрәҗәсенә күтәрә.

Димәк, Гаяз Исхакый үз әсәрләрендә укучының игътибарын халыкның милли яшәешенә, күркәм гореф-гадәтләренә, милли йолаларына, нәсел-нәсәбәсенә, борынгы тамырларына юнәлтә. Язучы әсәрләрен халыкның милли үзаңын уяту һәм шул юл белән аның азатлыгына ирешү максатында яза. Халык, милләт язмышы турында уйланганда, драматург еш кына хатын-кыз мәсьәләсенә игътибар итә. Гаиләне, җәмгыятьне хатын-кыздан башка күз алдына китереп булмый. Хатын-кызның уңай роленнән башка үсеш-үзгәреш, прогресс була алмас иде. Татар мәгърифәтчеләре, җәдитчеләре моның асылын дөрес тоеп алалар. Әдип әсәрләренә гомуми күзәтү нәтиҗәләре күрсәткәнчә, ул хатын-кызның ир-ат белән тигез хокуклы булмавын инкыйразга алып баручы җитди сәбәпләрнең берсе итеп таный. Хатын-кызны хөрмәт итмәгән, аның ирекле зат икәнлеген, шәхес булуын, милләтнең киләчәген – балаларны тәрбияләүче булуын танымаган милләтнең киләчәге өметсез булуын искәртә.

Әдәбият

1. Әхмәдуллин А. Офыклар киңәйгәндә. Әдәби тәнкыйть мәкаләләре. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2002. – 239 б.
2. Гыйлаҗев Т.Ш. XX гасыр башы әдәбияты // Татар әдәбияты. Теория. Тарих. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2004. – Б. 138–204.
3. Мусин Ф. Гаяз Исхакый (Тормышы һәм эшчәнлеге). – Казан: Татар. кит. нәшр., 1998. – 191 б.
4. Нуруллин И. Гаяз Исхакый // Исхакый Г. Зиндан: Сайланма проза һәм сәхнә әсәрләре. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1991. – Б. 5–18.

МИН КУЛЫМА КИТАП АЛАМ

Кәримова А., Арча р-ны Шушмабаш урта мәктәбе, X сыйныф

Җит. – Т.Ә. Сабитова, Ф.С. Мортазина

Мин Арча кызы, төгәлрәк әйтсәк, Шушмабаш авылыннан. Казан арты төбәгеннән булуым белән чиксез горурланам, чөнки безнең як кешеләре мәгърифәтлелеге, миллилеге, зыялылыгы белән аерылып торалар.

Бөек шагыйребез Г. Тукайның «Халык зур ул…» сүзләре арчалыларның холкын бик тирән чагылдыра. Тыныч хезмәттә дә, яу кырында да, мәдәнияттә һәм мәгърифәттә дә, сәнгать һәм әдәбиятта да, спортта һәм, гомумән, һәр җирдә дә Арча халкы шуны даими раслап килә.

Мин аның күпкырлы иҗаты белән кызыксынган, аны ихтирам иткән Арча районында яшәүче үзешчән шагыйрьләрнең иҗат җимешләрен өйрәнүне **максат** итеп куйдым.

Арча районы мәгариф хезмәткәрләре профсоюз оешмасы тарафыннан Г. Тукайның 130 еллыгына багышлап бастырылган "Илһам чишмәсе" китабы-на укытучылар һәм тәрбиячеләр тарафыннан иҗат ителгән шигырьләр тупланган. Шигырьләр белән танышкач, аларда мәктәп еллары, үзең белем һәм тәрбия биргән балаларны ярату хисләре, яшьлек, хезмәт, авылларыбыз-ның матурлыгы да сөйләнелә. Мине тагын да куандырганы шул: "Илһам чишмәсе" дип аталган китапта укытучыларымның да иҗат җимешләре бар.

Таныштыруны тәмам итеп, анализлау этабына күчик. Һәрберебез кече яшьтән үк балалар бакчасында һәм мәктәпләрдә сөекле шагыйребезнең әсәрләрен укып һәм дә ятлап үсәбез. Югарыда әйтелгән җыентыкта шул әкиятләр геройлары яки шул әкияткә ияреп язылган шигырьләр иң күбе.

ӘСӘРНЕҢ БЕР ГЕРОЕ ТУРЫНДА	
Түбән Аты шүрәлесе Урманга килеп кергәч ,бер зат күренә искитмәле: Яхшылабрак караса егет – бу бит таныш Шүрәле! "Ир-егет, хәйләләп, кулны кыстың – ышануыма үкенәм.... Әнә шулай сөйләштеләр Былтыр белән Шүрәле. Ышанмасаң, кариэм, үзең Түбән Атыга кил, яме! *Хәмидуллина З. Я.Түбән Аты мәктәбе укытучысы*	**Шүрәле** (Тукайга ияреп) Нәкъ Казан артында бардыр Бер авыл-Кырлай диләр... Котырган төлкеләр очрар, Ялгыз барма син, балам.... Гамьсезлекне күргән саен, Читкә бормый йөзебезне. *Галәветдинова В Р,* *Яңа Кырлай мәктәбе ветеран укытучысы*

Безнең белем өлкәсендә тир түгүче хезмәткәрләребез дә килешә, Тукаебыз белән әңгәмә кора.

ТУКАЙ БЕЛӘН ӘҢГӘМӘ

Тукайга бездән сәлам	**Тукай һәм тел.**
Якташ, сәлам! Сиңа Өчиленең Яз сәламен кушып җибәрәм. Тагын җитте апрель. Син генә юк, Авылдашлар сине көтәләр... Синең нигез исән, ул да көтә, Анда яңа бер йорт коралар. *Зыятов А.Ф.Өчиле мәктәбе укытучысы*	Тукай, синнән күпне белдем мин Нигез итеп туган телемне. Ул гына аз, җитмәс диеп белем Үстерергә туган илемне. Тукай, синең якташың бит мин дә, Тыңлап ярсу йөрәк тибешемне, *Хәкимҗанова Р.Р. Ташкичү мәктәбе*

Тукайны Казан артының Арча, Әтнә якларыннын башка күз алдына китерү мөмкин түгел. Ул яклар шагыйрьнең гомер бишеге генә түгел, аңа беренче шат-лык-кайгы хисләрен татыткан, иҗат сәләте биргән җирләр.Кушлавыч – Өчиле – Кырлай... Арча районы территориясенә кергән бу авыллар Габдулланың балачак биографиясендәге төп урыннар.

Бередә бүгенге көндә дә шагыйрьнең тормышына кагылышлы истәлекле биналарны саклыйлар.

ТУКАЙ ЯШӘГӘН АВЫЛЛАР

Кырлай юлы	**Иман нурлы Кырлаем**
Тирә якта каен агачлары, Уңда, сулда тезелеп калалар... Бу юлларны Тукай абый Гел сагынып яшәгәндер Һәр каены сагыш булып Күңелендә яшнәгәндер. *Ганиева С.Х. Носы мәктәбе укытучысы*	Ятим Апушны сыйдырып, Биргән ул җан җылысы... Тукай рухын саклап яши Кечесе вә олысы. Шундый Аллаһ йорты булу- Авылыма зур бәхет. *Насретдинова Р.Г. Яңа Кырлай мәктәбе*

Исәнмесез, Тукай бабай!

Сезгә гади бер татар кызы хат яза. Сезнең шигырьләрегезне яратып укыйм. Әкиятләрегез дә кызыклы. Аңламаган сүзләрне, аерым җөмләләрне мин әбидән һәм укытучылардан сорыйм.

Сөекле Тукай әфәнде, без Сезне онытмыйбыз.Үзегез турында да күп кенә әсәрләр, шигырьләр яздылар инде. Кемнәр язган дип уйлыйсызмы? Мин яшәгән Арча районының тәрбиячеләре һәм укытучылары.Алар да нәкъ тә сезнең кебек туган телебез һәм милләтебез турындагы фикерләрен шигъри юлга салдылар.

Сез гел безнең күңелдә яшисез.”Сау булып торыгыз ”, дия алмасам да, сезгә ихтирам белән, Алинә.

Эшкә нәтиҗә ясаганда немец язучысы Иоганн Петер Эккерман сүзләрен куллану урынлы булыр дип уйлыйм. “От всех приобретенных знаний в памяти у нас остается только то, что мы применили на практике”. “Барлык алынган белемнәрдән безнең хәтердә бары тик кулланып караганнары гына истә кала”.

Бүгенге көндә милләт буларак исән булуыбызның, туган телебезне саклап кала алуыбызның һәм башка бик күп яхшы сыйфатларыбызның да нигезендә авыл һәм аның әхлагы ята. Авылларны һәм телебезне яшәтүгә үзләреннән зур өлеш кертүчеләр дә әдәбиятка һәм сәнгатькә гашыйк (үзешчән шагыйрьләр) кешеләр.

М. ӘУЕЗОВ ДРАМАЛАРЫНДАҒЫ ВЕСТИАЛДЫ ЛЕКСИКАНЫҢ РӨЛІ

Көшімбет М., Ақтөбе Мемлекеттік университеті, II курс магистрі
Ғыл. жет. – фил. ғыл. канд., доц. Б.С. Қарағұлова

Кейіпкер болмысын, мінез-құлқын айқын танытатын тәсіл – портрет. Көркем шығармада автор кейіпкерін тікелей өзі суреттейді. Авторлық мінездеме – көркем шығарманың тұрақты компонеттерінің бірі. Авторлық мәнездеу құрамына кейіпкердің сыртқы кескін-келбетін, жүріс-тұрысын, мінез-құлқын зерттеу жатады. Көркем шығармада кейіпкердің образын ашу үшін тек бір ғана тәсіл қолданылмайды, барлық амал-тәсілдердің

жиынтығы кейіпкер сомдауға әсер етеді. Портрет – кең ауқымды ұғым. Әдебиеттегі портретті өнердің бейнелеу, сурет жанрдағы портретпен салыстыру басым. Сол арқылы әдеби портреттің сыр-сипаты, ерекшелігі таныла түседі. Ең айрықша ерекшеленетін тұсы – бейнелеу өнерінде портрет қылқалам мен бояудың күшімен шықса, әдебиеттегі портрет сөзге сүйенеді. Сөздің сиқырлы күшімен кейіпкердің образы қаланып, қырланады. Көркемсөз иесі кейіпкер тұрысын, қимылын, қозғалысын, киімін, дауыс мәнерін беру арқылы оның ішкі әлемін бойлайды.

Портреттің ерекшеліктері көркем шығарма кейіпкерінің сыртқы бейнесі ретінде, атап айтқанда, оларды кескіндемедегі портрет ерекшелігімен салыстыруда анықталады. Мұндай салыстыру портреттің негізгі компоненттері кескіндеме және көркем әдебиетте: I) адамның денесі және оның бөліктері; 2) киім, аяқ киім, бас киімдер; 3) мимика, қалыптар, қаңылтыр. Бұл сөздерді портреттің номинативті компоненттерімен шартты түрде атаймыз. Портреттің қандай да бір компонентінің белгісін көрсететін сөздерді сипаттайтын сөздермен атаймыз [1: 22].

Сипаттаушы сөздер – кейіпкер болмысын, тұлғасын оқырманға айқын танытатын тілдік амал. Сипаттаушы сөздер кейіпкерлердің кескін келбетін, киген киімін анықтай, түстей танытады. Олар компоненттерді түрлі қырынан айқындап, дәлелдейді. Портреттік суреттеулерде сипаттаушы сөздердің қызметі ерекше. Сипаттаушы сөздер екі түрлі белгіні атап көрсете алады: 1) портрет компоненттерінің сыртқы физикалық белгілерін (ұзын көйлек, тостаған көз, жалпақ бет). Бұл топтағы психикалық, эмоциялық ерекшеліктерін атайтын белгілер (мейірлі көз, ісмер саусақ). Бұл ішкі белгілер деп аталады. Лингистикалық әдебиеттерде бұл белгілер басқаша терминдермен де аталады.

Портреттік сипаттамалардың лексика құрамының ерекшеліктерін талдауда, кейіпкерлердің көрінісін сипаттауда автор пайдаланатын лексикалық бірліктерді қолданады. Портреттік сипаттамалардың лексикалық құрамының ерекшеліктері ең алдымен сипаттаудың өзінің құрылымымен анықталады, ол бір уақытта бар объектілер қатарын және олардың белгілерін егжей-тегжейлі көрсете отырып, шындық жағдайын егжей-тегжейлі бейнелеуге арнайды.

Лексикадағы жүйелік байланыстар әртүрлі. Лексиканы жүйелі ұйымдастыру – лексика-семантикалық топтар мен тақырыптық бірлестіктердің, семантикалық құрылымдардың, сөздердің синонимдік және антонимикалық топтарының және т. б. барлық көріністерін зерттеу өзекті болып табылады.

Портрет құрамындағы үш құрамдас бөлік үш тақырыптық топқа сәйкес келеді. Тақырыптық топ, Ф.П. Филиннің анықтамасы бойынша,

сөздердің лексика-семантикалық байланыстарына емес, заттар мен құбылыстардың классификациясына негізделіп, топтасуы [2: 255]. Әрбір тақырыптық топ ішінара лексик-семантикалық топтарға бөлініп кетеді. Лексика-семантикалық топ – екі не одан да көп сөздердің лексикалық мағыналары бойынша топтасуы. Үш тақырыптық топ тілде мынадай терминдермен белгіленеді: соматикалық, вестиалды, кинетикалық лексика.

Вестиалды лексика (латын сөзі vestis - «киім-кешек» киім атауларын белгілеу үшін қолданылатын лексика. Бұл топқа киім, аяқ киім, бас киімдіатайтын сөздер енеді (туфли, шалбар, көйлек, бөрік, бәтеңке, костюм, малақай т.б.). Г.В. Старикова киімнің, аяқ киімнің атауларын білдіретін сөздерді бір тақырыптық топқа біріктіріп, оны вестиалды лексика деп атайды, ал зерттеу бірліктерін вестемалар деп атайды. Ал Н.В. Кулакова киімнің атауларын белгілеу үшін өз жұмысында «вестоним» терминін қолданады (vestis - киім, көйлек, көрпе; қарақұмық. Ovora -аты, атауы). Бұл термин «киім-кешек, көйлек» ұғымының жылдық белгілері үшін де жекелеген заттарды немесе бөлшектерді түрде қолданылады.

Вестемаларды сипаттаушы сөздер сын есімдер болып келеді. Вестиалды лексика құрамында сын есімнің дара (қара, көк, жеңіл, жылы, жұқа, әдемі, сары, берік, шолақ, қысқа, ұзын т.б.) және күрделі түрі, зат есім мен сын есімнің тіркесуі (су жаңа, биік өкше, темір басты), сын есім мен сын есімнің тіркесуі (ашық бояулы, биік платформалы) арқылы жасалған түрлері жұмсалады. Зат есімдер (қоян малақай, құндыз бөрік, кенеп куртка, сабан қалпақ) сирек кездеседі. Есімше арқылы (табандалған пима, оюланған тақия) қолданылады.

Т.В. Гамалей вестемаларды он түрлі белгілері бойынша топтастырады. Г.В. Старикова үш топқа бөліп (киім, бас киім, аяқ киім), алты белгі бойынша қарастырады. Орыс тіл білімінде жеке бір ғана «бас киім» («головные уборы») тақырыптық тобы арнайы зерттелінген [3: 75]. Жұмыс барысында қарастырған көркем шығармаларда қолданылу жиілігі жоғары сөздер: кебін, шапан, шалбар, орамал, жыға, бөрік, жабы, тон.

Өзінің зерттеулерінде Ә.Б. Алмауытова «адамзаттық айналасының тануы, оны белгілі бір жүйеленген таңбамен белгілеуі бастапқы номинацияға атау берумен тікелей қатысты» деп есептейді. Таңба деп отырғанымыз көркем шығармадағы киім атаулары, сол арқылы кейіпкердің, іс-әрекеттің вестиалды лексика арқылы таңбалануы, ерекшеленуі, кейіпкердің образын ашуында жатыр [4: 88].

Тіл біліміндегі таңба теориясының танымдық негізін салушы В. Гумбольт өзінің зерттеуінде «тіл – бір мезгілде әрі бейне, әрі таңба», ал «сөз – жеке ұғымның таңбасы» - деп санайды.

Киім атауларының тілде таңбалануы жалпы адамзат танымы мен дүние танымы адамдар тәжірибесі мен ойлау нәтижесінің сөзде бекітілуі

негізінде болады. Сонымен, «таңба сыртқы дүние объектілеріне нұсқайтындықтан, ол шындық болмыс пен белгілі бір деңгейдегі байланыс болмақ. Сондықтан таңбаларды түрге бөлудің негізгі белгісі болып таңбаның қоршаған ортамен байланысының түрі алынады. Бұған себеп-салдарлы байланыс, материалдық тұрғыдағы ұқсастық, құрылымдық ұқсастық немесе ұқсастықтың тіпті болмауы да негіз бола алады».

Тіл мен мәдениет – қоғамның, оның әлеуметтік дамуының жемісі. Тіл халықты рухани және материалдық байлығын игерудің құралы, мәдени байлық тілде көрініс табады, қоғамның әр кезеңінде адам қолымен жасалған мәдени байлығын ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуші, баға жетпес ескерткіш те болып саналатыны тіл білімінің антроцентристік бағытына сәйкес анықталған шындық. Осындай ескерткіштің бірі – ұлттық сана мен талғам негізінде қалыптасқан мәдениетті бейнелейтін, адамзат баласы үшін ең қажетті материалдық дүниенің бір саласы – киім-кешек. Киім-кешек қоғамдағы материалдық құндылықтың бірі болып саналады [5: 56].

Көркем шығармадағы кейіпкердің образын ашуда киім, аяқ киім, бас киім маңызды рөл атқарады. Шынайы шығармада портреттің осы компоненттерін сипаттау оқырманға кейіпкерді көрнекі түрде елестетіпқана қоймай, оны сипаттауда маңызды құрал ретінде қызмет етеді. Киім, аяқ киім, бас киім атаулары ретінде қызмет ететін сөздер бір-біріне жақын үш лексикалық және семантикалық топты құрайды, оларды бір тақырыптықтопқа біріктіруге болады. Вестиалды лексиканың кейбір топтары қазірдің өзінде лингвистикалық зерттеудің нысаны болып табылады.

Әдебиет

1. Жинкин Н.Н. Портретные формы. Сборник портретных описаний. Москва 1965. – 26 с.
2. Филин Ф.П. Виды портрета. Высшая школа, 2003. – 368 с.
3. Старикова Г.В. Лексика портретных описаний. Дис.кан.фил.наук. Ленинград 1984. – 188 с.
4. Алмауытова Ә.Б. Қазақ тіліндегі киім атауларының этнолингвистиканың табиғаты. Алматы, 2004. – 128 б.
5. Кузина Г.В. Лексика одежды. Название головных уборов. канд. фил. наук. Тула 2001. – 204 с.

ЖАЗБА ЖӘДІГЕРЛЕР ТІЛІ МЕН ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІ: ҰҚСАСТЫҚТАР МЕН АЙЫРМАШЫЛЫҚТАР

Құлмағамбетова Ж., «Тұран-Астана» университеті, ІІ курс магистранты
Ғыл. жет. – филол. ғыл. канд., доц. В.А. Шнайдер

Қазақ тілі тарихы – түркітанудағы күрделі мәселелердің бірі. Әдетте тіл тарихы ұлт тарихымен сабақтас өріледі. Қазақ жұртының Еуразия кеңістігіндегі көне халықтардың бірі екені анық. «Қазақ» аталатын бір тұтас халық XV–XVI ғасырларда қалыптасса да, «қазақ» этнонимі ерте

замандардан мәлім болған. XI ғасырда өмір сүрген ұлы шайыр Фирдоуси шығармаларында «қазақ» сөзі этнос мағынасында қолданылған. Тарихы осылай тереңге тартқан қазақ жұртының тілінің тарихы да қатпарлы дүние.

Қазақ тілі тарихына алғаш ғылыми түрде ізденіс жүргізген Қ.Жұбанов екенін айта аламыз. Ол «Дүниедегі халықтардың барлығы да құранды, «таза» ел жоқ. Білімпаздар қазақты XV–XVI ғасырларды құралған деседі. Ел құранды болғандықтан, тіл де құранды болмақ: шаруа, сән, ән, әңгіме, баға, найза деген сөздердің барлығы да парсынікі. Тілдің қалай өсіп, дамитындығын білу керек. Тілдің тарихын білу деген сөз – оның өніп-өскен жолын білу деген. Демек, тіліміздің сонау ұзақ жолда қандай өзгерістерге ұшырағанын, оған неге ұшырағанын білу керек. Бұрынғы білу –жай әшейін емес, тілді меңгерудің бір амалы. Біз тілді меңгеріп болғанымыз жоқ, толық меңгерсек қана оны дұрыс бағытта өзгерте аламыз»,- деген еді [1: 120].

XX ғасырдың 30 жылдары Қ. Жұбанов бастаған тіл тарихын теориялық тұрғыдан зерттеу ісі тарихи жағдайлардың себебінен біраз үзіліс тапқаны белгілі. 20 ғасырдың екінші жартысынан қазақ тілі тарихына ғалымдар көңіл аудара бастады. М.Томанов қазақ тілі тарихын түркі тілдері тарихымен бірлестіре отырып былай жіктеді:

1) Түркі бірлестігіне дейінгі дәуір, – бұл дәуір, шамамен, біздің заманымыздың V ғасырына дейін созылады, екі түрлі бірлестіктен тұрады: Алтай бірлестігі, Хун бірлестігі.

2) Түркі бірлестігі дәуірі, бұл да екі кезеңге ажырайды: Көне түркі қағанаты кезеңі (V–X ғасырлар), Орта түркі кезеңі (X–XV ғасырлар).

3)Қазақ халық тілінің даму дәуірі (XVI–XVIII ғасырлар).

4)Қазақ ұлттық тілінің қалыптасу дәуірі (XIX ғасыр) [2: 70].

Қазақ тілі тарихы үшін түркі бірлестігі дәуірінің орта түркі кезеңінің мәні зор. X–XV ғасырларда халық тілдерінің негізгі ұйытқысы түзіліп, жеке-жеке тіл болып қалыптасуға бет алған. Жазба ескерткіштерге сүйене отырып, орта түркі кезеңін классификациялаудың ғылымда бірнеше үлгісі бар. Н.А. Баскаковтың топтауы бойынша орта түркі кезеңі екіге бөлінеді: Монғол шабуылына дейінгі (X–XII ғ.) және монғол шабуылынан кейінгі (XIII–XIV ғ.) кезеңдер. Ә.Құрышжанов пен А.Ибатов түркі халықтарының әдеби тіл тарихын жазба мұрағаттар тілімен байланыстыра отырып ескі түркі дәуірі (XIXVғ.) деп тұтас алып қарастырып, бұл кезеңде түркі тілдерін ең негізгі халықтық белгілері қалыптаса бастаған дейді.

Орта ғасырларда түркілер Қытай іргесінен Шығыс Европа, славян елдеріне дейінгі аралықты түгел жайлаған. Қазіргі Қазақстан территориясы әртүрлі түркі тайпалардың ежелгі мекені еді. Осынау ұлан-ғайыр алқапта әртүрлі мәдени ошақтар өркендеп, бірнеше әкімшілік-басқару орындары

үстемдік етіп саяси жағдайлардың көрігі қызып тұрған. Мәселен, Шығыс Түркістан аймағын ұйғырлар мен қарлұқтар билеп, басқа да көптеген рулар Қараханид мемлекетіне топтасса, Батыс Түркістан, Хорезм өлкесінде қыпшақтар мен оғыздардың беделі зор болды. Алтын Орда мен Мысырда негізінен қыпшақтар гегемондық дәрежесіне көтеріліп билік басында болды. Бұлар бір-бірімен тығыз әлеуметтік-саяси, мәдени қарым-қатынаста болып, мидай араласып жатқан елдер болатын. Осы тарихи кезеңдердегі тілдік ахуал бүгінгі қазақ тілінің фонетикалық, лексикалық, грамматикалық деңгейлерінде анық көрінеді. Академик Н.Я. Марр: «Тіл адамзат басынан өткізген тарихын бүкіл тұтасымен көрсетеді», –деп дұрыс тұжырымдаған [3: 405, 406].

Қыпшақ тілін зерделей отыра және сол тіл арқылы қазақ тілінің тарихи болмысын тану үшін атақты түрколог ғалымдар Б. Сағындықұлы, А. Керімов, Э. Наджип зерттеген орта ғасыр ескерткіштерінің тіліне– Құтыбтың «Хұсрау-Шырын», Хорезмидің «Махаббат-Наме», Саиф Сараидің «Гүлістан би түркі», Махмұд-бин-Әлидің «Нахдж аль-фарадис» еңбектеріне жүгінуіміз керек. XI –XIV ғасырларды түркі тайпалары өздеріне ортақ түсінікті тілді қолданғаны тарихтан белгілі. А.Зайончковскийдің «XIII – XIV ғғ ортақ түркі әдеби және жазба тілі қалыптасты» деген көзқарасы әлі күнге дейін көкестілігін жоғалтпады[1: 32].

Тіл білімінде бұл кезең тілін «Ортаазиялық әдеби тіл» және «Ортаазиялық түркі тілі» деп те атайды. Түрколог ғалымдар А. Құрышжанов пен А.Ибатов осы екі терминнің орнына «орта ғасыр түркі тілі» деп атауды ұсынды. «Орта ғасыр түркі әдеби тілі » тек қана Орта Азия аумағына ғана тиесілі емес, сонымен қатар, қазіргі Қазақстан территориясына, Қырым мен Дешті Қыпшақ халықтарының жеріне және Мысыр мен Сирияда тамыр жайған мәмлүктерге де ортақ болған. [2: 10]. XIV ғасырдың жазба мұрасын басшылыққа алып, дәл осы тілді «орта ғасыр түркі тілі» дей отыра, аталмыш кезең мен қазіргі қазақ тілі лексикасының арасындағы сабақтастықты анықталды. Қазақ тілінің байлығы бір кезеңге ғана тиесілі емес екендігі айдан анық. Ана тіліміз түрлі тайпалар мен рулардың тілінен ұлттық деңгейге көтерілер жолда көптеген өзгерістерді , талай тарихи үдерістерді басынан өткерді. Тілімізде өзгерістердің орын алғандығы грамматика мен фонетика саласынан гөрі, лексикасынан мейлінше байқалады. Лексиканы зерттеуге тілдің сөздік қоры негіз болады. Қызығы, XIV ғасырдағы жәдігерлер тілін зерделеген кезде айырмашылықтан гөрі ұқсастық мол екендігін байқаймыз. Жазба ескерткіштеріндегі мәліметтердің қаншалықты қазақ тілінің негізі болатындығын анықтау үшін мен кейбір сөздердің қаншалықты өзгергендігін салыстырмалы-тарихи зерттеу жүргізу арқылы, яғни қазіргі

кезді орта ғасырмен, ортаны көне ғасырмен салыстыру арқылы көруге боаатынына көзім жетті. Олай дейтінім, әр сөздің тереңінде бүтін этностың тарихы жатқаны белгілі. Зерттеудің негізгі объектісі – сөз.

Тілдерді салыстыра келе, көптеген ұқсастықтар анықталғанын байқаймыз. Мысалы, *адым-адым, азьқ-азық, ай-ай, ала-ала,ақсақ-ақсақ, төрт-төрт, алты-алты, айыр-айыр,күл-күл,ең-ең, анда-анда, ара-ара,орта-орта* т.б. Ғалымдардың санауы бойынша, қазіргі қазақ тілне ұқсас 420 сөздің эквиваленті бар екен. Бұл сөздер көне болғанымен, бастапқа формасын да, мағынасын да өзгертпей, қазіргі күнге жеткендігі анық байқалады.

Сонымен қатар, орта ғасыр ескерткіштерінде мағынасын жоғалтпай, аздаған фонетикалық өзгеріске ұшыраған бірліктер де баршылық. Атап айтсақ, «й-ж» дыбыстарының алмасып, аталмыш ескерткіштерде «й» дыбысы қолданса, қазіргі қазақ тілінде «ж» дыбысынан басталатын сөздер молшылық: жаз- жазыл-йазыл, жаратқан-йаратқан және т.б.

Тағы бір қызықтыратын ұқсастыққа келетін болсақ, орта ғасыр түркі тілінде «ч» дыбысынан басталған сөздер де қазіргі тілімізде «ш» дыбысынан басталып кездесетіндігін атап өтуге болады. Мысалы, чапан-шапан, сакчы-сақшы, ач-аш және т.б. С.Е. Маловтың айтуы бойынша, «ч» дыбысының «ш»-ның орнына қолданылуы қазақ тілі фонетикасына ғана тән, өйткені басқа бірліктердің, атап айтсақ, «с» дыбысының орнына «ш» дыбысының қолданылуы өте сирек кездеседі екен: *шол-сол, шункар-сұңқар, шум-сұм.* Осы екі тарихи кезеңге ортақ сөздерді зерделей отыра, басқа да көптеген ұқсас сөздердің барлығын байқаймыз: *таб-табу ,табан-табан, табшур-тапсыр тавуқ-тауық және* т.с.с

Тілдегі сөздердің лексикалық мағынасының өзгеріске ұшырауы, жаңа түсініктің атауы болуы-үздіксіз процесс. Ісмет Кеңесбаевтың айтуынша, уақыттың өтуіне байланысты сөздер дамиды, мағынасының өресі кеңейеді немесе мүлдем басқа атауға ауысады [6: 12]. Мысалы, орта ғасыр түркі тілінде «күлүк» сөзінің мағынасы «есек» дегенді білдіреді екен, «кулук бар йокмутарт сунйа тәгирмен» – Есекке жүкті тасып, диірменді айналдыруы міндет пе? (ХШ, 46621). «Күлік» сөзі қазіргі қазақ тіліндегі «көлік» сөзінің мағынасында қолданылады. Аталмыш сөздің түбірі «көл» болып, «арбаға жегу» мағынасын білдіргеніне ұқсайды. Оған «еки өкуз уг бир буқаршықа көлміш» деген сөйлем қазіргі тілмен айтатын болсақ, «екі өгізді бір арбаға жекті» деген мағынаны беретіні бірден байқалады.

Орта ғасырмен салыстырғанда, қазіргі тілімізде сөздердің мағынасының тарылу немесе кеңею процестері болғандығы белгілі. Мысалы, «томаға» сөзі бұрын «әшекей» сөзінің мағынасына ұқсайтындығын мына сөйлемнен байқауға болады: «лағыл сырғалар

кулакта, бөрігінді інжу томаға» (Лағыл сырға құлақта, бөрігінде інжу әшекей) Аталмыш сөздің мағынасы қазіргі қазақ тілінде мүлдем өзгергенін байқаймыз. «Томаға – бүркіт басына кигізілетін былғары көзқап,бүркітті баптап-баулу үшін, оның бала-шаға, итке, құсқа, қызылға ұмтыла бермеуі үшін және жақындағанды шап беріп бұру қаупінен сақтану үшін томағалайды.» Байқағанымыздай, орта ғасыр түркі тіліндегімен салыстырғанда, мағына мүлдем өзгеріп кеткен.

Ескерткіштер тілі өте бай. Кейбір сөздер көп жағдайда полисемиялық мағынаны білдіреді. Мысалы, «тары» сөзін алатын болсақ, орта ғасырда бидай, тұқым, ұн, өсімдік деген мағынаны береді екен.

Жазба жәдігерліктер тіліндегі ұқсастықтар, сөз жоқ ұлттық менталитеттен мәдени ақпарат береді. Бұл ақпараттар қазақы ой-санамен, таным-түсінікпен, дағды-дәстүрмен астарласып, сабақтасып тіл мен ұлттың тарих қойнауынан түзілген бірлігін, тұтастығын аңғартады.

Әдебиет

1. Зайончковский А.К изучению средневековых памятников тюркской письменности (XI – XIVвв) // Вопросы языкознания. –1967. – № 6. – С. 15-18.

2. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Атамұра, 2010. – 608 б.

3 Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. Алматы: Мектеп, 1988. – 263 б.

4. Қордабаев Т., Қалиев Ғ. Жалпы тіл білімі. – Алматы: Арыс, 2004. – 412 б.

5. Жұбанов тағылымы, YII халықаралық ғылыми конферения материалдары. Ақтөбе, 2009.

6. Құрышжанов Ә., Ибатов Ә. Ежелгі түркі жазба ескерткіштері жайында // Қазақ әдеби тілінің қалыптасу тарихы мен даму жолдары. Алматы: Атамұра. 1981. – Б. 12-15.

7. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологизмдер сөздігі. – Алматы: ҚазАқпарат, 2007. – 356 б.

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ВОСТОЧНОЙ ПОЭМЫ «ГЯУР» ДЖОРДЖА ГОРДОНА БАЙРОНА.

Құмарова Э., ЗКИТУ, магистрант II курса

Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. М.В. Чечетко

Творчество великого английского поэта Джорджа Гордона Байрона вошло в историю мировой литературы как выдающееся художественное явление, связанное с эпохой романтизма.

Байрон, как пламенный защитник национально – освободительного движения народов, обличитель тирании и политики захватнических войск, Байрон стал одним из ведущих зачинателей прогрессивного направления в романтизме. Новаторский дух поэзии Байрона, его художественный метод романтики нового типа был подхвачен и развит последующими поколениями поэтов и писателей разных национальных литератур.

Начиная с 1813 года, из-под пера Байрона одна за другой выходят романтические поэмы, впоследствии получившие название «восточных». К этому циклу относятся следующие поэмы: «Гяур» (1816), «Абидосская невеста» (1813), «Корсар» (1814), «Лара» (1814), «Осада Коринфа» (1816) и «Паризина» (1816) [1: 32].

Определение это в полной мере, если иметь в виду колорит, относится только к первым трём; в «Ларе» же, как указывал сам поэт, имя испанское, а страна и время события конкретно не обозначены, в «Осаде Коринфа» Байрон переносит нас в Грецию, а в «Паризине» – в Италию. В стремлении объединить эти поэма в один цикл есть известная логика, подсказанная общими признаками, характерными для всех названных поэм. В них Байрон создает ту романтическую личность, которая впоследствии, преимущественно в XIX веке, стала называться «байронической».

Героем «восточных поэм» Байрона является обычно бунтарь – отщепенец, отвергающий все правопорядки собственнического общества. Это – типичный романтический герой; его характеризуют исключительность личной судьбы, необычайные страсти, несгибаемая воля, трагическая любовь, роковая ненависть. Индивидуалистическая и анархическая свобода является его идеалам. Этих героев лучше всего охарактеризовать словами Белинского, сказанными им о самом Байроне: «Эта личность человеческая, возмутившаяся против общего и, в гордом восстании своём, опёршая на самом себя».

Восхваление индивидуалистического бунтарства было выражением духовной драмы Байрона, причину которой следует искать в гибели освободительных идеалов революции и установлении мрачной торийской реакции. Этот байроновский индивидуализм был впоследствии весьма отрицательно оценён передовыми современниками английского поэта. Однако ко времени появления «восточных поэм» это их противоречие не столь резко бросалось в глаза. Гораздо более важным тогда (1813 – 1816) было другое: страстный призыв к действию, к борьбе, которую Байрон устами своих неистовых героев провозглашал главным смыслом бытия [1: 37].

Самая замечательная черта «восточных поэм» – воплощённый в них дух действия, борьбы, дерзновения, презрение ко всякой апатии, жажды битвы, которая побудила от малодушной спячки изверившихся людей, подымала уставших, зажигала сердца на подвиг. Современников глубоко волновали разбросанные повсюду в «восточных поэмах» мысли о гибели сокровищ человеческих сил и талантов в условиях буржуазной цивилизации.

Герои поэм Байрона выступают как судьи и мстители за поруганное человеческое достоинство; они стремятся к сокрушению оков, насильственно наложенных на человека современным им общественным строем. В их бурных монологах чувствуется отражение гнева, который подспудно

зрел в те годы народной толпе и который поэт сумел чутко уловить и выразить в образах своих художественных произведений.

В «восточных поэмах» Байрон развил дальше жанр романтической поэмы. Композиция и идейный замысел этих поэм не укладываются в классицистические нормы.

Фрагментарность «восточных поэмах», стремительная динамика в развитии действия, лирические описания небывало ярких и смелых чувств, противопоставляемых тусклости и серости обывательского мира, – всё это требовало новых жанрово – стилистических форм.

Использовав для большинства «восточных поэм» английский рифмованный пятистопный стих, Байрон насытил его новыми языково-стилистическими приёмами, позволившими ему добиться наибольшей выразительности для изображения действия, настроений героя, описаний природы, оттенков душевных переживаний людей. Он свободно обращается с вопросами к читателю, широко применяет восклицательные предложения, строит свои сюжеты не в строгом логическом порядке, а в соответствии с характером и настроением героя. По поводу композиции «восточных поэм» Пушкин писал в статье «О трагедии Олина «Корсар» (1828): «Байрон мало заботился о планах своих произведений или даже вовсе не думал о них. Несколько сцен, слабо между собою связанных, были ему достаточны для сей бездны мыслей, чувств и картин».

Раньше всех «восточных поэм» увидел свет «Гяур». Повесть была написана в мае – ноябре 1813 года. Гяуром мусульмане называли иноверцев.

«Рассказ, составляющий содержание этих разрывных отрывков, основан на происшествиях, менее обычных на Востоке в настоящее время, прежде чем, может быть потому, что дамы стали теперь более осмотрительны, чем в старину, или же потому, что христианам теперь больше улыбается счастье, или же они менее предприимчивы. В законченном виде рассказ должен был заключать в себе историю невольницы, брошенной по мусульманскому обычаю, в море за неверность, за которую мстит молодой венецианец, её возлюбленный. Данное событие отнесено к тому времени, когда Семь Островов были под властью Венеции и вскоре после того, как арнауты были прогнаны из Мореи, которую они опустошили несколько времени спустя после вторжения русских. От падения майнотов после того, как им не дозволили разграбить Мазитр, помешало предприятию русских и привело к разгромлению Мореи, во времена которого жестокость, проявленная всеми, была беспримерной, даже в летописях правоверных». Так начал Байрон свою повесть.

Самая замечательная черта «восточных поэм» – воплощённый в них дух действия, борьбы, дерзновения, презрение ко всякой апатии, жажды битвы, которая побудила от малодушной спячки изверившихся людей,

подымала уставших, зажигала сердца на подвиг. Современников глубоко волновали разбросанные повсюду в «восточных поэмах» мысли о гибели сокровищ человеческих сил и талантов в условиях буржуазной цивилизации.

Так, один из героев «восточных поэм» грустит о своих «нерастраченных исполинских силах», а другой герой, Кондрад, был рождён с сердцем, способным на «великое добро», но это добро ему не дано было сотворить. Селим, мучительно тяготится бездействием; Лара в юности мечтал «о добре»; Гяур страстно любил и отомстил за жестокое убийство любимой Лейлы и т.д.

Прощаясь, Гяур просит пришельца передать его давнему другу, некогда предрекшему его трагический удел, кольцо – на память о себе, - и похоронить без надписи, предав забвению в потомстве.

Поэму венчают следующие строки:

«Он умер… Кто, откуда он –
Монах в те тайны посвящен,
Но должен их таить от нас…
И лишь отрывочный рассказ
О той, о том нам память сохранил,
Кого любил он и кого убил» [2: 32].

В примечаниях к заключительным строкам поэмы Байрон вкратце сообщает о том, что послужило ему основой для создания «Гяура»: «Обстоятельства, о которых говорится в этой повести, достаточно обыкновенны в Турции… Мне же, сюжетом послужила стародавняя, теперь уже почти забытая история одной молодой венецианки. Я случайно слышал этот рассказ в кофейне от одного из бродячих сказочников, которыми кишит Восток,… я жалею, что память сохранила мне так мало от подлинного рассказа…»

Романтические поэмы были новым достижением Байрона в поэзии. Их отличает разнообразие поэтического видения душевного мира человека в самые напряжённые моменты жизни [3: 57]. Герою, его мыслям, переживаниям созвучна природа и её стихии. Их движение и непрерывное изменение во времени придают пейзажам в поэмах особую красоту. Где бы ни видел поэт своих героев – на фоне бескрайнего моря, диких скал или развалин замков, – он использует пейзаж не только для того, чтобы подчеркнуть их одиночество, но и показать быстротечность времени.

Литература

1. Бочкало И.Б. «Джордж Гордон Байрон. Избранное». М., 1997. – 257 с.
2. Усманова Р.Ф. «Джордж Гордон Байрон». Собрание сочинений в 4-х томах. М., 1981. – 134 с.
3. Сахаров В.И. «Байрон и российские романтики». М., 1991. – 268 с.

К ВОПРОСУ СЕМАНТИЗАЦИИ НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫХ ЕДИНИЦ В СОВРЕМЕННЫХ СЛОВАРЯХ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОГО ТИПА

Ли Цзюньин, КФУ, аспирант

Науч. рук. – докт. филол. наук, проф. К.Р. Галиуллин

Определение заголовочных единиц в словарях является одной из важных задач в процессе лингвокультурографирования. Национально-культурные единицы – особый тип единиц, семантизация которых, как показывает анализ, отличается как в рамках разных словарей, так и в рамках одного справочника лингвокультурологического типа.

Работа посвящена рассмотрению особенностей семантизации национально-культурных единиц, относящихся к группе «наименования музыкальных инструментов», на материале четырех современных словарей, которые авторы определяют, как лингвострановедческие (ЛСС) – [ЛСС_Россия] и лингвокультурологические (ЛКС) – [ЛКС_Анс., ЛКС_Мул., ЛКС_Дав.] и которые представляют собой справочники дидактической направленности.

Как показывает анализ, традиционное лингвистическое толкование в рассматриваемых источниках в соответствии со спецификой рассматриваемого типа источников дополняется и сопровождается энциклопедическими (историко-культурными) сведениями различного характера. Объем и характер толкования варьируется, отличаясь степенью детализации и наличием денотатографических материалов, характеризующих описываемый предмет; ср.:

балалайка – музыкальный инструмент. Считается символом русского народа [3: 85];

гармонь: *Клавишно-пневматический музыкальный инструмент со складчатыми раздвижными мехами, соединенными с клавиатурой* [6: 121];

гусли: Русский многострунный (от 6 до 66 струн) щипковый музыкальный инструмент, широко распространенный на Руси в XII – XVII вв. [6: 142];

рожок – русский народный духовой музыкальный инструмент. Рожок представляет собой трубку в форме конуса из рога (откуда и происходит название этого инструмента), дерева или березовой коры – бересты. 〈...〉 [4: 142].

Иногда толкования дополняются элементами визуальной семантизации. В двух анализируемых словарях предлагаются изображения, демонстрирующие описываемые предметы; см. фотографии к статьям «балалайка» в [ЛСС_Россия; ЛКС_Анс.]. Как показывает анализ, потенциал, возможности зрительной наглядности недостаточно используются в словарях лингвокультурологического типа. Особенно ценна она для справочников учебного характера.

В текстах толкований помимо родового понятия обязательными компонентами являются существенные признаки, характеристики, присущие описываемому предмету или явлению. Особенно важны подобные характеристики при описании сходных предметов в рамках различных тематических объединений, например, названий одежды, еды, построек и т.п. Это относится и к рассматриваемой группе. В анализируемых словарях имеются статьи, в которых набор указанных отличительных признаков трудно признать достаточным; см., например: *Свирель – русский народный духовой музыкальный инструмент* [5: 130]; *Жалейка – русский народный духовой язычковый музыкальный инструмент* [4: 140]. Определения не всегда позволяют отличить сходные предметы друг от друга. В подобных случаях для характеристики предметов со специфической формой и / или особенностями употребления важную роль может сыграть визуальная наглядность.

Существенную помощь в усилении системности характеристики единиц, обладающих национально-культурной спецификой, может оказать анализ и описание их в рамках лингвографического (лингвокультурографического) класса – совокупности «языковых единиц, которые вследствие наличия у них общих признаков имеют (или должны иметь) сходное описание в словаре» [2: 68]. Сравнение единиц одного класса, их описаний во многих случаях способствует решению вопросов о составе включаемой информации, а также форме ее подачи; ср. в [4: 138, 141]:

Балалайка – музыкальный инструмент русского народа 〈 〉

Баян – русский народный клавишно-пневматический музыкальный инструмент, усовершенствованный вид гармоники;

Гусли – плоский ящик-резонатор с натянутыми над ним струнами;

Ложки – используются в качестве ударного музыкального инструмета.

Сравнительный анализ показывает, что в толкования слов *баян* и *балалайка* включается дополнительная характеристика: *русский народный, … русского народа*, однако такие сведения отсутствуют у слов *ложки* и *гусли*, которые также относятся к группе русских народных музыкальных инструментов (ср. в БТС [1: 503]: *ложки – русский народный ударный музыкальный инструмент вроде кастаньет, состоящий из деревянных предметов, похожих на предметы столового прибора*).

Как показывает анализ, характеристика национально-культурных единиц, объем описания и его состав отличаются как в разных словарях, так и в рамках одного лингвокультурологического справочника, в особенности это касается энциклопедических сведений. Усиление системности лингвокультурографирования позволит повысить уровень словарных описаний, их информативность.

Литература

1. Большой толковый словарь русского языка. – СПб.: Норинт, 2000. – 1536 с.

2. Компьютерная лингвография / научный редактор. Н.К. Замов, К.Р.Галиуллин. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1995. – 119 с.

3. Ансимова О.К. Ключ к русской культуре: словарь лингво- культурной грамотности. – Новосибирск: Изд-во НГТУ, 2016. – 222 с.

4. Давлетбаева Р.Г. Лингвокультурологический словарь для школьников. Диалог языков и культур. – Уфа: Китап, 2003. – 160 с.

5. Муллагалиева Л.К. Реалии русской культуры. Лингвокультурологический словарь: учеб. пособие для средних школ и учителей русского языка. – Уфа: Изд-во БИРО, 2001. – 220 с.

6. Россия. Большой лингвострановедческий словарь: 2000 реалий истории, культуры, природы, быта и др. / под ред. Ю.Е. Прохорова. – М.: АСТ-Пресс Книга, 2007. – 736 с.

ТЕХНОЛОГИЯ ОБУЧЕНИЯ АУДИРОВАНИЮ

Макаров И., КФУ, студент V курса

Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. А.Х. Ашрапова

Аудирование играет важную роль при обучении иностранным языкам. Как известно, оно представляет собой процесс восприятия и понимания иноязычной речи на слух, с последующей интерпретацией услышанного путем выполнения определенных письменных задач или говорения.

Аудирование (от лат. audire – слышать) – это сложный процесс восприятия и понимания речи на слух, практически не поддающийся контролю и протекающий скрытно. Поэтому аудирование считается одним из наименее изученных и разработанных разделов методики обучения иностранным языкам, т. к. считалось, что навыки аудирования формируются сами собой и не нуждаются в целенаправленном обучении.

Первым в методику преподавания иностранных языков термин «аудирование» ввел в 1930 г. американский психолог Джон Браун («listening»), в отечественную литературу – З. А. Кочкина в середине XX в.

При обучении иностранным языкам необходимо учитывать и придерживаться комплексного подхода (обучение всем видам речевой деятельности одновременно), т. к. некачественное овладение одним из видов речевой деятельности оказывает непосредственное влияние на обучение и овладение другими видами речевой деятельности.

Обучение аудированию – одна из сложных и актуальных проблем в методике преподавания иностранных языков. Как мы уже отметили, долгое время формированию аудитивных умений не уделялось должное внимание; однако было установлено, что без овладения умениями аудирования в процессе обучения коммуникация в естественной среде будет затруднена или невозможна. Поэтому в современной методике обучения иностранным языкам этот вид речевой деятельности выделяется как самостоятельный и требует особого внимания к механизмам и технологиям овладения навыками аудирования.

Восприятие иноязычной речи на слух так же связано с рядом **трудностей**, знание и преодоление которых в ходе занятий обеспечивает успешность овладения умениями и навыками аудирования:

• т*рудности содержания аудиотекста* – это затруднения, обусловленные восприятием содержания аудиотекста, касаемые предметного содержания текста, логики изложения, общей идеи текста [3: 183, 191];

• *трудности языковой формы аудиотекста* (фонетические, лексические, грамматические, транспозиционные);

• *трудности, вызванные структурной организацией аудиотекста,* обусловленное наличием логически выстроенной структурой текста и содержанием вступления, главной части и заключении;

• *трудности условий восприятия аудиотекста,* заключающиеся в темпе речи, размере речевого сообщения и в количестве предъявлений.

Учет факторов, как благоприятных, так и неблагоприятных, влияющих на результативность аудирования, дает возможность для успешности овладения аудитивными навыками, создает условия для анализа результативности и контроля.

Технологии обучения иностранным языкам строятся на основе восприятия текста на иностранном языке с последующей его обработкой в зависимости от цели формирования иноязычной речевой компетенции и вида речевой деятельности. В отличие от всех остальных видов речевой деятельности аудирование имеет дело со звучащим текстом, аудиотекстом.

Как мы уже отметили, восприятие звучащей иноязычной речи на слух является трудным процессом, поэтому прежде, чем приступить к непосредственному ознакомлению с аудиоматериалом, необходимо провести ряд работ, способствующих успешности аудирования.

Прежде чем приступить к выполнению работы над содержанием аудиоматериала, необходимо создать условия успеха, позволяющие учащимся выполнить эти задания.

Важен факт осознания того, что первичной целью аудирования не является понимания каждого слова, каждой детали аудиотекста, не относящихся к главному содержанию текста; прежде всего – это извлечение необходимой информации, требующегося в задании.

Для улучшения результативности процесса аудирования методисты предлагают алгоритм действий, который состоит из следующих этапов:

• предтекстовый этап (Pre-listening), который предполагает проведение предварительной подготовки к восприятию звучащего аудиотекста;

• текстовый (Initial listening) предусматривает работу во время прослушивания, требующих выполнение одного или нескольких действий для развития дополнительных навыков: прослушивание для извлечения конкретной информации и понимания деталей;

• послетекстовый (Post listening) подразумевает работу после прослушивания аудиотекста с последующим его разбором. Данный этап направлен на выявление общего и детального понимания текста, задания для проверки восприятия иноязычной речи на слух отбираются с учетом целей, которые были поставлены перед обучающимися на предтекстовом этапе аудирования. [2: 96].

Таким образом, обучение аудированию является достаточно актуальным процессом обучения английскому языку, а анализ трудностей и технологий обучения способствует успешному овладению аудитивными навыками.

Литература

1. Кочкина З. А. Что такое аудирование? – М., 1960. – 128 с.
2. Никонова С. М. Английский язык в начальных классах. – М.: Просвещение, 1964. – 96 с.
3. Пассов Е. И. Основы коммуникативного метода обучения иноязычному общению: Обучение аудированию как средству общения, М., 1989. – С. 183–191.

БАШКОРТОСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БАЛТАЧ РАЙОНЫ ЮГАРЫ КАРЫШ АВЫЛЫ ТАРИХЫ ТУРЫНДА

Матигуллина Р., М. Акмулла ис. БДПУ, II курс студенты

Фән. җит. – филол.фән. докт., проф. И.С. Насипов

Мин шәһәр кызы. Уфада туып үскәнмен. Ләкин мин әти-әнием туган ягына – Балтач районы Югары Карыш авылына кечкенәдән, чын мәгънәсендә, гашыйк кеше. Бу авыл күңелемне гел үзенә тартып торды: җәй вакытларында гел әби-бабаларым кырына кунакка кайта идем. Шул вакыттан башлап авылга бәйле ялгызылык атамалары белән кызыксына башладым, чөнки мондый атамаларның мәгънәләре бик кызыклы, тарихлары бик мавыктыргыч.

Балтач районы, административ берәмлек буларак 1930 елның 20 августында оешкан. Ул Башкортстан Республикасының төньяк өлешендә урнашкан. Мишкә, Борай, Тәтешле, Аскын һәм Караидел районнары белән чиктәш. Район үзәге – Иске Балтач авылы, Уфа шәһәреннән 220 км ераклыкта. Югары Карыш авылы районның көньягында район үзәгеннән 22 км ераклыкта, Пермь өлкәсе Куеда станциясеннән көньяк-көнчыгышка 92 км ераклыкта урнашкан [2]. Ул Түбән Карыш авыл советы авыл биләмәсенә карый. Якын авыллар Түбән Карыш, Чуртанлыкүл, Кызылкүл, Кызыл Восток, Зиләзекүл, Кизгәнбаш.

Күренүенчә, бүген ике авыл – *Югары Карыш* һәм *Түбән Карыш* авыллары бар, аларның исемнәре елганың агымына карап бирелгән. Икесенең дә атамасында *карыш* сүзе урын алган. Олы буын кешеләре *карыш* сүзе *каршы* сүзеннән ясалган, дип сөйлиләр. Алар: “Безнең *Карыш* елгасы *Ар* елгасына каршы ага, шуңа күрә елгага *Карыш* атамасын

биргәннәр. Ә елга буена авыл нигезләнгәч, елга исеме авыл атамасы да булып киткән”, - диләр.

Икенче фараз да бар. *Карыш* атамасының килеп чыгышы *карыш* “вершок”– 4,4 см чамасы үлчәү берәмлегенә бәйле. Ләкин, минемчә, бу сүзгә елганың исеме бәйле булса, елга бик тар гына булыр иде. Ә ул мул сулы, зур-зур күлләр белән тоташкан елга, һәм шуңа аның атамасы *карыш* үлчәү берәмлегенә мөнәсәбәтле түгелдер, дип уйлыйм.

Карыш атамасы этимологиясе белән кызыксынып, 1980 елларда безнең туган авылның тарихын өйрәнүче Хаҗиев Наил абый тел белгече Йосыф Гәрәйгә хат язган. Җавап хатында галим *карыш* сүзенең “болганчык” мәгънәсенә дә ия булуын билгели. Бу дөреслеккә якын. Шуны да әйтер идем. Кайберәүләрнең, елгага исемне аның буенда яшәүче кешеләр биргән, дигән фикер белән килешмим. Чөнкигидронимнар ойконимнарга карганда борынгырак саналып, гадәттә, су объектлары исемнәре торак пункт атамалары булып китә.

Шулай итеп, *Карыш* елгасының исеме бик борынгыдан килә. Аның турында 1816 елда үткән жиденче ревизия мәгълүматләре тулы характеристика бирә: “Карыш елгасы чуртан, корбан, бәртәс, опты, алабуга балыкларына бай. Елгада һәм күлләрдә кыр казлары, үрдәкләр, аккошлар оя коралар” [3].

Һәрбер авылның килеп чыгышын тарихи документлар гына исбатламый. Авылга бәйле легендалар да бик кыйммәтле чыганаклар санала. *Карыш* авылы турында да легенда бар. Аңа ярашлы 17 гасырда, якынча 1640 елларда авылга Тукай һәм Байбирде нәселләре нигез салган. Авылның исеме ул вакытта Карышбаш дип аталган. Тора-бара Тукай нәселе Түбән Карыш авылына нигез салган. Тукай нәселе варислары бүгенге көнгә кадәр Түбән Карыш авылында яшәвен дәвам итсәләр, Байбирде нәселенең тамыры корыган, дип саналган. Ләкин 2006 елда Байбирде нәселенең дә исән-имин Түбән Карыш авылында яшәп ятулары билгеле булды. Бу нәсел шәҗәрәсенең бер тармагы: Камкари – Байхуҗа – Байбирде – Әхматша – Исмәгыйль – Дәүләтша – Гайса – Исхак (1740 елда туган) – Габделгаффар (1770) – Габидулла (1797) – Гыйлметдин (1842) – Зарафетдин (1865) – Галләметдин (1896) – Габидә (1926) – Рәфкат (1951) – Илгиз (1993).

Карышбаш авылы кешеләре күчеп китеп яңа авылларга нигез салганнар. 1910–1911 елларда Түбән Карыш һәм Югары Карыш кешеләре Аскын районы *Яңа Карыш* авылын нигезлиләр. 1928–1930 елларда Югары Карыш авылы кешеләре күчеп китеп *Кызылкүл* һәм *Кызыл Восток* авылларын барлыкка китерәләр, ә Түбән Карышлар – *Яңа Тормыш* авылын нигезлиләр.

Авылыбызның тарихы күренекле шәхес Габдулла Галиев – Батырша белән тыгыз бәйләнгән. Батырша үз заманы өчен гыйлемле, киң

карашлы, мәгълүматлы кеше булган. 1733–1743 елларда ике мәдрәсә төзеткән, мулла вазыйфасын башкарган, ахун дәрәҗәсенә күтәрелгән. Ләкин халыкның колониаль шартларда изелеп яшәвен күреп, Батыршаның йөрәге әрни. Шуңа баш күтәрергә өндәп, якташларына мөрәҗәгать яза. Моның өчен кулга алынып гомере төрмәдә, Петропавловски крепостендә үтә. Ул анда да халык азатлыгы өчен көрәшне дәвам итә. Изге Коръән Кәрим юллары аша патшабикә Елизавета Петровнага зур күләмле, тирән эчтәлекле хатлар яза. Тарихта бу хатлар Батырша хатлары буларак билгеле. 2012 елда авылда мәгърифәтче һәм халык герое Батышаны искә алып, татар телендә мемориаль тактаташ куела [1].

Югары Карыш мәктәбенең тарихы 1749 елда Батырша тарафыннан нигезләнгән мәдрәсәдән башлана. Бу мәдрәсә озак еллар якын-тирәдәге аылларга мәгърифәт нуры чәчкән. Революциядән соң. 1918 елда ул башлангыч мәктәп итеп үзгәртелә.1937 елда урта мәктәпкә әверелә. Бүген Югары Карыш урта мәктәбе Габдулла Галиев (Батырша) исемен йөртә. Бу исем Башкортстан Республикасы Министрлар Советы Карары белән 1993 елның февраль аенда бирелде [3].

Югары Карыш авылының бик үзенчәлекле топонимик системасы бар. Без аларны тулысынча тәфсилле карамастан, кайберсен атап узыйк. Бигрәк тә авылда күл (*Авыл күле, Ачикат күле, Батырша күле, Бөркет күле, Кала күле, Күчмәле күл, Сәхәп күле, Сәпи күле, Семен күле, Смак күле, Тимер күл, Тукай күле* һ.б.), сазлык (*Бибик сазы* һ.б.), юл (*Ар юлы, Богдан юлы, Бояр юлы, Яңа урыс юлы* һ.б.), чокыр (*Кизгән чокыры* һ.б.) атамалары үзенчәлекле. Башка төр географик объектларның да атамалары бар. Аларның барысы да игътибарга лаек, өйрәнелергә тиеш.

Шулай итеп, авыл тарихы, аның үткәне, язмышы халык хәтерендә, авыз иҗаты әсәрләрендә, архив язмаларында, китапларда һәм вакытлы матбугат битләрендә генә чагылыш табып калмыйча, аның җирле географик атамаларында да теркәлә. Аларны өйрәнү бик зур әһәмияткә ия.

Әдәбият

1. Верхнекарышево // Культурно-историческое наследие. URL: http://nasledie-sela.ru/places/BAK/1476/2433/ (дата обращения: 12.12.2019)

2. Фәтхи Ф. Башкортстанда Батыршаны искә алалар // Азатлык радиосы. 21 сентябрь 2012 ел / https://www.azatliq.org/a/24715811.html (мөрәҗәгать итү датасы: 14.12.2019).

3. Хазиев Н.М., Хазиев И.Н. История деревни Верхнекарышево Балтачевского района Республики Башкортостан. – Бирск: БирГСПА, 2009.

М. ХӨСӘЕННЕҢ «КЫТАЙ ДУСЫМА» ШИГЫРЕНДӘ ТЕЛ-БИЗӘКЛӘҮ ЧАРАЛАРЫ

Мингалиева К., Казан, Совет р-ны 11 нче татар гимназиясе, X сыйныф

Җит. – З.М. Хафизова

М. Хөсәеннең татар әдәбиятына керткән өлешен билгеләү өчен, “Кытай дусыма” шигыре мисалында аның иҗатына күзәтү ясауны максат

итеп куйдык. Әлеге авторны сайлавыбыз очраклы түгел. М.Хөсәен –минем якташ шагыйрем, гомеренең 40 елга якын чоры Дәрвишләр бистәсендә узган. Ул мин укыган 11 нче татар гимназиясендә сугыштан соңгы авыр елларда татар теле һәм әдәбияты укыткан. Эзләнү эшенең тикшеренү предметы: М. Хөсәеннең "Кытай дусыма" шигыре.

Мәхмүт Хөсәен – татар теленең стилистик мөмкинлекләрен эшкә җигү ягыннан да, мөһим проблемаларны яктыртуы белән дә үрнәк булырлык шагыйрь. Шулай булса да, аның иҗаты хакында әдәби-тәнкыйть мәкаләләре күп түгел. М. Гайнуллин "Мәхәббәт һәм Моң" дигән китапка кереш мәкаләсендә шагыйрь иҗатына югары бәя бирә. М. Хөсәен поэзиясе үткен проблемалары, кырыс һәм кайчакта шактый бизәкле, әмма төгәл сурәтләү чаралары, үзенчәлекле әдәби һәм фәлсәфи-психологик детальләре белән генә түгел, бәлки теленең музыкальлеге, аһәңе, эчке гүзәллеге, төгәллеге һәм җыйнаклыгы белән дә укучыларны җәлеп итә. Кагыйдә буларак, аның стиле бик пөхтә, теле гаҗәеп сыгылмалы, бизәкле. Бу фикерне дәлилләү өчен, "Кытай дусыма" шигырендәге сурәтләү чараларын ачыкладык. Монда эндәш сүзләр, ялгызлык исемнәре, географик атамалар, чагыштыру, метафора, синонимнар, антонимнар кулланылган. Мисалларга күз салыйк.

1. Эндәш сүз: "Сиңа, кытай дусым".
2. Ялгызлык исемнәре: Казан, Идел, Кытай, Хуан-хэн, Тянь-Шань.
3. Географик атамалар: үзән, болын, кыя.
4. Чагыштыру: "Тибет кыясына кунган лачын сыман."
5. Метафора: "олылыйм синең йөрәкне."
6. Синонимнар: аһ-зар, хурлык, коллык, сокланам, олылыйм.
7. Антонимнар: көне-төне, ерак-якын.

Шигырь төзелешен анализладык. Әлбәттә, шигырь үзенең төзелеше ягыннан бераз үзгә. "Кытай дусыма" шигыре 5 юллык строфалар белән язылган. ***1нче һәм 2нче юлда-6 иҗек, өченчедә-9 иҗек, дүртенчедә-10 иҗек, бишенчедә-9 иҗек.*** **6:6:9:10:9.** Бу бүленеш һәр куплетта саклана. Барлыгы 4 куплет бар. Күргәнебезчә, шигырьнең ритмын үзенчәлекле кабатлаулар хасил итә.

Строфаны бербөтенгә туплаучы бик әһәмиятле чара булып *рифма* хезмәт итә. Рифма – шигырь юллары (тезмәләре) ахырында килгән аваздаш, охшаш яңгырашлы сүзләр. "Кытай дусыма" шигырендә һәр куплетта ***1нче һәм 2 нче юллар*** азагындагы сүзләр һәм ***3 нче һәм 5 нче юллар*** азагындагы сүзләр рифмалашкан. Рифмалар иҗекләр саны тигез булган теземнәрдә килә. "дусым-булсын", "тормыйм-зурлыйм", өченче куплетта 1 һәм 2 нче юллар: "көне-төне", "кыясына-лачынсыман".

Шулай ук ***3, 5 нче юллар*** азагындагы сүзләр рифмалашкан: "улыннан-урыннан", "теләкне-йөрәкне", "мәңгегә-ямь генә", "карашың-барасың".

Күргәнебезчә, шигырь төзелеше күп яктан татар теленең үзенчәлекләренә, аның аһәңе, рухи дөньясына, авазлар яңгырау сыйфатларына бик нык бәйләнгән. Шигъри сурәтлелек, авазлар һәм сүзләр яңгырашының хасиятләре татар шигъриятенең үзенчәлекле йөзен билгели. “Кытай дусыма” шигыренә Җәүдәт Фәйзи тарафыннан көй язылуы да юкка түгелдер.

Бу шигырьдән күренгәнчә, шагыйрь чор үзенчәлеген, заман ихтыяҗларын нечкәләп тоя, үзенең игътибарын иң киеренке вакыйга һәм процессларга юнәлдерә. Җәмәгатьчелек фикеренә, кешеләрнең йөрәгенә һәм күңеленә турыдан-туры йогынты ясау максатыннан, көнүзәк проблемалар хакында шигъри тел белән, төрле сурәтләү чаралары кулланып яза.

Фикердә, уйда, гамәлдә кыюлыгы һәм иҗатта бәйсезлеге аңа башка дәүләтне (бу очракта Кытай) борчыган, дулкынландырган катлаулы темаларны, кискен проблемаларны үзенең “Кытай дусыма” шигырендә чагылдырырга һәм аларны хәл итүнең үзенчәлекле юлларын тәкъдим итәргә мөмкинлек бирә.

Мөһим мәсьәләләр хакында халкы белән ихлас күңелдән, гади, шул ук вакытта пафослы итеп уртага салып сөйләшү хас М. Хөсәеннең 1950-60 нчы еллар иҗатына. Гоумән алганда, М. Хөсәен шигърияте ул, барыннан да элек, туган табигатькә тирән мәхәббәт, әйләнә-тирә мохитне һәм кеше күңелен гаять сизгер тою һәм шулар белән бәйле катлаулы нечкә хисләр поэзиясе. “Кытай дусыма” шигыре дә шуның бер дәлиле**.** Бу гади текст кына түгел, ә азатлык көрәшендә җиңеп чыккан кытай халкына котлау шигыре дә булып яңгырый.

“Аһ-зар, хурлык көне, Кара коллык төне

Сезнең илдән китте мәңгегә”, – ди шагыйрь, дуслары өчен ихлас шатланып.

Тормыш материалын, илләр арасындагы багланышларны, катлаулы чор каршылыгын аңлап, кичереп, шул вакытта хакимлек иткән тәгълиматка каршы килмичә язу өчен куәт, ихтыяр көче, белем, алдан күрүчәнлек, тоемлау да кирәктер. М. Хөсәен ул чордагы рәсми фикер, калыплашкан кагыйдәләр белән генә чикләнмичә, сәяси теманы үзенчә, үз образлар системасы һәм гаять үзенчәлекле сурәтләү чаралары аша ачып бирә.

ЗӨФӘР РӘМИЕВНЫҢ ГЫЙЛЬМИ ЭШЧӘНЛЕГЕНДӘ ГАБДУЛЛА ТУКАЙ ЭНЦИКЛОПЕДИЯСЕН ТӨЗҮ МӘСЬӘЛӘЛӘРЕ

Минемуллин Р., КФУ, I курс магистры,

Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Т.Ш. Гыйлаҗев

Габдулла Тукай әсәрләренең төзелү тарихы гаять зур. Әлеге әсәрләрнең һәркайсы зур әһәмияткә ия, һәрберсе тирән эчтәлекле. Үзе исән

чагында ук шагыйрьнең 33 китап җыентыгы дөнья күргәнлеге билгеле. Күп язмалары, аеруча публицистик һәм сатирик әсәрләре, "Уклар", Фикер", "Әлислах", "Яшен", "Ялт-йолт" кебек газета һәм журнал битләрендә басылып, безнең безнең көннәргә килеп җиткән. Бакый дөньяга күчәсен сизенгән Тукай, Клячкин шифаханәсенә кереп ятар алдыннан, үзенең әсәрләр җыентыгын төзү белән мәшгуль була. "Уянгач беренче эшем" дигән мәкаләсендә: "Килер заман, һәр язучының үзен, сүзен вә шәхси тормышын энәсеннән алып җебенә кадәр тикшереп чыгарлар әле" [2: 259], – дип яза шагыйрь. Тукай үзенең "такмак бүлмәсен", шактый тырышып, себереп чыгара. "Тиз арада үзем браковать итмәгән вә үзем яраткан шигырьләрдән җыеп, дүрт йөз сәхифәле зурлыгында рәсемле бер мәҗмуга чыгарырга карар бирдем" [3: 262], – дисә дә, кызганычка каршы, бу җыентык Габдулла Тукай үзе исән чагында дөнья күрә алмый. Әлеге тупланты "Габдулла Тукаев мәҗмугаи әсәре" исеме астында "Мәгариф" матбагасында 1914 елда гына нәшер ителә.

Г. Тукайның күп фәнни басмалары аның вафатыннан соң дөнья күрә башлый. Мәкаләнең максаты булып шагыйрь басмаларының берсе – "Габдулла Тукай. Энциклопедия"не чыгаруга зур көч куйган Зөфәр Рәмиев эшчәнлегеген ачыклау тора. Галим карашынча, күренекле әдипләрнең персональ энциклопедияләрен әзерләп чыгару эше XX гасырның икенче яртысында шактый киң җәелеп китә. Әйтик Данте, Шекспир, Шиллер, Бернс, Диккенс, Лермонтов, Шевченко, Абайга багышланганнары инде күтән басылып чыгып дөнья күрәләр. Татар халкының сөекле шагыйре Габдулла Тукайның тормышы һәм иҗаты буенча да шундый фәнни хезмәт тудыру мәсьәләсе 1970-елларда ук кузгатыла. Аны төзү вакыты инде җиткәнлеге турындагы фикерне беренче мәртәбә Нил Юзиев белән Әбрар Кәримуллин 1978 елда күтәреп чыга.

Тукайга багышланган энциклопедияне төзү һәм бастыру чыгару зарурияте татар халкының үткәне белән кызыксынган, бүгенгесе һәм киләчәгенә дә битараф булып яшәмәгән һәр кеше тарафыннан хуплана. "1990 елда Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе төзелү кебек гаять әһәмиятле факторлардан файдаланып, бер төркем әдәбият галимнәре бу эшкә керешергә батырчылык итә. Нил Юзиев моңа кадәр дөнья күргән берничә персональ энциклопедия белән танышып чыгып, Лермонтов энциклопедиясенә хас күп кенә үзенчәлекле якларны үрнәккә алып, басманың гомуми концепциясен, структурасын эшли" [1: 6], – дип яза З. Рәмиев. Г. Ибраһимов иесмендәге Тел, әдәбият һәм тарих институты галимнәреннән торган иҗади төркем тарафыннан Габдулла Тукай энциклопедиясендә урын алырга тиеш дип уйланылган мәкалә һәм белешмәләрнең исемлеген төзелә. Эш барышында аларның саны 2400дән арта, Габдулла Тукай энциклопедиясенең тематик юнәлешләре ачыклана.

1998 елда Н.Г. Юзиев, М.И. Әхмәтҗанов, З.З. Рәмиев, Ф.З. Яхин, Р.К. Ганиева тарафыннан төзелгән Габдулла Тукай энциклопедиясенең лөгатьлеге кулъязма хокукында нәшер ителә һәм Татарстан Фәннәр академиясе президенты М.Х. Хәсәнов җитәкләгән әдәбият белеме фәнни советында гуманитар җәмәгатьчелек катнашында җентекле тикшерелеп, бу зур эшкә керешергә рөхсәт бирелә. 1996 елның сентябрендә Н. Юзиев вафат булу сәбәпле, җитәкчелек З. Рәмиевкә тапшырыла һәм текстолог-галим бу юнәлештә фидакарьләрчә хезмәт итә. “Тукайчы галимнәр төркеме җитәкчесе З.З. Рәмиев шагыйрьгә багышланган төрле чараларда энциклопедия эшенең нәтиҗәләре һәм кайбер кыенлыклары хакындагы фикерләрен җәмәгатьчелеккә даими җиткерде” [4: 201].

Габдулла Тукай энциклопедиясе сигез тематик юнәлештәге шагыйрь феноменын, шигъри дөньясы серләрен ачкан мәкалә һәм белешмәләрне үз эченә ала [3]. Беренче тематик юнәлеш – әдипнең шигъри, сатирик, публицистик, гомумән, аның каләменнән чыккан, басылган яисә кулъязма хәлендә генә калган һәр әсәрен анализлаган, фәнни-нәзари ноктадан шәрехләнгән, темасы, проблематикасы, сюжет бирелеше, сәнгати үзенчәлеге һ.б. хосусиятләре тикшерелгән мәкаләләрдән тора (барлыгы 780 мәкалә).

Икенче тематик юнәлештә Тукай иҗаты татар әдәбият белеме мәсьәләләре белән бәйләнештә, гомуми, проблематик планда карала. Ягъни Тукайның сәнгатьчә фикерләү үзенчәлекләре, аның лирикасы, жанрлары, иҗат методы, ысулы, стилистик алымнары, шулай ук дини-әхлакый карашлары игътибар үзәгендә тора, халыкчанлык, миллилек һ.б. мәсьәләләр тикшерелә.

Өченче тематик юнәлештә сүз шагыйрьнең бабалары, ата-анасы, кан-кардәшләре, иптәшләре, дуслары, танышлары, замандашлары, укытучылары, шәриктәшләре турында бара, әмма барлык төр мәгълүматларның Тукайга мөнәсәбәтлеләре генә бирелә.

Дүртенче тематик юнәлештәге язмаларда Тукай иҗаты татар әдәбияты белән бәйләнешләре яссылыгында шәрехләнә. Мәкаләләрдә Тукайның урта гасырлар төрки-татар әдипләре иҗатына мөнәсәбәте, замандаш язучылары белән реаль тормышта һәм иҗат мәйданында “очрашуы”на нисбәтле яклар, Тукай шәхесенә, иҗади мирасына, традицияләренә үзенчәлекле фикер-карашларын гәүдәләндерелгән әсәрләр турында сүз бара.

Бишенче тематик юнәлешнең мәкаләләрендә Тукайның татардан тыш дөнья белән бәйләнеше шәрехләнә. Алтынчы тематик юнәлеш буенча язылганнарында Тукай шәхесе һәм иҗатының татар сәнгатенең төрле юнәлешләрендә – театр, телевидение, кино, сынлы, декоратив, һәм музыка сәнгатендә яктыртылуы тикшерелә. Җиденчесендәге мәкалә һәм

белешмәләрдә Тукайның тәрҗемә хәле һәм иҗаты белән бәйле урыннар турында сөйләнә. Сигезенче тематик юнәлешкә Тукай фәненә өлеш керткән татар галимнәренең эшчәнлеген яктырткан мәкаләләр керә.

Димәк, гыйльми басмаларның иң югары ноктасы булган энциклопедия күренекле шагыйрь Г. Тукай фәнни биографиясен һәм киңкырлы рухи мирасын халкына ирештерүдә һәм аларны әдәбият белеме ирешкән казанышлар ноктасыннан шәрехләүдә җитди адымнарның берсе булып тора.

Әдәбият

1. Габдулла Тукай. Энциклопедия. – Казан: Г.Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты, 2016. – Б. 6–8.

2. Габдулла Тукай. Энциклопедик сүзлек-белешмә (мәкаләләр һәм белешмәләр исемлеге). – Казан, 1998. – 78 б.

3. Гыйлаҗев Т.Ш. Габдулла Тукай. Энциклопедия. – Казан: Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты, 2016. 861 б., илл. б-н) басмасына бәяләмә // TATARICA. - 2017. – №2 (8). – Б. 200–204.

4. Тукай Г.М. Әсәрләр. Академик басма: 6 томда: 4 т . – Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. – 431 б.

КУЛИНАРИЯ ТЕКСТЛАРЫ ТӘРҖЕМӘСЕНДӘ ТРАНСЛИТЕРАЦИЯ АЛЫМЫ

Миннекеева А., КФУ, III курс студенты

Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Р.С. Нурмөхәммәтова

Соңгы елларда тел гыйлемендә кешегә юнәлтелгән лингвистик юнәлеш зур тизлек белән үсеш ала. Шуңа бәйле рәвештә әлеге фән тел фактлары белән генә эш итеп калмый, тарих, мәдәният, халыкның дөньяны күзаллавына да мөрәҗәгать итә. Телне антропологик юнәлештә өйрәнү кулинария, гастрономия өлкәсенә карата зур кызыксыну уянуга сәбәпче була. Татар ризык атамаларын җентекләп өйрәнүче галимә Р.С. Нурмөхәммәтова болай дип яза: “...татар халкының элек-электән килгән матди һәм рухи байлыгын үзләрендә саклап калган ризыклар күпсанлы. Бу ризыкларны әзерләү үзенчәлекләре һәм аларның атамалары буыннар тәҗрибәсен, татарларның тормыш итү рәвешен, андагы үсеш-үзгәрешләрне ачык чагылдыра” [3: 192]. Әнә шундый олы хәзинә тәрҗемә вакытында чит телгә милли үзенчәлекләрне, оригинал текстта башкара торган вазифаларын саклап бирелергә тиеш.

Бүгенге көндә кулинария текстлары социаль коммуникациядә иң киң таралганнар рәтендә. Ни дисәң дә, туклану культурасы, дөнья халыклары ментальлегенең әһәмиятле компоненты буларак, кешенең көндәлек тормышының аерылгысыз өлешен тәшкил итә. Әмма ул халыкның элек-электән килгән традицияләре нигезендә генә яшәми, башка халыклардан да бу өлкәгә күпсанлы ризыклар үтеп керә. Әлбәттә, аларны әзерләү тәртибе тәрҗемә текстларда бәян ителә.

Татар милли ашлары да күп халыкларда кызыксыну уята. Моңа көннән көн ныграк үсеш ала барган туризмның да тәэсире зур. Шул сәбәпле бу эштә татар ризыклары рецептларын рус теленә тәрҗемә итүдә күзәтелгән лексик үзенәлекләрне барлау максат итеп куелды. Чыганак буларак Ю.Ә. Әхмәтҗановның “Татар халык ашлары” (1999) җыентыгы һәм аның рус теленә тәрҗемәсе (“Татарские народные блюда”, 2000) хезмәт итте.

Мәгълүм булганча, тәрҗемә метод-алымнары тәрҗемә ителә торган текстның тематикасы һәм жанрына бәйле төстә сайланалар. Кулинария текстлары, үзләрендә төрле ризыклар әзерләү буенча рецептларны колачлаучы белешмәлектән гыйбарәт. Кулинария лексикасы исә, шушы өлкәгә караган барлык лексемаларны колачлаучы тел катламы.

Тикшеренүләр барышында татар кулинария текстларын тәрҗемә итүнең төп ысуллары буларак транскрипция һәм транслитерация алымнарының кулланылыш үзенчәлекләре ачыкланды, татар кулинария текстларын тәрҗемә итүдә калькалаштыру һәм лексик алыштырулар очраклары өйрәнелеп, аларның үзенчәлекләре билгеләнде, татар кулинария текстларын рус теленә тәрҗемә итүдә төшереп калдыру һәм өстәү алымнары кулланылышы анализланды.

Кулинария текстлары тәрҗемәсендә транскрипция һәм транслитерация алымнары, гомумән, башка төр тәрҗемәләргә дә хас булганча, еш кулланыла. Шуңа күрә кулинария текстларының тәрҗемәсен нәкъ шушы алымнарның кулланылыш үзенчәлекләрен барлаудан башлау максатка ярашлы дип уйлыйбыз. Тәрҗемәдә алар аерым-аерым да куланылалар, шул ук вакытта бер-берсен тулыландырып та киләләр. Галимнәр фикеренчә, “хәзерге вакытта тәрҗемә итү практикасында әйдәп баручы ысул булып транслитерация элементлары белән транскрипция санала” [4: 93].

Безнең татар-рус тәрҗемәсе очрагында, татарлар да, руслар да хәзерге вакытта кирилл графикасы белән эш итүгә карамастан, алфавитта татар хәрефләре белән рус хәрефләренең тулаем тәңгәл килмәве (мисал өчен, татар алфавитында рус телендә булмаган хәрефләр булу, кайбер хәрефләрнең ике авазга билге булып йөрүе) алда әйтелгән ысулны куллануга китерә. Мисалларга мөрәҗәгать итеп үтик. Чыгышлары белән рус-европа алынмалары булган сүзләр кулланылган барлык очраклар да транслитерация алымы белән биреләләр, аңлашыла ки, бу алынмалар ике телдә дә бердәй языла, бердәй яңгырый: *Шундый итне **рулет** рәвешендә төрәләр дә, **колбаса** бәйләгән кебек, бау белән бәйләп, пешәр-пешәмәс итеп табада кыздыралар* [2: 39].

Тәрҗемәдә: *Приготовленное таким образом мясо завертывают в виде **рулета**, перевязывают шпагатом, как **колбасу**, и жарят на сковороде до полуготовности* [1: 24].

1 өлешкә: 110 г ***помидор,*** *30 г каймак, тоз һәм борыч* [2: 13].

Шушы җөмләнең тәрҗемәсен карыйк: ***Помидоров*** *неочищенных – 100 г, сметаны – 30 г, соль, перец* [1: 10].

Татар һәм рус телләрендәге уртак алынма берәмлекләр тәрҗемә процессында иң җиңел очрак. Әмма кулинария текстларында реалияләр булу табигый, аларның икенче телдә эквивалентлары юк, шунлыктан кайбер сүзләрнең язылышларында, әйтелешләрендә үзгәлекләр килеп чыга. Мәсәлән, эшебездә *калҗа – калжа, пәрәмәч – перемяч, пәхләвә – пахлава, чәкчәк – чакчак* кебек очраклар теркәлде. Бу мисалларда татар хәрефләрен рус язуына күчергәндә күпмедер дәрәҗәдә закончалыклы фонетик тәңгәллекләрне күзәтергә мөмкин.

Гомумән алганда, татар тел белемендә кулинария текстларына фәнни игътибар көчәйгәннән-көчәя бара. Бүгенге көндә кулинария текстларын тәрҗемә итү проблемасы да алгы планга чыга. Кулинария текстлары миллилекне дә чагылдыра, үз эчләренә этник, мәдәни, иҗтимагый-дини үзенчәлекләрне дә ала. Димәк, аларны өйрәнү һәм тәрҗемә итү – заман ихтыяҗы.

Әдәбият

1. Ахметзянов Ю.А. Татарские народные блюда. – Казань: Раннур, 2000. – 408 с.

2. Әхмәтҗанов Ю.Ә. Татар халык ашлары. – Казан: Раннур, 1999. – 464 б.

3. Нурмөхәммәтова Р.С. Кайбер татар ризык атамаларына лингвомәдәни күзәтү // Язык – культура – этнос. – Казань: Отечество, 2013. – Б. 192-198.

4. Салимова Д.А., Патенко Г.Р. Антропонимия романов Д.И. Стахеева. – Елабуга:, 2008. – 100 с.

БАШКОРТСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЯРМӘКӘЙ РАЙОНЫ АБДУЛЛА АВЫЛЫ ТОПОНИМИКАСЫ

Миннибаева А., М Акмулла ис. БДПУ, II курсы студенты

Фән. җит. – филол.фән. докт., проф. И.С. Насипов

Һәр авылның үз тарихы, үз атамалары бар. Халык авылның урам-тыкырыгына, кое-чишмәсенә, елга-күленә, тау-калкулыгына, ялан-басуына, урман-болынына бик матур исемнәр биргән. Бу исемнәр (билгеле бер торак пунктның ялгызлык атамалары системасы микротопонимнар дип атала), буыннан-буынга күчә барып, зур үзгәрешләр кичереп, бүген безгә килеп җиткәннәр. Шуңа күрә алар бик кыйммәтле мәгълүматларны хәбәр итә торган әһәмияте чал тарих хәбәрчеләре булып саналалар.

Бу кечкенә хезмәттә мин Абдулла авылы топонимикасының кайбер берәмлекләренә игътибар итеп узасым килә. Авыл урнашкан җирләрнең матурлыгы, гүзәллеге һәркемне сокландыра. Ирексездән, авылга беренче килеп утрыган кешеләр бик зәвыклы, матурлыкны, гүзәллекне аңлый, ярата торган кешеләр булгандыр, дигән фикер туа. Чыннан да, авыл төньяктан көньякка сузылган, көнчыгыш яклап

ярымдуга рәвешендәге тау тезмәләренә сыенган, шуңа да ул үзе дә дуганы хәтерләтә. Авыл Башкортстанның Ярмәкәй районының төньяк-көнбатыш өлешендә Ык елгасының уң як ярында, Татарстан белән чиктәш җирдә утыра. Аны Ык елгасы Татарстан Республикасының Баулы районы җирләреннән аерып тора. Иң якыны тимер юл станциясе 58 км ераклыкта Туймазы шәһәрендә, иң якын шәһәр – Октябрьский 40 км ераклыкта урнашкан.

Тарихи документлар буенча, Абдулла авылы, Колбай, Рәтамак, Иске Шах, Суккул авыллары белән беррәттән, Ярмәкәй районының иң борынгы торак пункты булып санала. 1737 елда чыгарылган Уфа провинциясе картасында авыл беренче телгә алына. Бу вакыттан санасак, инде 278 ел узган. Ә инде әлеге картаны әзерләп чыгаруга киткән вакытны да исәпкә алсак, авылга 280, ә бәлки 300 ел, дип фаразларга мөмкин. Болары бер чыганаклар буенча. Ә Ярмәкәй районың энциклопедиясендә түбәндәгечә язылган: “XX гасырның 80 нче елларында авыл янында бура (б.э.к. II мең, бронза гасыр) табылган». Димәк, авыл утырган җирләрдә моннан 4 мең еллар элек үк кешеләр яшәгән. Кемнәр алар – башка мәсьәлә. Моңа таянып без, Абдулла авылы кебек җирләр археологик яктан да начар тикшерелгән, дип әйтә алабыз.

Авыл зур булмаганлыктан, бүген бер үзәк урамнан һәм ике тыкрыктан тора. Авыл урамнарының исемнәрен өлкән буын кешеләре хәзер дә элеккечә атап йөртәләр: *Югары оч* урамы (хәзер - *Чишмә* урамы), *Түбән оч* урамы (*Төньяк* урамы), *Гагарин* урамы (*Тау* урамы). Соңгы икесе тыкырык булсалар да, урам дип атап йөртелә.

Авылда бер чишмә бар. Аны *Урта оч* чишмәсе (*Төп чишмә*) дип атыйлар. Чишмә авыл уртасында, Рауза апа йорты янында урнашкан. Шуңа аның тагын бер исеме – *Рауза әби* чишмәсе. Бу искиткеч чишмәгә багышлап авылыбызның үзәк урамы аталган.

Эндәш күле. Исемнең килеп чыгышы турында авыл халкы мондый риваятьне сөйли. Кайчандыр күл бик тирән булган, аның ярында шомырт һәм баланнар үсеп утырган болын булган. Бервакыт болынга бер хатын кечкенә кызы белән балан җыярга килгән. Ана балан җыюга бик бирелеп китеп, кызы югалуын сизми дә калган. Ул бик озак аны эзләгән. “Эндәш инде, кызым,” – дип күл тирәли дә, болын буйлап та кычкырып йөргән. Бөтен авыл халкы белән дә эзләп карасалар да, кыз табылмаган. Берәүләр, кыз соңырак табылган, ди, ләкин бу тикшерелгән мәгълүмат түгел. Чынмы, фаразмы, әмма шул вакыттан бирле күлне *Эндәш күле* дип атый башлыйлар.

Тирмәнчек тавы. Бу тауның исеме элек-электән килә. Имеш, кайчандыр башкортлар биредә тирмәләр (чатырлар) корып ял иткәннәр.

Бу сүздән тауның исеме барлыкка килгән. Тау Ык елгасының уң як ярында урнашкан. Биеклеге 20-30 м кадәр җитә.

Тирмәнче тавы авыл халкының иң яраткан җире. Бередән күзәтү бик яхшы, бөтен авыл һәм тирә-юнь күренеп тора. Яз көне авыл халкы таудан боз китүен күзәтергә ярата. Тауның атмасы аның итәгендә элекке чорда тирмән утырган булуга бәйле.

Бүләк урманы авылның көнчыгыш ягында – Ык елгасының төп үзәне итәгендә Абдулладан 600–700 метр ераклыкта урнашкан. Авыл картлары сүзләренә караганда, бу урман бер бай белән икенче байга бүләк ителгән, шуңа *Бүләк* исемен алган, имеш.

Баллы чишмә. Авылга иң якын урнашкан чишмә. Атамасы суның татлы, баллы һәм салкын булуына бәйле кушылгандыр.

Мин биредә эле берничә генә атамага тукталдым. Ә алар безнең авыл җирлегендә бихисап. Топонимик атамаларның аталу тарихын өйрәнү – туган якның тарихын өйрәнү дигән сүз. Алар гасырлар буена тупланып килгән рухи мирас ул. Аларда халкыбызның тарихи үткәне, тормыш-көнкүреше, һөнәрләре, изге, игелекле, ярдәмчел якташларымның исемнәре чагылыш тапкан. Ә туган якны төрле яктан өйрәнеп, без үзебезнең тамырларыбызны барлыйбыз.

Без, яшь буын, туган ягыбызның киләчәге өчен җаваплы кешеләр. Туган төбәгебезнең тарихын җентекләп өйрәнеп, эш-гамәлләребезне аның табигатенә зыян китермәслек итеп оештырырга тиешбез. Шулай булганда гына без сәламәт һәм бәхетле кешеләр булырбыз, бездән соң килгән буынга бай табигый мирас калдырырбыз. Безнең ата-бабаларыбыз безгә авылларны, шәһәрләрне, аралаша торган телебезне, мәдәниятебезне калдырганнар, һәм без аларны сакларга тиешбез.

Әдәбият

1. Асфандияров А.З. История сел и деревень Республики Башкортостан и сопредельных территорий. – Уфа: Башкир. кн. издательство, 2009. – 744 с.

2. Давлетбаев Р.Р, Хасанова О.М., Хасанов М.М, Хасанов А.Ш. Абдулла авылы тарихы. – Уфа: Китап, 2017. – 244 б.

3. Саттаров Г.Ф. Атамалар дөньясына сәяхәт. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1992.

4. Саттаров Г.Ф. Туган җирем, туган авылым // Мәгариф. –1996. – №11.

МАТУР ӘДӘБИЯТ ӘСӘРЛӘРЕНДӘ ЧАГЫШТЫРУЛАРНЫ ТӘРҖЕМӘ ИТҮ ҮЗЕНЧӘЛЕГЕ

(Г. Яхинаның «Зөләйха күзләрен ача» әсәре материалында)

Мисбахова С., КФУ, III курс студенты

Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Ф.Р. Сибгаева

Әдәби әсәрләрдә автор геройларның эчке кичерешләрен тирәнрәк ачу, чынбарлыктагы вакыйгаларның һәм табигать күренешләренең нечкәлекләрен тулырак сурәтләү максатыннан төрле сурәтләү

чараларыннан файдалана. Мәсәлән, чагыштырулар. “Әдәбият белеме сүзлеге”ндә “чагыштыру – нинди дә булса күренешне башка күренешкә охшату ярдәмендә барлыкка килгән сурәтләү чарасы” дип күрсәтелә [1: 191]. Чагыштыру сөйләмнең образлылыгын көчәйтә, кешене яки күренешләрне җанлырак итеп тасвирларга ярдәм итә. Язучы әлеге сурәтләү чарасын кулланып укучыларның кузаллавы көчәюгә йогынты ясый һәм әсәргә аһәң өсти.

Чагыштыруларда ике тышкы күренеш янәшә килә, ягъни бу очракта охшату аркылы объектны предметлаштыру күздә тотылмый, язучы аңа күргәзмәлелек бирү белән чикләнә. Күренешләрне предметлы, конкрет кыяфәттә күз алдына китерү өчен, әдипләр тышкы әйберләр ярдәменә мөрәҗәгать итәләр, һәм шул рәвешле, алар арасына сәнгатьчә бәйләнеш җепләре сузыла [6: 96].

Татар телендә чагыштырулар *-дай/-дәй, -ча/-чә, -рак/-рәк, -чай/-чәй* аффикслары; сыман, кебек, шикелле, төсле бәйлекләре; бәйлек ролендә килгән сүзләр буларак дәрәҗә һәм рәвеш; (бул, ит) ярдәмче фигыльләре; (әйтерсең лә, гүя һ.б.) теркәгечләре һәм мөнәсәбәтле сүзләр аша белдереләләр.

“Теоретик чыганаклардан мәгълүм булганча, төп һәм тәрҗемә текстлары арасындагы тәңгәллек тел һәм сөйләм билгеләренә карап төркемләнә. Тәрҗемәче эш барышында әзер тәңгәллекне алып, я берничә варианттан берсен сайлап алу юлы белән, яки тел закончалыкларына таянып, үз тәңгәллеген тудыру аша, яисә җөмлә төзелешен, сүз сөрешен үзгәртеп тә тәрҗемә итә ала” [2: 3].

Без Г. Яхинаның «Зулейха открывает глаза» әсәрендә һәм аның Ф. Тарханова тарафыннан татар теленә тәрҗемәсендәге чагыштыруларны түбәндәге алымнар буенча карадык:

1. Үзгәрешсез тәрҗемә ителгән чагыштырулар: *Темно, **как** в погребе* [5: 9]. *– Баздагы **кебек** караңгы* [4: 5].

*– Иней на березовых ветвях, тонких и длинных, **как** женский волос* [5: 17]. *– Хатын-кыз чәче **төсле** нечкә һәм озын каен ботакларын бәс сарган, көртләр юан-юан буй өемнәр кебек тезелешеп киткән* [4: 14].

*– Щепа брызжет, **как** слезы* [5: 19]. *– Йомычкалар күз яше **кебек** төрле якка чәчрәде* [4: 16].

*– Сидит **как** не на коне – на троне* [5: 91] *– Атта түгел, тәхеттә утырган **кебек** кылана бит* [4: 89].

*– Тело двигается, дышит, но **словно** не свое* [5: 102]. *– Гәүдә хәрәкәттә, сулый, тик үзеңнеке түгел **төсле*** [4: 101].

*– Глаза видят, но **будто** сквозь завесу* [5: 102]. *– Күзләр күрсә дә, ниндидер пәрдә аша гына караган **кебек*** [4: 101].

*– Мысли в голове до сих пор – тяжелые, неповоротливые, **как** хлебное тесто* [5: 102]. *– Баштагы уйлар хәзергә кадәр авыр, ипи камыры **кебек** басынкы* [4: 101].

*– Зулейха бредет по улице против ветра, наклонившись вперед низко, **как** в молитве* [5: 24]. *– Зөләйха, башын дога укыгандагы **кебек** аска иеп, җилгә каршы урам буйлап бара* [4: 21].

*– В сенях холодно, **как** на улице, - кожу щиплет, рубаха не греет* [5: 11]. *– Өйалдында урамдагы **кебек** салкын – тәнне чеметтерә, эчке күлмәк җылытмый* [4: 7].

*– А ползком она прошмыгнет, веса в ней – всего ничего, Муртаза одной рукой поднимает, **как** барана* [5: 12]. *– Мортаза аны бәрән күтәргән **кебек** бер кулы белән генә күтәреп йөртә* [4: 8].

2. Гади бер сүз белән тәрҗемә ителгән чагыштырулар, ягъни конпенсация ысулы ярдәмендә белдерелгән тәрҗемә һәм гыйбарәләр. Бу очракта тәрҗемә телендә кулланылган чара, гади сүз яки сүзтезмә белән тәрҗемә ителә:

*– Уши – слышат, но **как** издалека* [5: 102]. *– Колаклар да ишетә, әмма һәр аваз ерактан килгән тавыш булып кына керә* [4: 101].

*– Да как вообще можно одним и тем же словом выражать свое отношение к таким разным величинам – **словно** класть на две чаши весов какую-то бабу и Революцию* [5: 95]? *– Бу бит, үлчәүнең бер тәлинкәсенә – ниндидер хатынны, ә икенчесенә революцияне куясың, **дигән сүз*** [4: 93].

*– И лицо бледное, нежное – **словно** бумажное* [5: 92]. *– Бите дә ап-ак, үзе нәфис – ак кәгазьдән ясалган **дип белерсең*** [4: 90].

3. Чагыштыру объектын төшерелеп калдырылган очраклар: **–** *Спустя пару лет была слепа и глуха, **как** камень* [5: 11]. *– Ике елдан бөтенләй сукырга һәм чукракка әйләнде* [4: 7].

4. Чагыштырыла торган күренешләрнең грамматик формасы үзгәрү. *– Тот сам виноват – кинулся с топором как бешеный* [5: 92]. *– Котырып, балта белән безгә ташланмасын иде* [4: 90].

– Кусистые брови сдвинуты к переносице, морщины на мятых со сна щеках глубоки, словно вырезаны ножом [5: 15]. *– Куакланып беткән кашлары борын тирәсенә җыерылган, йокыдан изелеп беткән яңакларындагы җыерчыклары тагын да тирәнәйгән, әйтерсең лә пычак белән ярып чыкканнар* [4: 11].

5. Алмаштырып тәрҗемә итү: *–…Сумлинский **как** в воду глядел* [5: 342]. *–…Сумлинский алдан сизенгән булып чыкты* [4: 351].

Г. Яхинаның «Зулейха открывает глаза» әсәрендә чагыштырулар киң чагылыш тапкан. Әдип әсәрдә матур эчтәлекле, образлы сурәтләү чараларын бик мул кулланган. Тәрҗемәче исә, үз чиратында, чагыштыруларны күбесенчә үзгәрешсез тәрҗемә иткән. Әлеге ысул бик

актив кулланылышта, ләкин шулай да, чагыштыруларны башка алымнар белән тәрҗемә итү дә күзәтелә. Тәрҗемә вакытында нигездә чагыштырулар уңышлы башкарылган. Алар исә әсәрдәге образлылыкны көчәйтә.

Әдәбият

1. Әдәбият белеме: терминнар һәм төшенчәләр сүзлеге. – Казан: Мәгариф, 2007. – 231 б.
2. Денмухаметова Э.Н. Отражение этнокультурного материала в переводных текстах (на примере сравнений в произведениях А. Гилязова) [Электронный ресурс] // Современный мусульманский мир: электрон. журнал. – 2019. – № 2.
3. Юсупов Р.А. Тәрҗемәнең теоретик һәм практик мәсьәләләре. – Казан: ТДГПУ, 2001. – Б. 312.
4. Яхина Г.Ш. Зөләйха күзләрен ача. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. – 511 б.
5. Яхина Г.Ш. Зулейха открывает глаза: роман – М.: Издетельство АСТ, 2018. – 508 с.
6. Хатипов Ф.М. Әдәбият теориясе. – Казан: Раннур, 2002. – 252 б.

КЕРӘШЕН ХАЛКЫНЫҢ ЙОЛА, БӘЙРӘМНӘРЕНӘ КАГЫЛЫШЛЫ СЫНАМЫШЛАР

Михайлов А., Казан, 181 нче мәктәп, X сыйныф

Җит. – Ә.Ф. Вәлиуллина

Без, әнием һәм әтием, Питрәч районында туып Казанда яшәүче керәшеннәр булабыз. Төбәгебездә татарлар һәм керәшеннәр бер милләт булып яшиләр, чөнки телләребез бер, тик диннәребез генә төрле. Керәшеннәр христиан динен тоталар. Керәшеннәрдә яшәп килгән иҗтимагый йола һәм бәйрәмнәрен үткәрү вакыты христиан календаре бәйрәмнәренә туры китерелгән. Аларның исемнәре татар теле үзенчәлекләренә яраклаштырып, русча йөртелгән. Шуңа күрә керәшен татарларының бәйрәмнәре рус халкыныкына охшаш. Ә йола, гореф-гадәтләре башкача. Соңгы елларда халкыбызның туган җиренә, үткәненә, мәдәниятенә игътибары артканнан-арта бара. Бу үзгәреш йола, гореф-гадәт һәм бәйрәмнәрне үткәрүгә, онытылганнарын торгызуга һәм яңартуга китерә.Буыннан-буынга күчеп килгән, бу рухи байлыкларыбыз бүгенге көннәрдә дә безнең тормышыбызның, яшәешебезнең бизәге булып тора. Эзләнү эшемә итеп” Керәшен халкының йола, бәйрәмнәренә кагылышлы сыналмышлар” дигән теманы сайладым. Мин кечкенәдән үк әбием янына авылга кайтып йөрдем. Әбием аяклы энциклопедия; белмәгән йоласы, җыры юк. Халыклар дуслыгы йортында да алар бик еш кунак булалар. Әбием, әнием сөйләгән, авылда күргән бәйрәм, йолалар мине дә битараф калдырмады. Берничә ел мин Галина Казанцева җитәкләгән **“Айбагыр**” фольклор ансамблендә шөгыльләндем. Буш вакытымда театрга, концертларга йөрергә яратам. Татар теле дәресләрендә еш кына мәкаль , сынамыш, әйтемнәргә тукталыла. Дәрестә “Татар халык аваз иҗаты” китабы белән танышкач миндә андагы сынамышларны аерып карыйсы

килде. Без еш кына ул сынамышларны ишетәбез, ләкин аларның керәшен халкының йола, бәйрәмнәре белән бәйле икәнен күп кеше бәлкем, белмидер... Бу эшемдә мин Питрәч районы Әлбәдән авылында яшәүче әбием авызыннан ишеткән сынамышларны яздым. Минем иң яраткан керәшен халык бәйрәме – Питрау бәйрәме. Хезмәтемдә мин аңа бераз гына тукталырмын.

Керәшеннәрдә ел фасылларына караган, табигать күренешләренә бәйле рәвештә үткәрелә торган төрле йолалар, гореф-гадәтләр бик кызыклы. Борынгыдан килгән ышануларга нигезләнгән йолалар, күмәкләп, бөтен авыл халкы катнашында үткәрелә торган булган. Элекке гореф-гадәтләр, бәйрәмнәр, мәсәлән, нардуган уеннары, бәрмәнчек, тройсын яки каен башы бәйләү (“яфрак бәйрәме” дип әйтелә), питрау һәм башка бәйрәмнәр үзенчәлекле җырлар, такмаклар белән уздырыла торган булган. Христиан бәйрәмнәре итеп чиркәү календаре буенча уздырылса да, аларда динилек бөтенләй диярлек чагылмый, күбрәк борынгыдан килгән халык йолалары өстенлек алган. Кызганычка каршы, ул борынгы йолалар һәм йола җырлары хәзерге вакытта онытылып баралар, аларның матурларын яңартып, авылларга ямь өсти торган итеп, халыкка кире кайтару зарурлыгы нык сизелә хәзер.

Кышкы Микулыга халык сынамышлары:

Кышкы Микулы нинди булса, җәйге Микулы да шундый була.
Микулыдан каты салкыннар башлана.
Микулада буран булса, кыш буе буран бала.
Микулыга каршы бәс булса, солы яхшы уңа.
Микулыда бәс булса, барлык игеннәрдә яхшы үсә.

Раштуа (Рождество)га сынамышлар:

Бу көнне кар яуса, иген уңышы мул була.
Өй кыегыннан кар ятса, арыш хәм печән биек булып үсә.
Көн җылы булса, ашлык куерып үсә.
Буран булса,умарта оясы яхшы аера.
Раштуа яңа айга туры килсә, ашлык уңышы начар була.
үткәрергә тырышалар.

Май чабуга карата халык арасында йөри торган сынамышлар:

Май чабу алдыннан килгән якшәмбедә көн бозылса, җәй көне гөмбә күп була.

Язгы Микулы сынамышлары:

Микулыдан соң 12 тапкыр кырау була.
Микулы көнне бакалар кычкырса, солы уңа.
Микулыга кадәр карабодай чәчәргә, сарык йонын алырга ярамый.

Питрау сынамышлары:

Питрау үтә-җәй үтә.
Питраудан соң кошлар да сайрамый.
Питраудан соң сандугачның теле бетә, үләннең тәме бетә.

Булса аяз Питрау көн-булыр яшел печәнең, яңгырлы булуыкырда печән черүе.

Әгәр Питрауга бер атна кала күке кычкырудан туктамаса, көз тиз килер, Питрау үткәч тә бер атна кычкырса-озак булыр.

Элҗен сынамышлары:

Элҗен җәйне тәмамлый.

Элҗендә көн ике сәгатькә кыскара.

Элҗендә сары яфраклар күбрәк күренә башлый.

Элҗендә көн ничек булса, 27 сентябрьдә шулай була.

Элҗеннән башлап төшкә кадәр җәй, төштән соң көзгә тарта.

Элҗеннән соң яңгырлар еш ява.

Соңгы Спас сынамышлары:

Беренче Спаста карлыгачлар җылы якка күченеп китә башлый.

Беренче Спаста салкын чык төшә.

Урта Спастан соң төннәр салкын була.

Урта Спаста сабан ашлыгы өлгерә.

Әгәр дә торналар соңгы Спаста китсәләр, Покраууда (11 октябрь) салкын була.

Көзге Көҗмә-Демьян сынамышлары*:*

Көҗмә-Демьянда көн карлы булса, яз көне су җыела.

Агачлардан яфрак коелмаса, киләсе ел салкын була.

Көҗмә-Демьян кадак кага, Микулы күпер сала.

Борынгыдан килгән йолаларыбыз, гореф-гадәтләр инде онытыла, юкка чыга баралар дип әйтсәк тә, әле халкыбызның хәтерендә, өлкән буын кешеләренең телендә бик күп истәлекләр, тел һәм рухи байлыгыбыз саклана. Керәшен фольклоры – бик борынгыдан килә торган культура катламы ул. Гасырлар дәвамында табигатьтәге еллык үзгәрешләргә, бабаларыбызның хуҗалык эшләренә һәм тормыш-көнкүрешенә бәйле рәвештә күп төрле йолалар барлыкка килгән һәм буыннан-буынга күчеп камилләшкән, искергәннәре кулланыштан чыккан. Хезмәтемдә әбием сөйләгән сынамышларны язып ,аларны сынап карау теләге уятты. Соңгы еллардагы табигатьтәге үзгәрешләр генә бу теләгемә ирешергә комачаулар төсле... Мин халкымның йолаларын өйрәнүне дәвам итәрмен дип уйлыйм .

Әдәбият

1. Бакиров М.Х. Татар фольклоры: Югары уку йортлары өчен д-лек. – Казан: Мәгариф, 2008. – 48 б.

2. Баязитова Ф.С. Керәшеннәр. Тел үзенчәлекләре һәм йола иҗаты. – Казан: Матбугат йорты, 1997. – 937 б.

3. Рамазанова Д.Б. Говоры татар среднего Прикамья: Автореф. дис. канд. филол. наук. – Казань, 1970. – 60 с.

ҚАЗАҚ ТІЛІ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ

Мойнакова А., «Тұран-Астана» университеті, ІІ курс студенті
Ғыл. жет. – филол. ғыл. канд., доц. В.А. Шнайдер

Терминология – саналы икемдеуге және реттеуге оңай көнімді лексиканың ерекше секторын құрайтын, өндірістің, қызметтің, білімнің сапасындағы терминдердің жиынтығы [1: 12]. Яғни, осы жерден алынатын қорытынды белгілі бір кәсіпте,ұйымда,қызметте қолданылатын, нақты ұғым. Терминологияның тарихы әрине тереңде жатыр, өткен заманмен салыстырғанда қазіргі таңда интернационалды терминдер көбейіп, оларды қолданатындар аясы да өсіп жатыр. Себебі біздің елде үш тұғырлы саясат жүргізіліп жатқандықтан жастар қандай да болсын халықаралық терминді бірден қабылдайды, жастардың көпшілігі ағылшын тілін біліп, ол тілде еркін сойлегендіктен халықаралық терминнің пайда болуы жіне халық арасында кең қолданылуы таңқаларлық жайт емес. Әрине қазақ тілінің өзіндік бір ерекшелігін сақтап қалу үшін белгілі бір затқа атау(термин) берілді делік, бірақ ол сөзді халық еркін қабылдап, қолданысқа енгізе алады ма, жоқ па, ол біраз ойланарлық мәселе. Ал үнемі ағылшын, орыс тілдерінде айтылып жүрген сөздерді халық міндетті түрде қабылдай алады себебі оны онсыз да сол тілдерде күнделікті қолданады.

Қазіргі таңда термин мәселесі өте қатаң зерттеу мен қадағалауды талап етеді, термин мәселесін тек тілшілер ғана емес сонымен қатар басқа маман саласының аударып, оны қолданысқа енгізген де кездер болады. Ол сөздің тек айтылуын ғана емес жазылуына да мұқият қадағалау қажет. Қаламыздағы дүкен, сауда-саттық, ойын-сауық орталықтары т.б. сондай өз кәсібін ашып отырған азаматтар нені, қалай жазып жатқанына назар аудармайды. Сол сөздерді дұрыс деп, қолданып жүргендер қаншама...

50 өндіріс пен ғылым бағыты елімізде толыққанды жұмыс істеуі үшін, дәлірек айтсақ, мемлекеттік тілдің Қазақстанда толыққанды қызмет етуі үшін бізге кемінде 500 мың термин керек екендігі – дәлелдеуді қажет етпейтін шындық. Ашығын айтсақ, күні бүгінге дейін ресми түрде бекіткен термин саны әлі де жиырма-отыз мыңның әрі-бері жағында екенін ескерсек, бұған қоса, қазақ сөзжасамдық модельдеріне кереғар тәсілдермен жасалғандарын есепке алсақ, онда мемлекеттік тілімізді дамыту үшін біздің алдымызда көптеген қордаланған проблемалардың тұрғанын мойындағанымыз абзал [2: 56].

Яғни, осы жерде ескеретін мәселе терминология мәселесі әлі де көптеген жаңашылдықты, дамытушылықты және де күрделі өзгерістерді талап етеді.Біздің әліпбиіміз латынға ауысқан сәттен бастап термин мәселесі де бірінші орынға ауады, себебі әліпбиді үйренушілер қатары да көбеіп сол сітте жазу мен қолданылу мәселесі де алдыңғы орынға келіп тіреледі. Осы жерде, неге, деген сауал туындайды,себебі: латын әліпбиі

қолданысқа енген кезде қазақша жазылатын сөздерді қолдану күрделі болмас үшін, бәлкім сол қиындық тудыратын сөздер тобын интернационалды терминдермен ауыстырған жөн болар, сол кезде екі жақтан да кем қалмаймыз.

Терминдерді ресми бекітуге ұсыну мен бекіту, сондай-ақ олардың қолданысын орнықтыру жұмысында жүйелілік, сабақтастық жетіспейді. 90-жылдардан бастап терминқорымыздың ұлттық сипатын арттыру мақсатында кезінде орыс тілінен аударылмай өзгеріссіз қабылданған көптеген терминдердің қазақша баламалары жасалып, қолданысқа енгізілді. Олар жұртшылық санасына сіңіп, тілдегі қолданысы енді тұрақтай бастағанда сондай орынға бастаған атаулардың бірқатары қайта қаралып, бастапқы қалпына келтірілді. Мысалы: аукцион (90-жылдарға дейін) – бәссауда (2009) – аукцион (2014), гимн (90-жылдарға дейін) – әнұран (1992) – гимн (2014), музей (90-жылдарға дейін) – мұражай (1998) – музей (2014), процент (90-жылдарға дейін) – пайыз (2000) – процент (2018), принцип (90-жылдарға дейін) – қағидат (2000) – принцип (2014) және т.б.[3: 15]. Осындай халық арасында қолданылып та, қолданылмай да жүрген, немесе қарама-қайшылық туғызған сөздер қатары бұрын да болған, және ол болады да. Сол мәселе жайында дәлел келтіре отырып терминология саласымен айналысып жүрген Шерубай Құрманбайұлының еңбегін назарға ала отырып жоғарыда айтылған мысалдарды көрсеткен болатынбыз. Көріп отырғанымыздай аталған терминдер бірнеше жылдар бойы өзгеріске түсіп қолданылған, бірақ әлі күнге дейін қай нұсқа дұрыс, қай нұсқа бұрыс екендігін білмей, ойланып жүргендер қатары да біраз. Бекітілген терминдерді тұрақтандырып, оларды тіл тұтынушыларына, сала мамандары мен жұртшылыққа уақтылы таныстыру, қажет кезінде электрондық жүйелерден іздеп табу, тілдік қолданысқа енгізу тетігі жасалмаған. Осы жұмыстың жолға қойылмау салдарынан бүгінге дейін бекітілген 24 мың терминнің елеулі бөлігі ғылым тілінде кеңінен қолданылмайды. Мысалы, мына сияқты ресми бекітілген ішкіндік (гипоцентр), түтінтартқы (дымосос), қарымжы (задаток), майтұрақтылық (маслостойкость), айданды (дистиллянт) [3: 11]. Осы жерде ойландыратын мәселе электрондық жүйелерден іздеп табу мәселесі, барлығымыз білеміз қазір қарқынды түрде дамып жатқан технология заманы, дегенмен сол технологиялар қазақ ақпараттарын дұрыс уақтылы өңдеп, оның қолданылу аясын кеңейту мәселесі де қарастырылуды қажет етеді. Жоғарыда келтірілген қарымжы, айданды және т.б. терминдерді қолданып жүрген адамдар жоқтың қасы, тіпті бұл сөздердің баламаларының бар екенін білетін адамдар да саусақпен санарлық немесе жоқ деп айтса да болады.

Терминкомның енгізген сөздер қатары төмендегі сөздермен толыққан болатын:

аударым – перевод, әдіснама – методика, әзірлеме – разработка, әлеует – потенциал, бағам – курс, бейін – профиль, бітімгер – миротворец, дiңмаңдайша – портик, жағдаят – ситуация, жүктеме – нагрузка, кептеліс – пробка, кешен – комплекс, кілтсөз – пароль, қасбет – фасад, қуғын-сүргін – репрессия, құжат – документ, құзырет – компетенция, майса – газон, оққағар – телохранитель, отшашу – фейерверк, рәсім – церемония, саябақ – парк, тағаттылылық – толерантность, таптаурын – стереотип, тапсырыс – заказ, таралым – тираж, тарихнама – историография, телім – участок, төлем – платеж, түптұлға – прототип, түсім – поступление, тікұшақ – вертолет, тінтуір – мышь, үнтаспа – кассета, ықпалдастық – интеграция, іскі – шприц. Бұл терминдер арасында өзімізге таныс қолданылып жүрген сөздер де, және де жаңадан енген сөздер қатары да бар. Мысалы, іскі сөзі енгізілгенмен де, оны медецина саласында қолданылып жүрген қызметкерлер жоқ. Себебі ол сөз ашық түрде қолданылып, халық арасында жарияланған жоқ, сол себепті ол туралы ешкім білмейді де. Оны халық арасына жеткізетіндер біз, сондықтан осы мәселе жөнінде де сөз қозғауымыз қажет деп санаймыз. Әр терминді қолданысқа енгізбес бұрын оның өзіндік қағидалары болады. Ол қағида кезіндегі Ахмет Байтұрсынұлы, Құдайберген Жұбанов, Әбдуәли Қайдар сияқты ғалымдарымыз айтып кеткен болатын. Осы жерден ұғатынымыз, терминді енгізбес бұрын сол сөз,ұғым, мағына жөнінде қазақ тілінде болмаса өзге тілден баламасын алуымыз қажет,және сол ұғым қазақ тілі табиғатына сәйкес келу керек, яғни халық қабылдап, қолдана алатын деңгейге жеткізген сәтте ғана терминдер қатарына енгізуімізге болады. Сол сияқты академик Әбдуали Қайдар 11 принцип ұсынған. Ғалымның 11 қағидатының қайсысын алып қарасақ та барлық терминдерді қазақ тіліне икемдеп жасауды талап ететінін көріп тұрмыз, осы қағидаттары арқылы қазақ тілінің өзіндік ерекшелігін сақтап қалуды көздеген болу керек. Яғни байырғы қазақ лексикасын пайдалануды жөн көреді. Ахмет Байтұрсынұлының ойы болсын Әбдуәли Қайдардың ойын алсақ та, екеуі де қазақ тіліндегі тазалық үшін күрескендігін көре аламыз, оны әсіресе қазақ тілінде сол сөздердң ашатын сөз болмай қалған жағдайда ғана, басқа тілден алу керек деуінің өзінде қанша мән-мағына жатыр. Осы қағидаттарды қазіргі таңда назарға алсақ, қазақ терминологиясының жағдайы жақсарады деген сенімдеміз.

Әдебиет

1. Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: Лингвистика. – Павлодар: Кереку. 2007. – 144 б.
2. Рухани жаңғыру: қазіргі қазақ терминологиясы. – Нұр-Сұлтан, 2019. – 258 б.

3. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. – Алматы: Арыс. 2014. – 256 б.

UNDERSTANDING TEXT COMPLEXITY

Mohamed Lamine Mariko, KFU, PhD student
Academic Adviser Dr. Gafiyatova E.V.

Text complexity analysis is an important task in Education for it can help teachers choose appropriate texts for their students on the basis of their educational level. In this regard, knowledge is transmitted orally, in writing and through media. Being so, reading is one of the most relevant tools in the learning process. PISA argued that it is our reading capability the one that let us access all this information. There are three interrelated components that examine the complexity in the reading comprehension process and they are as follow: *qualitative dimension*, where complexity is examined by the meaning or purpose of the text; *quantitative dimension*, where indices connected to quantitative aspects such as word length, frequency, incidence of grammar structures, etc. are used to examine complexity; and *reader-task* where variables related to the reader, like motivation and knowledge of the task, are considered [1].

Coh-Metrix is a language analysis tool developed in the University of Memphis. It helps assess texts via cohesion, coherence relations and readability measures. More importantly, exposed the idea that cohesion gives more information about the degree that ideas in the texts are plainly related to each other, facilitating a unified situation model for the reader.

Coh-Metrix 3.0 provides 110 indices in its free version. These indices are categorized in eleven (11) groups: *Descriptives*, used to assess patterns in text such as number of paragraphs, words or syllables per word; Text easability principal components scores, which analyses linguistic features in the text such as temporality, narrativity and connectiveness; *Referential cohesion*, which analyses the number of cohesion relations that a human reader could do based on the propositions and sentences of the text; *Latent semantic analysis*, which scrutinizes the similarities of the sentences and paragraphs; *Lexical diversity*, which measures the type of token ratios to deduce high cohesion; *Connectives*, which counts the incidence of connectives in the text*; Situation model;* with indices related to the reader's mental representation of the text; *Syntactic complexity*, which syntactically assesses the sentence and analyses the word density; *Syntactic pattern density*, which analyses the incidence of different types of patterns in the texts; *Word Information,* which demonstrates the word type density in the text*; and Readability,* which analyses the text readability with formulae such as Flesh Reading Ease and Flesh-Kincaid Grade Level [2]. In the same token, *Text Inspector* is a professional web tool that analyses texts up to five hundred (500) words in its free version. It is a user-friendly web tool for teacher,

students, academics and anyone who desires to measure the vocabulary and discourse difficulty level of any text in English.

This study is based on literature review. This literature review has helped us understand difficulties in English texts suggested that there may be text features that have not yet been assessed or that have not yet been assessed or that can be. We have used Coh-Metrix and Text Inspector to analyse two excerpts from the research project written by Danielle McNamara. The corpus is based on two excerpts Lady Chatterley's Lover and A Mortgage.

According to our analyses the first text is high in narrativity which indicates that it is more story-like and may have more familiar words. More story-like texts are typically easier to understand. It has high word concreteness, which means there are many words that are easier to visualize and comprehend. The second text is Flesh Kincaid Grade Level 11.5. This text is low in narrativity which indicates that it is less story-like and have less familiar words. Less story-like texts are usually harder to comprehend. It is low in syntactic simplicity which means the sentences may have more clauses and more words before the main verb. Complex syntax is harder to process. This text is low in deep cohesion. This means there are few connective words that help to clarify relationships between events, ideas, and, information. Because of this, the text may be more difficult to comprehend, especially for unfamiliar topics.

Conclusion

In sum, we can reiterate that understanding text complexity is of a great importance to educators since it helps them select which text is in the optimal zone of the reader and the one that is not. Resolutely, Coh-Metrix and Text Inspector are relevant tools for achieving such goal. It is noteworthy mentioning that Text Inspector is very rich for it provides a very large information about a given text and is self-explanatory, whereas Coh-Metrix offers statistical data and therefore requires a deep interpretation for a whole understanding.

References

1. Fisher D., Frey N. and Lapp D. (2012). Text Complexity: Raising Rigor in Reading. International Reading Association.
2. Graesser A.C., Chipman. P., Haynes B. C., & Olney, A. (2005). Auto Tutor: An intelligent tutoring system with mixed-initiative dialogue. IEEE Transactions in Education, 48, 612–618.
3. Graesser A.C., McNamara. D.S., Louwerse, M.M. & Cai, Z. (2004). Coh-Metrix: Analysis of text on cohesion and language. Behavior Research Methods, Instruments, and Computers, 36, – P. 193–202.

TATAR-INFORM.RU. ҺӘМ BASHINFORM.RU САЙТЛАРЫНДА КУЛЛАНЫЛГАН СПОРТ ЛЕКСИКАСЫНЫҢ СТРУКТУР ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Мөдәрисов Д., КФУ, II курс магистранты
Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Г.Р. Мөгътәсимова

Татарстанда спорт үсеше республика җитәкчелегенең социаль эшчәнлегендә өстенлекле юнәлеш булып тора. Хәзерге вакытта Татарстан

Республикасы Россия Федерациясе төбәкләре арасында спорт лидерларының берсе.

Спорт ярышлары һәм спортчыларның тормышы турында мәгълүмат махсуслаштырылган мәгълүмат чараларында гына түгел, ә массакүләм аудиториягә исәпләнгән басмаларда торган саен күбрәк урын ала бара. Даими рәвештә чыга торган һәрбер басма орган спортка һәм, журналистлар фикеренчә, спорт белән бәйле күренешләргә дә игътибар итә. Шулай итеп, спорт терминологик лексикасы үсешенә китерә торган төрле юнәлештәге тенденцияләр күзәтелә. Номинацияләрнең, шул исәптән алынма һәм интернациональ номинацияләрнең күплеге синонимик, омонимик һәм полисемантик терминнар барлыкка килүенә китерә.

Спорт төрле мәдәният вәкилләре арасында бәйләүче буын функциясен үти, шуңа күрә әлеге күренешне өйрәнү лингвистлар өчен дә мөһим. Әмма XXI гасыр башының тел яңалыклары спорт тематикасына караган татар һәм башкорт текстларында җитәрлек өйрәнелмәгән.

Шунлыктан без tatar-inform.ru һәм bashinform.ru сайтларында спорт лексикасының яшәеш үзенчәлекләрен тасвирлауны максат итеп алдык. tatar-inform.ru һәм bashinform.ru сайтларында күзәтелгән спорт лексикасын тәшкил итүче берәмлекләрне компонентлар саны буенча түбәндәге төркемнәргә бүләргә мөмкин:

1. Бер компонентлы терминнар: *футбол, гандбол, теннис, көрәш, каратэ, айкидо, ушу, спортчы, турнир, дзюдо, старт* һ.б. Мәсәлән, Анда 98 илнең 1350 спортчысы 15 спорт төре буенча 136 комплект медаль өчен ярышачак*: каратэ, айкидо, көрәш, ушу, дзюдо, таэквондо, сумо, бокс, самбо, кикбоксинг, кендо, муайтай, сават, фехтование* (“Татар-информ” мәгълүмат агентлыгы); Бәләкәйерәк балаларға – күңелле старттар, ә өсөнсө кластан башлап *баскетбол, волейбол, хоккей* буйынса ярыштар уҙғарыла (“Башинформ” мәгълүмат агентлыгы).

2. Ике компонентлы терминнар: *путалы көрәш, атлетик гимнастика, нәфис гимнастика, җиңел атлетика, дөнья чемпионаты, баш тренер, суга сикерү, чаңгыда узышу, еңел атлетика, өҫтәл теннисы, велосипед спорты, ҡаяға үрмәләү, заманса бишалыш, спорт көрәше, уҡтан атыу* һ.б. Мәсәлән, Татарстан спорт комплекслары 12 спорт төре (*чаңгыда узышу, нәфис гимнастика, җиңел атлетика, өстәл теннисы* һ.б.) буенча өченче этап (Идел буе федераль округы) ярышлары һәм 5 спорт төре (*су тубы, җиңел атлетика, чирәмдәге хоккей, фехтование, шахмат*) буенча финал ярышлары үткәрү мәйданы булачак, дип хәбәр итә ТР Яшьләр эшләре, спорт һәм туристлык министрлыгының матбугат хезмәте (“Татар-информ” мәгълүмат агентлыгы); Кисәнең төп алышында Өфөнән *ҡатнаш көрәш, кикбоксинг* һәм *хәрби самбо* буйынса спорт мастеры Руслан Яманбаев ҡатнаша (“Башинформ” мәгълүмат агентлыгы).

3. Өч компонентлы терминнар: *тимераякта фигуралы шуу, суга сикерүче спортчы, бөтә стилдәге каратэ, урындан оҙонлоҡҡа һикереү, пневматик мылтыҡтан атыу, физкультура-һауыҡтырыу комплекстары, пуля менән атыу, тау саңғыһы спорты, конькиҙа уҙышыу спорты* һ.б. Мәсәлән, Казан ДАУ студентына *тимераякта фигуралы шуу* буенча Россия спорт Мастеры исеме бирелде ("Татар-информ" мәгълүмат агентлыгы); Башҡортостан спортсылары *пуля менән атыу* буйынса Рәсәй беренселегендә биш миҙал яуланы ("Башинформ" мәгълүмат агентлыгы).

4. Дүрт компонентлы терминнар: *Татарстан Президенты Кубогы турниры, бәләкәй калибрлы пистолеттан атыу, арҡала ятып тәнде күтәреү* һ.б. Мәсәлән, Суга сикерү буенча Татарстан җыелмасы баш тренеры Павел Муякин *Татарстан Президенты Кубогы турниры* тээсирләре белән бүлеште ("Татар-информ" мәгълүмат агентлыгы); Марк Сөләймәнов *бәләкәй калибрлы пистолеттан атыу* буйынса ярыштарҙа етенсе булды ("Башинформ" мәгълүмат агентлыгы).

tatar-inform.ru һәм bashinform.ru сайтларында күзәтелгән бер сүзне тәшкил итүче спорт лексикасы структурасы ягыннан аерыла, чөнки әлеге берәмлекләр сүз ясалышының төрле ысуллары ярдәмендә барлыкка килгәннәр. Алар арасында тамыр (*көрәш, туп, уен* һ.б.) ясалма (*спортчы, капкачы, боксчы, шугалак, рапирасы, хоккейсы* һ.б.) һәм кушма (*тимераяк* һ.б.) сүзләрне күзәтергә мөмкин.

Ике компонентлы терминнарның киң таралган морфологик модельләре арасында исә исем + исем (*футбол кыры, боз аренасы, баш судья, боҙ һарайы*, *өҫтәл теннисы* һ.б.), сыйфат + исем (*җиңел атлет, авыр атлет, синхронлы йөзү, нәфис гимнастика, путалы көрәш, еңел атлетика* һ.б.), исем + фигыль (*чаңгыда узышу, каноэла ишеү, ҡаяға үрмәләү, уҡтан атыу* һ.б.) формалары күзәтелде.

Өч һәм аннан да күбрәк элементлы терминнарга килгәндә, аларның морфологик структурасы өчен шулай ук үз составындагы берничә исемнең кушылуы хас. Мәсәлән, анализланган өч компонентлы һәм дүрт компонентлы күпчелек терминнарда исем һәм фигыль сүз төркемнәре ярдәмендә ясалган: *суга сикерүче спортчы, урындан оҙонлоҡҡа һикереү* һ.б. Әмма сайланган терминнар арасында башка мисалларны да күзәтергә була: *бәләкәй калибрлы пистолеттан атыу, бөтә стилдәге каратэ, тимераякта фигуралы шуу* һ.б.

Анализ күрсәткәнчә, татар һәм башкорт телләренең спорт лексикасы җентекле лингвистик тикшеренүләргә мохтаҗ. Спорт терминнарының күп өлешен интернационализмнар тәшкил итүе иң зур җитешсезлек. Безнең карашыбызча, Татарстан һәм Башкортстан Республикаларында төрле спорт төрләренең үсеше спорт терминологиясе

өлкәсендә татарча һәм башкортча терминнар барлыкка килүгә ярдәм итәргә тиеш.

Әдәбият

1. Ишкинина Л.К. Основные способы образования спортивной терминологии в татарском языке (на примере терминов хоккея) // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2014. № 3 (33): в 2-х ч. Ч.I. С. 88–91.
2. Новости Татарстана и Казани. Татар-информ. URL: https://www.tatar-inform.ru/ (дата обращения 15.01.2020).
3. Новости Башкортостана и Уфы: ИА Башинформ.рф. URL: http://www.bashinform.ru/ (дата обращения 15.01.2020).
4. Фатхуллина Ф.Р. Спортивная лексика в башкирском языке // Проблемы башкирского, тюркского и сопоставительного языкознания в свете традиционных и новейших направлений в лингвистике. – Уфа: РИЦБашГУ, 2009. – С. 213–216.

ХАЛКЫМ ӨЧЕН МӘҢГЕ КИРӘК ТУГАН ТЕЛЕМ!

Мөхәммәдиева А., Әтнә р-ны Комыргуҗа урта мәктәбе, Х сыйныф
Җит. – К.К. Шәмсетдинова

Кәгазь битен ертып ташлап була, ләкин тарих битен бернишләтеп тә юкка чыгарып булмый, чөнки халкымның хәтере яхшы. Хәтерләрдә ул мәңге саклана.Татарстанда гына түгел, ә татар халык дөньясында татар телен үстерү һәм гамәлгә ашыру мәсьәләләре гомер буена барган, барачак. Тел тарих белән бәйле, тарих битләре шул хакта сөйли.

Татар теленә сокланмаган кеше юк. Телебез моңы җырларда, көйләрдә, телебез драмасы шигырьләрдә, хикәяләребездә, телебез үткенлеге һәм кыскалыгындагы осталыгы татар халкымның буыннардан буыннарга күчеп килгән авыз иҗатында чагыла.

Милләт, халык бөтенлеген күрсәтеп торучы билге – ул тел! Шулай булгач, телебезне бетерү үзебезне бетерүгә тиң!

Акыллы һәр кеше бу мәсьәләгә җитди карап, телебезне үстерүгә, саклап калуга үзеннән өлеш кертергә тиеш. Бу өлеш бик гади, минемчә. Бары тик сөйләшергә кирәк, башны горур тотып сөйләшергә, җырлар, шигырьләр, хикәя, романнар иҗат итүне, әдәбият, сәнгать, мәдәнияттә һәм, гомумән, җәмгыятьтә бар юнәлештә, өлкәдә татарча актив эшчәнлекне дәвам итәргә кирәк.

Татар теле язмышын күзаллау һәм телне саклап калу юлларын билгеләү максатыннан куелган бурычлар:

1. Татар теле язмышы турында күренекле милләттәшләремнең фикерләрен барлау;
2. Туган телемне саклау эшчәнлегендә тәкъдимнәр кертү.

1. Татар теле язмышы турында күренекле милләттәшләремнең фикерләре.

XVII йөздә татар теле бүгенге инглиз теле, урта гасырларда Европада латин шикелле халыкара кулланылышта булган. Бу турыда журналистлар белән очрашуда ТР ФАнең Татар энциклопедиясе һәм төбәкне өйрәнү

институты директоры Искәндәр Гыйләҗев сөйләгән иде. Аның әйтүенчә, XVII гасырда татар теле күпләгән көнчыгыш илләре белән аралашу өчен Мәскәүнең илчелек боерыкларында бик еш кулланылган.

«Үз вакытында татар теле халыкара аралашу теле буларак кулланылган. Ул рус дәүләтенең Көнчыгыш илләре белән аралашуында дипломатик мөнәсәбәтләр теле булып торган. Татар теле илчелек боерыкларында, рус патшаларының рәсми аралашу кәгазьләрендә, мәсәлән, Алексей Михайловичның Һиндстан, Иран, Урта Азия һәм башка күп дәүләтләр белән рәсми язышуларында бик еш кулланылган. Татар теле ул заманнарда бүгенге инглиз, ә урта гасырларда Европадагы латин дәрәҗәсендә торган. Моның шулай икәнен күпләр белми, ә чынлыкта ул шулай» – диде Гыйләҗев.

Бүгенге көн яшәеше замана кешесеннән телләр белүне таләп итә, шул исәптән рус теле, инглиз теле. Әйе бу телләрне белү зыян түгел, киресенчә файда. Үз туган телеңне белеп сөйләшкәндә башка телләрне үзләштерү тагы да уңайлырак.

«Мәрҗани рус телен өйрәтүгә каршы булмаган, ләкин татар сөйләменә рус сүзләрен кыстырып сөйләшүне яратмаган. Ул: «Мин рус түгел, миңа татарча сөйләгез», – дип әйтә торган булган. Шундый бер очрак турында сөйлиләр, берәү Шиһабетдин хәзрәткә вареньедан авыз итәргә кушкан, әмма аннан «мурабба» яки «кайнатма» дип әйтергә кирәк, ягъни татар сүзләре белән сөйләшергә кирәк дигән кискен җавап ишеткән. Мәрҗани кибетләрдә татарча бәя язулары булмаса яки алар аска, күренми торган җиргә куелган булсалар да, бик ачуланган. Татар фамилияләрендә ул беркайчан «-ин», «-ов» дигән кушымчалар кулланмаган, бары тик мөселман ел исәбе-һиҗрине генә кулланган».

Халык язучысы Нурихан Фәттах үз заманында болай язган: «Әгәр тиздән минем телем бетә икән, озакламый тамырым корый икән, бу дөньяда ник яшәргә дә, нигә яратырга, балалар тудырырга, чәчәкләр үстерергә? Нигә җырлар, китаплар язарга?.. Икенең берсе – йә тере килеш туфракка әйләнергә, йә көрәшергә! Мин көрәшергә булдым!” Язучы тарафыннан әйтелгән әлеге сүзләр бүгенге көн проблемаларын чагылдырып әйтелгән диярсең. Әйе, язучы фикере белән килешәм. Көрәш безнең очракта ул – сөйләшү, үз туган телебездә сөйләшү, бары тик сөйләшү, иҗат итү, халыкка тарату, аңлашу, буыннарга тапшыру, югалтмау! Әлеге фәнни хезмәтне без татар теленең үткәне, бүгенгесе, тел турында күренекле шәхесләребезнең фикерләре һәм татар телен саклап калуга үземнән фикерләр-юллар тәкъдим итүгә багышлап, татар теле язмышы һәм мин аның киләчәген ничек күзалдына китерүебез турында яздык. Татар теле язмышы турында күренекле милләттәшләребезнең фикерләрен барладык һәм туган телемне саклау эшчәнлегендә үз фикерләребезне тәкъдим иттек.

1. Татар телен туу белән өйрәнә башларга, башлангыч сыйныфларда татарча укырга, телнең асылын җанга сеңдерергә кирәк – ул беркайчан онытылмаячак!

2. Татар телен һәрдаим кулланырга. Урыны белән син русча да, инглизчә дә сөйләш! Тик татар телендә аралаш.

3. Татар телендә әдәбиятта иҗат эше дәвам итсен, мәдәниятта актив эшчәнлек башкарылсын.

4. Татар телендә сөйләшкәндә этномәдәни лексиканы куллан, сөйләмең матур, аһәңле, назлы, нәфис булсын; алынма сүзләр кулланма.

Безнең татар теле бик матур тел, йомшак тел. Бары тик матур итеп сөйләшергә кирәк.

Әдәбият

1. Җамалетдинов Р.Р. Тел һәм мәдәният: Татар лингвокультурологиясе нигезләре. – Казан, 2007. – 351 с.

2. Нурмөхәммәтова Р.С., Җамалетдинов Р.Р. Татар теленең этнокультура сүзлеге: матди мәдәният лексикасы. – Казан, 2005. – 146 б.

АНАЛИТИК ҺӘМ СИНТЕТИК ЧАРАЛАРНЫ ӨЙРӘТҮ МЕТОДИКАСЫ

Мөхәммәтгалиева Г., КФУ, II курс магистранты

Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Р.К. Сәгъдиева

Туган тел ул – халыкның рухы, җаны, иң әһәмиятле билгесе. Телдә һәм тел аша халыкның милли характеры, психологиясе, фикерләү һәм иҗат үзенчәлекләре ачыла, шулай ук аның тарихы, мәдәнияте чагылыш таба. Шуңа күрә туган телне өйрәнү һәм саклау иң зарур эшләрдән санала.

Бүгенге көндә туган телебезне саклау, өйрәнү һәм үстерү өчен, шактый күп әһәмиятле эшләр эшләнә: татар теле Татарстанда яшәүче барлык милләт балаларына да укытыла, татар телендәге матбугат материаллары, интернет, радио-телевидение тапшырулары күпкә арттырылды, туган телдә бик күп чаралар уздырыла һ.б. Татар теленең абруе зур дияргә дә мөмкин. Әмма татар теленең бүгенге халәте, киләчәк язмышы тынычланып яшәрлек түгел.

Туган телне саклау, үстерү төшенчәсе аннан файдаланучыларның санын арттыруны гына түгел, телнең сыйфаты, ягъни дөрес кулланылышы тиешле дәрәҗәдә булуны да күздә тота. Шул ук вакытта һәр коллективтан, һәр укытучыдан рухи һәм физик сәламәт, югары эрудицияле, конкурентлыкка сәләтле, укырга теләге булган, бүгенге тормышта үз урынын таба, максатына ирешә ала торган балалар тәрбияләү өчен, төрле гамәли юллар табу сорала.

Рус телендә гомуми белем бирүче мәктәпләрнең татар төркемнәрендә аналитик һәм синтетик иярченле кушма җөмләләрне өйрәткәндә кулланылырга мөмкин булган эш төрләре татар мәктәпләрендәге күнегүләр системасыннан әллә ни аерылмый. Шулай да,

әлеге төркемнең татар телен азрак күләмдә укуын һәм укучыларның көндәлек тормышта күбрәк рус телендә аралашуын истә тотып, әлеге укучыларга җөмләләрнең гадирәген сайларга кирәк. Шулай ук рус теленнән тәрҗемә күнегүләре дә әлеге төркем өчен уңышлы булыр.

Заманча педагогика өлкәсендә яңа алымнар һәм методлар гаять күп. Дәреснең кайсы этабында нинди алымнар куллану, укучының белем һәм кызыксыну дәрәҗәсенә китереп кайсы методтан файдалануны билгеләү укытучыдан педагогик осталык таләп итә. Урта гомуми белем бирү оешмаларында аналитик һәм синтетик иярченле кушма җөмләләрне өйрәткәндә, түбәндәге эш төрләре кулланылырга мөмкин:

Грамматик бирем.

1) Һәр мәкальне укып, мәгънәсе турында фикер алышыгыз. Дәфтәргә язып, иясен, хәбәрен табыгыз, җөмләләрнең схемасын сызыгыз.

1. Кем намус белән хезмәт итә, шул зур хөрмәткә ия була.

2. Эш күрсәткәнне ил онытмас.

4. Җил кайдан иссә, болыт та шуннан килә.

5. Бер ялганласаң, икенче чын сүзеңә дә ышанмаслар.

Күчереп язу күнегүләре.

1) Җөмләләр арасыннан аналитик иярчен җөмләләрне генә язып алыгыз.

Тагын шунысы кызык: Наил бер сүз дә әйтми иде. (Ә. Е)

Ул үзе менә шунда утыра, ә күңеле әллә кайларда йөри. (Г. Б.)

Кояш чыкса, көн матурланыр иде. (Ф. Я.)

Кем тырышып укый, шул зур хөрмәткә ия. (Г. И.)

2) Бирелгән җөмләләргә тиешле бәйләүче чараларны куеп языгыз.

Идарәнең карары ... : бүгенге көннән башлап син ындыр бригадиры буласың. (Г. Б.)

Хикмәт тә ...: сүзләре пеште, серләре килеште. (Җ. Р.)

Көтүчесе.... , көтүе ......(М.)

... берлек, ...көч. (М.)

Бүген көнозын кар яуды,.... вакытында очып китә алмадык.

Телең ... әйтсә, колагың ... ишетер.

Тест.

1. Синтетик иярчен җөмләнең бәйләүче чаралары:

а) кушымчалар, фигыль формасы, бәйлек һәм бәйлек сүзләр, янәшә тору;

ә) мөнәсәбәтле сүзләр, теркәгеч сүзләр, көттерү паузасы;

б) бәйлек һәм бәйлек сүзләр, мөнәсәбәтле сүзләр.

2. Аналитик иярчен җөмләдә нинди тыныш билгеләре куела:

а) сызык, өтер;

ә) ике нокта, өтер;

б) ике нокта, өтер, сызык.

3. Каршы кую интонациясе ярдәмендә нинди җөмләләр бәйләнә?

а) күренешләрне бер-берсенә каршы куйган җөмләләр;

ә) бер үк вакытта булган күренешләрне санап киткән җөмләләр;

б) бер-бер артлы килгән күренешләрне санап киткән җөмләләр.

Уеннар.

1) Укытучы әйткән фикерләр белән килешүче укучылар урыннан торып баса, килешмәүчеләр утырган килеш кала.

- *Ике яки берничә хәбәрлектән торган җөмлә кушма җөмлә була. (Әйе)*

- *Аналитик кушма җөмләдә гади җөмләләр үзара көттерү интонациясе ярдәмендә бәйләнә. (Әйе).*

- *Синтетик кушма җөмләдә бәйләүче чара булып санау интонациясе килә ала. (Юк).*

- *Аналитик кушма җөмләдә гади җөмләләр арасына ике нокта куела ала. (Әйе).*

“Эшләпәдә ниләр бар?” уены. Аналитик иярчен җөмләләрне кабатлау өчен, нәфис эшләпә алырга һәм эченә җөмләләр язылган карточкалар салырга. 1 карточкада 1 җөмлә була. Укучылар карточканы ала, җөмләне укый һәм аналитик иярчен җөмләләрнең баш җөмләгә нинди чаралар ярдәмендә ялгануын аңлата. Әлеге уенны көй ярдәмендә уйнатырга мөмкин.

1 вариант. Аналитик җөмләләр:

1) *Оясында ни күрсә, очканында шул булыр.* (Мәкаль).

2) *Әнисе артык горур табигатьле кеше, шуңа күрә ул этисеннән дә өстен.* (М. Әмир).

3) *Ул вакыт агышын югалтты, әйтерсең аның үз вакыты.* (Ф. Садриев).

2 вариант. Синтетик җөмләләр:

1) *Данилов яралану аркасында, отрядны җитәкләү Вәлитовка тапшырылган иде.* (Г. Бәширов).

2) *Ходай кушылдырганны кеше аера алмас* (Мәкаль).

3) *Үзең тапмаган малның кадере булмас* (Мәкаль)

Карточкаларда эш.“ТИК-ТЭК-ТОУ” структурасы.

“Театр” темасы буенча бер сүздән торган 9 карточка тәкъдим ителә.

Карточкалар 3 х 3 итеп таратып куела. Диагональ, өстән аска, уңнан сулга куелган 3 сүзне кертеп, иярченле кушма җөмлә төзергә кушыла.

Иҗади биремнәр.

1. Ш. Галиев, Р. Миңнуллин, Х. Сарьян, Ә. Еникиләрнең әниләр турындагы әсәрләреннән өчәр синтетик (аналитик) иярченле кушма җөмләләр язып килегез.

2. Г. Бәшировның “Туган ягым – яшел бишек” әсәреннән 5 аналитик (синтектик) җөмлә язып килегез.

3. Газета-журналлардагы мәкаләләрдән аналитик (синтектик) җөмләләр язып килегез.

Трансформацияләү күнегүләре.

1. Бирелгән җөмләләрнең урыннарын үзгәртеп аналитик яки синтетик җөмләләр төзү.

Шул дәшми. Кем белми.

Без юлга кузгалдык. Кояш чыккач. Яңгыр туктап.

Ул аңлый иде. Әтисенең ачуланачагын. Икелене күргәч.

Чөнки кап-кара болыт килә иде. Ул тизрәк эшләрен бетерергә ашыкты.Кояш чыккан яктан.

Тәрҗемә күнегүләре.

Рус теленнән татар теленә, җөмлә төрен саклап, тәрҗемә итәргә; иярчен җөмләнең төрен (аналитик, синтетик) күрсәтергә.

Кто не работает, тот не ест (пословица).

Не копай другому яму, сам в нее попадешь (пословица).

Слово – не воробей, вылетит – не поймаешь. (пословица).

Кто рано встает, тому бог дает. (пословица).

Кроссворд.

1) Бирелгән җөмләдә бәйләүче чараның төрен билгеләгез. “*Хәл ителде: Павел иртәгә китә* ” *(көттерү паузасы).*

2) Баш җөмләдән соң килеп, көттерү интонациясе белән бәйләнгән иярчен җөмлә алдыннан нинди тыныш билгесе куела? *(ике нокта).*

3) Тиешле бәйләүче чараны куегыз. “*Кайда берлек, ... көч*” *(шунда).*

4) Бирелгән җөмләдә бәйләүче чараның төрен билгеләгез. “*Дөнья өчен эшләсәң, шул яшәвең кадере* ” *(мөнәсәбәтле сүз).*

5) Синтетик кушма җөмләдәге иярчен җөмлә ничек атала? *(синтетик).*

6) Парлы мөнәсәбәтле сүз ярдәмендә бәйләнешкә кергән баш һәм иярчен җөмлә арасына нинди тыныш билгесе куела? *(өтер).*

7) Тиешле бәйләүче чараны куегыз. “*Тукай артистларны хөрмәт итә, ... бу чорда халык театрны бик ярата* ” *(чөнки).*

8) Иярчен җөмлә алдан килеп, баш җөмлә ялгызак мөнәсәбәтле сүздән башланмаса, җөмләләр арасына нинди тыныш билгесе куела? *(сызык).*

Нәтиҗә ясап әйткәндә, һәр дәрес тибы, дәреснең һәр этабы куелган максатларны тормышка ашырырлык итеп оештырылырга тиеш. Укучы һәр дәрестән, өйрәнелгән лексик һәм грамматик берәмлекләрне кулланып, программада күрсәтелгән темалар буенча аралаша алып, орфоэпик нормаларны белеп, сүзләрне дөрес әйтә белеп, диалогик һәм монологик сөйләм оештырып чыгарга тиеш.

Әдәбият

1. Зәкиев М.З. Татар синтаксисы: Югары уку йортлары өчен дәреслек. – Казан: Мәгариф, 2005. – 399 б.

2. Мирзаһитов Р.Х., Шакурова М.М., Мусаяпова Н.Х. Татар теле. 9 сыйныф: рус телендә гомуми белем бирү оешмалары өчен уку әсбабы (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен). – Казан: Татар. кит. нәшр., 2017. – 190 б.
3. Сәгъдиева Р.К. Хәзерге татар теле синтаксисы. Лекцияләрнең кыскача конспекты. – Казан: КФУ, 2014. – 129 б.

ФИГЫЛЬНЕҢ КЫТАЙ ҺӘМ ТАТАР ТЕЛЛӘРЕНДӘГЕ УРЫНЫ

Мөхәммәтшина А.Ф., КФУ, 3 курс студенты
Фән.җит. – филол.фән.канд., доц. Р.С. Нурмөхәммәтова

Татар телендә ***фигыль***не иң катлаулы сүз төркеме дип атасак, ялгышмабыз. Татар телендә әлеге сүз төркеменең биш юнәлеше (төп, кайтым, төшем, уртаклык, йөкләтү), җиде төре (хикәя, боерык, сыйфат, шарт, хәл, исем фигыльләр, инфинитив) бар. Шулай ук кайбер фигыль төркемчәләрендә заман категориясе дә очрый. Фигыльләрнең бүленеше кытай телендә дә бик үзенчәлекле. Алар *тулы мәгънәле* һәм *ярдәмче* була. Тулы мәгънәле фигыльләр *нәтиҗәсез* һәм *нәтиҗәле*гә бүленә. Тулы мәгънәле фигыльләр үзләре гади хәбәр булып килә. Нәтиҗәсез фигыльләр бер иҗекле сүз белән бирелә, алар тулы эш-хәрәкәтне белдерә: 活, 看, 做 Нәтиҗәле фигыльләр өстәмә мәгънә бирә. Нәтиҗәле фигыльләр гади нәтиҗәле һәм юнәлешле-нәтиҗәле була. Гади нәтиҗәле фигыльләр ике иҗектән тора. Беренче өлешендә төп фигыль бирелә, ә икенче өлешендә башкару сыйфаты яки төгәлләштерүче нәтиҗәне күрсәтә (做完 – эш башкарылып бетте). Гади нәтиҗәле фигыльләрнең икенче өлешендәге фигыль күптөрле мәгънәдә килә (таб 2.4).

Таблица 2.4. Кытай телендә гади нәтиҗәле фигыльләрнең мәгънәләре

иероглиф	мәгънә
到	эш-хәрәкәтнең бетү точкасына килү
着	эш-хәрәктәнең дәвамлылы булу
住	ирешелгән нәтиҗәне ныгыту
见	сизү-тою органнары белән тасвирлану
好	яхшы нәтиҗәне булдыру
成	уңышлы нәтиҗә булдыру
完	эш-хәрәкәтнең тулысынча тәмамлануы
了	эшнең тәмамлануы
掉	нәтиҗәнең юкка чыгуы

Юнәлешле-нәтиҗәле фигыль шулай ук ике өлештән тора: беренче өлешендә төп фигыль, ә икенче өлешендә юнәлеш бирелә (坐下-аска утыру). Әлеге фигыльләрнең шулай ук икенче өлеше күптөрле була ала (таб 2.5).

Таблица 2.5. Кытай телендә юнәлешле-нәтиҗәле фигыльләрнең мәгънәләре

иероглиф	мәгънә
上	эш-хәрәкәтнең өскә юнәлгәнен белдерә

下	эш-хәрәктәнең аска юнәлгәнен белдерә
进	эш-хәрәкәтнең эчкә таба юнәлгәне
出	эш-хәрәкәтнең тышка таба юнәлгәне
过	эш-хәрәкәтнең нәрсәдер аша үткәнен күрсәтә
起	эш-хәрәкәтнең өскә күтәрелешен белдерә
回	эш-хәрәкәтнең кире кайтуын белдерә
开	эш-хәрәкәтнең кайсыдыр якка юнәлгәнен белдерә

Ярдәмче фигыль үзләре генә тулы эш-хәрәкәтне белдерә алмый. Ул үз эчендә тагын берничә төргә бүленә: модаль, боеру, эш дәрәҗәсен күрсәтүче һәм юнәлешне күрсәтүче фигыльләр. Модаль фигыльләр эш башкару мөмкинлеген, кирәклеген белдерә (能, 应, 得, 要, 敢). Боеру фигыльләре эш башкарырга боера (使, 叫, 教, 迫使). Эш дәрәҗәсен күрсәтүче фигыльләр эшнең башлануын, дәвам итүен, тәмамланганын күрсәтә (开始, 继续, 停止). Ә юнәлешне күрсәтүче фигыльләр эш-хәрәкәтнең кемнән һәм кемгә караганын әйтә (来, 去). Кытай телендә фигыльләрнең зат-сан белән төрләнеше юк. Заман күрсәткечен шулай ук контекст ярдәмендә аңлап була (房子里走进一个人来了-Бүлмәгә бер кеше керде.), әмма кайбер күрсәткечләр дә бар:

1) 了 эшнең үткәндә булганын күрсәтә, ләкин 了...了 эшнең әле дә дәвам ителгәнен билгели (我学汉语学了三年了- Мин кытай телен өч ел дәвамында өйрәнәм);

2) 过 эшнең билгесез үткән заманда берничә тапкыр үтәлгәнен аңлата (你到过我家手里没有?- Синең минем өйгә килгәнең бармы?);

3) 着 эшнең хәзерге вакытта барганын күрсәтә (我等着他，他快要来的 – Мин аны көтәм, ул тиздән килергә тиеш);

4) 在 эшнең хәзерге вакытта һәм бу эшнең берникадәр вакыт барганын белдерә (我再走我的路- Мин үз юлымда барам);

5) 要 эшнең киләчәктә эшләнергә уйланганы турында әйтә (我要去喀山 – Мин Казанга барачакмын).

Әдәбият

1. Хисамова Ф.М. Татар теле морфологиясе: Югары уку йортлары өчен дәреслек. – Казан: Мәгариф, 2006. – 335 б.

2. Горелов В.И. Грамматика китайского языка: для 8-10 классов средней школы с преподаванием ряда предметов на китайском языке. – М.: Просвящение, 2016. – 280 с.

ОБУЧЕНИЕ ЯЗЫКОВЫМ ЛАКУНАМ НА ОСНОВЕ ТЕКСТОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Мухаметзянова Л., КФУ, студент V курса
Науч. рук. – канд. пед. наук, доц. Л.О. Свирина

В современной методике преподавания иностранному языку признается необходимость введения национально-культурного компонента как одного

из важнейших элементов при формировании коммуникативной компетенции обучающихся. В процессе обучения иностранному языку культурные реалии данного языка передаются непосредственно через сам изучаемый язык. Таким образом, язык выступает в качестве инструмента формирования языковой картины мира. Такой процесс нашел отражение в понятиях лингвокультурологии и лингвокультурологического подхода в преподавании.

Каждый этнос характеризуется своей уникальной языковой картиной мира, построенной из национально-специфических концептов. Некоторые лингвистические понятия можно понять посредством сопоставительного метода, то есть с помощью перевода, нахождения эквивалентных единиц. Однако культурные концепты могут реализовываться в тексте и в виде языковых лакун или безэквивалентной лексики, что значительно усложняет процесс понимания. Е.М. Верещагин и В.Г. Костомаров определяют безэквивалентную лексику как слова, план содержания которых невозможно сопоставить с какими-либо иноязычными лексическими понятиями. Другими словами, они непереводимы [1: 387]. З.Д. Попова и И.А. Стернин обозначают лакуну как отсутствие единицы в одном языке при ее наличии в другом. Эти авторы подчеркивают, что «главной особенностью лакун является то, что они возникают в процессе общения, в ситуации контакта двух культур» [3: 205-223].

Существует и другой термин для обозначения понятия «лакуна» – лингвокультурема. Во время интерпретации текста, основной задачей которого становится адекватное понимание мысли автора, структурная организация текстов отходит на второй план. Мыслительная деятельность более всего связывается с лексической составляющей, которая носит содержательный план, и которая чаще всего, выражается лингвокультуремами. На этом этапе текстовая деятельность, по большей части чтение текста и его лексико-грамматический анализ, становится тем необходимым элементом, который помогает раскрыть значение лингвокультуремы исходя из контекстуальной ситуации. Здесь основное внимание должно отводиться совершенствованию лексического навыка – научить обучающихся использовать в своей речи не просто лексические единицы, а полноценные лингвокультуремы, включая лакуны, а также уметь обнаруживать их в речи другого говорящего и правильно реагировать на них.

Текст раскрывает объем семантики лексических единиц. *They have made a mistake. There was an error in their calculations – Они сделали ошибку. В их вычислениях была ошибка*. *Ошибка* в русском языке имеет гораздо больший объем значения, этим словом характеризуются любые ошибки. *Error* и *mistake*, несмотря на одинаковый перевод, отличаются по смыслу, их дефиниции имеют ограниченное толкование: в первом случае, это ошибка именно в расчетах, в документах, характеризуется наличием семантики «техническая» в слове, используется чаще всего в текстах официальных, в то время как слово *mistake* более нейтрально. Часто контекст помогает понять, о каких ошибках идет речь. Слово *they* (они – кто-то) показывает, что ошибка сделана непосредственно людьми, доказывает использование *mistake*; in calculations – отражает серьезность ситуации, научность – *error* вполне соответствует смыслу предложения.

Однако, даже если возможна замена слов друг с другом, хотя и со значительными потерями точного смысла или же приобретением новой коннотации, есть устойчивые словосочетания, в которых подобная замена невозможна. Например, *If I'm not mistaken, you called me for help* (не *If I'm not erred*). – *Если я не ошибаюсь, ты позвонил за помощью.*

В текстах часто встречаются и языковые лакуны, реалии которых в родном языке либо не обозначены, либо не существуют. Возникает проблема не столько перевода, сколько осознания и принятия несоответствия образа жизни и наличия некоторых физических объектов в окружении разных народов. Например, в предложении *The ad, which will run during prime time on NY1 today, begins by highlighting de Blasio's campaign commitment to end economic inequality in New York City* к слову *prime time* невозможно подобрать русскоязычный эквивалент [5]. В США данное словосочетание обозначает отрезок времени с 18:00 до 20:00, когда наблюдается самая большая активность телезрителей. Вероятно, в русском языке реалия есть,

но по тем или иным причинам, данному явлению не дано названия. Подсказки в тексте, такие как *the ad, during* и *on NY1*, в какой-то степени раскрывают значение лакуны: реклама позволяет понять, что речь идет о канале NY1, языковая догадка срабатывает при контакте слова *during* с *prime time* – то есть отрезок времени. Остается лишь добавить смысловой оттенок данному отрезку времени.

Другая лакуна в предложениях: *Uriel lives on the outskirts, somewhere near the old drive-in* или *You guys have your own drive-in?* Обратимся к первому предложению, где *drive-in* переводится как закусочная, причем закусочная, где еду подают прямо в автомобиль, или во втором предложении, где имеется ввиду «*автокино*» (фильм смотрят из автомобилей на открытом воздухе). В русском языке нет лексемы, соответств ующей английскому *drive-in*, так как нет подобного явления. Это примеры ситуации, когда контекст не помогает понять значение, есть лишь смутная догадка о связи с автомобилем из-за лексической составляющей *drive* и послелога *in*.

Таким образом, при интерпретации текста с лакунами контекст может подсказать значение безэквивалентной лексики путем перераспределения ее значения по лексическим единицам в предложении, как в сл учае с *prime time*. В иных случаях, когда языковая догадка не срабатывает при отсутствии опорных смыслообразующих слов, раскрытие значения лакуны происходит с помощью развернутого описания на основе словаря, лексико-грамматического анализа и фоновых знаний, главной составляющей социокультурной компетенции.

Литература

1. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. – М.: Русский язык, 1990. – 387 с.

2. Виссон Л. Синхронный перевод с русского на английский: приемы, навыки, пособия. – Изд.-во: Р. Валент. – 2007. – 318 с.

3. Стернин И.А., Попова З.Д., Стернина М.А. Лакуны и концепты. – Благовещенск: Изд-во БГПУ, 2003. – С. 205–223.

4. Shanahan D. Culture, culture and "culture" in Foreign Language Teaching // Foreign Language Annals. – 1998. – Vol.31, №3. – P.451-457. – URL https://doi.org/10.1111/j.1944-9720.1998.tb00588.x (дата обращения: 01.10.2018).

5. LINGUAZZA.COM // URL: https://linguazza.com/sentences-with/campaign+commitment (дата обращения: 25.01.2020).

ОСОБЕННОСТИ ИЗУЧЕНИЯ РЕЛИГИОЗНОЙ ЛЕКСИКИ В СОВРЕМЕННОМ ТАТАРСКОМ ЯЗЫКЕ

Мухаметова И., КФУ, аспирант II курса

Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. А.Ф. Юсупов

В сегодняшнее время в современном обществе интерес к религии, в частности к религиозной лексике остается очень важным и необходимым для науки. Изучение в татарском языке религиозной лексики явля-

ется очевидным, и количество его исследований в разных областях гуманитарной науки продолжают расти. Исследование татарской религиозной лексики является интересным, и в то же время сложным и познавательным процессом научного поиска, который обосновывается длинной историей созвучия разных культур (мусульманской и тюркской), арабской графикой старотатарского языка с невыработанными и неизведанными языковыми нормами, неоднократной сменой алфавита, которая привела к отрыву от литературного прошлого следующие поколения. Преобразования, происходящие в обществе, предопределили необходимость его углубленного и досконального изучения.

Национальный рост самосознания, борьба за сохранение родного языка, развитие национальной и духовной культуры, потребность возрождения и расширения сферы применения татарского языка не только в одной отрасли, а также применения в других научных направлениях. Религиозно-правовая литература сконцентрировала в себе философскую мысль, художественное сознание, нравственно–психологическое мировоззрение народа Волго-Уральского региона и оставила огромное количество, как рукописных, так и переведенных с восточных языков источников. В настоящее время не до конца выявлен круг источников мусульманской культуры у татар, не исследованы ее истоки и языковые традиции. [1: 57]. По мере реализации татарского языка как государственного активизируется роль возвращенной лексики, которая черпает свои возможности из ресурсов религиозной лексики татарского языка до национальной эпохи. На сегодняшний день назрела необходимость научного исследования богатейшего и глубокого репертуара религиозной лексики в плане выявления их лингвистических особенностей. Татарская религиозная лексикология прошла многовековой и сложный путь развития. Усилиями нескольких поколений татарских ученых-востоковедов происходило становление ее лексики. К сегодняшнему дню происходят существенные и явные изменения в изучении филологического и лингвистического аспекта этой области. Новые современные тенденции в общественно–культурной жизни народа, пробуждение интереса к своим историческим корням, к духовным и культурным традициям ставят перед филологами новые задачи, выявляют объекты анализа, ядром которых становится религиозная лексика современного татарского языка. Поэтому изучение языка мусульманской литературы в контексте осмысления необходимости изучения ее роли в национальной культуре и истории является актуальным. В татарском языке неоднократно предпринимались попытки анализа лексико-семантического и фонетико-грамматического освоения арабских заимствований в татарском литературном языке в работах М.И. Махмутова, Ю.А. Валитовой, Ф. Фасеева, Ш. Рамазанова,

Г. Шарафа, К. Сабирова, М.З. Закиева и др. Д.Г. Зайнуллин в своей монографии впервые сделал попытку дать анализ историко-лингвистического плана татарской духовной литературы. В толковом словаре татарского языка обнаружены около пятисот лексических единиц, имеющих отношение к религиозным представлениям. Из них около четырехсот – имена существительные. Отобранные путем сплошной выборки лексические единицы объединяются втематические группы, которые определены нами в предыдущих исследованиях следующим образом:

- понятия, связанные с верой в загробную жизнь: *ахирәт 'загробная жизнь, потусторонний мир', ахыр заман 'конец света / мира', кабер газабы 'мучения, наказания в могиле.*

- наименования религиозных праздников: *гашурә 'религиозный праздник, празднуемый на десятый день месяца муххарам в день мученической смерти внука пророка Хусейна* [5].

- названия строений: *Алла йорты 'храм божий', госел бүлмәсе / госелханә 'комната для омовения', гыйбадәт йорты / ханә 'храм богослужения', Кәгъбә 'Кааба (мечеть в городе Мекка).*

Таким образом, религиозная лексика татарского языка формировалась разными путями:

а) средствами собственного словарного фонда);

б) заимствованием лексем из других языков и семантической трансформацией уже существующих слов (мусульманская и христианская лексика). В будущей перспективе данная работа предполагает дальнейшее изучение и более подробную семантическую классификацию религиозных лексем в татарском языке.

Литература

1. Зайнуллин Г.Г. Татарская богословская литература XVIII-XX веков и ее стилеязыковые особенности. – Казань, 1999. – 107 с.
2. Саттарова М.Р. Теолексика в татарском языке: материальное и духовное содержание // Сохранение и развитие родных языков в условиях многонационального государства. – Казань: Отечество, 2012. – 267 с.
3. Сафиуллина Р.Р. Арабская книга в духовной культуре татарского народа. – Казань, 2003. – 212 с.
4. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. – Казан: Матбугат йорты, 2005. – 848 б.
5. Толковый словарь арабского языка. – М., 1980. – 678 с.

ТАТАР ТЕЛЕНДӘ РИЗЫК АТАМАЛАРЫ СИСТЕМАСЫ ФОРМАЛАШУ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Насыйбуллина К., КФУ, I курс магистранты

Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Р.С. Нурмөхәммәтова

Кешенең бөтен тормышы тел белән бәйле. Тел – халыкның яшәү асылын, гореф-гадәтен, дөньяга карашын, фәлсәфәсен, тарихын, кыскасы, бөтен күңел байлыгын күп гасырлар буена үзенә сеңдерә барып, аны

безнең заманнарга кадәр китереп җиткерүче зур хәзинә. Тел барлыкка килгәннән алып яшәешенең бөтен этапларында да җәмгыять, аның мәдәнияты белән аерылгысыз бәйләнештә булган.

Тел белән мәдәниятнең бәйләнеше турында төрле фикерләр йөри: берәүләр телне бөтеннең өлеше буларак мәдәниятка бәйле дип, икенчеләр аны мәдәниятнең чагылыш формасы итеп, өченчеләр тел мәдәниятнең формасы да, элементы да түгел дип саныйлар.

Шул ук вакытта мәдәният телнең үсешенә һәм яшәешенә зур тәэсир ясый. Мәдәниятның телдә чагылышын өйрәнү белән шөгыльләнә торган фәнне лингвокультурология (лат. lingua – тел, cultura-мәдәният, logos – өйрәнү) диеп атыйлар. Ул бер сүз эчендә тел һәм мәдәниятны бербөтен буларак тикшерә. Бу шулай ук «ризык» лексик-семантик кырына караучы берәмлекләргә дә хас күренеш.

Һәрбер милләтнең үз ризык атамалары бар. Алар халыкның гореф-гадәте, тормыш-көнкүреш үзенчәлекләре белән турыдан-туры бәйләнгән. Татар халкының милли ашлары үз этник традицияләре нигезендә генә үсмәгән, аңа күрше халыкларның – руслар, мари, удмурт һ.б., шулай ук Урта Азия халыкларының, аеруча үзбәк һәм таҗикларның ашлары йогынты ясаган. Татар халкы ашларына пылау, хәлвә, ширбәт кебек ашамлыклар, шулай ук рус милли ашамлыклары бик күптән килеп кергән. Шул ук вакытта башка халыкларга хас ашларны әзерләү, азыкларның төрләрен ишәйтү татар ашларының төп этник үзенчәлекләрен үзгәртмәгәннәр.

Ризык атамалары телебезнең үз сүзләре белән дә, алынма лексика белән дә бирелергә мөмкин. Мәсәлән, бүгенге көндә актив кулланылышта булган *желе, котлет, мармелад, лимонад* сүзләре XVIII гасырда рус теле йогынтысы аша француз теленнән керә. Нәкъ шул рәвешле татар теленең сүзлек составын алман теленнән күчкән *торт, паштет, бисквит, бутерброд* һ.б. шундый лексик берәмлекләр баета.

Татар халкында элек-электән камыр ризыкларына өстенлек бирелә. Бу-аның яшәү рәвеше, утрак тормыш алып бару үзенчәлекләренә бәйле дип санала. Шуларның берничәсенә күзәтү ясыйк.

Татар халкында камыр эченә төрле ризыклар салып пешергән ашамлыклар үзенчәлекле һәм күптөрле. **Кыстыбый** шундый иң борынгы һәм гади ашамлыклардан санала, кайбер якта аны *күзикмәк, якмыш* дип тә атыйлар. Элек аны төче камырдан әзерләгән юка җәймә эченә бары тары боткасы гына салып ясаганнар. XIX гасыр азакларыннан кыстыбый эченә бәрәңге боламыгы сала башлаганнар. Бүгенге көндә кыстыбый нәкъ менә шул вариантта татар халкының милли ризыгы буларак күзаллана. Сүзнең этимологиясенә килгәндә, төрле диалектларда ул *кыстымбый, кыстымбай, кыстырымбай* формаларында яши. Төрки телләрдә, мәсәлән, чуваш телендә *кăстăмпи*, мариларда *кыстывий*, удмурт телендә исә *кыстыбей* ке-

бек охшаш яңгырашка ия [1: 525]. Шул ук вакытта безнең белән тыгыз бәйләнештә булган рус милләтендә әлеге ризыкның аналоглары юк.

Татар халкының яраткан борынгы ашларыннан берсе – төче яисә әче камырдан эченә симез ит (сарык, сыер, каз, үрдәк һ.б. ите) һәм ярма яки бәрәңге салып пешергән **бәлеш**. Сүзнең килеп чыгышына күз салсак, әлеге лексик берәмлеккә татар этимологиясендә конкрет аңлатма юк. Кайберәүләр борынгы төрки, монгол теленнән *бариш*, ягъни “бик зур акча берәмлеге” сүзе белән чагыштыралар. Рус теленә әлеге сүз “пирог с мясом и картошкой” буларак тәрҗемә ителә. Чуваш телендә *пĕлĕш*, мариларда *палыш, пдлыш* удмурт телендә *бальыш* буларак яңгырый [1: 174]. Шулай ук кайбер чыганакларда һәм сүзлекләрдә исә бәлешнең русчага *беляш* формасында тәрҗемә ителүен дә күрергә мөмкин, тик бу дөреслеккә туры килми. Беляш рецептлар китабында эченә тарткан ит салынып, майда кыздырылган пәрәмәч буларак тәкъдим ителә.

Татарларның чәй өстәленә әзерли торган традицион камыр ризыгы – **гөбәдия**. Ул эченә корт, дөге, йомырка, йөзем җимеше, май, шикәр кушып, зур бәлеш кебек ясала. Гөбәдияне башта бары шәһәрдә, бай йортларында гына пешерәләр. Бүгенге көндә исә, әлеге татлы камыр ризыгыннан башка бер генә бәйрәм дә узмый. Гөбәдия рус теленә “пирог со сложной начинкой” буларак тәрҗемә ителә. Шулай ук рус халык ашларында әлеге ризыкның аналоглары очрамый. Фарсы телендә ул – *гүлибддид* [1: 234]. Әлеге телдә ашамлык атамаларында еш кына гүл, ягъни гөл сүзе очрый (мәсәлән, гөлбәнәк, гүл бдндак – роза формасындагы печенье, гүли рабиййа – катлы камырдан ясала торган печенье һ.б.).

Татар ашлары күптөрле. Аларны бездә генә түгел, чит илләрдә дә яратып ашыйлар. Аш-су әзерләүдә кулланылучы продуктларның күптөрле булуы татар милли ашларының үзенчәлеге булып тора. Милләтебезнең киләчәген күрергә телибез икән, мәдәни үзенчәлекләрен, гореф-гадәтләрен, милли ризыкларын, телен саклап, аны киләсе буынга тапшыру – безнең иң төп бурычыбыз.

Әдәбият

1. Татарская кухня – 120 домашних вкусных рецептов приготовления. URL: https://1000.menu/catalog/tatarskaya-kuxnya (дата обращения:19.01.2020).
2. Гастрономъ. URL: https://www.gastronom.ru/recipe/group/2644/tatarskaya-kuhnya (дата обращения: 19.01.2020).
3. Әхмәтьянов Р.Г. Татар теленең этимологик сүзлеге: Ике томда. I том. – Казан: Мәгариф–Вакыт, 2015. – 543 б.
4. Татар теленең этномәдәният сүзлеге. – Казан: Казан ун-ты нәшр., 2015. – 280 б.

Р. ШӘЙДУЛЛИНАНЫҢ «ЯЛАНТАУГА АЙ КУНГАН» ӘСӘРЕНДӘ ТАБИГАТЬНЕ САКЛАУ ҺӘМ КЕШЕ БӘХЕТЕ МӘСЬӘЛӘСЕ

Низамиев Н., Саба р-ны Шәмәрдән лицее, Х сыйныф

Җит. – А.В. Әүхәдиева

Равилә Шәйдуллина – киң кырлы шәхес.“Ялантауга ай кунган” дигән шигъри исеме белән ук ымсындырып торган китабында янә әсәрләрендә теленең сыгылмалылыгы, байлыгы, образлылыгы белән сокландыра ул.

Табигатьне саклау, кеше бәхете бүгенге көндә дә иң актуаль мәсьәләләрнең берсе булып кала бирә. Әйләнә-тирәлекне, зарарланудан без туктатмасак, ни булыр соң? Уйлавы да куркыныч. Экологик проблемалар элек-электән әдипләребез тарафыннан күп әсәрләрдә күтәрелгән.

Фәнни-эзләнү эшемнең максаты: “Ялантауга ай кунган” әсәре белән танышып, нинди проблемалар сурәтләнгәнен ачыклау.Тормышка дөрес караш, табигатькә сакчыл мөнәсәбәтне үстерү.

Бурычлар: әсәрне уку һәм экология, кеше бәхете проблемаларын табу, бирелгән проблемаларның хәл ителү юлларын ачыклау.

Табигатьне саклау һәм әхлак проблемасын 19 нчы йөз язучылары да күтәргәннәр. “Тәрбиясе булмаган җирдә гүзәл ашлык җитешмәгән кебек, тиешле тәрбия бирелмәгәндә, гүзәл кеше дә җитешмәс. Шулай икән, тәрбия- и кирәкле бер эш булачактыр”, – дип язган Р.Фәхретдин [2: 92]. Бу мәсьәлә хәзерге көн язучысы Р. Шәйдуллина әсәрендә дә чагылыш таба. “Үзеңнән соң тәүфыйксыз бала калдырсаң, яшәп тә торасы юк. Чөнки яшәү мәгънәсе – нәсел калдыру. Нәсел агачының тамыры черек булса, нинди кәүсә, нинди яфрак, нинди чәчәк, нинди җимеш инде ул?! Нәсел тамырлары нык булырга тиеш!” [3: 207]. Шулай ук “Ялантауга ай кунган” повестенда табигатьне саклау иң мөһим мәсьәләләрнең берсе булып тора. “Менә шул химиягез белән бөтен табигатьне агулап бетердегез инде сез! Әнә, Мишәдә балыклар бетә бара. Басуларны яраплан белән агулыйлар да, яңгырлар ишле булса, шул агу Мишәгә агып төшә. Караширмә авылында көчле яңгыр булган. Шул яктан, корсакларын ялтыратып, күпме үле балык акты, су өсте ап-ак булып торды.[3: 194]. Әсәренең герое Инсаф та улы Сәетне табигатьне химия белән агулап бетерүдә гаепли.

Әлбәттә, бу инде Сәеткә карата гына әйтелгән сүзләр түгел. Чыннан да, химияне күп куллану кешеләргә, табигатькә күпме зыян сала!

“Ялантауга ай кунган” китабы сугыштан соңгы авыл тормышын чагылдыра. Сюжет, композиция, образларның бирелеше – барысы да халыкчан. Анда тормыш кына түгел, мәхәббәт мизгелләре дә урын алган. “Мин дә йолдызга “Зәйтүнә!” дип дәшәрмен. Һәр кич саен мин синең белән шул йолдыз аша сөйләшермен. Синнән башка саргаеплар үләрмен мин. Моңарчы синсез ничек яшәлгән-белмим” [3: 40]. Автор повестенда

мәхәббәтнең мәңгелек булуын, яшьли туган хисләрнең олыгайгач та сүрелмәвен күрсәтергә теләгән.

“Ялантауга ай кунган” повесте – гаҗәеп якты, эчке тирән сагышлы әсәр. Монда дингә кайту, катнаш никахлар проблемасы күтәрелә. “Безнең бабай әйтә: кайчан да булса яңа мәчетләр салырлар әле,ди. Авылга дин кайтыр, кешеләргә иман кайтыр, ди” [3: 33]. Язучы әсәрендә кешенең эчке дөньясын, рухын тирәнтен сурәтләргә омтыла. Татар укучысына якын сыйфатлар булган әдәплелек үрнәге Нуранияләр, Фатыймалар, Хәятләр үрнәк итеп күрсәтелә. “Бәлки, Хәниянең сөю тулы карашы Сәеткә гарип вакытында кирәк булгандыр. Үзәкләре өзелеп, тәмам өметсезлеккә төшеп, үз уйларыннан уелып торган чагында. Ул вакытта егеткә әтисе, Фатыйма һәм Нурания апалары, “Сак-Сок” бәетен, “Йосыф-Зөләйха” кыйссасын көйгә салып укыган Каракай әбисе терәк булды. Бу миһербанлы кешеләрнең яхшылыкларын ул мәңге онытмас!” [3: 87]. Милләтебезнең Зариф кебек аксакаллары, Сәет кебек асыл уллары әле дә барлыгы сөендерә.

Әсәрдә шулай ук кеше бәхете мәсьәләсе күтәрелә. Без моны бик күп образлар аша күрә алабыз. Мәсәлән, Сәет, Зәйтүнә, Хәния, Мәрьям үз бәхетләре өчен көрәшәләр, тормышның сикәлтәле юлларыннан чыгу юлын эзлиләр. “Сәет Хәнияне рәнҗетте. Әгәр бу ялгышын төзәтә калса, Мәрьям туачак улы яки кызы рәнҗеп калачаклар. Туачак баласын рәнҗетсә, үз намусына хыянәт итеп, гомере буе үкенеп яшәячәк” [3: 148]. “Сәет белән Зәйтүнә, озак итеп, бер сүз сөйләшмичә, аккан суга карап тордылар. Икесе дә бер үк уйда иделәр бугай. Курыкма, Зәйтүнә, мин сиңа булышырмын. Без ул тауның башына менеп җитә алырбыз әле. Моның өчен безнең вакытыбыз да бар, көч-куәт тә җитәрлек” [3: 252].

Повестьта гаилә мөнәсәбәтләре, әти-әни, балалар, дин һәм милләт мәсьәләләре дә күтәрелгән. “Василий – әйбәт кеше, мине бик ярата, ләкин урыс. Әнием минем башка милләт кешесенә кияүгә чыгуыма катгый каршы килгән булыр иде, ләкин ул хәзер үз акылында түгел” [3: 71].

Гомумән, фәнни-эзләнү эше әсәрне өйрәнүгә, вакыйгалар бирелешен, истәлекләрне барлауга корылды. Кеше язмышының бирелеше үзәк урынны алып тора. “Нишләсен ул яшь кыз, көтмәгәндә шундый авыр хәлдә калгач? Зәйтүнәгә бик авырдыр дип уйлап та карамады бит Сәет! Үз кайгысы кайгы булды. Ә Василий исемле урыс егете Зәйтүнәгә таяныч була алган. Ул таяныч Сәет булырга тиеш түгел идемени? Хәзер соң инде...” [3: 87]. Чыннан да, әсәрләр аша тормышны, чынбарлыкны тулырак күз алдына китерә башлыйсың.

Кеше табигать белән бербөтен. “Болын гөж килә-төрле күбәләкләр оча, кошлар сайрый, чәчәкләр хуш исле таҗларын кояшка таба ачалар. Әле бер тапкыр да үбешү тәмен татымаган кызлар ирене кебек кызыллары, кызлар күзләредәй зәңгәрләре, шәмәхәләре бар. Сәет чәчәкләрне кызларга

охшата. Аңа бүген әллә нәрсә булган...” [3: 7]. Якташ язучыларыбыз да әлеге теманы читләтеп узмаган. Ф. Хөсни, С .Зыялы, Н. Хәсәнов, Д. Гайнетдинова, Р. Низамиев, Р. Шәйдуллина әсәрләрендә табигатьне саклау проблемасы турында укып уйланырга җирлек бар.

Шулай итеп, табигать һәм кеше бер-берсе белән бәйле. Тормышта һәрберсе бәхет өчен көрәшә, никадәр авыр сынаулар үтә, үз юлын таба. Ләкин кешелек дөньясы никадәр бәхетле булырга теләсә дә, табигатьтән башка бәхетле була алмый. Шуның өчен тормышта кеше бәхете белән бергә табигатебезнең байлыгын саклау – иң зур бурыч.

Әдәбият

1. Зыялы С. Ачылмаган бөре: Повестьлар һәм хикәяләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – 191 б.

2. Фәхретдин Р.Мәшһүр мәгърифәтче-галим, педагог Р. Фәхреддиннең мирасын укыту-тәрбия процессында файдалану. VI кисәк. – Казан: ТР Мәгариф һәм фән министрлыгы нәшрият үзәге, 2010. – 152 б.

3. Шәйдуллина Р. Ялантауга ай кунган: повестьлар. – Казан: Ак Бүре, 2016. – 335 б.

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ КОМПОНЕНТ В ПРЕПОДАВАНИИ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА С ПОМОЩЬЮ ПОДКАСТОВ (на примере немецкого языка)

Низамутдинова Э., КФУ, студент III курса

Науч. рук. – канд. филол. наук, ст. преп. А.Ф. Мухамадьярова

Знание культуры изучаемого языка имеет особое значение в современном мире, в котором коммуникация на иностранном языке может проходить беспрепятственно благодаря интернет-технологиям и процессу глобализации. Изучение иностранного языка невозможно представить без представления о духовных и материальных ценностях народа, о его мировоззрении, жизненных ориентирах, религии. Культурный компонент отражается в языке в системе базовых убеждений, норм поведения, нравственности. Язык представляет собой не только средство коммуникации, но и транслятор культурных ценностей. Поэтому обучение иностранному языку следует понимать, как непрерывный процесс познания истории и культуры страны изучаемого языка.

Особая роль в формировании знаний о культуре страны изучаемого языка и указанных компетенций принадлежит интернет-ресурсам, ориентированным на знакомство с различными аспектами жизни. Нами рассмотрен социальный сервис сети Интернет – подкасты. Подкасты – это вид социального сервиса Веб 2.0, который создается в соответствии с языковым и тематическим содержанием учебной программы и позволяет пользователям сети Интернет просматривать, прослушивать, создавать и распространять аудио- и видеозаписи (подкасты) во всемирной сети [2: 3]. Первым средством массовой информации, предоставляющим передачи в виде подкастов, была «Немецкая волна», но на данный момент есть множество сайтов, в которых можно прослушать или просмотреть подкасты.

К дидактическим свойствам подкастов относят: звуковую природу, мультимедийность, организацию учебного процесса и времени, интерактивность. Подкасты также улучшают и упрощают организацию учебного процесса, повышая её эффективность. Они развивают самостоятельность и критическое мышление у обучающихся благодаря чему реализуют стандарты современного образования [1: 2-3].

Существует большое количество сайтов, на которых размещены подкасты, содержащие лингвокультурологическую информацию и представляющие особую ценность для изучающих немецкий язык. Некоторые из них предоставляют не только аудио или видео материал, но и задания к подкастам. Ниже приведём основные платформы, которые можно использовать на уроках немецкого языка при формировании и развитии лингвокультурологической компетенции:

1. https://www.dw.com/de/deutsch-lernen/podcasts-newsletter/s-11696

Deutsche Welle – сайт, на котором можно не только читать новости и узнавать последние события, происходящие в мире, но и изучать язык. На платформе предоставлено большое количество как аудио, так и видео подкастов, а также задания к ним. Удобным является то, что они разделены на различные уровни, что облегчает выбор для изучающих немецкий язык. Стоит обратить внимание на серию подкастов *«Das sagt man so!»* на сайте Deutsche Welle. В данных подкастах разбираются наиболее часто используемые немцами фразеологические и паремиологические единицы, даётся краткое объяснение, ситуация, в которой те или иные фразеологизмы и пословицы могут быть применимы, и задания. Весь представленный материал является аутентичным и актуальным, в подкастах не используются выражения, которые невозможно услышать в немецкоговорящей стране. Именно в данных устойчивых сочетаниях наиболее ярко проявляется национально-культурная специфика языка.

2. https://www.deutsch-perfekt.com

Аудиотексты, предоставленные на данном сайте, разработаны журналистами и экспертами по немецкому языку как иностранному и проверены носителями языка. Таким образом, содержание является аутентичным и в то же время легко понимаемым для изучающих немецкий язык. Здесь можно найти интересные статьи для прослушивания и практические упражнения, например, на грамматику или на усвоение пословиц, разработанные для трёх различных уровней. Для каждого текста есть аудиофайл для прослушивания и транскрипты.

3. https://www.duden.de/digitales/podcast

Подкасты представлены на сайте Дуден и находятся во вкладке Sprachwissen. Авторами являются Анетте Ауберле и Евелин Кнерр. На данный момент на сайте размещено 127 аудиоподкастов, посвященных

актуальным темам фразеологии, этимологии, лексикологии, топонимики. Для анализа лингвокультурологического материала выбраны подкасты «Auf den Hund gekommen», «Kleider machen Leute», «Immer auf die FьЯe fallen», «Mit Hand und FuЯ», «Wo sich Fische tummeln», в которых представлена информация о происхождении и значении наиболее известных фразеологических единиц, включающих такие компоненты, как зоонимы, соматизмы, элементы одежды, а также о сфере их употребления.

Все представленные сайты можно использовать на уроках немецкого языка для формирования и развития лингвокультурологической компетенции у обучающихся. Таким образом, введение подкастов в образовательный процесс положительно сказывается на изучение культуры страны изучаемого языка, так как ученики слушают и смотрят аутентичный материал, что позволяет полное погружение в языковую среду.

Литература

1. Авраменко А.П. Подкасты и видеоподкасты мобильного формата в преподавании иностранных языков // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету (Серія: Педагогічні науки). – 2012. – С. 7–9.

2. Соломатина А.Г. Методика развития умений говорения и аудирования посредством учебных подкастов (английский язык, базовый уровень): дис. … канд. пед. наук. – Тамбов, 2011. – 157 с.

О ФУНКЦИОНАЛЬНОМ АСПЕКТЕ МЕТАФОРЫ

Оспанова Ж., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, докторант PhD

Науч. рук. – докт. филол. наук, проф. К.К. Дуйсекова

В настоящее время отмечается новая волна научного интереса к такому традиционному предмету как метафора, взгляд на которую меняется в соответствии с развитием общенаучных парадигм. В античные времена, согласно аристотелевской теории сходства, когда метафора рассматривалась в рамках риторики, считалось, что метафора, как вид тропа и украшение речи, выполняет риторическую и орнаментальную функции. Позже функцию метафоры стали исследовать с позиции мировосприятия. Метафора начинает изучаться в концептуально-логическом (Дж. Вико), психологическом и национально-культурном аспектах (В. Гумбольдт, А. А. Потебня, Г. Штейнталь и др.). Начиная с XX века, когда метафора начинает осмысливаться как один из важных элементов языка и речи, исследования метафоры стали основываться на таких направлениях, как аналитическое (Б. Рассел, Л. Витгенштейн и др.) и прагматическое (Дж. Серль) направления, сравнительная теория (Э. Ортони), концепция сходства (Дж. Миллер), интеракционализм (М. Блэк, А. Ричардс), теория языковых оппозиций (М. Бирдсли) и когнитивизм (Дж. Лакофф, М. Джонсон, Э. Маккормак и др.). Последнее направление способствовало дальнейшему развитию теории концептуальной метафоры, согласно которой метафоре, как феномену мышления, отводится особая роль в формировании мировосприятия [4].

Учеными неоднократно предпринимались попытки классифицировать функции метафоры (Н.Д. Арутюнова, В.Н. Телия, В.Г. Гак, Ю.И. Левин, В.К. Харченко, Г.Н. Скляревская, С.А. Хахалова и др.), выделяя при этом номинативную, экспрессивно-образную, экспрессивно-оценочную и орнаментально-художественную. Представить все классификации в полном объеме не представляется возможным в рамках настоящей статьи.

В связи с «когнитивным поворотом» в языкознании, современными лингвистами все чаще признается когнитивная (познавательная) функция, что связано с анализом мыслительных процессов, логикой восприятия реальности, процессом познания и построения картины мира (Ж. Фоконье, Дж. Лакофф, М. Джонсон, А.Н. Баранов, Ю.Н. Караулов, Е.О. Опарина, А.П. Чудинов, Р.Д. Керимов и др.). Наряду с этим, в ракурсе теории миромоделирования исследователями выделяется миромоделирующая функция метафоры (В.И. Резанова, В.Ю. Пановица, Ю.Б. Феденева, В.В. Кашпур, А.П. Чудинов, Е.А. Юрина, Б.Д. Ныгметова, К.К. Дуйсекова и др.), при реализации которой метафора отражает культурно-исторический опыт того или иного этноса. Под миромоделирующей функцией метафоры учеными понимается способность (пере)конструировать отдельный фрагмент картины мира через язык с использованием реалий определенной лингвокультуры, что способствует созданию языковой картины мира [2: 4], [3: 50], являющейся результатом отражения мира языковым сознанием того или иного культурного языкового сообщества.

Мы, в свою очередь, рассматриваем миромоделирующую функцию метафоры как способность метафоры концептуализировать представления человека об одном фрагменте картины мира на основе аналогии нетождественного объекта или явления; способность создавать новую модель мира, опираясь на имеющийся ранее концептуальный образ с уяснением взаимосвязи между определенными связующими элементами. При этом следует отметить неразрывную связь данной функции метафоры с языковой картиной мира, что наглядно можно подтвердить на примере концепта ДАУ ‘спор’ в казахском языковом сознании.

Концепт ДАУ в казахском языке вербализуется следующими лексемами: *дау* ‘спор, тяжба, иск, претензия, раздоры’, дау-шар ‘споры, раздоры’, *егес* ‘конфронтация’, *ерегіс* ‘пререкание, спор’, *пікірталас* ‘диспут, обмен мнениями’, *пікірсайыс* ‘дискуссия’, талас ‘спор, борьба мнений, диспут’, айғай ‘крик’, айтыс ‘импровизированное песенно-поэтическое состязание поэтов, сопровождаемое игрой на домбре’, бәс ‘пари, спор, соперничество, соревнование’. В отличии от американской культуры, для которой свойственна концептуальная метафора ARGUMENT IS WAR (‘спор – это война’), где спор структурирован в терминах войны, в которой одна сторона, используя стратегии, пытается атаковать и

победить противника, в казахской культуре больше доминирует концептуальная метафора ДАУ – ШЕБЕРЛІК (‘спор – это искусство’, нежели ДАУ – ҚАҚТЫҒЫС (‘спор – это война (сражение)’. Для казахов спор – это изощренность в искусстве аргументации, в словесной перепалке, что наблюдается в содержании *шешендік сөздер* ‘ораторская речь’, *билер туралы аңыздар* ‘легенды о биях (судьях), разбиравших спорные вопросы’, в выступлениях на *айтысах*, когда поэты-импровизаторы состязались друг с другом в словесном искусстве. Так, спорные вопросы могли решаться и несколько дней, чтобы прийти к какому-либо решению: «*Міне, осы дау Арғын, Қыпшақ арасында үш күн сөз болған»* ‘Вот, этот словесный спор между Аргынами и Кипчаками длился три дня’ [1]. В народе также высоко ценится немногословность: *«Жол қуған қазынаға жолығады, сөз қуған бәлеге жолығады»* ‘тот, кто в путь соберется – найдет сокровища, тот, кто сплетничает – попадет в беду’.

В заключение хотелось бы отметить, что метафора, являясь многоаспектным феноменом, представляет собой сложный механизм постижения и переосмысления объективной реальности, создавая новое выводное знание, что указывает на когнитивную природу и миромоделирующую функцию метафоры. Идиоэтнический характер данной функции указывает на национально-специфическое видение мира носителей определенной лингвокультуры.

Литература

1. Алматинский корпус казахского языка. URL: http://web-corpora.net/KazakhCorpus (дата обращения: 11.01.2020).

2. Кашпур В.В. Миромоделирующая функция жанров российского политического дискурса. Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Томск, 2011. – 24 с.

3. Чудинов А.П. Россия в метафорическом зеркале: когнитивное исследование политической метафоры. – Екатеринбург, 2001. – 238 с.

4. Lakoff G., Johnson M. Metaphors we live by. University of Chicago Press, 1980. – 276 p.

ТЕЛ – МИЛЛӘТНЕҢ КЫЙММӘТЛЕ ЯДКЯРЕ

Павлова З., Саба р-ны, Шәмәрдән лицее, Х сыйныф

Җит. – Г.Г. Мулласалихова

Татар теле – дәресләре мәктәптә өйрәнелә торган төп фәннәрнең берсе. Телебез – иң бай, иң матур телләрнең берсе. Татар теле – үзе бер тылсымлы дөнья. Туган телне белү – ул үзеңнең рухи дөньяңны баету, халкыңның үткәнен, бүгенгесен һәм киләчәген таныш-белү.

Соңгы берничә дистә ел эчендә тормышыбызда, яшәешебездә бара торган үзгәрешләрнең берсе – туган телгә, халыкның милли үз аңы дәрәҗәсенә игътибар көчәйде. Дүрт-биш ел эчендә татар теле һәм әдәбият буенча заман таләпләренә туры килерлек дәреслекләр чыгарылды.

Уку-укыту процессында төп ресурсларның яки чараларның берсе булып, һичшиксез, дәреслек тора. Дәреслек – ул төп гомуми белем

программаларын үзләштерүнең предмет буенча нәтиҗәләргә ирешүдә төп чараларның берсе. Татар теле буенча төзелгән дәреслекләр лингвистик компетенцияләр булдыруга хезмәт итә.

Мин рус сыйныфында укыйм. Без Р.К. Сәгъдиева, Э.Х. Кадирова авторлыгында төзелгән дәреслекләр буенча укыйбыз. Кагыйдәләрне өйрәнгәннән соң, күнегүләр эшлибез. Дәреслектә бирелгән текстлар аңлаешлы, теманы аңларга, истә калдырырга ярдәм итәләр. Төрле жанрга караган әсәрләр сөйләшергә, аралашырга өйрәтә. Матур әдәбият әсәрләреннән алынган өзекләрдә һәрберебез проблеманы билгеләп, аны чишәргә тырышабыз. Мондый дәресләр безне алдагы тормышка әзерли. Татар теле дәреслекләрендәге текстлар дөньяның матурлыгын күрергә, әхлаклы булырга, гыйбрәт алырга, өлкәннәргә ярдәм итәргә, табигатьне сакларга, һөнәр сайларга, тормыш юлыннан дөрес барырга өйрәтә. Һәр дәрес нинди дә булса бер тәрбияви максатны үз эченә ала, мәсәлән, ата-анага мәхәббәт, өлкәннәргә хөрмәт, туган илне ярату, хайваннарны рәнҗетмәү, дуслык хисләре булдыру, мөмкинлекләре чикле кешеләргә ярдәм итү, сәламәт яшәү рәвеше булдыру һ.б.

Дәреслектә бирелгән шигырьләрне ятлап, хәтер диктанты язабыз. Болай эшләү орфография, пунктуация кагыйдәләрен истә калдыру белән бергә, шигырьдәге төп идеяне дә аңларга ярдәм итә. Дәреслекләр авторы Р.К. Сәгъдиева фикеренчә: «Рус мәктәбендә укучы татар балалары өчен төзелгән дәреслекләр төп өч максатны күз алдында тота: сөйләм телен үстерү, укучыларны тәрбияләү һәм татар теленең тел-стиль үзенчәлекләрен өйрәтү. Әлеге өч максат һәрвакыт бер-берсенә үрелеп бара. Бер дәрескә 5-6 күнегү каралса, аларның һәммәсе шул бер максатка юнәлдерелгән текстлардан гыйбарәт».

Дәреслекләрдә халык авыз иҗаты әсәрләреннән мисаллар күп бирелгән. Бу үз чиратында, татар теле һәм әдәбияты фәненең бер-берсеннән аерылгысыз булуын күрсәтә. Мәкальләр, сынамышлар, әйтемнәр, әкиятләр, мәсәлләр һәм табышмаклар татар теле һәм әдәбиятының аерылгысыз булуын күрсәтә. Мондый эш төрләре безне ялыктырмый, киресенчә, кызыксындыра. Халык авыз иҗатыннан китерелгән әсәрләр грамматик тема белән бәйле эш башкару өчен бирелгән. Мәсәлән, мәкальләрне укыгыз, мәгънәләрен аңлатыгыз: 1) Дөньяны яуларга омтылма, аның гыйлемен яуларга омтыл; 2) Дөнья тулы гыйлем, башыңда калганы – белем [1: 18] Шулай ук исем темасын өйрәнгәндә дә, морфологик анализ ясау, икенче бер күнегүдә мәкальләрнең беренче өлеше белән икенче өлешен туры китереп уку өчен мәкальләр бирелгән: 1) Авызындагы тешенә карама, белмәгән бармагын тешләр; 2)Тырышлык бәхет китерер, кулыннан килер эшенә кара; 3) Белгән белгәнен эшләр, ялкаулык ачтан үтерер һ.б. [4: 6]. Алга таба мәкальләр

белән бәйле биремнәр катлаулана. Мәкальләрдәге сүзләргә тиешле сузык хәрефләрне куеп уку һәм күчереп язу кебек эш төрләре башваткыч формасында тәкъдим ителә: «Баал чаатк аганл беемл таакш яагзн сзү беәнл бре» [5: 140]. Бу күнегүләрне без яратып башкарабыз.

Җөмлә синтаксисын өйрәнгәндә, Р. Миңнуллинның «Кураем» шигыре бирелгән. Сыйныфташларым арасында, кызганычка каршы, курайның ни икәнлеген аңламаучылар да табылды. Бердән, халык уен коралы турында мәгълүмат бирелә, шигырьдән аныклагычны табып, аның янында нинди тыныш билгесе куелуын аңлап калдык, раслау һәм инкарь җөмләләрне кабатладык. Текстлар яңа дәрес материалын гына аңлатып калмый, алдагы дәресләрне ныгытып барырга да ярдәм итә.

Кушымчаларны өйрәнгәндә, мисалга сынамышлар бирелгән. Алар уйланырга, ниндидер тәҗрибәләр ясарга, халык сүзенә колак салырга ярдәм итәләр. Мәсәлән, 1) Сентябрь яшен яшьнәсә, көз җылы килер; 2) Урман.. миләш күп булса, көз яңгырлы килер; 3)Төш.. соң яңгыр башланса, ул озак явар [2: 53]. Дәреслекләрдә бирелгән юраулар да дәресне кызыклы һәм файдалы итеп үткәрергә ярдәм итә: 1) Кисеп куйган икмәк ишелеп төшсә, кунак килә; 2) Колак кычытса, кар ява [3: 79].

Кыйссалар фикерләргә, нәтиҗә ясарга өйрәтәләр. Безнең һәрберебезнең кимчелекләре бар. Мәсәлән, «Ике чүлмәк» дип аталган кыйссада кешене ул ничек бар, шулай кабул итәргә һәм аның яхшы якларын күрә белергә кирәк, дигән фикер үткәрелә.

Мәдәниятне, халык тарихын, әдәбиятны яхшы белгән очракта гына телнең нечкәлекләрен тоярга мөмкин. Татар теле дәресләрендә бирелгән күнегүләр, текстлар ярдәмендә без куелган бурычны үтәргә омтылабыз.

Әдәбият

1. Сәгъдиева Р.К., Гарәпшина Р.М., Хәйруллина Г.И. Татар теле: рус телендә төп гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслек (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен) 6 нчы с-ф. – Казан: “Мәгариф-Вакыт” нәшр., 2015. – 191 б.

2. Сәгъдиева Р. К., Кадирова Э. Х. Татар теле: рус телендә төп гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслек (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен) 9 нчы с-ф. – Казан: “Мәгариф-Вакыт” нәшр., 2017. – 143 б.

3. Сәгъдиева Р. К., Хәйруллина Г. И. Татар теле: рус телендә төп гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслек (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен) 8 нче с-ф. – Казан: “Мәгариф-Вакыт” нәшр., 2016. – 223 б.

4. Татар теле: рус телендә төп гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслек (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен) 7 нче с-ф. – Казан: “Мәгариф-Вакыт” нәшр., 2015. – 215 б.

5. Сәгъдиева Р. К. Татар теле: рус телендә төп гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслек (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен) 10 нчы с-ф. – Казан: “Мәгариф-Вакыт” нәшр., 2017. – 167 б.

НӘКЫЙ ИСӘНБӘТ – ДРАМАТУРГ

Пазюкова И., КФУ, II курс магистранты
Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Л.Ф. Җамалиева

Нәкый Исәнбәт – татар драматургиясенең төрлелеген, үсеш-үзгәрешен, тема һәм жанр байлыгын, заман проблемаларын чагылдырган авторларның берсе. Ул әдәбиятта үз йөзе, үз урыны булган, театр сәхнәләрендәәсәрләре зур уңыш белән барган каләм иясе."Үзе бер фәннәр академиясе", "аяклы энциклопедия", "барлык хезмәтләрен бергә җыеп бастырсаң, егерме томлы китап чыгар иде" – әлеге эпитетлар бөек галим, драматург, шагыйрь Нәкый Исәнбәт хакында [1: 19].

Бер гасыр диярлек озын гомер яшәп тә, әллә ничә юнәлештә берьюлы искитмәле эшләп тә, Нәкый ага үз зурлыгына лаек олылау ишеткән шәхес түгел. Әйе, ул мактаулы исемнәр дә, Тукай бүләге дә алган. Ярый әле, Камал театрыбыз бар, аның милләт хадимнәренә һәрдаим игътибарлы җитәкчелеге бар. Һәм ярый әле, шушы театрыбыз Нәкый Исәнбәт иҗатына, драматургиясенә әледән-әле мөрәҗәгать итеп тора. Заманында (инде ничә куелышта!) Исәнбәтнең "Хуҗа Насретдин"ы шаулап барган[2: 40]. Шамуков, Халитов, Надрюков, Хәким Сәлимҗанов чорына өлгермәсәм дә, Равил Шәрәфи, Ренат Таҗи, Дания Нурлы, Хәлим Җәләй, Ирек Баһман һәм башкалар уйнаган спектакльләр халык хәтерендә калырлык булган, шөкер.

Камал театрының 112 нче сезонының төп премьерасы –Нәкый Исәнбәтнең «Миркәй белән Айсылу» 5 пәрдәлек трагедиясенең сәхнәгә куелышы булды! Моны халык зарыгып көтте дияргә була.

Бик бәхетле булып яшәү турында кемнәр генә хыялланмый икән?! Сөйгән ярый янәшәсендә булуны кем генә теләми икән?! Миркәй белән Айсылу да мәхәббәтләре тамырына балта чабуны теләмәгән, ләбаса!

Спектакль Гофрай белән Ләйлинең кызы Айсылуның сөйгәне Миркәй кайту белән башланып китә. Айсылу, үз чиратында, сөйгәненә дип куъяулык чигеп куган ә Миркәй исә Айсылу белән кавышып, аны үзе эшли торган Урал якларына алып китәргә дип кайткан.

Бөтен халык алдында “тотылдылар” дип яла ягу – Зәмир Дәүлие, ат карагы Әхтәрҗан, бөкре Гариф өчен үч алырга менә диән сәбәп була. Күптән Айсылуны үзенеке итәргә йөргән Зәмир Дәүлие үч ачу планына әкренләп ирешүе була бу. Муллалар да бай малае Зәмир Дәүлинетыңлый, гади эшче егет Миркәйнең “Алдыйлар, дөрес түгел”дигән сүзләрен колакка да салмый. Хәтта Айсылуның этисе дә, кеше сүзенә ышанып, кызына таяк белән кизәнә. Айсылу да, Миркәй дә күп мыскыллаулар, җәберләүләр аша уза. Соңыннан Айсылу хәтта кешене кешене танымаслык хәлгә җитә, аның күзенә гел Миркәй күренә, акылдан яза...

Автор әсәрен трагедия дип бирсә дә, спектакль программасында ул «2 пәрдәлек драма» итеп куела. 1935 нче елда иҗат ителгән пьеса, 82 ел узса да, актуальлеген югалтмаган. Көнчелек, яла ягу, үз фикереңнән куркып, күпчелек артыннан иярү; байлар һәм ярлылар темасы бүгенге көндә дә актуаль.

1936 елда әлеге әсәр беренче тапкыр сәхнәгә куела. Бу әсәр 1966-1974 елларда Марсель Сәлимҗанов куелышында зур аншлаг белән барган. Камаллыларның яңа сезонда, М.Сәлимҗановның туган көне алдыннан, шушы пьесага алынулары да юкка гына түгелдер бәлки.Бөек Октябрь революциясенең 50 еллыгын каршылау уңаеннан, РСФСР күләмендә үткәрелгән смотрда бу спектакль өчен театрга икенче дәрәҗәле диплом да тапшырылган.

112 нче сезонда бу әсәрне драматург Илгиз Зәйниев сәхнәләштерде.

Әсәрнең тексты белән чагыштыранда үзгәрешләрне дә күрергә мөмкин. Мәсәлән, Айсылуның апасы Вәрәкыяның ире Җаннур, Сафия дигән геройлар спектакльдә очрамый. Режиссер спектакльдә төп игътибарны төп геройларга юнәлтә. Аеруча Миркәй белән Айсылуны җәберләгән күренешләр, аларның кулларын бау белән бәйләп куюлар, Миркәйне кыйнаулары.

Һәрбер әсәрдә явыз кешене уйнаган геройлар була.Бөкре Гариф (Алмаз Гәрәев), мәкерле җанны гәүдәләндергән тагын бер образ – Зәмир Дәүлие (Артур Шәйдуллин).

«Сабыр төбе – сары алтын» дигән девиз белән яшәгәнзирәк, акыллы Әһли карт (Хәлим Җәләлов) “Яулык бирешкән өчен кыз өстенә сөйлиләрмени?”ди зирәк карт. Тик берүзе илгә каршы чыга алмый.

Тамаша башлану белән, сәхнә буйлап тезелгән, бауга асылган чиләкләргә игътибар итмичә калып булмый. Иң беренче пәрдәдәге чиләкләрнең саны 20гә җитә. Әдәбиятта «чиләк» сүзе коры, аяз һава торышын аңлата. Авыл халкының үз борчуы, ул яңгыр яумавына, игеннәр көячәгенә борчыла. Драма геройларының киемнәренә дә игътибар итмичә булмый. Геройларның барысы да диярлек күзгә ташланмый торган киемнәрдән. Миркәй белән Айсылу гына ак төстән киенгән. Бу үзе үк егет белән кызның гөнаһсызлыгы турында сөйли түгелме?! Шул ук вакытта аларның эчкерсез мәхәббәте турында әйтеп тора диярга урын бар. Миркәй белән Айсылуның да сөюләре ак сөлге кебек чиста.

Кызның бирнәсе дә әзер: озын ап-ак сөлгене ул үзе җәеп карый. Гадәттә, сөлге дә бит тормыш юлын, озын юлны аңлата. Тик яшьләрнең юлы гына трагедиягә әйләнә.Миркәйнең Айсылуга бүләк иткән шәле дә символик мәгънәгә ия.Мондый шәлне бүләк итү купшылыкны аңлата. Егетнең кызга тагын бер бүләге бар: шомырт чәчәге исле сабын.Шомырт агачы элек-электән үк яшьлек, сафлык, мәхәббәт символы булган [3: 51].

Әдәбият

1. Миңнуллина Ф.Х. Н. Исәнбәт драматургиясендә шәхес иреге // Фәнни Татарстан, 2017. – №4. – 67 б.
2. Галимуллин Ф. Эзләнү вакыты. – Казан: Мәгариф, 2005. – 247 б.
3. Шәрәфиева Ә. Миркәйнең дә, Айсылуның да икесе бергә үлүе яхшырак әле... // Шәһри Казан. – 2017, 10 ноябрь.

Г. ИБРАҺИМОВНЫҢ «КАЗАКЪ КЫЗЫ» РОМАНЫНДАГЫ ЭТНОЛЕКСИКА

Рамазанова А., М. Акмулла ис. БДПУ, IV курс студенты
Фән. җит. – филол. фән. докт., проф. И.С. Насипов

Г. Ибраһимов гаҗәеп бай әдәби һәм фәнни мирас калдырган шәхесләрнең берсе. Утыз еллык иҗат гомерендә ул егермеләп хикәя, өч повесть, дүрт роман, бер пьеса, аерым китап булып чыккан унике фәнни хезмәт, биш йөзгә якын тәнкыйди һәм публицистик мәкалә, тел һәм әдәбият буенча уннан артык дәреслек бастырып чыгара.

XX йөз башында әдәби телне демократлаштыруда һәм аны бердәм нормаларга китерүдә, башка язучылар белән беррәттән, Г. Ибраһимовның да лаеклы өлеше бар. Башка әдипләрдән аермалы буларак, Г. Ибраһимов үзенең эшчәнлеген төп ике юнәлештә алып бара. Беренчедән, ул, күренекле тел галиме буларак, әдәби телнең фонетик, орфографик, лексик, грамматик нормаларын чагылдырган тел белеменә караган хезмәтләр яза, шул рәвешчә, татар тел гыйлеменә үзеннән зур өлеш кертә. Икенчедән, Г. Ибраһимов телнең эчке мөмкинлекләреннән, халыкның җанлы сөйләменнән файдаланып, әдәби тел нормаларын киң халык массасына җиткерүдә зур эш алып бара һәм күп әсәрләр иҗат итә [4: 66]. Ул үзенең иҗатында бер татар тормышы белән генә чикләнеп калмады, башка халыклар тормышына да үтеп керде, алар турында гүзәл әсәрләр иҗат итте. 1924 нчы елда Мәскәүдә СССР халыклары үзәк нәшриятында басылып чыккан “Казакъ кызы” романы әнә шуның мисалы иде. Бу әсәр 1923 елның көзендә төгәлләнгән булса да, языла башлау тарихы әле революциягә кадәрге үк чорга карый. Г. Ибраһимов аны 1909 нчы елның җәендә Уралда Миас заводы поселогында яшәгән чагында яза башлап, 1911 нче елда Казанда тәмамлый.

Г. Ибраһимов “Казакъ кызы” әсәрендә казакъ кызы язмышы мисалында инкыйлабларга кадәрге казакъ тормышын сурәтләүне максат итеп куя. Анда сурәтләнгән вакыйгалар, романда китерелгән кайбер тарихи мәгълүматлардан аңлашылганча, XIX гасыр ахыры-XX гасыр башларындагы чорга карыйлар: капиталистик мөнәсәбәтләр үтеп керә башлый, ыруглар арасында тарткалаш китә. Чөнки җир казакъ халкы өчен иң кирәк нәрсә, иң зур байлык булып санала [1: 11].

Без бу кечкенә хезмәттә “Казакъ кызы” романындагы этнолексикага игътибар юнәлтергә булдык. Г. Ибраһимовның “Казакъ кызы” романындагы этнолексиканы төркемләү өчен Ф. Фасеевның “Татар теленең аңлатмалы сүзлеген төзүгә сүзләр җыю өчен лексикологик сораулык” файдаланылды. Сораулык татар теленең сүз байлыгын тормышның, чынбарлыкның барлык өлкәләре буенча мөмкин кадәр тулырак итеп җыеп алуны тәэмин итәргә омтыла. Шул максаттан чыгып ул дүрт зур бүлектән торган тематик күрсәткеч рәвешендә эшләнгән. Һәрбер бүлек – бүлекчеләргә, бүлекчәләр – темаларга бүленәләр [5: 4].

Тел ул кешеләрнең иҗтимагый тәҗрибәсен саклаучы чара, үзенең эченә халыкның тарихи тәҗрибәсен кертә, үзенчәлекле менталитетын һәм эчке дөньясын чагылдыра. Һәр халыкның телендә кешеләрнең көндәлек сөйләшүендә лексик системалар урын алып тора [3: 43]. Г. Ибраһимовның “Казакъ кызы” романын анализлау нигезендә түбәндәге этнолексик составны бүлеп чыгарырга мөмкин:

1) ТАБИГАТЬ:

– табигатьнең сыйфатламалары, урын (пространство): *кыйбла, җот, куй, колын, айгыр, бия,бүлтерек, тулпар, кола;*

2) КЕШЕ:

– тән төзелеше**:** *куен, яңак, кодалык;*

– кешенең көнкүреше, авыл көнкүреше, кием-салымнар һ.б.ш. тегелгән әйберләр: *кәләпүш, казаки, постау, кәмәр, бишмәт, чалма, көпе;*

– кеше һәм җәмгыять, кешеләрнең төрле иҗтимагый формацияләрдәге бергәлекләре: *кәрван, кабилә, ыруг;*

– кешенең көнкүреше, йорт хуҗалагы, көндәлек көнкүреш эшләре: *киез;*

– кешенең көнкүреше, авыл көнкүреше, савыт-сабалар һәм гомүмән кухня кирәк-яраклары: *комган, пешкәк, саба, ләгән, турсык;*

– кешенең көнкүреше, авыл көнкүреше, ашамлык-эчемлек исемнәре һәм аларны хәзерләүгә караган атамалар: *күҗә,куырдак, локма, җәймә, эремчек, кымыз, казылык;*

– кешенең көнкүреше, авыл көнкүреше, каралты тирәсе әйберләр, хуҗалык корылмалары: *колга, пәке;*

– кешенең көнкүреше, өйнең эчке төзелеше: *әрҗә, ятак;*

– кешенең яшәвендә төрле чорлар: *ләхет;*

– кешенең көнкүреше, авыл көнкүреше, авыл һәм аның төзелеше: *җәйләү;*

– кешенең көнкүреше, авыл көнкүреше, йорт һәм аның тышкы һәм эчке төзелеше, бизәлеш: *тирмә;*

– җәмгыять, экономика, авыл хуҗалыгы, ат җигү: *камчы, камыт;*

– экономика, авыл хуҗалыгы, утырыш: *мәҗлес;*

– авыл хуҗалыгы, кыр-басу эшләре, печән чабу*: кибән.*

Мондый сүзләрне өйрәнүнең әһәмияте бик зур. Этномәдәни сүзләр халыкның тормышын, характерын, яшәү тәҗрибәсен, аралашуын, хезмәтен чагылдыралар. Этнокультур сүзләр безнең тормышыбызда бик зур роль уйный, һәм аларны төркемләү, ачыклау эше дәвам итә.

Әдәбият

1. Ибрагимов Г. Г. Казакъ кызы.– Казан: Татар. кит. нәшр., 1992. – 191 б.
2. Ибраһимов Г. Казакъ кызы: хикәяләр, роман. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2017. – 384 б.
3. Жамалетдинов Р. Р., Нурмухаметова Р. С. Татар теленең этнокультура сүзлеге: матди мәдәният лексикасы (сүзлек-белешмәлек). – Казан: Отечество, 2012. – 146 б.
4. Поварисов С. Ш. Особенности стиля Г. Ибрагимова и изучение их в школе. – Уфа: БашГУ, 1974. – 200 с.
5. Фасеев Ф. Татар теленең аңлатмалы сүзлеген төзүгә сүзләр җыю өчен лексикологик сораулык. – Казан.: Академия наук СССР, 1958. – 105 б.

Ф. ЯРУЛЛИННЫҢ ӘКИЯТЛӘРЕНДӘ ХЫЯЛ ҺӘМ ЧЫНБАРЛЫКНЫ БИРҮДӘ ТЫЛСЫМ ЭЛЕМЕНТЛАРЫ

Рамазанова Г., КФУ, II курс магистранты

Фән. җит. – филол. фән. докт., доц. Л.И. Минһаҗева

Ф. Яруллин әкиятләре балаларның хыялын кузгата, аларның серле күңел сандыгына ачкыч таба. Чөнки алар балалар рухына, аларның табигатенә туры килердәй итеп язылган, балаларга таныш тормыштан алынган, халык иҗатындагыча гади, җыйнак, поэтик бизәкләргә бай. Әдип үзенең "Алабай белән Сары", "Кызыл алма", "Пеппи", "Кара бәхет", "Ак каз" һ.б. әкияти әсәрләре белән балаларны гына түгел, өлкәннәрне дә игътибарлы булырга, әйбәт гамәлләр кылырга чакыра.

Фәнис Яруллин әкиятләрендә телгә сак мөнәсәбәт, шигъриятлелек чагыла, хәтта кайбер әкиятләрен ул телнең бөтен мөмкинлекләрен ачар өчен яза кебек. Автор үз әкиятләрендә иң мөһим нәрсә итеп физик көчне түгел, әхлакый сафлыкны, намусны һәм вөҗданлылыкны куя.

Ф. Яруллин әкиятләренең тормышка якын булуын әйтеп үтәргә кирәк. Хәтта аларны әкият белән хикәя арасында торучы бер жанр дип тә карарга мөмкин. тузга язмаган куркыныч фантастика телевизор экраннарын яулаган чорда мөхтәрәм авторыбызның тормышчан әкиятләр язуы, бала күңеленә явызлык, кансызлык үтеп кермәсен дип тырышуы, явызлыкка яхшылыкны каршы куеп көрәшүе күңелдә якты хисләр уята.

Хыял һәм чынбарлык чагылышына килгәндә, Ф. Яруллиның тылсымлы әкиятләрендә хыял һәм чынбарлык чагылышы тылсым элементлары аша бирелә. Тылсымлы әкиятләргә "Йолдыз тапкан кыз", "Тылсымлы ачкыч", "Яралы торна", "Хәким аланы", "Зәңгәр күлдә ай коена" һ.б. әкиятләре керә.

"Тылсымлы ачкыч" исеменнән күренгәчә, тылсымлы әкият биредә тылсым мотивы өч ачкыч белән ачыла: бакыр ачкыч, көмеш ачкыч, алтын ачкыч.

Әкият мифологик мотивларга нигезләнгән, ул үзенең идея-эстетик өлгергәнлеге, тәрбиви максатларны тормышка ашыруы белән аерылып тора. Әсәрнең төп герое – Ибрай – бәхет эзләп өеннән чыгып китә: *“Дөнья гизәрмен, зиһенемне чарлармын, акыл җыярмын. Күңелемнең каен тузыдай ап-ак чагы, анда берни язылмаган. Күргәннәремне шул хәтер дәфтәремә теркәрмен...* [7: 46].

Ибрайның юлында хикмәтле бер карт очрый, ул бер көнбагышны ашый, берсен җиргә бәрә. Әкиятнең төп идеясе шушы карт сүзләреннән әйттерелә: *“Кешеләр дөньяда нәрсә дә булса калдырырга тиешләр. Ичмаса, үзем үлгәч шулар үссен”* [7: 47].

Ибрай үз юлында төрле сынауларга юлыга: аңа өч төрле сарайга керергә кирәк. Әмма бакыр сарайга керү өчен – өч яңа табышмак, көмеш сарайга керү өчен – өч мәгънәле сүз һәм алтын сарайга керү өчен китаплар укырга, белем алып керергә кирәк була. Әсәрнең төп идеясе – уйла, фикер йөрт һәм алтын ачкычны яңа буынга биреп калдыр. Шулай итеп, автор укучыларны яхшылык эшләргә, яңалыклар ачарга чакыра.

Чынбарлык белән хыялны бирүдә автор ачкыч мотивын куллана дидек. Биредә ачкыч символ буларак бирелә. Бу белемгә юл дигәнне аңлата. Эмоциональлекне арттыру өчен автор өчле санына мөрәҗәгать итә. Белгәнебезчә, өчле саны әкиятләрдә еш очрый. Шулай итеп, “Тылсым ачкыч” әсәрендә төрле халыкларның әкиятләрендәгечә зирәклекне, тапкырлыкны мактау өстенлек ителә.

“Хәким урманы” әкияте дә уйдырмага корылган. Биредәге аждаһалар, хайваннарның сөйләшүе, каеннарның кешеләрнең дәвалавы – барсы да мифологиядән. “Аждаһа – геройның дошманы. Ул күбесенчә берничә башлы итеп сурәтләнә (ике, өч, дүрт, алты, җиде, тугыз, унике башлылары очрый)”[4: 22]. Әмма биредә ул җиде койрыклы итеп сурәтләнә.

Әкияттә тылсым мотивы – каеннарда бирелә. Белгәнебезчә, каен агачы – татар халкының символы. Әсәрдә автор каеннарны болай сурәтли: *“Каеннарның бик зур сергә, сихри көчкә ия булулары. Әйе, бу каенлыкка картлар килсә – яшәрә, авырулар килсә – савыга, сукырлар – күрә, чукраклар ишетә башлый икән”* [5: 62].

Әлеге каеннарны авыл батырлары түгел, ә авылның акыллы карты коткара. Ул аждаһага ияреп китә, аларга урман утырта. Әмма, кызганыч, ул Хәким карт аждаһалар илендә картаеп үлеп тә кала. Патшалыктагы җәнлекләр өч көн буе ашамаганнар, көне-төне елашканнар, улашканнар. Моннан соң кеше затына зыян китермәскә ант та иткәннәр. Күргәнебезчә, автор бирдә акыл көченең физик көчкә, мускул көченә кааганда күпкә көчлерәк, файдалырак булуын искәртә.

Ф. Яруллинны хыялны тылсымлы, әкияти мотивлар белән бирә. Мәсәлән, тылсымлы каеннар, аждаһалар, урман утыртучы җәнлекләр.

Әкияттә чынбарлыкка да урын бар. Каеннарны саклый алмаучы батырлар качу юлын сайлыйлар. Әмма качып кына каенлыкны саклый алмыйлар. Чынбарлык белән тылсым үзара үрелеп барып, сюжетны кызыклы итә, укучыны үзенә җәлеп итеп тора.

Ф. Яруллин әкиятләрен укыганда шуны күрәсең: һәр вакыйга баланың үсү процессын күз алдында тотып, күзгә күренмәслек, ләкин сизгер йөрәк тоярлык итеп катламнарга бүленеп бирелә. Әйтик, бала кечкенәрәк чакта әкиятнең мавыктыргыч сюжетын, әкият геройларының явыз көчләрне җиңүен хәтеренә сеңдереп калса, тора-бара, үзенең аң үсешенә карап, әсәрнең эчке фәлсәфәсенә, фикер тирәнлегенә төшенә башлый.

Ф. Яруллин әкиятләре – безнең татар әдәбиятында яңа күренеш. Аның әкиятләрен укыганда шуны күрәсең: һәр вакыйга баланың үсү процессын күз алдында тотып, күзгә күренмәслек, ләкин сизгер йөрәк тоярлык итеп катламнарга бүленеп бирелә. Әйтик, бала кечкенәрәк чакта әкиятнең мавыктыргыч сюжетын, әкият геройларының явыз көчләрне җиңүен хәтеренә сеңдереп калса, тора-бара, үзенең аң үсешенә карап, әсәрнең эчке фәлсәфәсенә, фикер тирәнлегенә төшенә башлый.

Әдәбият

1. Сверигин Р. Туксанынчы еллар әдәбияты // Казан утлары. – 1999. – №6. – Б. 126–128.

2. Хәкимова С.Г. Фәнис Яруллин: Тормыш һәм иҗат батырлыгы. – Казан: “Идел-Пресс”, 2007. – 192 б.

3. Хуҗиәхмәтов Ә., Хәкимова С. Фәнис Яруллин – шәхес, шагыйрь, тәрбияче // Яруллин Ф. Сайланма әсәрләр. – Казан.: Хәтер, 2002. – Б. 3–16.

4. Яруллин Ф. Зәңгәр күлдә Ай коена: әкиятләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1990. – 272 б.

5. Яруллин Ф. Серле дөнья: әкиятләр, хикәяләр һәм повесть. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1997. – 464 б.

Ф. ЯРУЛЛИН ӘКИЯТЛӘРЕНДӘ ТЕЛ-СТИЛЬ ЧАРАЛАРЫ ҺӘМ АЛАР АША ДӨНЬЯНЫ СУРӘТЛӘҮ

Рамазанова Г., КФУ, II курс магистранты

Фән. җит. – филол. фән. докт., доц. Л.И. Минһаҗева

Ф. Яруллин әкиятләрендә хыял һәм чынбарлык берләштерелеп тә бирелә, кайвакыт алар кисешәләр, кайбер әсәрләрендә бары тик уйдырма гына урын ала. Шуларга карамастан, Ф. Яруллин әкиятләре тәрбияви моментларны истә тотып язылган, аларның теле матур, төрле стилистик фигураларга, лексик чараларга бай.

Хыял һәм чынбарлыкны бирүдә чагыштырулар зур урын алып тора. Һәр язучы да чагыштыруларны яратып куллана. Ф.Яруллин әсәрләрендә аларның шактый үзенчәлекелләрен очратырга була, чөнки чагыштырулар вакыйгаларны җанлырак итеп сурәтләргә мөмкинлек бирәләр. Мәсәлән, “Хәким урманы” әкиятендә мондый җөмлә бар: “Хәтта күзләре фонарь кебек янарга тотынган” [5: 71]. Биредә язучы аждаһа күзләрен фонарь белән

чагыштыра, чөнки әлеге күзләрдә ачулану, ярсу чагыла. Әлбәттә, әлеге чагыштыру чынбарлыктан ерак, әмма карашны фонарь яктылыгы белән чагыштыру Баш Аждаһаның ни кичергәнен укучыларга җиткерүдә ярдәм итә.

“Әгәр минем сүзләремә генә ышанмасагыз, кемгә дә булса яхшылык эшләп карагыз, шунда сез Айның тылсымлы нурларында коенгандай матурланып китүегезне күрерсез” [5: 84] (“Зәңгәр күлдә ай коена” әкияте). Биредә автор матурлануны – тылсымлы ай нурларында коену белән чагыштыра. Айны коткарган Айсылуның матурлану гаҗәп күренеш түгел, кешегә яхшылык эшләсәң, эчеңдә матурлык булса, ул тышкы кыяфәттә дә, йөз дә чагыла. Әкияттә Ай әлеге процессны тизләтеп кенә җибәргән. Шулай итеп, аның матурлыгы Айсылуга да күчкән.

Кайвакыт чагыштыру болай караганда логик чагыштыру гына кебек: гадәттәгечә зурлыкны, күләмне, төсне һ. б. белдерә, ләкин бер үк вакытта ул ике әйбер арасындагы охшашлыкның кайсыдыр аерым үзенчәлекле ягын да тотып ала. Менә шул үзенчәлекле як чагыштыруга гадәттәгечә булмаган яңгыраш бирә, ягъни билгеле бер әйберне башка шундый әйберләрдән аерып торырлык итеп күз алдына бастыра. Бу чыннан да сурәтле чагыштыру яки, башкача әйткәндә, метафорик чагыштыру булып чыга. Мәсәлән: “Кеше аяк басмаган әлеге утрауда, мин сиңа әйтим, һәртөрле җимеш агачлары сыгылып утыралар, кавын-карбыз таудагы ташлар кебек кояшта кызынып яталар” [5: 41] (“Яз кайда кышлый”). Кавын-карбыз таудагы ташлар кебек кояшта кызынып яталар – метафорик чагыштыру. Биредә бер караганда кавын-карбыз турында гына сүз бара кебек. Ләкин бөтен хикмәт – нәрсә белән чагыштыруда. Биредә автор кавын-карбызның кояшта билгеле бер төскә кереп, формага кереп ятуын сурәтли, чагыштыруның көче менә шул үзенчәлекнең сүз белән әйтелмичә, аны укучының фантазиясенә калдыруда, укучының аны үзе бик тиз төшенеп алуында, күз алдына китерүендә.

Әдәбиятта тормыш күренешләрен, кешенең эш-гамәлен арттырып сурәтләүгә гипербола диләр. Әкиятләрдә гипербола аеруча яратып кулланыла. Алар хыялларны бирүдә актив сурәтләү чарасы булып торалар. Мәсәлән: “Ай чыкмаган, ә йолдызлар йоклаган, ди” [5: 76] (“Ак каз” әкияте). Биредә автор йолдызларны йоклаган ди. Әлбәттә, бу арттыру, алар болыт аркасында күренмиләр генә.

“Әнисе улын күкрәгенә кыскан. Шулвакыт кояштагы караңгылык кими башлаган” [5: 86] (“Кояштагы тап”). Әсәрдә малайның алдавыннан кояш кинәт кенә карала башлый. Әлбәттә, әлеге юллар гипербола, күчерелмә мәгънәле сүзләр. Әмма шулай да биредә чынбарлык сурәтләнеше дә бар дип әйтә алабыз. Әнине алдау – аның күзләрендә кешелеклегеңне югалту белән бер, димәк, синең яхшы якларың юкка чыга, карала башлый. Ә әнинең гафу итүе, шул караңгылыктан котылу чарасы ул. Шулай итеп,

кояштагы караңгылыкның әни кочагыннан кимүен гипербола итеп карасак та, тормыш шартларында ул бер дә арттыру түгел дия алабыз.

“Бер якта тешләрне сындырырлык салкын сулы чишмә ага икән” [5: 104] (“Акайкүз” әкияте”). Тешләрне сындырырлык салкын сулы чишмә – гипербола. Бик салкын суны арттырып тешләрне сындырырлык дип атыйлар.

Тел-стиль чараларыннан автор эпитет һәм метафораларга актив мөрәҗәгать итә. Мәсәлән: “Ә исенә килеп кайтырга чыкканда төн үзенең кара җәймәсен күктән җиргә кадәр җәеп куйган булган” [5: 20].

Ф. Яруллин гиперболаны тасвирлау чарасы итеп кенә түгел, ә сюжет эченә дә кертеп җибәрә. Мәсәлән: “Йокымсырап киткән чакларында үз канатыннан үсеп чыккан кызыл чәчәкләр әллә нинди матур кошларга әверелеп һавага очканнар. Әгәр ул кошлар кешеләрнең иҗнәренә килеп кунса, иң ямьсез кешеләр дә матураеп китә икән. Бөкреләр – турая, күзсезләрнең күзе ачыла, телсезләр телгә килә, боеклар – елмая, авырулар – терелә, картлар яшәреп китә икән” [5: 31].

Кара җәймә – метафора. “Метафора – бер әйбер, эш яки хәл үзара охшашлыгы нигезендә икенче бер әйбер, эш яки хәл исеме белән алыштырып әйтелсә, метафора хасил була. Метафора – шул ук чагыштыру, ләкин кыскартылган яки яшертен чагыштыру; чагыштыруда ике мөстәкыйль сүз булса, метафорада бер генә сүз, – шул бер сүз охшаш күренешне дә, исеме шул сүзгә күчерелгән әйберне (күренешне, эш яки хәлне) белдерә [2: 83]. Автор төн җитүен кара җәймә белән чагыштыра, әмма ул турыда конкрет әйтми, яшерен чагыштыру, ягъни метафора хасил була.

Алдагы мисалда автор күпләп эпитетлар куллана: “Баш калкытырга вакыт тапмый җирдә нидер казынучы кешеләр торналарның сагышлы-моңлы җырын ишетеп башларын калкытып күккә караган. Торналарның шундый матур очулары, ак каурыйларын җиргә сибә-сибә туган яклары белән саубуллашып йөрүләре һәркемнең күңелендә матур истәлекләр уяткан” [5: 27]. Әлеге җөмләләрдә автор эпитетлар ярдәмендә чынбарлыкны шундый итеп сурәтли, хыял дөньясына эләккән кебек буласың.

Шулай итеп, Ф.Яруллин әкиятләрендә эпитет, метафора, чагыштыру, гипербола кебек стилистик фигуралар очрый. Алар образларны, күренешләрне сурәтләү буларак кулланылган. Икенчедән, автор әлеге сурәтләү чаралары аша укучыларга хыял һәм чынбарлыкны тасвирлый.

Әдәбият

1. Әдәбият белеме: Терминнар һәм төшенчәләр сүзлеге. – Казан: Мәгариф, 2007. – 231 б.

2. Курбатов Х.Р. Сүз сәнгате: Татар теленең лингвистик стилистикасы һәм поэтикасы. – Казан: Мәгариф, 2002. – 199 б.

3. Минһаҗева Л.И. XX гасыр татар балалар әдәбиятының үзенчәлекләре һәм үсеш тенденцияләре. – Казан: Хәтер, 2011. – 312 б.

4. Татар әдәбияты. Теория. Тарих. – Казан: Мәгариф, 2006. – 319 б.

5. Яруллин Ф. Серле дөнья: әкиятләр, хикәяләр һәм повесть. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1997. – 464 б.

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РЕЧЕВОГО АКТА «ОБЕЩАНИЕ»

Рахматуллина Ф., КФУ, магистрант 1 курса
Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Г.А. Набиуллина

Исследования национально-культурной специфики того или иного этноса на основе анализа литературной картины приобретают особую актуальность когнитивной лингвистике. В данной статье ставится задача рассмотреть лингвокультурологические особенности речевого акта «обещание» на материале татарского художественного дискурса.

Обещание (ст. слав. – договор) – обязательство кому-то что-то выполнить, даваемое по собственной инициативе и добровольно. Обещать – это давать заверение, уверять кого-то в чем-то, подавать надежды, внушать ожидания. Обещание требует последующего непременного выполнения, его суть и состоит в том, что невыполнение считается нравственным грехом перед Богом и самим собой прежде всего, а не только перед тем, перед кем оно не выполнено. Дети часто пользуются этой формой взаимоотношений, на чем учатся быть верными своему слову, воспитывают волю. [1: 273–275]. Данный лексикон имеет несколько значений, которые используются в разных контекстах: завет, зарок, клятва, носовожденье, обет, обетование, обнадеживание, обязательство, подписка, поллицитация, посул, присяга, расписка, слово.

В татарском синонимическом словаре даются следующие варианты слова «обещание»: *ант* (клятва, зарок, обет, присяга), *вәгъдә, ямин, гаһет; ант итү* – клясться, давать клятву (обет), клятвенно обещать, присягать, дать присягу; *ант бирү (эчү), сүз бирү; вәгъдә бирү* (итү, кую); *ямин итү; гаһет бирү; вәгъдә бирү* – (обещать, сулить) – *вәгъдә итү; вәгъдә кую; вәгъдәләшү; сүз бирү; ышандыру; вәгъдәләшү*- (помолвка) – *кыз ярәшү; аклашу* (*диал.*) [2: 46].

При поиске примеров мы использовали письменный корпус современного татарского языка. Корпус представляет современный письменный татарский язык в электронной форме. Объем корпуса татарского языка в настоящее время составляет более 500 миллонов слов, число различных словоформ – около 5 миллионов. Это позволило нам найти самый интересные примеры.

Как показывает наши исследования, в татарском художественном дискурсе концепт “вәгъдә” имеет следующие значения:

1) добровольно взяться за какую то работу: *Катяга ул һәр дәрескә бер җыр ятлап килергә сүз бирде һәм вәгъдәсен бик төгәл үтәде. (Г. Әпсәләмов*);

2) обещание: *Вәгъдә булсын...Авылым мине ташламаса, мин аны ташламам! (М.Фәйзи*);

3) заранее договориться о какой либо сделке или о запрете какого-либо дела: *Сажидә белән Ильдарның вәгъдәләре бар икән, Үзләре дә бик пар килгән, уйлары әда пар икән. (М. Җәлил*)

4) заранее согласованный срок: *Туйны хәзер кылмагыз, бер ел да бер көн куеп, шул вәгъдә үткәч кылырсыз. (Әкият*).

Обычно слово “вәгъдә” в контексте используется со следующими словами, например:

1. вәгъдә алу (өйләнешү алдыннан икенче яктан ризалык алу);
2. вәгъдә бирнәсе (башкода килеп сөйләшкәндә, кыз ягыннан, ризалык билгесе итеп, егет ягына бирелә торган бүләк);
3. вәгъдә бирү, вәгъдә кую (берәр нәрсә эшләргә яки эшләмәскә сүз бирү, ант итү; ышандыру);
4. вәгъдә бүләге (кыз белән егетне өйләндерү турында беренче килешү булгач ике яктан да бирелә торган бүләк);
5. вәгъдә итү, вәгъдә кылу (берәр нәрсә эшләргә сүз бирү, үз өстенә йөкләмә алу);
6. вәгъдәдә тору (биргән вәгъдәсен үтәү).

Обстановка и место использования этого слова зависит от ситуации и цели собеседника:

- влюбленные дают обещание друг-другу: *Үткән вакыттагы аулак өйләр, кунарга кертүләре, ташлашмаска вәгъдә бирешүләр – барысы да хәтердән уздылар (А. Абдулла “Яңа килен”);*

- перед публикой, гордо крича, рассказывают о светлом будущем и обещают золотые горы, много денег, нормализование положения: *Бер бүлмәле квартира вәгъдә иттеләр, менә паспорт күтәреп баргач, ордер бирәчәкләр (А. Тимергалин. “Игезәкләр”);*

- на вокзале при отправлении возлюбленного на военную службу девушки дают обещание, что дождутся их, несмотря ни на что: *Күпме җиткән кызлар сөйгән егетләрен көтәргә вәгъдә биреп, аларның кайтуын гомер буе көтеп, кыз - әби булып бакыйлыкка күчте (Безнең гәҗит);*

- на рабочем месте работодатели обещают своим подчиненным много денег или выполнения какой-нибудь их просьбы: *Аңлавымча, аның беренче карашка гап-гади бу җайланмасын баш механик белән бергәләп рационализаторлык тәкъдиме итеп рәсмиләштергәннәр, хәтта премия дә вәгъдә иткәннәр (А. Тимергалин “Игезәкләр”*);

- обещают вознаграждение за какое-нибудь «черное» дело либо за находку человека, предмета: *Ул Пугачевның башы өчен 500 сум акча вәгъдә итә, татар-башкорт старшиналарына фетнәчеләрдән талап алынган байлыкны үзләштерергә рөхсәт итә. (В. Имамов “Татар яугирләре: Татарлар Пугачев явында»)* [3, 245–246].

По исполнению обещания бывают:

- пустые обещания – буш вәгъдә: *Күз буу, алдау өчен бирелгән буш вәгъдә, вакытлы бер тозак кына ул. (Р. Мөхәммәдиев “Сират күпере”);*

- ложные обещания – ялган вәгъдә: *Ул Вена янәшәсендәге Гюнс кирмәнен атналар буена яклаган Николай Юрисичны да, ялган вәгъдә белән кул күтәртеп, дарга асып куйды (В. Имамов “Сөләйман солтан”);*

- неоправданные обещания – үтәлмәгән вәгъдә: (*С. Билалова “Үтәлмәгән вәгъдә”);*

- оправданные обещания – үтәлгән вәгъдә: (*Үтәлгән вәгъдә, үстергән гөлләр. "Матбугат.ру" порталы*).

Можем сделать вывод из анализированного материала, что обещание дается разными людьми и с разными целями. Так же можем сказать, что татарский народ ответственно относится к тому, что говорят и стараются выполнять обещанное им слово. В рассмотренных примерах встречались случаи, когда люди не сдерживали своего слова по разным причинам.

Литература

1. Частникова С.А. Когнитивные основания речевого акта обещания // Культура народов Причерноморья. – 2007. – № 110, Т. 2. – С. 273–275.

2. Ханбикова Ш.С., Сафиуллина Ф. С. Синонимнар сүзлеге. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2014. – 263 с.

3. Махмутова Л.Т., Мөхәммәдиев М.Г. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. – Татар. кит. нәшр., 1997. 1 том.

4. Письменный корпус современного татарского языка (URL: https://www.corpus.tatar) (дата обращения: 25.01.2020).

«МӘДӘНИ ҖОМГА» ГАЗЕТАСЫНДА ТЕРКӘЛГӘН КЕШЕ ШӘХЕСЕ БЕЛӘН БӘЙЛЕ АТАМАЛАР

Сабирова Н., КФУ, I курс магистранты

Фән. җит. – филол. фән. докт., проф. Ф.Ш. Нуриева

Хәзерге вакытта мәгълүмат мәйданы искиткеч зур һәм бай. Һәр елны әлеге мәйданда берсеннән берсе яңа газеталар һәм журналлар, электрон мәгълүмат чаралары: аудио, видео язмалар пәйда булып тора.

Матбугат теле, билгеле булганча, әдәби телнең аерым бер кулланылыш шәкелләреннән булган публицистика стиленә карый. Әдәби тел – эшкәртелгән, тел белеме фәне нигезендә нормаларга салынган, нормалашкан тел кулланышы.

Публицистик стиль аралашу һәм тәэсир итү функцияләренә ия булуы белән аерылып тора. Публицистик текстлар халыкка язма яки сөйләмә формадагы мәгълүмат чаралары аша җиткерелә, аларның язма формалары гадәттә мәкалә, очерк, репортаж, фельетон, интервью жанрларында чагылыш таба. Функциональ-стилистик күзлектән чыгып караганда, үзенең күпкырлы максат-бурычларына бәйле рәвештә, публицистик стиль иң катлаулы стильләрдән санала. [Гомуммилли

телнең яшәеш формасы буларак әдәби тел һәм аның функциональ стильләре // Фәнни Татарстан. – 2017. – №2].

Тикшерү күрсәткәнчә публицистикада кеше шәхесе белән бәйле атамалар кешенең яшәү урыны белән, икенче бер кешегә нинди мөнәсәбәттә килүе, нинди диннән яки милләттән һәм башка билгеләре буенча аерылып билгеләнергә мөмкин.

Татар матбугатында кеше эшчәнлеге белән бәйле атамалар аеруча зур урынны алып тора. Бу аларның кешенең дөньядагы тоткан урынын күрсәтү белән бәйле булудан килә. Әлеге эшебезне дә нәкъ менә шушы юнәлештә башкардык. Анализ ясау өчен без “Мәдәни җомга” газетасының 2019 елның декабрь аендагы чыгарылышларына мөрәҗәгать иттек, андагы күпсанлы мәкаләләрдә урын алган лексик берәмлекләргә күзәтү бирелде.

Газета санындагы вакыйгаларны яктыртканда һәр язма артында билгеле бер шәхес тора. Һәрбер журналист теге яки бу вакыйгага бәйле аларга мөрәҗәгать итә. Тикшерүләрдән күренгәнчә, кеше шәхесе белән бәйле атамалардан башка кулланылган бер генә мәкалә дә юк. Беренче урында, кеше атамалары, ягъни кеше исемнәре тора. Мәсәлән: ***Җырчыларыбыз Филүс Каһиров, Рәсим Низамов, Резидә Галимова, Энҗе Шәймурзина*** *моңнар белән күмде* [Остаз әдип бәйрәме // Мәдәни Җомга. – 2019. – 19 декабрь].

Кеше шәхесе атамалары арасында иҗат белән бәйле атамаларның да бик еш кулланулы күзәтелде. Аеруча еш кулланыла торган сүзләр исемлегендә: артист, шәхес, халык язучысы, әдәбият галиме, тамашачы, остаз, әдип җырчы кебек берәмлекләр теркәлгән. Мәсәлән: *Габдулла Шамуков кебек бөек* ***артисттан*** *– даһи* ***шәхестән*** *кайчандыр белем алуым, сәнгать серләренә өйрәнүем, аны сәхнәдә генә түгел, көн дә тормышта күреп аралашуым – зур горурлык булып күңелдә саклана* [Кабатланмас, самими зат // Мәдәни Җомга. – 2019. – 24 декабрь]. Әлеге җөмләдә артист һәм шәхес кебек атамалары Габдулла Шамуковны ачу, аның бөеклегенә ишарә ясау, игътибар юнәлттерү өчен кулланыла. *16 декабрьдә* ***К. Тинчурин*** *исемендәге театр залында Татарстанның* ***халык язучысы, әдәбият галиме Мөхәммәт ага Мәһдиевне****, тууына 90 ел тулу уңаеннан, искә алу кичәсе булды. Залны тутырып килгән һәрбер тамашачы өчен* ***Мөхәммәт ага*** *йә университеттагы кабатланмас лекцияләре, йә үлемсез әсәрләре буенча зур* ***остаз*** *бит, шуңадырмы экранда бөек* ***әдип*** *үзе исән чакта төшкән документаль фильм пәйда булуга ук, ул безне үткән яшьлегебезгә, татар әдәбиятының гүзәл елларына кайтаргандай итте* [Остаз әдип бәйрәме // Мәдәни Җомга. – 2019. – 19 декабрь]. Китерелгән мисалларда күренгәнчә, кеше шөгыле белән белән бәйле атамалар белән беррәттән аларның исемнәре дә атала.

Бәйгенең башлангычында торган ***продюсер Рифат Фәттахов*** *яңа җырны булдыру өчен* ***композитор, шагыйрь, продюсер,*** *аранжировщиклар чакырылганын әйтте* [Милләткә яңа җыр, "Яңа татар җыры" кирәк // Мәдәни Җомга. – 2019. – 16 декабрь].

Еш кулланыла торган атамалардан һөнәрчелек терминологиясе белән бәйле сүзләрнең дә актив булуы ачыкланды. Мәсәлән: *Туган авылы Алма-Ата күген иңләп узган самолет тавышын ишетеп үскәч, сугыш чоры баласы Миргазиян Шириазданов* ***очучы*** *булырга хыяллана.*

Фронтта соңгы сулышын алган әтисен – ***балта остасы, мебельчы, мичче*** *Закирҗанны күрмичә ятимлектә үскән малай, үз көче белән максатына ирешү өчен, Урал – җидееллык, Кәрәкәшле унъеллык мәктәпләрен тәмамлап, 1962 елда Иркутск хәрби авиация техник училищесына имтихан тапшыра.*

Шәфкать туташы *булып эшләгән хатыным минем аркада Монтаһа тынычлыгын бозды.*

*Анда ул сүзләрне хохол-****прапорщик*** *таккан икән* [Җир әйләнгән очучы // Мәдәни Җомга. – 2019. – 18 декабрь].

Тикшерү өчен алынган материал чикле булганлыктан барлык һөнәргә бәйле атамалар күрсәтелмәде. Теркәлгән мисаллардан күренгәнчә һөнәр атамалары сүз ясагыч чы/че кушымчалары белән ясалган: *очучы*. Кушма сүзләрдән икенче төр изафә, ягъни исем+исем, өченче зат тартым моделендә ясалган атамалар еш теркәлгән: *балта остасы, шәфкать туташы.*

Нәтиҗә ясап әйткәндә, “Мәдәни Җомга” газетасында 2019 елның ахырында чыккан саннарында кеше шәхесе белән бәйле атамаларны күзәтүебез кызыклы нәтиҗәләр бирде. Һәр мәкаләдә кеше белән бәйле атама, профессия исемнәре һәм бигрәк тә мәдәният белән бәйле шәхес атамаларының актив булуы күренде.

Әдәбият

1. Гафарова В.Р. Текстка грамматик анализ ясау. – Казан, 2016. – 85 б.
2. Миңнуллин Б.К. Гомуммилли телнең яшәеш формасы буларак әдәби тел һәм аның функциональ стильләре. – Фәнни Татарстан, 2017. – 31 б.
3. Низамов И.М. Уем – тел очында. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1995. – 287 б.
4. Хәмзә Бәдретдинов. Җир әйләнгән очучы // Мәдәни Җомга. – 2019. – № 51. – Б. 3

Ә. ЕНИКИНЕҢ «МАТУРЛЫК» ХИКӘЯСЕНДӘГЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМНАРНЫ ТӨРЕК ТЕЛЕНӘ ТӘРҖЕМӘ ИТҮ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

(Фатыйх Котлының «Güzellik» тәрҗемәсе нигезендә)

Сабитова Л., Бөгелмә р-ны М. Өнҗәл ис. лицей-интернат, XI сыйныф

Җит. – Д.И. Доган

Әмирхан Еникинең «Матурлык» хикәясе күпсанлы укучыларның иң яраткан әсәренә әверелде. Кешенең күңел байлыгына дан җырлаган, ана

һәм бала арасында булган саф хисләрне зур осталык белән җиткәрә алган бөек әдибебез. Әмирхан Еникинең иҗаты чит ил халыкларын да кызыксындыра. Төп сәбәбе: иҗатында һәркемнең күңеленә якын булган хәлләр, мәңгелек темаларның оста сурәтләнүе. Нәкъ бу үзенчәлек төрек тәрҗемәчесе Фатыйх Котлының (Татарстан язучылар берлегенә кабул ителгән беренче төрек теле тәрҗемәчесе, филология фәннәре кандидаты) игътибарын җәлеп иткәндер дип уйлыйм. Бу әсәр 2005 елда Төркиядә "Васыять" дигән җыентыкта басылып чыкты.

Әмирхан Еникинең иҗаты сурәтләү чараларына бай, теле халыкчан. Әдип фразеологизмнардан да бик оста файлана. Без Әмирхан Еникенең «Матурлык» әсәрендә кулланылган фразеологизмнарның төрек теленә тәрҗемәсендә үзенчәлекләрен ачыклауны үзебезгә максат итеп куйдык.

Телдәге төшенчәләр бер сүз белән генә түгел, ә үзгәртелми, таркалмый торган тотрыклы сүзтезмәләр белән дә белдереләләр. Алар телнең үз байлыгы нигезендә барлыкка киләләр. Фразеологизмнарны телнең җәүһәрләре дип йөртәләр. Алар телнең милли калоритын, үзенчәлеген билгелиләр. Фразеологик берәмлекләр сөйләмне образлы, бизәкле, тәэсирле итә, шуңа күрә тел осталары аларны матур әдәбиятта яратып һәм мул кулланалар.Фразеологизмны тәрҗемә итү зур осталык һәм чыганак телне яхшы белүне таләп итә. Тәрҗемәнең төп принциплары барлык телләр, тәрҗемә ителә торган барлык материал өчен уртак. Иң мөһиме: сүзнең эчтәлеген мөмкин кадәр тулырак саклау.

В.В. Виноградов лексик фразеологизмнарны тәрҗемә итүнең өч төрле юлын күрсәтә:

1. Фразеологик эквивалент–икенче телдә шундый ук фразеологик әйтелмәне табу. Биредә оригиналдагы кебек шул ук мәгънә, стильара билгеләр үзгәрми һәм эчке форма төгәллеге саклана.

2. Тулы булмаган фразеологик эквивалент – һәрбер мәгънәдә дә тулы булмаган фразеологизм белән тәрҗемә итү. Ягъни телдә икенче мәгънәсе булу шарт булып тора, ләкин бу юл телдә сирәк күренеш булып тора.

3. Бер сүздән торган өлешчә эквивалент.

Татар һәм төрек телләре–тугандаш телләр, аларның охшаш һәм аермалы яклары бар. Без әсәрне уку дәвамында фразеологизнарны таптык, төрек телендә тәрҗемәләре белән чагыштырдык, эквивалентларның төрләрен билгеләдек.

1. Кешегә йөк булу–yьk olmak (фразеологизм: быть в тя́гость, быть обу́зой) – фразеологик эквивалент. Бәдретдин **кешегә** бер дә **йөк булырга** ятмый иде. Bedretdin insanlara **yük olmayı** hiѕ sevmezdi.

2. Үзеңнән өзү–yediğinden arttırmak (фразеологизм: лишать себя чего-либо)–тулы булмаган фразеологик эквивалент. Әнкәйгә әйтегез, мин

ач түгел **үзеннән өзеп** җибәрмәсен. Anneme söyleyin; ben aç değilim, **yediğinden arttırıp** bana göndermesin!

3. Туң күчән–cahil bile olsa (тәрҗемәсе: даже если будет глупцом). Бай шәкерт, әйтик, **туң күчән** булса да, мәдрәсәдә күпме ята ала, ә ярлы шәкерт, начар укыдымы, беренче кыштан ук мәдрәсәдән очарга мәҗбүр була. Zengin єakirt **cahil bile olsa** medresede istediği kadar kalabilir fakat fakir şakirt kötü okudu mu, ilk kışta medreseden uçmaya mecbur olur.

4. Зар елау–ağlamaklı sızlakmaklı (тәрҗемәсе: жалобный) тулы булмаган фразеологик эквивалент. Инде укый калса, аның әйберсе башкаларныкы төсле **зар еламыйча** гына язылган, ... Yazdığı şeyler diğerlerindeki gibi **ağlamaklı sızlamaklı** değildi/

5. Тел бармау–dilim varmıyor (фразеологизм: язык не поварачивается) фразеологик эквивалент. Өстенә карап, моны сурәтләп торуы авыр, ничектер **тел бармый**, ...Bu durumu tasvir etmeye **dilim varmıyor**;

6. Кул тимәү – el değmemek (фразеологизм:руки не доходят) фразеологик эквивалент. Ул айлар буе **кул тимичә** якан скрипкәсен шактый озак азапланып көйләде. Bedretdin aylardır **el değmemiş** kemanı uzun süre uğraştıtan sonar akort edebildi.

7. Бәгырьгә төшү – derin bir sevgiyle (тәрҗемәсе:с сильной любовью). Ана үзенең шәкерт улына шундый бер **бәгырьгә төшәрлек т**ирән мәхәббәт белән, бәхет-сөенеч белән сихерләнеп, эреп, мөккибән китеп карап утыра иде ки, Annesi oğluna öylesine yürekten, **derin bir sevgiyle** bakıyordu ki mutluluktan büyülenmiş, kendinden geçmişti.

8. Сөлек кебек егет – babayiğit delikanlı (фразеологизм: мужественный па́рень, юне́ц, ю́ноша.) Тулы булмаган фразеологик эквивалент. Ул **шушы сөлек кебек егетнең** әнисе бит! Bцyle bir **babayiğit delikanlının** annesiydi o.

Димәк, без шундый нәтиҗәгә килә алабыз: тәрҗемәче фразеологик эквивалентларны, тулы булмаган фразеологик эквивалентларны һәм тәрҗемәләрне кулланды. Шулай ук әсәрдә мәкаль очрый: «Илдә чыпчык үлми» мәкале тулысынча тәрҗемә ителеп бирелгән «Ülkedeki serçe ölmez». Бу алым әсәрне тагын да бизи, укучыларны милли фикерләү үзенчәлекләре белән таныштыра. Безнең фикеребезчә,төрле халыкларның әдәби мирасын тәрҗемә итү – халыклар дуслыгына күпер салу дигән сүз. Халыкның тарихи, мәдәни, әдәби мирасын, халыкның күңелен аңларга ярдәм итә.

Әдәбият

1 . Еники Ә. Сайланма әсәрләр. – Казан: Хәтер (ТаРИХ), 2002. – 416 б.

2. Сафиуллина Ф.С. Татарско-русский фразеологический словарь. – Казан: Магариф, 2001. – 335 с.

ХАЛЫҚ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК МАҢЫЗЫ

Сағызбаева А., Ғалымжанова А., Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің I курс студенттері

Ғыл. жет. – филол. ғыл. магистрі С.А. Бекетаева

Фольклор – қазіргі тілмен айтқанда «әмбебап», яғни синкретикалық өнер түрі. Онда өнердің әр түрі – сөз, музыка, хореография және театр өнері шоғырланған. Қазақ халқының мұндай сөз өнерін ғалымдар ауыз әдебиеті деп атаған. Сонымен бірге ғылым мен мәдениетте "халық шығармашылығы", "халық поэзиясы", "халықтың ауызша сөз өнері" дейтін атаулар да осыған жақын мағынада қолданылады [1: 4]. 1846 жылы ағылшын Вильям Томс ұсынған "фольклор" (ағылшынша фолк – халық, лоре – білім, даналық) сөзі де ауыз әдебиеті атауы үшін халықаралық ғылым атау ретінде орныққан [2: 10]. Бұлардың қай-қайсысы да бірінің орнына бірі қолданыла береді.

Халық жыраулары, жыршылары, ертекшілері осы сонау ықылым заманнан рухани асыл қазына ретінде сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа мұра етіп, бүгінгі біздің дәуірімізге жеткізген. Адамзат өзінің сонау балаң кезінде, табиғаттың жұмбақ, тұңғиық сырына ойы жете алмаған кезінде сол табиғаттың сиқырлы алуан жұмбағын шешсем, оны өз игілігіме жаратсам, бағындырсам деген арманын өзінің ауыз әдебиетімен бейнелеген. Адамның табиғаттың дүлей, мылқау күшімен арпалысы да сол ауыз әдебиетінде өрнектелген. Қоғамдық, әлеуметтік, экономикалық өмірдің ілгерілеуіне, адамның ой-санасының өсуіне, өзін қоршаған табиғаттың сырына терең болауына байланысты ауыз әдебиеті де мазмұны, формасы жағынан байып, дамып отырған. Қазақ халқының ауыз әдебиетінің сонау көне дәуірден келе жатқан рухани мұра екені «Құламерген», «Ер Төстік» ертегілерінен айқын танылады. Әлеуметтік жікке бөлінген қоғамдық өмірдегі қайшылықтар, байлар мен соған тәуелділер, кедей-кепшіктер арасындағы күрес, тартыс ауыз әдебиетінің мұнан былайғы даму өрісінде кең қамтылған. Халық ауыз әдебиетінің өлең-жыр, ертегі, мақал мәтелдері, лиро-эпостық жырларында қарапайым адамдардың, еңбек адамдарының жасампаз күшіне, ақыл-парасатпен сенген, соларды мадақтаған. Сондықтан, ауыз әдебиетіндегі бұқара өкілдері тек жақсы жағынан ғана суреттеледі, олар тамаша қасиеттері арқылы оқушыны өзіне еліктіре біледі.

Халық ауыз әдебиеті әр салада, әр түрлі жанрда дамыған. Тұрмыс-салт жырларынан бастап, эпостық жырларға дейінгі бай мұра халық ауыз әдебиетінің жанрлы өрісін танытады. Халық ауыз әдебиеті халықпен тығыз қарым-қатынаста. Себебі, ауыз әдебиеті ауыздан ауызға тарап ұрпаққа жетіп отырған. Жалпы, халық ауыз әдебиетіне мақал-мәтел, жұмбақ, айтыс, өтірік өлең, ертегілер, аңыз әңгімелер және жырлар жатады. Бұлардың барлығы қазақ халқының әлеуетінен және тұрмыс-тіршілігінен пайда

болған. Негізгі мазмұны тіл, дін, салт-дәстүр,халықтың мұң-мұқтажы туралы болған. Тек қана аңыз әңгімелер емес жырларда ауыз әдебиетінің құрамына кіреді. Мысалы, ел басына күн туғанда қолына қару алып,атқа мініп ел үшін, жер үшін соғысқан батырларды дәріптеу мақсатында жырлар жазылды. Қобыланды батыр, Алпамыс батыр, Ер Тарғын жырлары сөздеріміздің дәлелі [3: 6]. Одан басқа лиро-эпостық жырларда жазылған. Олар: Қозы Көрпеш-Баян сұлу, Қыз Жібек, Айман-Шолпан, Еңлік-Кебек жырларында сол уақыттағы әлеуметтік жағдайды, ер мен әйел арасындағы теңсіздікті, салт-дәстүрді жырлаған.

Қорыта келе, халық ауыз әдебиеті халықтың негізгі тірегі. Қазіргі кезде де тәуелсіздік жылдарында қазақтың рухани көре мұрамы зерттеліп келеді. Зерттеуге зор үлес қосып жүрген Алматыдағы Әдебиет және өнер институтының және фольклортанушы ғалымдарымыздың ықпалы мол. Халықтың ең асыл бай өнері - халық ауыз әдебиеті арқылы өзінің тарихын, әдебиетін, мәдениетін, халықтың рухын бейнелеген.

Әдебиет

1. Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. – Алматы: «Мектеп» баспасы, 1969. – 142 б.
2. Омаров І. Әдебиет жайлы ойлар. – Алматы, 1961. – 100 б.
3. Мақпыров С. Әдебиеттануға кіріспе. – Алматы, 1991. – 266 б.

МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ И СИНТАКСИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ТЕКСТА КУЛИНАРНОГО РЕЦЕПТА

(на материале поваренной книги Е. Молоховец)

Саетгараева Л., КФУ, магистрант II курса

Науч. рук. – докт. филол. наук, проф. Г.Х. Гилазетдинова

Кулинарный рецепт – это особый тип текста. Его языковой строй складывался на протяжении нескольких столетий. Кулинарный рецепт как тип текста характеризуется адресностью, наличием социальных отношений, безэмоциональностью, строгостью и формальностью языка, четкой структурой, сложностью процедуры приготовления блюда [2: 79].

Объектом данного исследования выступает сборник кулинарных рецептов второй половины XIX века – «Подарок молодым хозяйкам или средство к уменьшению расходов в домашнем хозяйстве» Елены Ивановны Молоховец. Данная книга является наипопулярнейшей среди поваренных книг в российской истории и не утратила своей значимости до сих пор: она многократно переиздается, на просторах Интернета обсуждаются ее рецепты, к тому же, существует заведение, где блюда готовятся по поваренной книге Е.И. Молоховец.

Для кулинарного рецепта свойственен предписательный, инструктивный характер, он представляет собой алгоритм действий, конечной целью которого является достижение результата – приготовление блюда.

Отметим, что в рецептах «Подарка…» обязательными структурными компонентами являются: заголовок, способ приготовления блюда, список ингредиентов.

При цитировании сохранилась стилистика текста, однако некоторые буквы заменены на современный вариант: «ѣ» заменено на «е», «і» заменено на «и».

Заголовок – обязательная часть кулинарного рецепта. Именно он в концентрированном виде передает содержание текста основной части. Заголовки рецептов в поваренной книге Е.И. Молоховец зачастую представляют собой словосочетание следующих типов связи: согласование (1) Бульон чистый, 110) Оливки фаршированныя, 345) Язык бычачий), управление (168) Соус из шампиньонов, 214) Морковь с горохом, 441) Цыплята под соусом с крыжовником) и примыкание (706) Блины по-английски). В некоторых заголовках можно встретить словосочетания с несколькими типами связи, например, 303) Говядина разварная с итальянскими макаронами (согласование и управление), 543) Соус из раков иначе (управление и примыкание), 1032) Мазурек очень вкусный (согласование и примыкание), 1403) Лук сохранять на зиму (управление и примыкание) и т.п. Наблюдаются однословные заголовки: 118) Вермишель, 211) Клярь, 257) Артишоки; а также заголовки, по форме схожие с вопросительным предложением: 1433) Как сохранять огурцы свежими до глубокой осени, 1439) Как заготовлять свекольник на зиму. Здесь широко употребление получило имя существительное, так как информативный характер заголовка требует номинации предмета.

Следующий по структуре рецепта пункт – способ приготовления блюда. Здесь отметим широкое употребление сложных и осложненных простых предложений, т.е. это простые предложения с однородными членами и сложноподчиненные предложения с придаточными времени, условия, образа действия, цели и пр. К тому же, для синтаксиса текста кулинарных рецептов Елены Молоховец характерно осложнение деепричастиями и деепричастными оборотами. Рассмотрим следующий пример из рецепта 314) Говядина жареная по-французски:

Кусок мягкой говядины выбить хорошенько, посолить, посыпать перцом. – Свернуть в трубку, а потом в бумагу, обвязать, жарить на вертеле или противне, поливая маслом, смотреть, чтобы не пережарить и чтобы сок не вышел из говядины. Положить на блюдо, разрезать, оганировать жареным картофелем [3: 152].

Первое и третье предложения рецепта представляют собой простое предложение с однородными сказуемыми, выраженными инфинитивами совершенного вида. Второе предложение является сложным с однородным видом подчинения придаточных предложений цели. Главное предложение осложнено однородными обстоятельствами и деепричастным оборотом.

Форма предиката в рецептах поваренной книги представляется инфинитивами. Именно благодаря глаголам, описывающим алгоритм и способ действий, достигается результат – приготовление блюда. Вследствие употребления начальной формы глагола как основной лексемы для инструктирования предложение приобретает побудительный оттенок.

Завершает рецепт перечень ингредиентов, который в «Подарке…» оформлен под глаголом совершенного вида *выдать* в виде двух столбцов. Данная часть рецепта имеет информативную функцию и, подобно заголовку, требует номинации предметов. Наиболее частотной конструкцией в данном пункте обнаружено словосочетание по типу связи управление: количественное числительное+существительное (сущ.). Если существительное несет информацию о составляющих кулинарного рецепта, то числительное указывает на количество необходимого компонента.

ВЫДАТЬ:

3 фун. говядины, j фун. шпика.
1 луковицу, 1 петрушку
2-3 шт. лавроваго листа.
15-20 з. английск. перца, S лимона.
1 морковь, 2-3 гвоздики, ржаного хлеба
Пива, уксуса или вина j стакана.
(S гарнца картофеля.) [Там же].

Помимо выше обозначенной конструкции широко употребляется словосочетания сущ.+сущ.: фунт (мера веса, равная 409,5 г) говядины, зерна перца, гарнец (мера веса, равная 3,2798 л). картофеля, и др., а также конструкции с типом связи согласования: лавровый лист, английский перец, ржаной хлеб.

В завершение отметим, что каждая из композиционных частей кулинарного рецепта отличается своими морфологическими и синтаксическими особенностями. Имя существительное является ключевой лексической единицей в заголовке и перечне ингредиентов. Глагол широко представлен в основной части рецепта.

Литература

1. Буркова П.П. Кулинарный рецепт как особый тип текста: На материале русского и немецкого языков: дис.......канд. филол. наук: 10.02.19, 10.02.01. – Ставрополь, 2004. – 212 с.

2. Кубрякова Е.С. Структура и семантика. – М., 2001. – Т. 1. – С. 72–81.

3. Молоховец Е.И. Подарок молодым хозяйкам или средство к уменьшению расходов в домашнем хозяйстве. – СП б., 1866. – 552 с.

СРАВНИТЕЛЬНЫЕ КОНСТРУКЦИИ КАК СПОСОБ ОТРАЖЕНИЯ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЫ МИРА

(на материале русского, татарского и английского языков)

Сайфиева М., КФУ, магистрант II курса

Науч. рук. – канд. филол. наук Р.М. Болгарова

Язык и культура находятся во взаимодействии. Язык может выражать культурно-национальные черты его носителей.

Лингвокультурология – это характерное для этого народа видение мира через призму их национального языка. В рамках данной науки язык проявляется не только как механизм культуры, но и как выражающий элемент национального характера.

Национальный характер и культура реалилизуются в единицах языка в первую очередь через их образы и символы. Сравнения являются одним из наиболее ярких изобразительно-выразительных средств, способствующих раскрытию национального сознания и языковой картины мира.

Слова, обозначающие сравниваемые предметы, обычно связываются между собой союзами «словно», «как», «будто» и др. в русском языке, союзами «as», «like», «if» и др. в английском языке, послелогами «кебек», «сыман», аффиксами «-дай/-тай» и др. в татарском языке.

Рассмотрим особенности языковых картин мира на примере сравнений на русском, татарском и английском языках со словом «черный».

Черный цвет в русском языке чаще всего сравнивается с обгоревшими предметами и связанными с огнем (черный, как сажа / копоть, черный как обугленный пень / обугленная головешка, черный, как трубочист), с горными породами (черный, как уголь, черный, как антрацит, черный, как гранит), с веществами и материалами (черный как смоль, черный как деготь, черный как свежая тушь, черный как вакса, черный как чугун, черный как земля). Такое обилие сравнений с горными породами связано с тем, что в России много полезных ископаемых.

В английском языке черный цвет в меньшей степени ассоциируется с производными огня (black as coal, black as ash), веществами как вакса (black as boot polish), но кроме того, в английском языке есть сравнение выражающее особенность языковой картины англичан – black as ebony. Ebony – эбеновое дерево черного цвета, прорастающее в Африке, Азии и Индии, в бывших английских колониях [2]. Изделия из этой древесины были распространены в Англии, отчего и появилось данное сравнение.

В татарском языке сравнений черного с тем, что обгорело (янган агач төбедәй, мунча ташыдай кап-кара, кап-кара күмер кебек, кап-кара корым сыман) и материалами и веществами (сумала кебек кап-кара, җир төсле кара, чуен кебек кара) так же много, как и в русском языке.

Сравнения с природными явлениями есть во всех языках (черный как туча/ black like thunder / болыт сыман кара) и значения эквивалентны. В русском языке черный цвет не часто сравнивают с растениями, в отличие от английского (black as currant) и татарского (шомырттай кара күзләр). Черемуха, очень важное в культуре татар растение. Например, ветку черемухи прикрепляют от сглаза на одежду детей. Так же много примет, связанных с черемухой (если черемуха цветет с верхней части, а пшеница была посеяна в раннюю пору, то можно надеяться на хороший

урожай; если же черемуха цветет снизу, то стоит надеяться на урожай только в таком случае, если пшеница была посеяна позже) [1].

В исследуемых нами языках много сравнительных конструкций, где образом сравнения являются животные. Данные сравнения часто совпадают по значению: черный как собака, черный как ворон (грач, воронье крыло) / black as a raven's wing / карга сыман кап-кара, черный как жук / коңгыз төсле кара, black like big rat; black as a panther – пантера, животное обитающее в бывших английских колониях [2], потому это сравнения можно считать отражением языковой картины английского языка.

В русском и татарском языке встречается лишь одна вариация сравнения черного цвета и темного времени суток – черный как ночь / төн кебек кап-кара. В английском языке наблюдается обилие сравнений черного цвета и ночи: black as night, black as moonshine, black as midnight ink, black as nightfall.

Черный цвет сравнивается с понятиями из религии (черный как ад / black as hell, черный как бес, черный как смерть).

Также можно выделить группу сравнений связанных с людьми: черный как монах, черный как негр / эфиоп тиресе төсле кап-кара, черный как араб, черный как цыганенок / чегәндәй кап-кара.

В английском языке есть сравнение, которое отражает всем известную английскую любовь к чаю: black as tea taken without milk (черный как чай без молока).

Разнообразие сравнений в разных языках обуславливается расположением, климатическими и природными особенностями, а так же историческим развитием народа. Переводчику в его работе нужно учитывать лингвокульторологические особенности, чтобы читатель мог понять задумку автора, несмотря на различные картины мира. Умелое использование компаративных единиц в текстах делает речь более яркой, выразительной, эмоционально окрашенной и вызывает у читателей определенные ассоциации.

Литература

1. Насыри К. Поверья и приметы казанских татар [Электронный ресурс] / Каюм Насыри // Татарская электронная бибилиотека. – Режим доступа: http://kitap.net.ru/nasyri4.php, свободный – (22.01.2020).

2. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.vehi.net/brokgauz/index.html, свободный – (22.01.2020).

ЧТЕНИЕ КАК ВИД РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Салахова Т., КФУ, студент V курса

Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. А.Х. Ашрапова

Чтение – это самостоятельный вид речевой деятельности, который входит в сферу коммуникативно-общественной деятельности людей и обеспе-

чивает письменную форму общения. Чтение относится к рецептивным видам речевой деятельности, поскольку оно связано с восприятием (рецепцией) и пониманием информации, закодированной графическими знаками.

В настоящее время получила распространение классификация чтения, предложенная С.К. Фоломкиной [3: 46]. По мнению ряда ученых, классификация С.К. Фоломкиной способствует не только лучшей организации материала, но и более правильной разработке упражнений, при построении которых, с одной стороны, необходимо учитывать механизмы, лежащие в основе чтения (как в области технических навыков, так и на уровне смыслового восприятия), с другой стороны, операции, которые совершает читающий в каждом виде чтения.

В зависимости от коммуникативных задач при чтении и характера использования полученной информации предложено различать следующие **виды чтения**: ознакомительное, изучающее, просмотровое и поисковое. Для каждого из них характерны специфические цели и разная установка на степень понимания текста.

Ознакомительным чтением называют чтение с целью ознакомления с информацией, формирования общего представления о содержании и смысле текста, ориентировки в нем, выявлении наиболее существенной информации. Таким образом, по степени проникновения в содержание текста ознакомительное чтение является «чтением с пониманием основного содержания».

Перед началом чтения ставится задача: прочитать и понять основное содержание, не фиксируя внимание на деталях текста. Дальнейшая работа связана с контролем понимания. В качестве контролирующих упражнений выступают речевые упражнения, направленные на выявление степени понимания самой существенной информации текста. Важным моментом завершения работы над ознакомительным чтением является обсуждение ключевых моментов содержания текста в коммуникативных упражнениях, формирование у учащихся личностного отношения к информации.

Второй вид чтения – *изучающее чтение* – предусматривает точное понимание всей информации текста. Поэтому его называют также «чтением с полным пониманием читаемого».

Само протекание деятельности изучающего чтения отличается более частым обращением к словарю, затруднениями в осмыслении связи слов в предложении, большими усилиями при смысловой переработке информации, замедленным темпом понимания смысла всего текста и необходимым этапом работы с языковым материалом (лексика, грамматика).

В практике чтения выделяются также поисковое чтение и просмотровое чтение. Несмотря на их частое отождествление оба вида имеют свою специфику.

Поисковым чтением (чтение с выборочным извлечением информации) называют чтение, целью которого является поиск нужной информации, а результатом – выборочное, избирательное понимание читаемого.

В школьных условиях конкретная коммуникативная задача по поиску информации ставится учителем. Поисковое чтение часто выступает как подготовительный этап для развития речевых умений в других видах деятельности. Полученной информацией можно воспользоваться как опорой для говорения или для написания текста по аналогии.

Более того, поисковое чтение все чаще включают в качестве компонента в систему упражнений, направленную на полное понимание читаемого текста. Перед учеником ставится задача выбрать из текста заданную информацию (даты, имена собственные, тематическую лексику и т.д.). В процессе поискового чтения ученик начинает лучше ориентироваться в структуре и содержании текста, понимает часть информации, не прибегая к словарю. Тем самым полное понимание текстовой информации достигается быстрее и более эффективным способом – самостоятельно.

Просмотровое чтение – это беглое, выборочное чтение текста по блокам для более подробного ознакомления с его деталями и частями. Большинство исследователей полагают, что просмотровое чтение предваряет ознакомление с текстом и его детальное изучающее чтение; для него характерны выборочность и понимание таких элементов структуры содержания текста, как тема текста, характер статьи, основная мысль текста. Для данного вида чтения степень полноты понимания смыслового содержания текста составляет 10 – 25% информации текста.

Работа над текстом в обучении любому из видов чтения предусматривает этапы:

- предтекстовый этап – это умение заинтересовать и мотивироватьна работу с текстом. Позволить детям догадаться о содержании текста, используя жизненный опыт, название текста, иллюстрации (т.е. развитие прогностических умений);
- чтение текста – решение коммуникативной задачи, поставленной в предтекстовом этапе перед учащимися;
- послетекстовый этап – проверка содержания прочитанного, употребление содержания текста для тренировки навыков у учащихся высказывать свои мысли устно или письменно [3: 37].

Таким образом, обучение чтению является актуальным в обучении иностранным языкам, так как входит в сферу коммуникативно-общественной деятельности людей и обеспечивает письменную форму общения.

Литература

1. Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам: Пособие для учителя. 2-е изд. – М.: АРКТИ, 2003. – 326 с.

2. Мазенцева Е.А. Чтение как один из основных видов речевой деятельности // Молодой ученый. – 2015. – №8. – С. 979–981.
3. Фоломкина С.К. Методика обучения чтению на английском языке в средней школе. – М., 1974. – 63 с.

ОБРАЗ ПРАВЕДНИКА В РУССКОЙ И ТАТАРСКОЙ ПРОЗЕ XX ВЕКА
(на материале рассказа А.И. Солженицына «Матренин двор» и повести А. Гилязова «В пятницу, вечером»)

Саяпова В., школа им. Г.Р. Державина Лаишевского р-на, XI класс
Рук. – Г.Р. Габдуллина, Е. А. Данилова

Подвиг праведничества, подвиг православной веры и благочестия. Но что мы действительно знаем о праведничестве сейчас, когда это слово используется абсолютно в иных значениях? Кто такие праведники? В чем состоит их подвиг?

Особенно широко раскрылась тема праведничества в русской и татарской литературах XX века. Обратимся к сопоставительному анализу рассказа А.И. Солженицына «Матренин двор» (1959) и А. Гилязова «В пятницу вечером» (1972-1979).

По мнению М.И. Ибрагимова, в произведениях двух писателей реализуются национальные концепты. «Если в рассказе А. Солженицына смыслообразующим становится национальный концепт «праведник», репрезентируемый в образе Матрены, то в повести А. Гилязова – концепт «изге»» [5: 29].

Праведник всегда несет на себе печать трагедии и мученичества для окружающих его людей. В его присутствии все меняется: сникает зависть, исчезает невежество, и мелочность бытовых проблем отходит в тень.

Два автора – Солженицын и Гилязов – являются носителями разных культур, языков и религиозных традиций. Но основной пафос названных произведений в целом является сходным. Показывая, что у людей, несущих на себе тяжкий груз того времени, под которым сгибается спина, происходит не только материальное обнищание, но и, по большей части, духовное. Писатели доказали, что среди них всегда есть хотя бы один праведник.

Автор рассказа «Матренин двор» говорит он о доброй, лучезарной и извиняющейся улыбке, обращая также внимание на ее добрейшее русское лицо с мудрыми блекло-голубыми глазами, «на свет в ее глазах, который шел из глубины души». Праведничество Матрены заключается в нравственности героини, противопоставляемой скверне окружающего мира.

А. Гилязов, так же, как и А. Солженицын, не дает четкого описания Бибинур. Он ограничивается словами: «маленькая, с веретено, старушка», которая не боится никаких неожиданностей и с удивительной стойкостью переносит все тяготы жизни. Старушка Бибинур, не особо верит в бога, но неуклонно соблюдает все мусульманские обычаи и традиции. Смерть ге-

роини повести Бибинур для читателя, причастного к традиционной культуре, становится своего рода указанием на «святость», «праведничество» в данном случае используются как условное эквиваленты понятия «изгелек»

Об отношении к труду можно судить по поведению героинь. Матрена за двадцать пять лет вдоволь наработалась в колхозе, где она изрядна себя вымотала: что-то сажала, копала, таскала большие тяжеленные мешки и бревна, в общем, была из тех, кто, как говорится, «и коня на скаку остановит.

Старушка Бибинур также была трудолюбива. С огромным упорством принималась она за любую работу, всегда доводя ее до конца. Не имея своих собственных, Бибинур воспитала троих приемных детей.

Бибинур и Матрена связывает безграничная тяга к труду и стремление помогать окружающим.

Качества характера также играют большую роль в сопоставлении двух героинь. Героиня рассказа «Матренин двор» Матрена Васильевна «устраивает свою жизнь» трудом, честностью, добротой, огромным терпением, сохраняя при этом свою душу и внутреннюю свободу. В жестоком мире она сумела противостоять злу и насилию.

Бибинур также всегда помогала людям, никогда им не отказывала. Она ни на кого не сердилась и быстро прощала обиды.

В обеих героинях много общего. Они обе отличались простотой и сердечностью. Несмотря на пережитые несчастья, обе сумели сохранить в себе исключительную доброту, человечность, милосердие, бескорыстие, готовность всегда прийти на помощь другим. Отметим присущее им огромное трудолюбие, незлобивость, независимость и крайнюю деликатность.

Праведница Матрена – нравственный идеал писателя, на котором, по его мнению, должна основываться жизнь общества. Солженицын продолжает одну из главных традиций русской литературы, согласно которой автор видит свое назначение в проповедовании истины и духовности.

Тема праведничества в повести Гилязова раскрывается через концепт «изгелек». В жизни и смерти Бибинур есть особенное, сакральное начало. Наиболее полно это передает заглавие произведения. М.М. Хабутдинова пишет: «Заголовок «В пятницу, вечером» несет в себе представление о сакральном времени.

Нужно сказать, что, несмотря на общее в героинях русского и татарского прозаиков такое сакральное начало в интерпретации темы праведничества, делает уникальным женские персонажи в разных национальных литературах.

Так, И.А. Солженицын, и А. Гилязов призывают людей жить в ладу со своей совестью. Жить «не по лжи». Героини вне сферы героического или исключительного, реализуют себя в обыденной, бытовой ситуации, испытывают на себе все «прелести» советской сельской нови. Праведность

героинь состоит в их способности сохранить свое человеческое и в столь недоступных для этого условиях.

Говоря о двух героинях, писатели подводят читателя к обобщению женщины-труженицы. Оба писателя – и А. Солженицын, и А. Гилязов, – продолжая традиции русских и татарских писателей, поднимают схожие проблемы, раскрывают идею нравственного идеала, внутренней свободы и нравственного совершенствования каждого.

Для обоих писателей не важна внешность, наружная красота женщин, они показывают внутреннюю красоту. Для их ценными являются такие качества характера, как душевность, сострадание, милосердие, трудолюбие, доброту, независимость. Обе героини во многом схожи в своей безгрешности, несмотря на разность национальных характеров.

Вместе с тем, оба писателя – Гилязов и Солженицын – по-разному раскрывают образ праведников в соответствии с несхожими представлениями о праведности в национальных культурах.

Литература

1. Архангельский А.Н. О символе бедном замолвите слово // Литературное обозрение. – 1990. – № 9. – С. 20–24.
2. Гилязов А.М. При свете зарниц: Повести: Пер. с татар. – М.: Сов. Россия,1990. – 496 с.
3. Гыйләҗев А.. Җомга көн кич белән. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – 140 б.
4. Солженицин А.И. Затеряться в самой нутряной России (По рассказу А.И. Солженицына "Матрёнин двор"). – М.: Просвещение, 1999.
5. Солженицын А.И. Матренин двор. Рассказы. – М: Дет. лит-ра, 2009.
6. Хабутдинова М. Художественная летопись А. Гилязова «В пятницу, вечером» // Гилязов А. Три аршина земли; В пятницу вечером. – Казань: Магариф, 2008. – С.258–277.

ӘДӘБИЯТ ДӘРЕСЛӘРЕНДӘ ФОЛЬКЛОРИЗМНАРНЫ ӨЙРӘТҮ
(Г. Тукайның «Шүрәле» әсәре мисалында)

Сәйфетдинова Д., КФУ, магистрант I курса
Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Л.Ф. Җамалиева

Соңгы елларда педагогика өлкәсендә «педагогик технологияләр» дигән термин киң кулланышка керде. Бу төшенчәнең аңлатмасы да күптөрле. Сүзлектә ул болай аңлатыла: «Технология – билгеле бер эшчәнлектә кулланыла торган алымнар, ысуллар җыелмасы». Күренекле галим В.П. Беспалько фикеренчә: «Педагогик технология – укыту процессын оештырганда кулланыла торган педагогик техникаларның эчтәлеге».

Теләп башкарылган эш кенә истә кала, баланың сәләтен, аңын үстерә. Әгәр материалны үзләштерү авыр, бертөрле икән, укучының күңеле суына, телне өйрәнергә булган теләге бөтенләй сүнергә дә мөмкин.

Әйе, бүгенге җәмгыятьтә күнегелгән күп мөнәсәбәтләр, традицияләр үзгәрә. Мәктәптәге укучы белән укытучы мөнәсәбәтләре дә бөтенләй икенчегә әйләнде: укытучы да, укучы да иҗатчыга әверелә бара.

Элегрәк укытучы яңа теманы бик матур итеп сөйли, ә укучы бары гади үзләштерүче ролен үти иде: бүген исә, укучы яңа теманы үзе эзләүче, тикшеренүче сыйфатында үзләштерергә тиеш дип карала. Укытучы бу очракта укучыларның актив фикерләү эшчәнлеген, акылын, зиһенен үстерү өчен юнәлеш бирүче, әйдәп баручы ролен үти. Хәзерге шартларда, мәгълүматның күләме тиз үскән вакытта, кирәген сайлап ала белергә, тәртипкә китерергә, бәләкәй генә ачыш ясап куана белергә өйрәтү, юл күрсәтү – уку-укыту өчен авыр эш. Укучы теманы уйлап, фикерләп, эзләнеп аңлый икән, әлбәттә, аның белеме ныклырак, төплерәк була.

Мәктәптәге традицион, бер төрле үткәрелгән дәресләр арасында, гадәти булмаган дәресләр үткәрү укучыларның хәтерендә ныграк кала. Ялкыткыч эш төрләрен һәр дәрестә кат-кат башкаруга караганда кызыклы ачышлар булганы укучының күңеленә тәэсир итә, аң-белемен киңәйтә, иҗади эзләнүгә теләк тудыра. Шуңа да соңгы вакытта укучының белем сыйфатын күтәрүдә, иҗади сәләтләрен үстерүдә яңа технологияләрне өйрәнү һәм дәрестә куллану турында күп сөйләнелә, языла.

Заманча технологияләр белән эшләү укытучының үз эшенә иҗади якын килүен дә таләп итә. Ул инде укытучы буларак кына түгел, режиссер, укучы, нинди дә булса эшкә (мәсәлән, уенга) җитәкчелек итә, консультант яки башка рольгә кереп, укыту процессын яңача оештыра.

Бүгенге көндә укытучылар тарафыннан традицион алымнардан тыш, әдәбият дәресләрендә яңа алымнар кулланылуы балаларны әдәбият белән кызыксынуга этәргеч дип әйтә алабыз. Әдәбият дәресләрендә Габдулла Тукайның “Шүрәле” әсәрен өйрәткәндә уңышлы кулланып була торган “Алты эшләпә” алымы белән якыннанрак танышып китик.

Бу кызыклы һәм иҗади алым ярдәмендә фикерләүнең алты ысулын күрсәтеп була:конкрет, позитив, тәнкыйди, эмоциональ, иҗади һәм фәлсәфи фикерләү. Аны дәреснең өченче этабында куллану уңай нәтиҗәләр бирә. Укучыларны алты төркемгә бүләбез. Аларның төрле төстәге эшләпәләр бирелә. Төрле төстәге эшләпәләр түбәндәге мәгънәләргә ия.

1. **Ак эшләпә.** Укучы бары тик фактлар белән генә эшләргә тиеш.

2. **Сары эшләпә.** Укучылар әдәби геройның яки вакыйганың бары тик уңай якларын гына санап чыга. Ни өчен шулай уйлаулары турында да әйтергә онытмыйлар.

3. **Кара эшләпә.** Бу эшләпәне алган төркем киресен, ягъни вакыйгаларның яки геройларның тискәре яклары турында гына сөйли. Килеп чыккан проблемаларга бәя бирә.

4. **Кызыл эшләпә.** Бу эшләпә төркеменә хисләр турында сөйләү кирәк. Алардан эмоциональ фикерләү таләп ителә.

5. **Яшел эшләпә.** Бу эшләпәне алган төркем башкалардан иҗади булуы белән аерылып торырга тиеш.

6. Зәңгәр эшләпә. Бу эшләпә фәлсәфи фикер йөртү турында. Ул дәрескә йомгак ясарга ярдәм итә. Гомуми нәтиҗәләр чыгарыла. Бу эшләпә “хуҗалары” башкаларның фикерләрен игътибар белән тыңларга тиешләр, чөнки алар алдында иң җаваплы бурыч – барлык төркемнәрнең җавапларын берләштереп, нәтиҗә чыгару тора. Бу ысул ярдәмендә фикерләүнең алты ысулын күрсәтергә була. Укучыларны алты төркемгә бүлергә кирәк. Аларның һәрберсенә төрле төстәге эшләпәләр бирелә.Бу шактый кызыклы иҗади эш һәм аны дәреснең өченче этабында кулланырга була. Бу ысулның асылын аңлату өчен, Г. Тукай “Шүрәле” әкиятенә мөрәҗәгать ителә. Төрле төстәге эшләпәләр түбәндәге мәгънәгә ия.

1. Ак эшләпә. Поэмадагы вакыйгаларны санап чыга һәм ике өлешкә калдыра.
2. Кара эшләпәгә сорау: Шүрәле кем ул? Егет турында нәрсә әйтә аласыз?
3. Сары эшләпәгә: Егетнең батырлыгы нидән гыйбарәт? Ул Шүрәлене ничек җиңә? Халык әкиятен искә төшерегез.
4. Кызыл эшләпәгә: Тукайның Шүрәле поэмасы кайсы ягы белән әһәмиятле?
5. Яшел эшләпәгә: Авторның Шүрәлегә мөнәсәбәте ничек? Ул үзе Шүрәле барга ышанамы? Г.Тукайның кайсы шигыре белән әкиятне дәвам итеп булыр иде.
6. Зәңгәр эшләпә барысын да тыңлый, бәяли, әсәр буенча нәтиҗә ясый.

Йомгаклап әйткәндә, заманча технологияләрне куллану уңай нәтиҗәләргә ирешергә ярдәм итәчәк, ләкин укытучыларның бу эшне системалы алып баруы сорала. Мәктәп җитәкчелеге аларга һәрдаим булышырга, тиешле эш шартлары булдырырга, теләктәшлек күрсәтергә тиеш. Чөнки баланы үзе теләп, мавыгып әдәби әсәр укырга укытучы өйрәтә. Моңа бары тик баланы яратып, аңа күңел җылыңны биреп, аның белән бергәләп рухи хезмәт башкарып кына ирешеп була! Җанлы аралашуны бер техник чара да алыштыра алмый. Педагогика фәнендә укыту-тәрбия процессы сыйфатын үстерергә булышлык итүче технологияләр бик күп. Укытуның һәр этабы өчен уку материалын аңлатуның иң уңышлы вариантын табу – укытучының бурычы.

Әдәбият

1. Заһидуллина Д.Ф. Әдәби әсәргә анализ ясау. – Казан: Мәгариф, 2005. –108 б.
2. Заһидуллина Д.Ф. Дөнья сурәте үзгәрү: XX йөз башы татар әдәбиятында фәлсәфи әсәрләр. – Казан: Мәгариф, 2006. – 164 б.
3. Исәнбәт Н. Татар халык мәкальләре. Өч томда. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1959, 1963, 1967.
4. Исламов Ф.Ф. Мәктәптә халык авыз иҗаты әсәрләрен өйрәнү. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1988. – 326 б.
5. Бакиров М.Х. Татар фольклоры: Югары уку йортлары өчен дәреслек. – Казан: Мәгариф, 2008. – 358 б.

ӘМИРХАН ЕНИКИНЕҢ «ҖИЗ КЫҢГЫРАУ» ӘСӘРЕНДӘ КҮРҮНЕ БЕЛДЕРГӘН ФИГЫЛЬЛӘР

Сәлахов Д., Казан, 2 нче лицей-интернат, IX сыйныф
Җит. – Р.Г. Кәримова

Фигыль – телдә иң катлаулы сүз төркемнәреннән санала. Мәгълүм булганча, әлеге сүз төркеме эшне, хәлне, хәрәкәтне белдерә. Әмма аның мәгънәви мөмкинлекләре эш, хәл, хәрәкәт төшенчәләре белән генә тәмамланмый, аның мәгънәсе гаять киң. Тел галимнәре фигыль мәгънәләрен төркемләп өйрәнәләр һәм әлеге төркемнәрне лексик-семантик төркемнәр дип атыйлар. аларның саны бик күп. Фигыльләрне семантик (тематик) төркемләүгә төрки-татар тел белемендә Н.К. Дмитриев, Э.Р. Тенишев, Ф.А. Ганиев, А.А. Юлдашев һ.б. хезмәтендә зур урын бирә.

Татар телендә фигыльләрне мәгънәләре буенча төркемнәргә аеру мәсьәләсендә беренче тәҗрибә Ф.А. Ганиев тарафыннан ясалган [1: 76–78]. Ф.А. Ганиев “Татар телендә фигыльләрнең семантик төркемнәре” мәкаләсендә фигыльләрне 11 зур төркемгә бүлә: хәрәкәт, эш, процесс, хәл, мөнәсәбәт, үз-үзеңне тоту, яңгыраш, сөйләм, фикерләү, сиземләү һәм образ ияртемнәренә нигезләнеп ясалган фигыльләр, һәр төркемчәгә мисаллар китерелгән. Без сиземләүне белдергән фигыльләрнең бер тематик төркемчәсенә – күрү фигыльләренә тукталырга булдык. Бу төр фигыльләрнең мәгънәви үзенчәлекләрен ачыклау өчен яраткан язучыбыз Әмирхан Еникинең “Җиз кыңгырау” әсәренә мөрәҗәгать иттек.

Фигыльләрнең сизү, тою, ишетү, күрү органнары белән кабул итүне белдерә торган төркеменә *сизү, тою, күрү, ишетү, карау, тыңлау, иснәү һ.б.* кебек лексик берәмлекләр керә. Аларның мәгънә чыганагы булып сизү, тою фигыльләре тора. Мәсәлән: *Кешеләр ашыйлар-эчәләр, яталар-йоклыйлар, көн дә торып нуңа куалар, ә бәхетлеме алар, яратышу дигән нәрсә бармы алар өчен – моны һич* ***сизеп*** *булмый иде* [2: 173].

Мәкаләбездә без күрү органнарына бәйле булган фигыльләргә тукталырбыз, аларга *күрү, карау, күзәтү, текәлү, күздән кичерү, багу* кебек фигыльләр керә.

Ә. Еникинең “Җиз кыңгырау” әсәрендә мондый төр фигыльләр бик күп очрады. Мәсәлән, күрү фигыльләренең генә дә саны алты дистәдән артык (64 берәмлек). Бу санга конкрет күрү мәгънәсен белдергән фигыльләр генә керде, чөнки бу берәмлекләр башка мәгънәдә дә бик еш кулланыла алалар. Мәсәлән, *әйтеп кара, эшләп кара* кебек фигыль тезмәләрдә (мәсәлән, *шигырь язып карау, син эшләп бак)* ул бөтенләй башка мәгънәгә ия. Аның кисәкчә булып килүе дә (мәсәлән: *Кара, синме соң бу Нигъмәтулла?!)* әсәрдә бик еш күзәтелә.

Тамашаны кабул итү турында мәгълүмат биргән аерым әһәмияткә ия фигыльләр семантик һәм стилистик үзенчәлекләре буенча бер-

берсеннән аерылалар. Күрү органнарына бәйле булган әлеге сизү фигыльләренең киң таралган төп ике мәгънәсе бар:

1. Күрү сәләте турында гомуми төшенчә һәм әлеге гамәлне башкару сәләте ***күрү*** фигыле аша белдерелә. Күреп алу дигән формасы билгеле бер күренешкә, предметка, затка һәм башкаларга кыска вакыт аралыгында игътибар итүне аңлата. Мәсәлән: *Лапастан төшүгә, мине коедан су чыгарып торган кече кодача* ***күреп алды*** [2: 187].

2. **Карау** фигыле исә озак вакыт эчендә күзләр ярдәмендә мәгълүмат алу мәгънәсенә ия. Аның синонимнары булып ***текәлү, күзәтү, багу*** фигыльләре тора. Соңгысы хәзерге татар әдәби телендә кулланылмый, диярлек, әмма кайбер диалектларда (мәсәлән, мишәр диалектында) ул әле дә актив кулланылышта. Аны шулай ук әдәби әсәрләрдә очратырга мөмкин. "Җиз кыңгырау" әсәрендә ул берничә тапкыр автор сөйләмендә күзәтелде. Мәсәлән: ***Баксам,*** *кояш шактый күтәрелгән, кичерәйгән, кызган, һәм мине "Тор, малай!"дигән төсле, бик әйбәтләп пешерә башлаган* [2: 186]. Әлеге фигыльнең мәгънәсе тирә-юньдәге күзгә күренә торган предметлар, күренешләрне озак вакыт аралыгында күзәтүгә бәйле. Тезмә фигыльләрдә *тору* ярдәмлек фигыле белән әлеге вакыт аралыгы тагын да арта кебек [2: 190].

Әсәрдә күрү мәгънәсенә ия булган *күз салу, күз ташлау, күз төшү, күздән кичерү* кебек фразеологик берәмлекләр дә байтак. Мәсәлән: *Соңгы өмет белән Нигъматулла абзыкайга карыйм, аңа ничек тә миңа бирмә дип ымлыйсым килә, ләкин ул минем якка сыңар* ***күзен дә төшерми****, ичмасам! Шулай да ахыр чиктә генә миңа бер* ***күз ташлап*** *алды шикелле, ләкин мин аның карашын тотарга да, аңлашырга да өлгермәдем, билгеле* [2: 212]. *Җиңгәчәй минем өс*-башымны ***күздән бер кичереп чыкты*** [2: 169]. *Стаканны ничек кулга алуымны, иреннәремә ничек китерүемне белмим, барысы да йокыдагы кебек эшләнде шикелле, тик бер нәрсәне бөтен тирем белән сизеп торам – кунакларның* ***күзе миндә генә*** [2: 213].

Шулай итеп, Әмирхан Еникинең "Җиз кыңгырау" әсәрендә кулланылган күрү белән бәйле фигыльләрнең телдә бик актив булуы, аларның төрле семантик һәм стилистик үзенчәлекләргә ия булуы билгеләнде. Әсәрдә табылган 64 фигыльнең 14е тезмә фигыльләр составында, 21е фразеологизмнар составында кулланылган. Әлеге фигыльләрнең синонимнары күп булуы да ачыкланды (***текәлү, күзәтү, багу, карау)***, әмма алар өчен уртак берәмлек **–** ***күр*** фигыле. Мәгълүм булганча, бу фигыль тамыры белән күрү органы – күзгә барып тоташа. Тамыр сүзгә охшап торса да, татар телендә сүз ясалышының бер ысулын тәшкил иткән фонетик ысулның авазлар чиратлашу тибы ярдәмендә барлыкка килгән ясалма сүз: *р//з – күз//күр* [3: 214].

Шунысы да әһәмиятле: күрү лексикасына караган кайбер берәмлекләр фразеологизмнар эчендә бөтенләй күрү мәгънәсен белдермәскә мөмкин. Мәсәлән, *күз төшү, күз салу* кебек фигыльләр "гашыйк булу" ны белдерә алалар. Гомумән, әсәрдә фразеологизмнар бик күп кулланылган. Күрү эшчәнлеген белдергәннәре дә шактый күзәтелде. Телдә мыскыллау мәгънәсендә кулланыла торган *чекерәю, акаю, бәбәген терәү* кебек фигыльләр дә бар. Язучылар, гадәттә, аларны тискәре геройларны сурәтләгәндә, яки аларның сөйләмендә куллана. Ә. Еникинең "Җиз кыңгырау" повестенда мондый төр берәмлекләрнең табылмавы гаҗәп түгел, чөнки әдипнең әлеге әсәрендә тискәре геройлар юк та, диярлек. Әсәрдә татар халкының дини йолаларының берсе – никах күренеше сурәтләнә. Никахка килгән һәр кеше ихлас күңелдән яшь парларның бәхетле булуын тели. Шулай булгач, монда тупаслыкка, мыскыллауга урын юк һәм *акаю, чекерәю* кебек фигыльләрнең кулланылуы урынсыз булыр иде. Бер семантик төркемгә караган сүзләр аша гына да әдипнең тел берәмлекләренә сакчыл карашы, геройларының сөйләменә игътибары, алар сөйләмендә кулланылган сүзләрнең югары зәвыклы булуын дәлилләп бирергә мөмкин. Күрүне белдергән фигыльләрне өйрәнеп, без нәкъ менә шундый нәтиҗәгә килдек. Әмирхан Еники – татар халкының күңел дөньясын күрә белгән, аның ниләр уйлаганын сизә торган үтә дә сизгер, нечкә тоемлауга хас язучы.

Әдәбият

1. Ганиев Ф.А. Семантические разряды глаголов татарского языка // исследования по татарскому языкознанию. – Казань, 1984. С. – 75–84.
2. Еники Ә.Н. Сайланма әсәрләр. – Казан: Хәтер (ТаРИХ), 2002. – 416 б.
3. Татар грамматикасы. 3 томда.Т.1. – М: "Инсан", Казан: "Фикер", 1998. – 510 б.

Ф.С. САФИУЛЛИНАНЫҢ СИНТАКСИС ӨЛКӘСЕНДӘГЕ ХЕЗМӘТЛӘРЕ

Сәлахова А., КФУ, II курс магистранты
Фән. җит. – филол. фән. докт., проф. Ә.Ш. Юсупова

Ф.С. Сафиуллина, татар һәм төрки тел белемендә беренчеләрдән булып, татар сөйләм теле синтаксисын, диалекталь синтаксис һәм текст стилистикасы, рус һәм татар телләренең чагыштырма синтаксисларын өйрәнә. Аның фәнни тикшеренүләре хронологик яктан тулы бер дәверне – XX гасырны үз эченә ала. Бу – татар әдәби теле үсешендә бик катлаулы һәм каршылыклы чор. 1905 нче елгы инкыйлаб, 1917 нче елгы Октябрь борылышы һәм аннан соңгы иҗтимагый-сәяси вакыйгалар, Сталин репрессияләре , 60нчы еллардагы үзгәрешләр, үзгәртеп кору һәм анан соңгы чор, 80нче елларда башланып киткән сүз демократия барлыкка килү һ.б. әдәби тел үсешенә дә зур йогынты ясый. Галимә хаклы рәвештә әлеге вакыйгаларга бәйле төп экстралингвистик шартларны аерып чыгара һәм халыкның мәгърифәт дәрәҗәсе арту, китап бастыру эшенең дәвам итүе,

массакүләм мәгълүмат чараларының күбәюе (газета чыгару эшчәнлеге җәелдерелү, радио һәм телевидение барлыкка килү) – барысы да әдәби телнең сөйләмә формасы фәнни һәм публицистик сөйләмдә таралу, милли рус икетеллелеге үсеш алу һ.б.га этәргеч булуны ассызыклый.

Мәсәлән, “Сопоставительный синтаксис русского и татарского языков” хезмәте татар һәм рус телләрендәге синтаксис өйрәнелешен, үзенчәлекләрен билгеләргә ярдәм итә. Икенче яктан, гомумән, татар һәм рус телләренең охшаш һәм аермалы якларын табу мөмкинлеген бирә.

Ф.С. Сафиуллина кыскартылма конструкцияләр, парцелляция, башлам, сөйләмнең актуаль кисәкләре, “сөйләмә конструкцияләр” кебек һ.б. татар синтаксисында урын алган кызыклы күренешләрне бәян итә. Шәхсән җыйган тел материалларына таянып, ул сөйләм теле һәм диалектларның әдәби телгә чиксез тәэсирен дәлилләп күрсәтә. Галимә тарафыннан күп еллар дәвамында җыелган текст материаллары аңа әдәби сөйләмнең татар теленең төрле фукциональ стильләренә йогынты ясавын, алардагы үзгәрешләрне аңлатырга ярдәм итә. Синтаксик төзелеш динамикасын күзәтеп, Ф.С. Сафиуллина төрки синтаксиска хас күпчелек үзгәрешләрнең закончалыклы булуын раслый. Шул ук вакытта аларның телнең эчке һәм тышкы факторлары тарафыннан тизләтелүен дә кире какмый. Аерым алганда, киң таралыш алган милли-рус икетеллелегенең тәэсире зур булуын ассызыклый. Бу процессларны галимә төрле елларда язган дистәләгән фәнни мәкаләләрендә тасвирлый.

Ф.С. Сафиуллина татар тел белемендә стилистиканы өйрәнгән галимнәрнең берсе. Мәсәлән, “Татар телендә сүз тәртибе” хезмәтнең зур өлеше сүз тәртибенең стилистик мөмкинлекләрен ачыклауга багышланган. Төрки телләрнең агглютинатив (ялганмалы) табигате һәм сүз тәртибендәге табигате һәм сүз тәртибендәге кайбер катгыйлык аның стилистик функциясен бераз чикли, әлбәттә. Ф. Сафиуллина беренче булып, сүз тәртибенә нигезләнгән дистәләрчә синтаксик сурәтләү чараларын барлый, тәртипкә сала, тасвирлый.

1993 елда Ф.С Сафиуллина “Текст төзелеше” дигән махсус китап чыгара һәм текстның күп проблемаларын бик бай мисалларда аңлатып бирә.

Хезмәттә текст теориясенең гомуми мәсьәләләре, җөмләләр арасындагы бәйләнешләр, текст эчендәге бәйләнешләр һәм текст стилистикасы карала.

Әлеге хезмәт текст төзелешен тулысынча тикшереп, бөтен нечкәлекләрен аңлатып бирә. Текст эчтәлек ягыннан бербөтен төзергә тиеш, ягъни андагы мөстәкыйль җөмләләр бер уртак теманы ачуга ярдәм итәләр. Бу уртак тема текстның мәгънәви үзәге була. Аралашканда, сөйләүченең фикере

тыңлаучыга җиңелрәк, тулырак аңлашылсын өчен, тексттагы җөмләләр арасында мәгънәви яктан логик эзлеклелек булырга тиеш. Бу фикер Ф.С. Сафиуллина хезмәтендә төп фикерләрнең берсе.

Татар теленең практик стилистикасы буенча укучыларга һәм укытучыларга кулланма буларак тәкъдим ителә торган күнегүләр җыентыгы Казан университетында күп еллар буе укыту тәҗрибәсенә нигезләнеп төзелгән. Ул – "Практик стилистика" китабы.

Кулланмада практик стилистиканың максатына, эчтәлегенә карата бирелгән кайбер фәнни мәгълүматлардан соң, лексик һәм синтаксик стилистик бүлекләрендә сүз сайлау, сүзнең мәгънәсе, кулланылыш сферасы һәм эмоциональ-экспрессив бизәкләре, сүзләр арасындагы бәйләүче чаралар, җөмлә төрләре һәм сүз тәртибенең стиль мөмкинлекләре һ.б. карала.

Күнегүләр җыентыгы 1978 елда дөнья күрә. Ул С.М. Ибраһимов белән бергә язылган кулланма.

Әдәбият

1. Байрамова Л.К., Сафиуллина Ф.С. Сопоставительный синтаксис русского и татарского языков. Учебное пособие. – Издательство Казанского университета, 1989. – 200 с.

2. Ибраһимов С.М., Сафиуллина Ф.С. Практик стилистика: Күнегүләр җыентыгы. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1978. – 144 б.

3. Закиев М.З. Сопоставительный синтаксис русского и татарского языков. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2007. – 230 с.

4. Сопоставительный синтаксис русского и татарского языков. I часть: Простое предложение. – Казань: КГПИ, 1977. – 85 с.

5. Сафиуллина Ф.С. Сопоставительный синтаксис русского и татарского языков. II часть: Простое предложение – Казань: КГПИ, 1977. – 95 с.

6. Сафиуллина Ф.С. Текст төзелеше: югары уку йортлары өчен дәреслек-кулланма. – Казан: Казан ун-ты нәшр., 1993. – 263 б.

ОТРАЖЕНИЕ ЛЕКСИКИ СЛОВАРЯ МАХМУДА КАШГАРИ «ДИВАН ЛУГАТ АТ-ТУРК» В СОВРЕМЕННОМ ТАТАРСКОМ ЯЗЫКЕ

Сеэрмаймайти Касэнму, КФУ, аспирант III курса

Науч. рук. – докт. филол. наук, проф. А.Ш. Юсупова

Лексика словаря Махмуда Кашгари "Диван лугат ат-турк" нашла отражение в современном татарском языке и его диалектах. Прежде всего это лексика, относящаяся к человеку, она не претерпела замены на заимствования и новые слова. Активны и очень востребованы слова, обозначающие самого человека, части тела, родство. Актуальна и лексика, характеризующая человека, как представителя общества, страны, также употребляется лексика словаря, характеризующая человеческий характер, недостатки, как моральные, так и физические. Лексика, относящаяся к человеку, отражающая его материальные, а также духовные ценности, зафиксированная в свое время М. Кашгари, на сегодняшний день сохранена. Этот факт говорит о том, что во все времена были и есть такие общечеловеческие представления, которые остаются неизменными. Конечно же, некото-

рая часть лексикона древнетюркского памятника изменилась, как в плане фонетики, морфологии, так и в плане семантики.

Большинство лексических единиц из тематических групп части тела и термины родства сохранились, как и в других тюркских языках. Данная лексика была и остается общей для всех тюркских народов, это их сближает, доказывая их близкое родство. Это же показывает и тот факт, что сохранились и большая половина древнетюркских наименований домашних животных и птиц. Некоторые слова подверглись переосмыслению, например, jılkı ~ *елҡы*, если в древнетюркском языке оно имело общее значение \`животное\`, то в современном татарском оно конкретизировалось \`конь, лошадь, выращенная для мясо\`. Несмотря на то, что большинство лексики из тематического разряда "Животный мир" сохранилось, есть слова, которые в современном языке стали малоупотребительными. К таковым относятся названия мастей животных, термины родополовой дифференциации домашних животных.

В "Диван лугат ат-турк" зафиксировано большое количество фитонимов. В современном татарском языке сохранился лишь небольшой процент наименований растений, то есть только те, которые произрастают на территории проживания татар, например, kaбıŋ/kajıŋ ~ *каен* \`береза\`, tirek~ *тирәк \`тополь\`,* buɣdaj ~ *бодай \`пшеница\`*, burçak ~ *борсаҡ \`горох\`,* aŋduz ~ *андыз \`девясил\`,* çeçek ~ *чәчәк \`цветок\`* и др. Семантика некоторых лексем конкретизировалась, как, например, у слова tal \`ветка\` и tal \`ива\`. Некоторые древнетюркские слова входят в состав современных лексических единиц, например, древнетюркское ot ~ *ут* \`трава\` сохранилась как асемантическая корневая морфема в словах *күзлут, утау, утар, утарга* и др. Для номинации растений, зафиксированных М. Кашгари, но не произрастающие на территории обитания татар, употребляются как исконно тюркские термины, так и иноязычные заимствования, например: *армут – груша, өрек – слива, йөзем – виноград.*

Анализ лексики показывает, что, наряду с сохранившейся общетюркской лексикой, в современном татарском языке имеются слова, образованные за счет собственных ресурсов, этнографизмы и заимствованные слова.

Литература

1. Рагимов А.Р. “Дивану лугат ит-тюрк” Махмуда Кашгари и лексика азербайджанского языка / дисс. … канд. филол. наук. – Баку, 1985. – 192 с.

2. Хазиева А.А. Термины родства словаря М. Кашгари “Диван лугат ат-тюрк” в сравнении с башкирским языком”// Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов, 2015. – № 8 (50). Ч.1. – С. 187–190.

ТАТАР ХАЛЫК МӨНӘҖӘТЛӘРЕН ӨЙРӘНҮ ТАРИХЫННАН

Сиразова С., КФУ, II курс магистранты
Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Л.Ф. Җамалиева

Мөнәҗәт – мөселман мәдәнияты белән бәйләнешле, халык авыз иҗаты белән язма әдәбият чигендә торучы лирик жанр. Нәкъ менә мөселман мәдәниятена бәйле, һәм, нигездә, күбесе дини эчтәлектә булу сәбәпле, Совет заманында, атеистик идеология барган чорда татар халык иҗатының мөнәҗәтләр мирасы игътибардан читтә кала. Бу юнәлештәге фәнни хезмәтләр язылса да, алар шактый соң басыла.

Күренекле галим Марсель Бакиров үзенең “Татар фольклоры” хезмәтендә әлеге жанр үрнәкләрен халыктан язып алу һәм аерым үрнәкләрен бастырып чыгару Октябрь инкыйлабына кадәр үк башлануын билгеләп үтә. Узган гасырның 20-30 нчы елларында композитор Солтан Габәши тарафыннан тупланган мөнәҗәтләр Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты архивында саклана, әмма үз вакытында дөнья күрә алмый [1: 300].

Ил белән Н.С. Хрущев идарә иткән вакытларда башланып киткән үзгәрешләрдән соң гына рухи мираска караш үзгәрә. М. Бакиров татар халык мөнәҗәтләрен өйрәнүдәге тәүге адым дип узган гасырның җитмешенче-сиксәненче елларында музыка белгече-фольклорчы Мәхмүт Нигъмәтҗанов төзеп бастырган җыр җыентыкларын атый. Автор 1976 елда басылган “Татар халык җырлары” һәм 1984 нче елда басылган “Татарские народные песни” җыентыкларында үзе җыйган мөнәҗәтләрнең көйләрен һәм, өлешчә булса да, текстларын да бастыра.

Бу юнәлештәге эшчәнлек Г. Ибраһимов исемендәге фәнни-икшеренү институты галимнәре төзегән 12 томлык “Татар халык иҗаты” җыйнамасының “Бәетләр” тупланмасында дәвам итә. Әлеге җыентыкта мөнәҗәтләр аерым бүлектә басыла. Көйләре бирелмәүгә, дини эчтәлектәге мөнәҗәтләр кертелмәүгә карамастан, бу инде мөнәҗәтләрне өйрәнүдә чираттагы зур адым булып санала.

Җ. Зәйнуллинның 1994 елда дөнья күргән “Хан кызы” җыентыгында башка жанр үрнәкләре белән беррәттән мөнәҗәт текстларының да басылуы әлеге чорда бу жанр белән кызыксынуның артуы хакында сөйли.

Әдәбият галиме Әлфинә Сибгатуллинаның 2000 елда якланган “Суфизм в татарской литературе” дип атлаган докторлык диссертациясендә мөнәҗәтләрне өйрәнүгә аерым бүлекчә багышлый һәм “мөнәҗәтләрне өйрәнү эше, кичектергесез бурыч булып, бүгенге көн галимнәре алдында тора” дигән фикерне әйтә.

Узган гасыр азакларында ук мөнәҗәтләрне фәнни өйрәнүгә керешкән фольклорчы – Айсылу Башкурова-Садекова. 90 нчы елларда

моңа кадәр тыелган темаларга чикләүләр йомшаргач, ул, беренчеләрдән булып, мөнәҗәт жанрын тикшерүгә багышланган фәнни мәкаләләрен бастыра башлый. 1997 елда “Казан утлары” журналында аның “Җан авазы (мөнәҗәтләргә бер күзәтү)” мәкаләсе, 1998 нче елда “Татарстан” журналында “Кандалый иҗаты һәм мөнәҗәтләр”, “Научный Татарстан” журналында “Из глубины веков (Татарские мунаджаты)” мәкаләләре дөнья күрә. 2000 елда Рәшит Ягъфәров белән автордашлыкта татар телендә, 2005 елда рус телендә “Мөнәҗәтләр” җыентыкларын төзеп бастыра.

Галимәнең бу юнәлештәге эзләнүләре алга таба аның рус телендә басылып чыккан “Идеология Ислама и татарское народное творчество” дәвам итә һәм бу хезмәт 2001 нче елда якланган докторлык диссертациясенең нигезе булып тора.

2005 елда исә, әлеге хезмәт тагын да киңәйтелеп “Ислам һәм татар халык иҗаты” дигән исем белән [2] татар телендә басылып чыкты һәм фәнни җәмәгатьчелек тарафыннан югары бәя алды [2: 214-220].

Мөнәҗәтләрне өйрәнү тарихын барлаганда 2001 елда басылып чыккан тагын бер зур хезмәткә игътибарны юнәлтәсе килә. Ул Котдус Хөснуллин туплап чыгарган “Мөнәҗәтләр һәм бәетләр” җыентыгы. Шактый зур күләмле 724 битле җыентыкка төзүче тарафыннан фольклор экспедицияләре вакытында язып алынган мөнәҗәт текстлары кертелгән.

Татар халык авыз иҗаты буенча 2000 нче елларда югары уку йортлары студентлары өчен язылган ике дәреслектә дә мөнәҗәтләрне өйрәнүгә зур урын бирелә.

Ф. Урманченың “Татар халык иҗаты” (2003) дәреслегендә дә, М. Бакировның “Татар фольклоры” дәреслегендә дә мөнәҗәт жанрының төрле хасиятләре бик җентекләп өйрәнелгән. Ф. Урманченың К. Миңнуллин белән автордашлыкта төзелгән “Татар халык иҗаты” хрестоматиясендә (2004) мөнәҗәт текстлары да урын алган [4: 335-351].

Нәтиҗә ясап әйткәндә, татар халык авыз иҗатында аерым бер урын алып торучы мөнәҗәт жанры инде шактый тирәнтен өйрәнелгән. Әмма бу юнәлештә тикшеренүләр әле дәвам итә.

Әдәбият

1. Бакиров М. Мөнәҗәтләр // Татар фольклоры. Казан: Мәгариф, 2008 – 359 б.
2. Башкурова–Садыйкова А.Х. Ислам һәм татар халык иҗаты. – Казан, 2005. – 232 б.
3. Урманче Ф.И. Ислам тәгълиматының изге таләпләре // Башкурова-Садыйкова А.Х. Ислам һәм татар халык иҗаты. – Казан, 2005. – 232 б.
4. Татар халык иҗаты: Хрестоматия.// Төз. Урманче Ф., Миңнуллин К. – Казан: Мәгариф, 2004. – 479 б.

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ САБАҚТАРЫН ИНТЕГРАЦИЯЛАП ОҚЫТУДЫҢ ӘДЕБИ ЖӘНЕ ӘДІСТЕМЕЛІК АСПЕКТІЛЕРІ

Сулейменова А., Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, І курс магистранты

Ғыл. жет. – пед. ғыл. канд. М.Қ. Ажгалиев

Оқушыларға берілетін барлық оқу-тәрбие жұмыстары сабақ үдерісінде жүзеге асатындықтан, мұғалімнің алға қоятын негізгі мақсаты - оқушыларға терең де тиянақты білім беру. Қазіргі талап деңгейіне сай мектептерде оқу-тәрбие үдерісі арқылы оқушыларға терең білім берумен қатар табиғатты қорғау мәдениетін қалыптастыру да негізгі мақсат. Демек, бүгінгі таңда әрбір мұғалімнің мақсаты – сабақ сапасын көтеру, түрлерін жетілдіру, оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттыру, іздену, таным деңгейін көтерумен бірге, адамгершілік тәрбиесі де берілуі керек.

Қоғамның қазіргі даму кезеңі жеткіншек ұрапаққа білім беру мәселесін жаңа сатыға көтеруді қажет етіп отыр. Осыған байланысты соңғы жылдары мектеп реформасы мемлекеттік деңгейде жүзеге асуда.

Оқытудың мақсаты мен принциптері, құрылымы, жекелеген пәндердің білім мазмұнына үлкен өзгерістер енгізіп жатыр. Жеткіншек ұрпақтың шынайы дүниетанымын қалыптастыруда қазақ әдебиеті пәні де үлкен рөл атқарады. Оқушыларды ынталандыру, әдеби шығармалардың құндылығын түсіндіру, оларды меңгеруі үшін қазақ әдебиеті сабақтарын жаратылыстану пәндерімен байланыстыра оқытудың маңызы зор. Әдебиет сабақтарын жаратылыстану пәндерімен сабақтастыра оқыту оқушы білімін күнделікті өмірге, тіршілікке қолдана білуді, географиялық, саяси, экономикалық ақпарат көздерін, карталарды, еңбек пен тұрмысқа қатысты міндеттерді шешу үшін есептеуіш техниканы пайдалана білуді, тұрған жеріндегі табиғи шаруашылық жағдайды бағалай білуді меңгеру. Оқушылардың байқағыштығын, есте сақтау, сөйлеу, қиялдау, азаматтық бейнесін жасау, қоршаған ортаны эстетикалық тұрғыдан қабылдау, өмірге шынайы көзбен қарау, өзін және білімін жетілдіріп отыру қабілетін дамыту үшін көмегі орасан. Географиялық білімнің маңызды көзі – географиялық картаны оқып үйрену болса, оны қазақ әдебиеті сабақтарында жүзеге асыруға да толық мүмкіндік бар.

Әрбір ұстаз оқытудың жаңа әдіс-тәсілдерін пайдалану арқылы оқушылардың білімін тереңдетіп, таным белсенділігін арттыруға тырысады. Мен де Сәкен Сейфуллиннің «Көкшетау» поэмасын өткен кезде Көкшенің физикалық-географиялық орнын, географиялық құрылысының күрделілігін, пайдалы қазбаларының байлығын және сұлу табиғи аймақ екенін түсіндіріп өттім. Сабақта оқушылар физикалық-географиялық картамен, сөзжұмбақтармен жұмыстанады. Көкшетаудың сұлу табиғатын бейнелейтін суреттерден альбом жасалды. Жалпы, осындай шығармаларда

жер-су аттары көптеп кездеседі. Шығарманы оқи отырып, география пәнімен сабақтастыру оқушылардың есте сақтау қабілетін арттырады.

Әйгілі Асан қайғының Шидерті өзенін көргенде: «Мына шіркіннің топырағы асыл, алты ай мініп, артта қанат бір айда майға бітетін жер екен. Бос жылқы шідерлеп қойғандай тоқтайтын қоныс екен»-депті. Өлеңті өзенін сипаттай отырып: «Мына шіркіннің көп қоныс қылған елдің уайымы жоқ, тайыншасы қысыр қалмайтын, ақ айраны ерте шығып, туған балаға тамақтан басқаны ойламайтын, тоқты-торым ұрлығы, өтірік-өсегі үзілмейтін жер екен», – деп айтыпты. «Өлеңтінің суы мол», - деген сөздерінен осы өңірлерде адамдардың ертеден қоныстанғаны жөнінде мол ақпарлар алуға болады. Оқушыларға осы Шідерті, Өлеңті өзендері өзіміздің Ақжайық өңірінде орналасқаны туралы әңгімелей келе, осы өзендер туралы өз естіген-білгендерін дәптерлеріне жазғыздым.

Қазақ халқында халықтық табиғат қорғау дәстүрі ертеден бері сақталған. «Елім бай болсын десең, жеріңнің бабын тап» деген халық мақалын есте ұстаған ата-бабамыз күздеуге, көктеуге, жайлауға және қыстауға көшіп, қонысын аударып отырған. Мұның түбірі жердің шөбін қалпында сақтап, қорын азайтпауда жатыр. Қорқыт бабамыз жерді бүлдіріп қаза беруден сақтандырып, «У шығып кетеді» деп бәйек болуы, Асан қайғының халқына жайлы қоныс іздеп, желмаясымен жерді кезуі тегін емес қой. Ал осы бабаларымыздың бізге мұра қылып қалдырған жерінің бүгінгі халі қандай? Бүгінгі таңда жер бетіндегі күллі Адам баласын толғандырып отырған, толғағы жеткен өзекті мәлелердің негізгісі табиғат тағдыры болып отыр.

Жалпы білім беретін мектептерде білім мен тәрбие беру және оларды экологиялық мәліметтермен толықтыру мұғалім арқылы жүзеге асады. Ол үшін мұғалім де, оқушылар да өткен сабақтардан көгеріп өсіп, жан дүниесі тазарып «Туған жеріне туын тігетін» нағыз патриот болып шығуды мақсат ету керек. Сонда ғана жеріміз көркейіп, ағашымыз бүр жарып, бұлағымыздың көзі ашылып, экологиялық білім мен тәрбие аламыз. Ол үшін өзім беретін сыныптарда дәстүрлі емес сабақ: сырттай саяхатқа шығу, суретті альбом жасау, реферат қорғау, анкеталық сұрақтар арқылы сұрау, шығарма жаздыру сияқты жұмыстар жүргізіп білім мен тәрбие беруге тырыстым.

Бағдарлама бойынша «Ақсақ киік», «Толағай», «Бүркітші», «Өзек», «Қансонарда бүркітші шығады аңға», «Ақулар ұйықтағанда», «Абайдың табиғат лирикасы» тақырыптары арқылы оқушылардың мақсаттарын қанатандырып, арман-тілегін жетелеп, жақсылыққа сендіріп, өз беттерінше жұмыс істеулеріне жол ашып, толығынан экологиялық бағыт беруге тырыстым. «Табиғаттың жан даусын шығармайық» атты дөңгелек үстел

ұйымдастырылды. Бұл дөңгелек үстелде тек өзіміздің, Батыс аймағының экологиясы әңгіме болды.

Табиғатты қадірлеген халық бізге оны сүюді, қорғауды міндет қылды. Сондықтан «Жалғыз ағашты шаппа», «Жер ананы қорға», «Бұлақ көрсең көзін аш, сауабы тиер» деген тыйым сөздермен оқушы бойына табиғатты қорғай, аялай жүру керектігін сіңіре білген жөн. Осындай үздіксіз тәлім-тәрбие және терең білім беріп отырсақ, оқушылар бұлақ көзін аша жүрер, бақша өсіріп, нұрға бөлендірер деген ойдамын.

Біздің Отанымыз – егеменді, тәуелсіз мемлекет. Асқақтаған Алатауы, кеңшілігі кермет, дархан дастарқандай далада егіні теңіздей толқыған, төрт түлігі мыңғырған, өндірісі өркендеген мекенде өмір сүруді армандасақ, өз Отанын сүйіп, Көк байрағын көкке көтеруді мақсат ететін шәкірт тәрбиелеп оқыту – біздің ең бірінші міндетіміз. Елбасы Н.Назарбаев Жолдауында «Бабалардың Отанды, туған жерді, өзінің халқын сүюге тәрбиелеу - мұғалімнің аса маңызды да жауапты, қадірменді парызы» екендігі баса айтылған. Осы орайда, жас ұрпақты оқытуға, тәрбиелеуге және жеке тұлға ретінде жан-жақты дамуына ықпал ету үшін әрі қарай осы бағытта тереңірек жұмыстанамын деп ойлаймын.

Әдебиет

1. Айтжанова Құттыгүл. Қазақ әдебиетінің әдіснамасы. Оқу құралы. – Алматы: Ғылым баспа орталығы, 2002. – 326 б.

2. Әрінова Б.А. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесінің ғылым ретінде қалыптасуы мен дамуы. – Алматы: Жазушы, 2004. – 316 б.

ТАТАР ҺӘМ КАЗАХ ЛИНГВОМӘДӘНИЯТЕНДӘ ИСӘНЛӘШҮ ЙОЛАЛАРЫ

Сымахэцзань Илиясы, КФУ, I курс магистранты

Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Г.Ә. Нәбиуллина

Милләтне милләт итүче факторларның берсе тел булса, икенчесе, һичшиксез, гореф-гадәтләр. Теге яки бу халыкның үткәне дә, бүгенгесе дә милли традицияләрдә ачык чагыла. Татар халкының борынгы гореф-гадәтләре бик күп. Шулар арасында сәламләшү, хушлашу сөйләм жанрына бәйле гадәтләр.

Туган-тумачаң, күрше-күлән, дус-иш, таныш-белешең белән исәнләшү, хәтта бер дә белмәгән кешегә сәлам биреп узу – элек-электән килгән күркәм гадәт. Һәр халыкның үз милли традицияләре, гореф-гадәтләре бар. Әмма һәр халык исәнләшүне үзенчә аңлата Мәсәлән, *"исәнмесез", "әссәламәгаләйкүм", "сәлам", "хәерле көн", "сау булыгыз".* Инглизләр “*һеллоу*”, гарәпләр “*әссәламегаләйкем*”, урыслар “*привет*”, “*здравствуйте*”, яһүдиләр “*шоломалейкем*” (“мир вам”) дип сәламли.

Татарларда исәнләшү формалары күп төрле. Иң еш кулланыла торганы – “*исәнмесез”, “саумысыз*”. Авыл халкы, гадәттә, кешенең исемен

әйтеп сәламли. *“Габдрахман, исәнме”*, *“ни хәлләрдә яшисез”*, *“ни хәлләрегез бар”, “исән- саулармы барыгыз да”, “сәлам бирдек”, “хәерле иртә”, “хәерле көн”, “хәерле кич”.*

Исәнләшү тирән мәгънәгә ия. “*Исәнмесез”, “Саумысыз*” дип әйтү генә дә кешенең сәламәтлегенә, исән-имин йөрүенә ниндидер бер сөенү хисен аңлата. Моннан үзең дә канәгатьләнү аласың, кешеләр белән шулай аралашып, күрешеп йөрүеңә сөенәсең.

Исәнләшкәндә, стандартлашкан түбәндәге сөйләм формулалары актив кулланыла: *Исәнме! Исәнмесез! Саумысыз! Әссәләмәгаләйкем! Сәлам! Исәннәрмесез! Хәерле көн! Хәерле кич! Нихәл? Нихәлләр?* һ.б. Олы кешегә яшь кеше *Сәлам!* дип әйтмәс, әлбәттә. *Исәннәрмесез!* дигәне дә бик үк зыялы түгел. *Саумысез!* дигәне дә бераз гади сөйләмгә хас күренеш. *Нихәл?* дип әйтү бөтенләй гади сөйләм дәрәҗәсенә төшерү була. *Әссәламугаләйкум!* дип картларга, дини сферада гына әйтү урынлы.

Сөйләм этикетының милли үзенчәлеге – аның мәгънәви эквивалент формаларының үзенчәлекле белдерү планы. Татар *”Хуш килдегез! Керегез! Түргә үтегез!*” дисә, рус “*Добро пожаловать! Заходите! Проходите!”* дип әйтә. Үзенчәлек – татар телендә ишек төбендә торырга ярамый, өйнең түренә -мактаулы җиргә үтәргә тәкъдим ясала.

Каюм Насыйри – XIX йөз татар мәгърифәтчеләре арасында иң алдынгысы һәм эшлеклесе. "Китаб-әт-тәрбия" хезмәтендә галим әдәп-әхлак турында йөз унөч үгет-нәсыйхәт туплый. Ул: "Сәлам бирсәң, ишеттереп бир, сәлам алсаң, ишеттереп ал. Ягъни сәламне ишеттереп бирмәсәң, гүяки син сәлам бирмәдең, әгәр ишеттереп алмасаң, шулай ук сәламне алмаган кебек буладыр", – дип әйтә. Әгәр бер кеше дә булмаган бер өйгә барып керсәң дә, сәлам бирү тиеш. Мәгърифәтче, педагог, язучы Ризаэддин Фәхреддин дә тәрбия эшенә күп игътибар бирә. Балаларга үгет-нәсыйхәтләрендә ул болай яза: "Мөселманнар бер-берләре белән очрашканда "*Әссәламегаләйкум"* дип сәламләшерләр. Сәламнән соң мөселманнар бер-берләрен кулдан кысарлар. Сәлам биргән кешегә "*вәгаләйкемсәлам*" дип җавап кайтару фарыз.

Казахларда исәнләшүнең берничә төре бар. Алар "гәүдә тигезү", "кул алып исәнләшү", "маңгайдан иснәү", "күздән үбү", "кулдан үбү" һ.б. "Гәүдә тигезеп" ир-атлар, батырлар исәнләшкән. Ул "Мин сиңа хөрмәттәмен" дигән мәгънә бирә. Яшьләр олы кешеләргә беренче булып, кул биреп исәнләшү тиешле. Ә яшьләр арасында шулай исәнләшү - дуслык хөрмәт билгесе булып санала.

Яше олы булган әби-бабайлар үзләренең оныкларның "күзләренең яки кулларыннан үбеп", "майгайларыннан үбеп" исәнләшкән. Бу иркәләтүнең бер билгесе. Казакларда кешенең яшенә бәйле исәнләшү бик мөһим роль уйный. Олы, урта һәм кече яшьтәге кешеләр белән исәнләшү

төрлечә була. Мәсәлән, "*Амансыз ба? (Исәнмесез?), Амансың ба? (Исәнсең ме?), Аман ба? (Исән ме?)"* дигән исәнләшүгә *"Аманбыз" ("Исәнбез"), "Үздериңиз аман-саумысыз?" ("Үзегез исән-саумысыз?")* дип җавап бирeләр. Гадәттә ике кеше очрашканда, яшь кеше "*Әссәләме гәләйкөм*" дип сәлам бирергә тиеш. Олы яшьтәге кеше исә, җавап итеп, "*Вәгәләйкем әссәләм*" дип, сәламли.

Казах халкында үзенә генә хас булган исәнләшүнең бер үзенчәлеге бар – киленнең кайната-кайнанасына һәм ир ягындагы туганнарына сәлам бирүе. Хөрмәт күрсәтеп, килен кеше үзенең кайната һәм кайнанасына бөгелеп башын аска аска иеп сәлам салуы. Алар шул вакытта: "Б*әхетле бул!",«Көп яша!» "Угыл тап*!" дигән теләкләрен белдерәләр.

Тикшеренүләрдән күренгәнчә, татар һәм казах халыклары исәнләшү йолаларына бай.

УЙГЫРЛАР: МӘДӘНИЯТ ҺӘМ СӘНГАТЬ

Сяфукатэ Иэрцзати, КФУ, I курс магистранты
Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Р.С. Нурмөхәммәтова

Уйгырлар хәзерге Кытай Республикасының Шенҗан-Уйгыр автоном районында яшәүче җирле халык. Диннәре буенча алар – сөнни мөселманнар. Уйгыр теле төрки телләр группасына керә.

Уйгырларның традицион эшчәнлеге – сату-итү, игенчелек, терлекчелек, һәм башка төрле һөнәр төрләре. Лобнор уйгырларына балыкчылык һәм аучылык та хас.

Уйгырлар бай һәм үзенчәлелк мәдәният барлыкка китергәннәр һәм бу мәдәният, үз чиратында, бик күп Көнчыгыш, Шәрык мәдәниятларына йогынты ясаган.

Борынгы уйгырларның музыкаль мәдәнияте үзәгендә «12 мукам» (бик борынгы, комплекслы, поэтик инструмнталь музыка төре, бер-юерсенә бәйле 12 өлештән тора) тора. Шулай ук бик күп,уйгырларда меңләрчә җыр, халык инструменталь музыка әсәрләре һ.б. да бар. Уйгыр халык музыкаль инструментларыннан – тамбир, дутар, равап, сатар, геджак, най, дап һ. б. билгеле.

Борынгыдан уйгыр халкының милли әдәбияты бик бай . Алар арасындафольклор, проза, поэзия, дини әдәбият (буддизм һәм манихей дини текстлары тәрҗемәләре) үрнәкләре күп. Уйгыр классик әдәбият булып исәпләнгән исләлекләрең гаять зур өлешен уртак төрки мирас булган Урта Азия халкы әдәбияты тәшкил итә. Шундыйлардан Йосыф Баласагунлының «Котадгу белиг» поэмасы (11 гаср), Әхмәт Йүгнәкиның «Хакыйкать бүләге» этник-дидактик поэмасы (12 гаср азагы 13гаср башы.). Уйгыр язучылары һәм шагыйрьләре арасында төрки дөньяга танылган Билал Наизм, Зия Самади, Латфулла Муталлип, Изим Искандеро һ.б.бар.

Мәшрәп – уйгурларның иң борынгы гореф-гадәтләренең берсе, икенче төрле әйткәндә ул ял итү кичәсе. Ул соң көздән алып язга кадәр

дәвам итә. Мәшрәп – ул этик һәм эстетик тәрбия бирү мәктәбе. Ул музыкага, җырга яки шигырьләр язу осталыгы булган кешеләрне ачырга ярдәм итә. Шулай ук монда егетләрне тәртип сакларга һәм җаваплы булырга өйрәтәләр. Җыелыш башында катнашучылар тарафыннан «Җигит беши» – *егет башы* сайланыла. Үз чиратында ул җырчы, биюче яки аш пешерүчене билгели ала. «Җигит беши» белән беррәтән «кази» да сайланыла һәм ул, кирәк булган очракларда, «Мәшрәп»тә катнашучыларны хөкем итәргә тиеш.

Мондый җыелышлар милли җырлар, мукамлар һәм милли биюләр белән үза. Әлеге җыелышта катнашучылар бер-берсе белән аралашудан үзләренә күп кенә файдалы мәгълүмат алалар. Бәлки шуңа күрәдер, надан кешеләрне уйгурлар «мәшрәп көрмигән» дип атыйлар. Шул ук вакытта, мондагы кешеләр һәрвакытта да бер-берсенә ярдәмгә килергә әзер, кайчак «мәшрәптәге» кешеләр бер-берсенә туганнардан да якынрак була ала.

Уйгурлар арасында хәзерге вакытка кадәр ирләр арасынды берләшмәләр булдыру киң таралаган күренеш. Мәсәлән «Отуз огул». Уйгур теленнән тәрҗемә иткәндә «Отуз огул» – утыз угыл яки утыз егет дигәнне аңлата. Гадәттә, берләшмәгә билгеле бер яштә булган егетләр керә, аларның башлыклары шулар арасыннан сайланыла. «Отуз огул» максатлары – ул берләшмәгә кергән кешеләргә һәряклап ярдәм күрсәтү.

Уйгурлар тарихын өйрәнү өчен кызыклы һәм мөхим булган дивар язулары табыла. Аларның ясалышына карап уйгур дәүләтләрнең социаль-сәяси, культур дәрәҗәсе турныда нәтиҗәләр ясап була. Мәсьәлән, бер тау куышы диварларында уйгур аристократлары, тулы гәүдәле, бәләкәй генә сакаллы һәм мыеклы ир кеше сүрәтләнгән. Аның социаль статусы турында, озын формалы баш киеме һәм ачык төстәге кыйбатлы материалдан тегелгән өс киеме аша белеп була.

Уйгыр мәдәнияте бик бай һәм үзенчәлекле мдзният аны фәнни яктан өйрәнү кызыклы һәм фән өчен актуаль мәсьәлә булып санала.

Әдәбият

1. Кононов А.Н. История изучения тюркских языков в России: дооктябрьский период. – М.: Наука, 1972. – 344 с.

КӨРКЕМ МӘТІНДЕГІ КЕЙІПКЕР БЕЙНЕСІ

Тилеуова Н., «Тұран-Астана» университеті, IV курс студенті
Ғыл. жет. – фил. ғыл. канд., проф. Г.Т. Карипжанова

Контексте белгілі бір жүк арқалап, айтылмақ ойға әсерлі үн үстейтін әсерлі сөздер экспрессоид деп аталады. А. Байтұрсыновтың тілімен айтсақ, «көңіл күйінен шығып, көңілге күй түсіретін сөздер» [1: 26]. Р. Сыздық: «Экспрессоид-белгілі бір стильдік мақсатпен қолданылған, оқырманға әсер ететін, экспрессиялы сөздер немесе тұлғалар, тіркестер» [2: 45] деген анықтама береді. «Ақбілек» романындағы экспрессоидтардан

мысал келтірсек: *«Мамырбайдың бәйбішесі маң-маң басып,малайларға киіз үйін қағып-сілкіп,жинатқығып жүрген еді. Мамырбайдың Ақбілегі, Ақбілегі-жас түлегі, айы- күні-жалғыз қызы алтын сырға, күміс шолпы сылдырлатып, ақ көйлегін көлеңдетіп, қызыл-жасыл көрпелерін қағып үйге әкелген еді.»* [3: 34]. Бұл үзіндіде қыстауға қонып жатқандағы Мамырбайдың бәйбішесі мен қызының қимылдарын берудегі автор шеберлігіне көңіл аударайық. Бәйбішенің маң-маң басуы дәл қолданылған сөз, бұл сөз бәйбішенің жас ерекшелігіне сай жүрісін ғана емес,сондай-ақ оның сабырлылығын,маңғаздығын да танытады. Ал Ақбілектің шолпысын сылдырлатып, көйлегін көлеңдетіп жүруін беру арқылы оның сұлулығымен қатар әдептілігін де көрсетеді. Автордың кейіпкеріне немесе кейіпкердің кейіпкерге деген қатынасын берудегі экспрессоидтардың рөлі ерекше. Мысалы: *«Молда деген аты болмаса, Тезекбай кісі атын да жаза алмайды. Барлық оқуы «қырық қадістен» есінде қалған «қаланнаби ғалайссалам»-айтты пайғамбар ғалайссалам. Бар білген құлшылығы-өлікке, шелпекке, өлі тиген малға «жасын» оқу, тарауық оқығанда, «алқамға» қосып «еттеқазелиге» деген бірдеңені міңгірлету»* [3: 36]. Бұл үзіндіде автор Тезекбай молданың надандығын, дүмшелігін таныту мақсатында «есінде қалған «қаланнаби ғалайссалам»-айтты пайғамбар ғалайссалам» деген сөздерді қолданса, мұны аса нақ танытатын экспрессоид «міңгірлету» етістігі. «Міңгірлету» сөзі арқылы автор Тезекбай молданың оқуын, молдалылығын кекетіп, білімінің таяздығын мысқылдайды.

Жылдағы зекет, пітір садақасын беріп, бізді оқытуға әкеміз таңқы мұрын, жылтыр қара қожаны ұстап, сегіз жылдай жаз үй артындағы қоста, қыс қонақ үйде теңселіп, қалғып-шұлғып сабақ оқыдық» [3: 45]. Бұл сөйлемде автор «теңселіп, қалғып-шұлғып» экспрессоидтарын қолдана отырып, қара қожаның оқуы нәтижесіз болғанын жеткізеді.

«*Маңдайы қалқиып, мойны қаздиып, көзі мөлдіреп, ерні үлдіреп, үріп ауызға салғандай жұтынып тұр еді-ау. Шашбауын сылдыр еткізіп, сып етіп түрегелгені, тізесімен ақ көйлегін серпе тастап, аяңшыл бедеудей кербездене аяқ басқаны, тысқарыда жүріп, жеңгесімен сыбырлап сөйлесіп, дауысы күмістей сыңғырлап тәп-тәтті күлгені, әнтек жымиып келіп, шай жасап, өп-өтірік сызылғансып үш саусағының ұшымен шыны-аяқ әпергені, салалы қою кірпігін салмақпен қағып...*» [3: 47]. Бұл үзінді тізбектелген экспрессоидтар шоғыры, әрі автор оларды Ақбілектің сұлулығын, ибалылығын, қылықтылығын, әдептілігін т.б. таныту мақсатында жұмсаған. Мысалы: «қоқиып,қаздиып, мөлдіреп..» экспрессоидтары Ақбілектің сұлулығын, «сылдыр еткізіп, сып етіп, кербездене, сыңғырлап» экспрессоидтары әдептілігін, ал «әнтек жымиып, сызылғансып» экспрессоидтары қылықтылығын танытады. Бұл ретте экспрессоидтар жағымды я жағымсыз эмоцияларды таңбалайтынын

ескерсек. Бұл үзіндіде автор Бекболаттың көзімен Ақбілекке баға береді, яғни автор экспрессоидтарды қолдана отырып кейіпкерге деген өз қатынасын ғана емес, басқа кейіпкердің де қатынасын көрсетеді. Жүсіпбек Аймауытов психолог жазушы ретінде кейіпкерлер бейнесін ашуда олардың қимылдарын, сөздерін, әдеттерін ұтымды қолдана білген суреткер. «Ақбілек» романындағы Бозінген бейнесін жасаудағы автор шеберлігіне бас имеу мүмкін емес. Мысалы: *«Тек Бозінгеннің қара бойында титтей ғана міні бар еді, өз басының киім-кешегі болмаса, өзге шаруаға әнтек қыры жоқеді. Таза көрпелері салтақ-салтақ боп, төсек орны жуырда жиылмай,* ***қоқып, ыбырсып*** *жатар еді.»* [3: 63]. Мұндағы «титтей» сөзін қолдана отырып автор Бозінгенді мысқылдайды, яғни керісінше мағынада қолданады. Ал келесі сөйлемнің етістіктерінің барлығы дерлік экспрессоид. Ол арқылы Ж.Аймауытов Бозінгеннің салақтығын, шаруаға қыры жоқтығын көрсетеді. Ал *«Бозінген әлдебір қызық өсек айтады екен деп, кимешегін желкесіне қарай бір тартып, жампаңдап, құлағын таяй берді* »деген сөйлемде Бозінгеннің өсекқұмарлығын танытуда автордың «кимешегін желкесіне қарай бір тартып, жалпаңдап» деген сөздерді қолдануы орынды. *«Сөйткенше болмады, «күйеу келді» дегеннен жаман Бозінген апыраңдап түрегелңп, жалма-жан ауыз үйге барып, Күмсінайға қайталатып бір аяқ ұн салып берді.»,*немесе *«Өз үйіне түгел естірген соң, бұл хабарды ішіне сыйғыза алмай, Бозінген бошалаған түйеше тайраңдай басып, екі қолын құлаштай сермеп, Бірқұлақтікіне қарай жөнелді.»* [3: 64]. Осы үзінділердегі «апыраңдап, тайраңдай» экспрессоидтары Бозінгеннің бар болмысын ашып, оның өсекті жаюға асыққанын танытады. Мұнда автор Бозінгеннің бейнесін ашуға экспрессоидтарды ұтымды қолданады.

Шығармадағы тағы бір жағымсыз кейіпкер Өрікті бейнелеуде автор: *«Ертеңінде түндегі бөтне қатын әлдеқашанғы осы үйдің байырғы қатынынан жаман ерте тұрып, төсек жиып,байға дәрет алғызып, орамал әперіп, шылапшынды шығартып, сымпыңдап, қужаңдап, ажарланып, құлпырып түрегелді.»* деген үзіндідегі «сымпыңдап, қужаңдап» экспрессоидтары арқылы автор өзінің Өрікке деген қатынасын көрсетеді.*«Қазы тілгенде, шұжық, бүйін қарта қылғанда, мүше бұзғанда Өрік өзі қақайып қарап отыратын болды»* [3: 66] дегендегі «қақайып» сөзінің мағынасын кеңейтіп, оған лексикалық мағынадан тыс эмоциялналды-экспрессивті бояу беретін сөзді қолданады. *«Бауырың екен, көрдік»- деп шаптығып, жерден алып, жерден салды»* деген үзіндідегі «шаптығып» сөзі де Өріктің урысқақтығын, аузына ақ ит кіріп, қара ит шығатын, өткір тілді адам екенін танытатын экспрессоид болса, жоғарыда аталған эскпрессоидтардың барлығы дерлік Өріктің я Бозінгеннің бейнесін ашуға қызмет етеді. Ұрқияның тоқалды ұнатпауын көрсету үшін: «Өрік тым қымсынбастан, тізесін шошайтып, жұртқа қарсы, шалқиып отырып

шай ішті» деген үзіндідегі «шошайтып,шалқиып» экспрессоидтарын қолданады. Бұл экспрессоидтардың артында Өріктің келе сала өзін осы үйдің қожайыны санауы, ешкімнен қымсынбауы жатыр.*«Жылтыр» дегенде езуін қисайтып, басын бір шұлғып тастады, өз атын мардымсып атағаны көрініп тұрды. Жылтыр жұлып алғандай тікірейе қарап:*

– Мені кім деп естідіңіз?– деп сұрады» [3: 35]. Бұл үзіндіде Жылтырдың қимылдарын суреттеуде автор экспрессоидтарды қолданады. Әрі соның арқасында Жылтырдың өзімшіл, өркөкірек бейнесі толық ашылады.

– Жоқ, ерте емес. Алдымен келгендеріңізге қуанып айтам,-деп Төлеген жылмаңдап:-мінеки, тартыңыздар!-депманағы күміс сауытын ашып, алдарына қойды [3:35]. Мұндағы «жылмаңдап» экспрессоидын Жүсіпбек Аймауытов Төлегеннің жағымпаздығын таныту үшін сәтті қолданады.

«*Ащы темекісін бипаздап тартпағанда, Ықаң енді не бітіреді? Тыпаң, міне,жаңа ботинкасын көлденеңдетіп, екі аяғын айқастырып отыр ғой. Оған бұлар «бізде жан екеміз» дегендей әлдеқандай боп, дардиып келіп отыр еді»* [3: 36]. Бұл үзіндіде автор Ықаң мен Тыпаңның дала қазағының не күйде екенін сұрап білгісі келмейтін, қазаққа қабырғасы қайыспайтын,болдым-толдым деген, өздерін беделді адамдар қатарына қосып, мардымсып, марқаюынтаныту үшін «бипаздап, дардиып» экспрессоидтары орынды қолданылған.

«– Ә,.– деп Тыпаң да құтыңдап түрегелді. Ақбалаға қарап Ықаң басын қылқың еткізді» [3: 36]. Мұндағы «құтыңдап, қылқың» экспрессоидтарын ел алдында салмағы бар деген Ықаң мен Тыпаңның жас комиссардың алдында құрдай жорғалайтынын таныту үшін Жүсіпбек Аймауытов әдейі пайдаланған. Жазушы экспрессоидтарды ұнамды я ұнамсыз кейіпкерлердің бейнесін ашуға қолданған. Ж.Аймауытовтың шеберлігі оның кейіпкерін суреттеуде көп сөзге ұрынбай, бір ұтымды жұмсалған экспрессоидпен бар болмыс, бітімін, бейнесін аша білуінде.

Әдебиет

1. Байтұрсынов А. Шығармалары. – Алматы: Санат, 1989. – 302 б.
2. Сыздықова Р. Сөз құдіреті. – Алматы: Санат, 2005. – 271 б.
3 .Аймауытов Ж. Шығармалары. Алматы: Мектеп, 1989. – 559 б.

БАШКОРТСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БАКАЛЫ РАЙОНЫ ЯҢА МАТЫ АВЫЛЫНДА ЯШӘҮЧЕ КЕРӘШЕННӘРНЕҢ ЙОЛА ЛЕКСИКАСЫ

Тимашева А., М. Акмулла ис. БДПУ, I курс магистранты
Фән. җит. – филол. фән. докт., проф. И.С. Насипов

Яңа Маты авылы Башкортстан Республикасының Бакалы районында, район үзәгеннән 18 чакрымда көнбатыш ягында урнашкан. Аның тарихы XVIII гасыр азагыннан башлана. Авыл халыкның төп

өлешен керәшеннәр тәшкил итә. Алар мәдәнияте һәм сөйләше буенча татар халкының бер этник төркеме. Керәшен татарларының үзләренә генә хас тел үзенчәлекләре, тарихы, гореф-гадәтләре, йола-бәйрәмнәре, киемсалымы, бизәнү әйберләре, ашамлык-ризык төрләре һ.б. бар. Боларны В. Витебский, С. Матвеев, А. Можаровский, Н. Фирсов, Н. Катанов, Ф. Баязитова һ.б. галимнәр өйрәнгән.

Бу кечкенә хәбәрдә без Яңа Маты авылында яшәүче керәшен татарларының йола фольклорын һәм аңа бәйле лексиканы тикшерүне максат итеп куйдык. Яңа Маты авылында яшәүче керәшеннәрнең йола лексикасын өйрәнү барышында кыр, анкета һәм тасвирлау, чагыштырматархи методлар, күзәтү, эзмә эзлекле сайлап алу һ.б. алымнар кулланылды.

Яңа Маты авылында үткәрелгән һәм әби-бабалардан күчеп килгән бәйрәмнәрнең берсе – ул һәр елның 7 нче гыйнварендә үткәрелә торган Раштуа бәйрәме. Русча *Рождество – туым, туу* сүзеннән барлыкка килә. Ул Аллаһы Тәгаләнең кешеләрне хак юлга күндерү өчен, Җиргә җибәрелгән пәйгамбәре Иисус Христос туган көн дип билгеләнә. Бу көн табигатьнең кояш торгынлыгыннан чыгып, елның җәйгә таба авышуына туры килә.

Икенче зур бәйрәмнәрнең берсе 19 нчы гыйнвар көнне билгеләнә. Бу көнне суга көмеш кач төшерәләр, ягъни суны изгеләндерәләр, шул исәптән бәйрәмне *Кач ману көн* дип йөртәләр. Районның берничә авылында бәке казып су коеналар. Изгеләндерелгән су барлык булган чирләрдән арындыра, сафландыра дигән фикерләр һәм ышанулар бар. Менә шуңа күрә дә кач манылган су *Тереклек суы* дип йөртелә.

Елның яз фасылы *Май чабу – кыш озату* бәйрәме белән башлана. Ягъни игенченең язгы эшкә күчә башлау чорын билгеләп үтүгә бәйле. Бәйрәмнең атамасы бу көнне әзерләнә торган майлы тәбикмәк белән бәйле. *Май чабу* ел саен *Олы көнгә* бәйле рәвештә төрлечә килә. Пасха алдыннан була торган 7 атналык олы уразага бер атна калгач башлана. *Май чабу* бәйрәме – халыкның күңел ачуына, уен-көлкегә корылган бәйрәм.

7 нче апрель көнне билгеләнә торган *Кош ияр типмәс көнгә* зур урын бирелә. Һәм 7 нинди атна көненә туры килә, шул көн ел буена *Кош ияр типмәс көн* дип санала. Бу көндә эш башларга, яңа әйбергә тотыну тыела.

Бәйрәмнәр чылбырын дәвам итеп *Бәрмәнчек бәйрәме* килә. Ул *Олы көнгә* бер атна калган якшәмбедә үткәрелә. Бу вакытта инде су буйларында үсә торган талларның бөреләре кабарып шыта, чәчәк аталар, шул чәчәк ата торган тал ботакларын *бәрмәнчек* дип атыйлар. Иртән кояш чыкканчы, авыл халкы *Әрнәш* елгасына төшеп, нәзек тал ботакларын сындырып алып кайтып, изгеләр сурәте каршына, мал-туар йортына куялар.

Керәшен халкының иң зур бәйрәме булып саналучы бәйрәм – ул *Олы көн*. Һәр елны төрлечә – 4 нче апрельдән 8 нче май араларындагы атна көнгә туры килә. *Олы көнгә* каршы төндә хуҗабикәләр тәм-томнар өлгертә.

Бу бәйрәмдә иң изге йолаларның берсе – *Олы көн йомыркасы* пешерү. Иртән торып балалар өйдән-өйгә кереп бәйрәм йомыркасы җыя башлыйлар. Ишектән керү белән: “Христос яңадан туган!” диләр. Хуҗалар “Чыннан да яңадан туган!”– дип җавап кайтаралар һәм бүләккә йомырка, төрле тәм-томнар яки акча тапшыралар. Бу бәйрәм бер атна буена дәвам итә, урамнар уен-көлке белән тулы була, кунакка йөрү, йомырка отышлы уйнау бу бәйрәмдә бик тә урынлы. Иң мөһиме, *Олы көн* атнасында яңа эш башларга, җир эше белән булышырга яки су пычрату катгый тыела. Халык бу эшләргә бик кискен караштa, алар фикеренчә, бу эшләрне башлаучы кешеләрне кайгы көтә.

Олы көннән бер атна үтеп икенче атнаның сишәмбе көнен үлеләрнең *Олы көне – Үле чыгу көне* билгеләнә. Бу көнгә алдан ук әзерләнәләр. Һәр кеше үзенең гүр иясе булган якыннарының, танышларының каберләрен тазартып, буяп, төзәтеп куялар. Авыл халкы барысы да бер уңайлы көн сайлап, зыярат эчен чистарту көне дип билгеләп, зур эш башкаралар. Бәйрәм көнне барысы да үз вакытлары белән кояш батканга кадәр зыяратка искә алырга киләләр, чәчкәләр, төрле ризыкларны кабер өстенә салалар.

Ямьле җәй көннәрен *Питрау* бәйрәме башлап җибәрә. Рус теленнән *Петров день – Петр көне* сүзтезмәсеннән. Ул һәр елның 12 нче июлендә билгеләп үтелә. Бу көнне ике атналык *Питрау уразасы* тәмамлана. Тереклек һәм үсемлекләр дөньясында да үзгәреш чоры башлана: нәкъ төш вакытында кошлар сайраудан туктый. Хәтта бу көннән башлап су буйларында су коенырга ярамый дип әйтәләр. Бәйрәм көннең иртәнге ягында җыеп киптерелгән кыр чәчәкләрен кайнатып эчсәң, барлык авырулардан дәва була диләр. Бәйрәмнең иң мөһим ризыгы – ул җир җиләгеннән пешерелгән пирүк (пирог).

Инде җиләк-җимешләрне җыйганнан соң, бакчадагы яшелчәләр дә җитешә башлый. Беренче бәрәңгене тәмләп карау – *Энҗел бәйрәме* 2 нче августка туры килә. Ул табигать көчләренә табынуга кайтып кала. *Энҗел* җиттеме, авыл халкы күк йөзен курку баса. Чөнки бу вакытта игеннәр өлгергән була. Аны көчле яңгырлар юк итәргә мөмкин, дигән юраулар яши халыкта.

Инде август аеннан соң көзгә керү башлана. 14 нче октябрь көнне *Покрау* бәйрәме билгеләнә. Русча *Покров – покровительствовать*, ягъни *яклау* сүзеннән, татар телендәге “каплам”, “япма” мәгънәләренә туры килә. Ул үзенә күрә көзне озату, кышны каршылау булып тора. Бу чорда көзге эшләр тәмамланган, ә язгы әзерләккә баш салынмаган. Шунлыктан халык бераз бушанып, ял итеп ала. Өйдән-өйгә яки туганнан-туганга йөрү башлана. Табынның иң татлы ризыгы – Покрау пирүге, дөге ярмасыннан һәм кишердән әзерләнә.

Санап үтелгән барлык бәйрәмнәр дә Яңа Маты авылында бик зурлап үткәрелә. Бәйрәмнәрнең күбесе христиан динендәге башка халыклардагыча булса да, керәшен халкында, яки безнең авылда, ул бөтенләй башкача уздырыла. Хәтта бер үк бәйрәмнәр күрше авылларда да бөтенләй икенче төрле башкарыла, үзенчәлекле эчтәлеккә ия. Аларда мәҗүси традицияләрнең хрситиан дине тәртипләре белән үрелеп китүе – синкретизм күзәтелә.

Көннән-көн тормыш үзгәрә, һәм аның белән бергә халкыбызның гореф-гадәтләре, традицияләре дә үзгәрешләргә дучар була. Ата-бабаларыбыздан күчеп килгән йолалар да заманча эчтәлек ала бара. Моңа христиан дине тәртипләренең ныгый баруы да йогынты ясамый калмыйдыр. Бу, бер яктан караганда, тормышка яңа сулыш керткәндәй күренә, ләкин икенче яктан, без элек булган бәйрәмнәрнең төс-ямен җуябыз. Шулай да, шатлыкка күрә, туган авылыбыз халкы һаман борынгы рухи тормыш чолганышында яшәргә, рухи мирасны күз карасыдай сакларга омтыла.

Әдәбият

1. Антонова З.П. Керәшен җыру әйтә. – Яр Чаллы: “Хәерле иртә” нәшр., 1999. – 242 б.

2. Максимова Н.В. Без бер тамырдан: Керәшен татарларының этногенезын һәм этнографиясен өйрәнү буенча урта гомуми белем бирү мәктәпләре өчен уку ярдәмлеге. – Казан: Мәгариф, 2002. – 223 б.

3. Тимашева А., Тимашев С. Башкортостан Республикасы Бакалы районы Яңа Маты авылы милли бәйрәмнәре һәм гореф-гадәтләре // Сб. материалов Фестиваля-конкурса “Буыннар сабагы”. – Уфа: Изд-во БГПУ, 2017. – С. 104–108.

4. Филиппов А.С. Карендәшләр. Керәшен бәйрәмнәре, йолалары йәм гореф-гадәтләре. – Казан: “Идел-Пресс”, 2001. – 79 б.

КЕРӘШЕН ХАЛЫК УЕН-БИЮ ҖЫРЛАРЫНЫҢ ҺӘМ ТАКМАКЛАРЫНЫҢ ПОЭТИК ЭШЛӘНЕШЕ

(Кукмара районы Югары Чура авылы мисалында)

Тимофеева Т., КФУ, II курс студенты

Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Ф.И. Габидуллина

Җыр – халык лирикасының һәм язма поэзиянең киң таралган төре, сүз-текст белән көй-музыканың үзара үрелүенә нигезләнгән, җырлап башкаруга исәп ителгән жанр [2: 3]. Чыннан да, җыр – һәр милләтнең үзенә генә хас булган рухи байлыгы, ата-бабаларыбыздан калган иң кадерле мирасларыбызның берсе. Аларда халыкның көнкүреше, йолалары, гореф-гадәтләре чагылыш тапкан. Халыкның һәм аерым бер шәхеснең рухи дөньясын, фикер һәм кичерешләрен чагылдыру вазифасыннан чыгып, бөек шагыйребез Габдулла Тукай җырларны “халык күңеленең көзгесе” дип атаган [1: 238].

Җыр бәйрәмгә ямь өстәү, күңелләрне күтәрү, халыкны берләштерү чарасы булып тора. Кукмара районы Югары Чура авылында элек-электән

бер бәйрәм дә җыр-бию, уен-көлкесез үтмәгән. Табигать кочагында уза торган кичке уеннарда, Симет, Питрау, Майлы ботка кебек бәйрәмнәрдә егетләр һәм кызлар бергәләп күңел ачкан, танышкан, уеннар уйнаган. Һәм, әлбәттә, уеннар җыр-бию белән бергә үрелеп барган.

Әйлән-бәйлән җырлары керәшен халкы иҗатында төп урынны алып торалар. Алар структур яктан ике өлештән – күмәк башкарыла торган җырдан һәм бию такмагыннан (кушымтадан) гыйбарәт.

Такмак – “бәйрәмнәр, туйлар, уеннар дәвамында халыкның күңелен күтәрү, биетеп алу функциясенә хезмәт итүче мөстәкыйль жанр” [3: 26]. Кайчандыр такмаклар үзләренә күрә уен коралы, гармун вазифасын үтәгән. Бию такмаклары белән уен җырларының уртак яклары икесенең дә биетүгә хезмәт итүләреннән, тиз һәм еш кабатланучы хәрәкәт ритмына корылуларыннан гыйбарәт. Аерым бию такмакларның күпчелеге иркен рәвештә кызу темп белән җиңел көйгә башкарыла. “Түгәрәк уен” барышында башкарыла торган уен-бию такмагын мисалга китерик:

Чия агачы чемнәре,
Чия агачы чемнәре күк
Аларның нәселләре.
Дулкынланып сулар керә
Пароход идәненә.
Ышанмагыз егетләрнең
Яратам дигәненә.
Шулмы синең яратуың?
Шулмы синең сөюең?
Шулмы синең, гомерлеккә
Ярың булам, диюең? (Егорова Зоя Александр кызыннан язып алынды, 78 яшь)

Югарыда мисалга китерелгән такмак күмәк башкарыла торган өлешенең өч юлдан гына торуы, ике юлның да бертөрле башланып китүе белән бераз аерылып тора. Чыннан да, такмакларның поэтик эшләнешенә килгәндә, аларның берише бер үк сүзләрне кат-кат кабатлаудан башланып китә, һәм әлеге сүзләрдән төзелгән тезмәләр башкаларыннан берме яки ике-өчме иҗеккә кыскарак була. Нәкъ менә шул рәвешле көйләү исәбенә алар үзенчәлекле музыкаль-ритмик башлам барлыкка китерәләр.

Әйлән-бәйлән уены вакытында башкарыла торган такмакларның тагын бер үзенчәлеге аның юморга, көйгә бай булуыннан гыйбарәт. Юморга корылу биюгә дәрт-илһам өстәү һәм шаян, күңелле атмосфера тудыру өчен хезмәт итә. Аларда кулланылган көлке тудыру алымы бик тә кызыклы: башта ниндидер бер фикер әйтелә дә шуның артыннан ук әлеге фикернең киресе раслана. Димәк, үзара ярашмаучы ике күренешнең бергә килүе һәм беренчесенең юкка чыгарылуы нәтиҗәсендә көлкеле хәл

барлыкка килә. “Өчле бию е” такмаклары югарыда әйтелгән сүзләргә ачык мисал булып тора:

Тартма, егет, тәмәкеңне,
Мыегыңны көйдерер.
Бу Чураның егетләре
Сөймәсәң дә сөйдерер.
Кушымта:
Ай-һилләү-һилләү-һилләү,
Утыз кызга бер кияү,
Анысы да аяксыз,
Йөри алмый таяксыз. (Ефремова Зоя Александр кызыннан язып алынды, 55 яшь)

Уен такмаклары да, бию такмаклары да – кабатлауларга, рифмаларга бай булулары һәм текстларының мөмкин кадәр враграк кисәкләргә бүлгәләнүе белән характерлана торган поэтик-музыкаль берәмлекләр. Күпчелек җырлар дулкын кебек бер-бер артлы тезелеп, бер-берсен куәтләп килүче аһәңдәш һәм кайсыдыр яклары белән тиңдәш тезмәләрдән торалар. Иң мөһиме, алар, ритмик яктан бию көенә яраклашып, сүз белән көйнең гармоник берлегенә ирешергә мөмкинлек бирәләр.

Димәк, уен-бию җырлары үзләренең поэтик үзенчәлекләре, эмоциональ-драматик рухлары, шигъри-музыкаль ритмнары белән аерылып торалар һәм уеннарны, биюләрне оештыруда мөһим роль уйныйлар. Рифмалары һәм ритмнарының бик тә төгәл булуы хисабына алар хәтта музыка коралын да алыштырга да сәләтле.

Әдәбият

1. Әхмәдуллин А. Әдәбият белеме сүзлеге. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1990. – 238 б.
2. Миңнуллин К. Җырларның шигъри табигате. – Казан: Мастер Лайн, 1999. – 107 б.
3. Татар халык иҗаты / Төз. И.Н. Надиров. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1980. – 320 б.

ТАТАР ҺӘМ ТӨРЕК ТЕЛЛӘРЕНДӘ ИСЕМ СҮЗ ТӨРКЕМЕ

Узум С., Бөгелмә р-ны М. Өнҗәл ис. лицей-интернат, VIII сыйныф
Җит. – С.Г. Юнусова

Татарстан – күп милләтле республика, анда төрле милләт вәкилләре, Тукайча әйткәндә, "тел, лөгать һәм әхлак алмашып" яши. Мин Бөгелмә районы Мостафа Өнҗәл исемендәге лицей-интернатның 8 нче сыйныф укучысы. Лицейда рус, татар, инглиз телләре белән бергә, төрек телен дә өйрәнәбез. Бүгенге эшемнең темасы итеп мин: «Татар һәм төрек телендә исем сүз төркеме» темасын сайладым.

Татар һәм төрек телләре – иң киң таралган төрки телләр. Бу телләр икесе дә, башка барлык төрки телләр кебек, агглютинатив (тагылмалы) телләргә керә. Сүзнең тамырына аффикслар (кушымчалар) билгеле бер тәртиптә ялгана (мәсәлән: өстәл-ләр-ем-дә, araba-lar-ımız-da). Татар теленә

иң якын торган телләр – башкорт, нугай, казах, каракалпак, карачай, болкар, комык телләре. Шулай ук төрек, гагауз, азәрбайҗан, үзбәк, төрекмән, кыргыз телләре дә татар теленә бик якын торалар.

Әгәр исем сүз төркемен карасак, татар һәм төрек телләрендә охшашлык шунда: аларда **род** категориясе юк. Татар телендә кем? соравы кешеләргә генә куела.Төрек телендә дә, нәкъ татар телендәге кебек, kim? (кем?) кешеләргә карата гына кулланыла. Хайваннар, бөҗәкләр, балык, кошларга барысына да ике телдә дә нәрсә? (ne?) соравы куела.

Татар һәм төрек телләрендә охшашлык шунда: аларда **род** категориясе юк. Татар телендә кем? соравы кешеләргә генә куела.Төрек телендә дә, нәкъ татар телендәге кебек, kim (кем?) кешеләргә карата гына кулланыла. Хайваннар, бөҗәкләр, балык, кошларга барысына да ике телдә дә нәрсә? (ne?) соравы куела.

Исемнәрнең күплек сан формасын карасак, татар телендә күплек сан кушымчалары *-лар//-ләр, -нар//-нәр* белән ясала. Татар телендә *-м,- н,- ң* хәрефләреннән соң, *-нар//-нәр* аффикслары ялган. Мәсәлән, урындыклар, кешеләр, урманнар, идәннәр. Ә төрек телендә исемнәрнең күплек сан формасы *-lar//-ler*, аффиксы ярдәмендә ясала. Мәсәлән: masalar, kişiler, orma**n**lar, anneler,babalar. Төрек телендә -н хәрефеннән соң, *-lar* кушымчасы ялгануы аермалы як, чөнки төрек телендә *-нар* кушымчасы юк [2: 91].

Татар һәм төрек телләрендә тартым аффикслары күплек сан кушымчасыннан сон килә. Мәсәлән: *дәфтәр, дәфтәрләр, дәфтәрләрем; ev (өй), evler (өйләр), evlerim (минем өйләрем), sųz (сүз) sųzler (сүзләр) sųzleriniz (сезнең сүзләрегез)* [2: 96].

Һәр ике телдә дә 6 килеш бар. Баш килешнең генә кушымчасы юк, кыек килешләрнең аффикслары бар.

№	Килешләр	Кушымчалар	Сораулары
1	Баш килеш (именительный падеж)	-	Кем? Нәрсә?
2	Иялек килеше (притяжательный падеж)	-ның//-нең	Кемнең? Нәрсәнең?
3	Юнәлеш килеше (направительный падеж)	-га//-гә, -ка//-кә,	Кемгә? Нәрсәгә? Кая?
4	Төшем килеше (винительный падеж)	-ны//-не	Кемне? Нәрсәне?
5	чыгыш килеше (исходный падеж)	-дан//-дән, -тан//-тән, -нан//-нән	Кемнән? Нәрсәдән? Кайдан?
6	Урын-вакыт килеше (местно-временной падеж)	-да//-дә, -та//-тә	Кемдә? Нәрсәдә? Кайда? Кайчан?

Ә төрек телендә түбәндәгечә:

№	Килешләр	Кушымчалар	Сораулары
1	Yalın durum, yalın hal (основной падеж)	-	Bu ne?Bu kim?
2	Tamlayan durumu, ilgi hali (родительный падеж)	-in/ -ın/ -un/ -ün или -nin/ -nın/ -nun/ -nün	Kimin?Neyin?
3	Belirtme durumu,belirtme hali (винительный падеж)	-yi/ -yı/ -yu/ -yü ı/ -i/ -u/ -ü	Kimi?Neyi?
4	Yönelme durumu, yönelme hali (дательный)	-a/ -e -ya/ -ye	Kime?Neye? Nereye?
5	Kalma durumu,bulunma hali (местный)	-da/ -de,-ta/te	Nerede? Kimde?
6	Çıkma durumu, ayrılma halı (исходный)	-dan//-den, -tan//-ten.	Nereden? Kimden? Neden?

Тартым категориясенең татар һәм төрек телләрендә кушымча белән ясалуында уртаклык бар.

ат	Төрекчә		Татарча	
	Берлек сан	Күплек сан	Берлек сан	Күплек сан
I	Benım-kitabım	Bizim-kitabımız	Минем китабым	Безнең китабыбыз
II	Senin-kitabın	Sizin-kitabınız	Синең китабың	Сезнең китабыгыз
III	Onun-kitabı	Onların-kitapları	Аның китабы	Аларның китаплары

Татар телендә сорау җөмләләр сорау сүзләре яки сорау кисәкчәләре ярдәмендә ясала. Татар телендә сорау кисәкчәләре *мы//ме* җөмлә ахырындагы сүзгә кушылып языла. Мәсәлән, Син укучы кызмы? Бүген дүшәмбеме? Төрек телендә дә сорау җөмләдә сорау сүзләре яки сорау кисәкчәләре булырга мөмкин. Сорау кисәкчәләре *mı//mi, mu//mь,* гадәттә, хәбәрдән соң килә. Алар аерым язылалар. Мәсәлән: Bugün çarşamba mı?; bugün Cumartesi mi?; Pazara gidecek misin?; Bana elbise alacak mısın?

Йомгак ясап шуны әйтәсе килә, без татар теленең «Исем» һәм төрек теленең «İsim» сүз төркеменең тикшердек. Тугандаш халык теле булган татар һәм төрек телендәге исем сүз төркеме арасында уртак яклар бик күп дигән нәтиҗәгә килдек.

Әдәбият

1. Хисамова Ф.М. Татар теле морфологиясе: югары уку йортлары өчен д-лек. – 2 нче басма. Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. – 335 б.

2. Щека Ю.В. Практическая грамматика турецкого языка. – АСТ: Восток-Запад, 2007. – 666 с.

НОМИНАЦИЯ ЛИЦ В ДЕТСКОЙ РЕЧИ
(на материале произведений М. Карима)

Уметбаева Н., БГПУ им. М. Акмуллы, студент V курса
Науч. рук. – докт. филол. наук, доц. Г.Н. Ягафарова

Мустай Карим – известный башкирский писатель и поэт. Он автор более ста поэтических и прозаических сборников, свыше десяти драм. Его произведения были переведены на разные языки мира, они представляют башкирскую литературу на мировом уровне. Творчество Мустая Карима является национальным достоянием народа и страны.

Целый ряд рассказов, повестей автора посвящен теме детства и детей, теме восприятия окружающего мира ребенком. Самыми популярными и читаемыми произведениями о детях являются повести «Радость нашего дома», «Таганок», а также автобиографическое произведение «Долгое-долгое детство».

В данных повестях для характеристики детских персонажей часто используются элементы детской речи – вида речевой деятельности, характеризующего те или иные этапы развития детей определенного возраста. Детская речь отличается от взрослой речи отступлениями от норм на многих уровнях – фонетическом, словообразовательном и синтаксическом. Ее особенности определяются свойствами мышления детей: отмечается большое число звукоподражаний, образование нерегулярных форм по регулярным моделям, особый синтаксис.

Мустай Карим очень хорошо разбирался в психологии детей и их развитии. В своих работах он это знание умело применял, вводя в текст повествований характерные речевые обороты, лексемы. Среди них выделяются слова – номинации лиц. Данные наименования относятся к существительным, в тексте чаще используются в вокативной функции, примечательны своеобразным словообразованием. В этой статье мы хотим рассмотреть номинации лиц в детской речи персонажей повести Народного поэта Башкортостана Мустая Карима.

В современной лингвистике «номинация» понимается как сложный процесс «образования языковых единиц, характеризующихся номинативной функцией, т. е. служащих для называния и вычленения фрагментов действительности и формирования соответствующих понятий о них в форме слов, сочетаний слов, фразеологизмов и предложений» [1: 336]. В изучаемых произведениях дети в основном номинируют в своей речи близких родственников, с которыми живут вместе, друзей-сверстников, с которыми вместе играют, общаются вне дома, и других взрослых знакомых. Герой из повести «Радость нашего дома» Ямиль нежно называет свою маму *әсәйем, әсәкәйем* «мама, мамочка моя», бабушку – *өләсәкәйем* «бабуленька моя», сестренку Оксану – *һеңлем, туғаным* «сестренка, род-

ная моя», отца называет *атайым,* «папа, папочка». Эти люди – самые близкие родственники Ямиля. Чтобы показать это, автор использовал притяжательные аффиксы I лица *-ым, -ем,* которые призваны показать особо близкие отношения.

Как известно, дети пополняют свой словарный запас двумя путями: первый – через усвоение существующих в языке лексических единиц, второй – через создание, придумывание новых номинативных единиц в процессе индивидуального языкового творчества. Если первый путь сопровождает человека всю жизнь, то второй путь обычно длится до 8-9-и лет, когда происходит смена активного словотворчества ребенка усвоением большого количества готового лексического запаса. В процессе придумывания новых слов ребенок выступает как самостоятельный субъект номинативной деятельности. Так, в повестях М. Карима дети очень часто дают прозвища друг другу, которые, как известно, основываются на какой-либо определенной черте характера, внешности, роде занятий или по созвучию с подлинным именем и фамилией.

В повести «Долгое-долгое детство» прозвище главного героя – *Кендек* ‘Пупок’. «*Сначала эти злые ребята "повивального деда"* – «кендек бабайы» *превратили в "деда-повитка"* – «кендек-бабай». *Стерпел. Мало им – "деда-повитка" укоротили просто в "повитка"* – «кендек». *Тоже стерпел. Но в один прекрасный день превратился я... в Пупка*», – разъясняет автор [2: 124]. Его так начали называть из-за того, что он каждый раз ходил со своей Старшей матерью-повитухой на роды. Еще одним его прозвищем стало слово «Рукавказ»: оставшегося без звучного прозвища-топонима малыша ребята утешают, выбрав ему звучное вымышленное имя: «*Ужас какая грозная, в общем, страна. Это Рукавказ! Пупок! Ты – Рукавказ...»* [4: 446]. У других мальчиков из этой же повести так же есть прозвища: Хамитьяна называли *аркыры баш Хәмитйән* ‘поперечная голова Хамитьян’; Шайхаттара – *төлкө* ‘лиса’; Шагидулла – *башлыҡ* ‘глава’; Аскат – *һары серәкәй* ‘желтый комар’. Все эти прозвища мальчики придумали сами и используют их в обращении и общении друг с другом.

В повести «Долгое-долгое детство» представлены и прозвища взрослых, которые встречаются в детской речи как следствие подражания взрослым. Например, *Кара Йомағол* ‘Черный Юмагул’*, Буран Абдулла, Лекаревка урыы Тимофей* ‘Тимофей из деревни Лекаревка’*, Кара Якуп* ‘Черный Якуп’*, Микәй, Тиле Ғәббәс* ‘Глупый Габбас’*, Күркә Мәүлетбай* ‘Мавлетбай-индюк’ и т. д. Как видим, данные имена возникают на основе различных мотивов именования, но являются характеризующими, идентифицирующими именами.

Таким образом, наши наблюдения показывают, что в произведениях М. Карима активно используется детская речь, в составе которой

выделяется пласт номинаций лиц. В данной статье мы рассмотрели лишь малую часть проблемы, имеющей отношение к прозвищам. Тема требует дальнейшего развития и дополнения.

Литература

1. Номинация // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 336 с.
2. Кәрим М. Озон–озак баласак. – Өфө: Китап, 2012. – 272 б.
3. Ваганова А.К. Номинация в детской речи: Автореф. дисс. … канд. филол. наук. – Таганрог, 1997. – 29 с.
4. Ягафарова Г.Н. Окказионализмы в творчестве Мустая Карима // Вестник Башкирского университета. – 2016. – Т. 21. – №2. – С.442–447.

РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ МОТИВА СТРАННИЧЕСТВА В ТВОРЧЕСТВЕ М. ЮНЫСА

Фаезова Л., КФУ, аспирант
Науч. рук. – канд. филол. наук., доц. Г.Р. Гайнуллина

Национальная ментальность и национальный характер, как ее составляющая, в качестве предмета изучения литературоведения относится к числу приоритетных и актуальных проблем современной гуманитарной науки. По мнению многих исследователей (Г.Д. Гачев, М.Ю. Тимофеев, Е.В. Папилова, М.К. Попова), художественная литература наиболее целостно и в деталях воплощает национальную ментальность, что позволяет определить генезис, динамику и механизмы ее становления. Например, как утверждает специалист по имагологии Е.В. Папилова, «художественная имагология обладает достоверностью иного рода: литература при всей ее условности способна полнокровно, живо воссоздать атмосферу человеческих отношений, менталитет, характеры, речь, стереотипы обыденного сознания, сформированные в той или иной национальной или социальной среде» [6: 34].

Своеобразная репрезентация национального характера в прозе татарского писателя-мариниста М. Юныса позволяет рассмотреть его в двух аспектах. Во-первых, главный герой многих его произведений, единый сквозной образ Габдрахмана Рахманкулова, наиболее приближенный к личности автора и являющийся его альтер эго, транслирует страннический тип мироповедения человека, одновременно реализуя личные искания самого автора. Во-вторых, этот же образ в процессе рецепции не только раскрывает образ «дургого», но и характеризует образ «своего». В данной статье мы преимущественно рассматриваем первый из них, поскольку странническое мироповедение самого автора, выраженное мотивомстранничества позволяет проникнуть нам в глубинные структуры самого текста, расширяя границы итепретации и анализа на предмет национального характера.

Мотив странничества, широко распространившийся в русской литературе дореволюционного периода, изучен достаточно глубоко, и доказано, что феномен странничества в культурологическом плане является традицией русской культуры [8: 132].

В татарской литературе мотив странничества как феномен недостаточно изучен, и в данной работе мы попытаемся описать репрезентативный характер странничества и определить его специфику на примере творчества М. Юныса.

Актуализация страннического мотива в творчестве М. Юныса во многом связана с эпохой оттепели, которая подготовила благоприятную почву для обновления национального дискурса в национальных литературах Советского периода. Странничество М. Юныса в отличие от вышеперечисленных его источников, в том числе выражает самостоятельную оригинальную форму идентичности личности. Выбирая странничество как коммуникативную стратегию, и реализуя его, М. Юныс в своей прозе последовательно реабилитирует традицию национальной идентичности, возвращает в литературу тему миграции родного народа.

Еще в первом рассказе «Безнең өй өянкеләр астында иде» («Наш дом был под ивами»), написанном в 1964 году М. Юныс предвосхищает страннический мотив своего творчества, беря за основу хронотоп встречи на кладбище – на месте, где «встречаются» живые и мертвые. Содержательная сторона странничества означает «уход» из одного мира в другой. Автор намекает на то, что живой человек всегда находится в движении и в поиске своей идентичности. Таков единый герой всех романов и повестей М. Юныса Габдрахман Рахманкулов. Трилогия «Наука странствий», роман «Кипчакская дочь», повесть «Найти и потерять», рассказы «Наш дом был под ивами», «Праздник» начинаются хронотопом пути и сюжетом становится странствие героя. (Примечательно, что фамилия Рахманкулов дублирует смысл имени Габдрахман, что в переводе с арабского означает «раб Аллаха» (слово «рахман» является одним из имен Аллаха), и это с одной стороны характеризует героя, в то же время отсылает читателя к суфийским традициям.)

В трилогии «Дөнья гизү» (по авторскому переводу название книги – «Наука странствий», 1977–1984), в романе «Кыпчак кызы» (Кипчакская дочь», 2004–2014) герой М. Юныса Габдрахман Рахманкулов рефлексирует и анализирует свое странническое мироповедение.

Для названия частей трилогии автор обращается к таким мощным символам, как «ветер» и «буря». Первая часть называется – «Соленый ветер», вторая – «Долгожданная буря». Автор, несомненно, эксплуатирует потенциал литературных универсалий ветра и бури. Например, символ «ветра», означающий свободу, волю, время, движение, в XX столетии

представляется как «мощный символ изменений, непостоянства, пустого бахвальства и эфемерности». В контексте со словом «соленый» символ означает перемены, связанные с морем. «Буря» в мировой литературе часто символизирует одновременно разрушительную и созидательную силу и как метафора здесь указывает на духовные искания героя, чаще всего он оказывается борцом. В трилогии эти символы указывают на альтернативную традицию протеста или борьбы культурного героя в условиях идеологического дискурса. Поэтому если духовная сторона странничества подразумевает уход из мира, то в светском понимании оно отождествляется с уходом из империи. В отличие от русского скитальчества, у которого наблюдается корреляция с аспектом страдания и смещение в сторону романтических традиций (например, в творчестве Н. Некрасова, М. Горького), мотив странничества М. Юныса выражает путь поиска авторской идентификации. Эта мысль подтверждается также в тертьей части трилогии, которая называется «Таңда Босфор аша».

В «Науке странствий» Габдрахман Рахманкулов будучи отличником-студентом филологического факультета Московского государственного университета неожиданно для всех принимает решение уйти в мореходство.

В эпизоде прощания с однокурсниками, узбек Уметгали в размышлениях указывает Рахманкулову на один из источников его страннического мироповедения.

«*Исеңдәме, Габдрахман, мине Шәрекъ йолаларын саклаучы суфи дип үртәвең? Син үзең бабаларыңның күчмәлек гадәтеннән арынып җитмәгәнсең әле, – диде Өметгали.*

– Минем бабаларым атларына тапталмаган яшел болыннар эзләп күчеп йөргәннәр. Мин саф һава, иркен сулыш эзлим. Иркен сулыш һәм ирек».

(«Помнишь, Габдрахман, ты меня поддразнивал, что я – хранитель-суфий Восточных традиций? Ты сам еще не преодолел кочевнические привычки своих прадедов, – сказал Уметгали.

– Мои прадеды кочевали в поиске свежих зеленых лугов для своих табунов. Я же ищу свежий воздух, чтобы дышать в полную грудь. И свободу» (перевод наш) [9: 64].

Или же Рахманкулов сравнивает себя с одним из односельчан, который тоже любил путешествовать. В отличие от других односельчан, которые вынуждены были уходить на подработки на Урал, Сибирь и Донбасс, и, заработав достаточно денег, чтобы отремонтировать и обновить хозяйство, возвращались на родину, сосед Рахманкулова Закиулла абый мечтал увидеть край света.

«Бәлки, мин дә, Зәкиулла абый шикелле, төпләнеп яшәү авырлыгыннан куркып, “пүчтәк эш” артыннан гына йөри торганмындыр?»

(Возможно, я тоже как Закиулла абый, избегаю трудностей оседлого образа жизни и гоняюсь за «пустяковой работой»? (перевод наш) [9: 78].

Этими эпизодами автор говорит, что странничество, хотя и имеет широкое распространение у народа, не вписывается в этическую программу татарской деревни. Подчеркивается, что общество, с которым идентифицирует себя герой, одобряет только временное странничество, имеющее определенно четкую цель: обеспечивает свежими лугами или материальным достатком. Это существенная особенность татарской культуры, которая оказала воздействие на ментальность народа, становится причиной душевных колебаний Рахманкулова. Амбивалентность его внутренних переживаний – постоянное стремление уйти из дома и в то же время сильная привязанность к малой родине и нравственная ответственность перед ней, усложненная чувством вины, формирует источник экзистенциальной тоски и обуславливает мотив возвращения блудного сына. В «Науке странствий», в романе «Кипчакская дочь», в повести «Найти и потерять» М. Юныс создает сакральный образ малой родины, где его герой Рахманкулов существует с одной стороны, как индивидуальная личность, с другой его образ приобретает метафизический характер. В метафизическом плане это возвращение к матери и в малую родину подлежит мотиву возвращения и повторяет известную архетипическую схему. Мотив возвращения, коррелируя с мотивом странничества, образует цикличность самоидентификации героя Юныса. Архетипическая схема произведения (уход – испытание – возвращение) впоследствии раскрывает и актуализирует новую схему мироповедения в характере Рахманкулова. Природа его странничества в процессе рефлексии видоизменяется, и он обнаруживает истину, к которой стремился. Это – служение народу посредством ума и пера.

Идея служения народу, восходящая татарской литературе начала XX века, звучала лейтмотивом в поэзии Г. Тукая, в творчестве Г. Исхакия и у других видных представителей литературы данного периода. Как утверждает Ганиева Р.К., «Г. Тукай творчески интерпретирует концепцию любви к Аллаху, принадлежавшую суфийской философии: он ее направляет к утверждению идеалов просвещения, которые были весьма актуальны в татарской культуре в начале XX века. По мнению поэта, служение своему народу равносильно любви к Аллаху и выполнения заветов его пророка Мухаммада» [2: 7].

Примечательно, что мессианский мотив в прозе М. Юныса актуализируется в период оттепели и во время распада Советского Союза, то есть в переходные эпохи страны. Культурологи считают, что в переходные эпохи активизируется национальное самосознание как у интеллектуалов нации, так и массы в целом. Как утверждают отчественные литературоведы (Д.Ф. Загидуллина, Т. Н. Галиуллин, Р. К. Ганиева и др.), в период оттепели в татарской литературе происходит возрождение

национальной тематики. Также на стыке XX и XXI веков наряду с произведениями преодоления социалистического реализма, одновременно реализуется переосмысление тоталитарного режима и поднимается национальная проблематика.

Таким образом, художественная репрезентация мотива странничества в тексте М. Юныса выполняет, в первую очередь, стратегическую и структурообразующую функцию повествования. Его странничество, характеризующееся как уход из империи, актуализирует альтернативную традицию протеста в условиях идеологического дискурса Советского периода.

Реализуя страннический мотив в своей прозе, автор реабилитирует национальный дискурс, определяя в нем место «писателя-личности» как центральное, более того, наделяя фигуру писателя аскетическими и мессианскими качествами.

Әдәбият

1. Галиуллин Т.Н. Яктылык: Әдәби тәнкыйть мәкаләләре. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. – 319 б.
2. Ганиева Р. К. Шагыйрьнең рухи дөньясы. – Казан, 2002. – 7 б.
3. Гачев Г.Д. Национальные образы мира. Евразия – комос кочевника, земледельца и горца. – М.: Институт ДИДИК, 1999. – 368 с.
4. Загидуллина Д.Ф. Современная татарская проза. – Казань: Изд-во Академии наук РТ, 2017. – 246 с.
5. Йосыпова Н.М. XX гасыр татар шигъриятендә символлар. – Казан: Казан университеты, 2011. – 120 б.
6. Папилова Е.В. Имагология как гуманитарная дисциплина // Электронный ресурс. Режим доступа: https://cyberleninka.ru/article/n/imagologiya-kak-gumanitarnaya-distsiplina 23.02.2019 (дата обращения: 24.02.2019).
7. Тимофеев М.Ю. Нациосфера: Опыт анализа семиосферы наций. – Иваново: Иван. гос. ун-т, 2005. – 279 с.
8. Фаленкова Е.В. Феномен странничества в русской культуре // http://www.dissercat.com/content/fenomen-strannichestva-v-russkoi-kulture#ixzz5gMoAd3Th (дата обращения: 28.02.2019).
9. Юныс М.З. Дөнья гизү: трилогия. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2007. – 576 б.
10. Юныс М.З. Кыпчак кызы: проза, публицистика. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2018. – 479 б.

КАЗАН ШӘҺӘРЕНЕҢ ГАСТРОНОМИК ТУРИЗМ ПОТЕНЦИАЛЫ

Фазылҗанова Г., КФУ, II курс магистранты

Фән. җит.– филол. фән. канд., доц. Р.С. Нурмөхәммәтова

Хәзерге җәмгыятьтә көндәлек туклану өлкәсенә кызыксыну арту күзәтелә. Ризык темасы массакүләм мәдәниятнең барлык өлкәләренә дә диярлек үтеп керә: кулинар тематикага караган күпсанлы китаплар һәм вакытлы басмалар чыгарыла; кулинария сәнгате күргәзмәләре һәм конкурслары уза; җәмәгать туклануы системасы актив үсә; телевидениедә ризык әзерләү нечкәлекләренә багышланган программалар барлыкка килә һ.б.

Бүгенге туризмның да популяр төрләреннән берсе – кулинария туризмы, аның максаты – төрле халыкларның аш-су үзенчәлекләре белән танышу. Шул ук вакытта ризыкны әзерләү генә түгел, ә аны куллану процессы да кызыксыну уята. Болар барысы хәзерге заман кешесенең көндәлек тормышының мөһим бер өлешенә әверелә. Бүгенге көндә бу мәсьәләләр культурологик белем күзлегеннән караганда актуаль булып санала һәм теоретик өйрәнүне таләп итә [2].

Ашау – кешенең биологик ихтыяҗын канәгатьләндерү чарасы гына түгел, ә мәдәният феномены да. Кешенең тәрбиясе, цивилизацияле булуы, мөгаен, аның үз ихтыяҗларын ничек канәгатьләндерүендә аеруча тулы чагыладыр. Кешенең иң алга киткән табигый ихтыяҗларыннан берсе – азыкка ихтыяҗ. Ризык кабул итү – кешеләрнең үз-үзләрен тотышының социаль-мәдәни формалары (йолалар, ритуаллар, тантаналар һ.б.) белән бәйле процедура [1: 167]. Ул кеше тормышының төрле вакыйгаларын – шатлыклы, бәйрәм (туй өстәлләре, туган көннәр һ.б.), кайгылы, фаҗигале (искә алу йолалары һ.б.) вакыйгаларының аерылгысыз бер өлеше. Бер табын артына утырып ризык кабул итү – ул ачлыкны канәгатьләндерү генә түгел, кешеләрнең аралашуы да, ә ризык бу очракта аерым бер символик билге булып та тора.

Хәзерге көндә кулинар сәяхәтләр белән кызыксыну артканнан арта бара. Мавыктыргыч кулинария маршрутлары оештырылган илләр саны елдан-ел үсә [3]. Гастрономик турлар белән кызыксыну кешеләрнең гадәти туризмнан туюы белән генә аңлатылмый. Кешеләр бу ял төренә үзенчәлекле ризыктан авыз итәсе килү сәбәпле өстенлек бирә.

Россиядә, һәм гомумән дөньяда, гастрономия туризмы күптән түгел генә үсеш ала. Күпмилләтле, бай тарихы булган Россиядә гастрономик туризмны үстерүнең зур потенциалы бар [5]. Әлеге рәттә Татарстан Республикасы, Әстерхан өлкәсе, Алтай, Алтын боҗра районнары, Төньяк Русия, Кавказ районнары, шулай ук Себернең һәм Ерак Көнчыгышның гаҗәеп милли-мәдәни һәм табигый матур урыннары аерым урын алып тора.

Туризм төбәкнең икътисадын үстерүдә мөһим роль уйный, шулай ук транспорт, төзелеш, элемтә, авыл хуҗалыгы, көндәлек куллану товарларын җитештерү белән бәйле тармакларны үстерүгә этәргеч бирә.

Татарстан Республикасы территориясендә милли кухня тәкъдим итүче кафе һәм рестораннар бик аз очрый, алар нигездә Казан, Чаллы һәм Әлмәт шәһәрләре чикләрендә тупланган [4].

Казан шәһәренең милли кухнясы картасына күз салсак, шуны әйтергә була: милли ризыклар һәм татар мәдәниятен тәкъдим иткән кафе һәм рестораннар алай ук күп түгел һәм алар, нигездә, шәһәрнең

Вахитов районында тупланган. Мондый географик урнашу бер яктан караганда туристлар өчен уңайлы дип табыла, чөнки барлык аш-су йортлары да бер тирәдә урнашкан. Әмма Казанның башка районнарында тукталган туристларга берникадәр кыенлыклар тудырырга мөмкин. Шулай ук күпчелек рестораннарда милли ризыкларның төрлелеге аз булуын, интерьерның һәм хезмәт күрсәтүче персоналның милли колорит стандартларына туры килмәвен билгеләп үтәргә мөмкин. Рестораннарда төп милли ризыклар исемлеге 29% күләмендә тәкъдим ителгән, кафеларда бу сан нибары 12%.

Хәзерге вакытта, дәүләттән тыш, гастрономия туризмын актив үстерүгә бизнесның барлык формалары кызыксындыру белдерә. Эре бизнесның төп игътибары кунакханә бизнесын, мәдәни-күңел ачу үзәкләрен үстерүгә бирелә. Урта һәм кече бизнес, нигездә, сувенир кибетләр һәм рестораннар үсешенә, шулай ук милли-мәдәни чаралар уздыруга игътибарын юнәлтә, аны оештыруда дәүләт һәм эре бизнес ярдәм күрсәтә [1: 56-58]. Татарстан Республикасында, аерым алганда Казан шәһәрендә, милли-мәдәни чаралар шактый күп һәм еш үткәрелә, алар, тулаем алганда, гастрономия туризмын да үстерүгә бик зур этәргеч ясыйлар.

Татарстан Республикасы һәм Казан шәһәренең кулинар гореф-гадәтләре кызыклы. Монда гастрономия туризмы республика халкының мәдәниятен чагылдырган күп кенә юнәлешләре тәкъдим ителгән.

Соңгы елларда гастрономия туризмын барлыкка китерү һәм үстерүгә күп факторлар йогынты ясый [3]. Гастрономия туризмын «зәвык белән сәяхәт» дип атыйлар, ә яхшы зәвыклы сәяхәтче, һичшиксез, Татарстан Республикасын сайлаячак. Татарстан Республикасында гастрономия туризмын үстерү – төбәк икътисадына тагын бер өстәмә, ул эш урыннарын, керемне һәм мәдәният объектларын үстерүне стимуллаштырудан тыш, Россиядә һәм дөньяда билгеле бер уңай образ тудырырга сәләтле.

Әдәбият

1. Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма. – М.: КАНОН-пресс-Ц, Кучково поле, 2001. – 288 с.

2. Арутюнов С.А. Основные пищевые модели и их локальные варианты у народов России // Традиционная пища как выражение этнического самосознания. – М., 2001. – 264 с.

3. Гастрономический туризм. Туризм и путешествия как отдых. URL: http://tyrrizm.ru (дата обращения: 10.01.2020).

4. Карабаева А.З., Лукьянченко А.Д. Исторические этапы развития мировой гастрономии / Географические науки и образование: мат. VI Всеросс. науч.-практич. конф. – Астрахань: Астраханский университет, 2013. – С. 103–107.

5. Мударисов Р.Г. Организация безопасного пребывания туристов на территории Республики Татарстан с помощью универсального «Туристического атласа Республики Татарстан» // Вестник Национальной академии туризма. – 2013. – № 4 (28). – С. 25–27.

ПСИХОЛОГИК АЛЫМ БУЛАРАК ТАВЫШ
(Шәриф Камалның «Курай тавышы» хикәясе мисалында)

Фатыйхова И., КФУның Алабуга институты, IV курс студенты
Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Ф.И. Габидуллина

Шәриф Камал әсәрләрен психологик алымнар белән бизәгән, тулыландырган. Алар исә, үз чиратында, укучының күңелендә тирән эмоциональ фикерләр уяталар, тормышның теге яисә бу вакыйгасын башка күзлектән чыгып күзалларга этәрәләр.

Ш. Камалның «Курай тавышы» хикәясендә курай моңы ятим балага эти-әнисе үлеме булып ишетелә. Әсәрнең беренче абзацында ук баланың курку хисләре тасвирлана. Курай тавышы аның иң якын кешеләрен якты дөньядан алып китүче бер образ буларак күз алдына килеп баса: «Мин ата-анамны белмим. Аларны бик шәп киенгән сурәттә фараз кыла идем. Гүя алар бик шәфкатьле, бик матурлар... Тик икесе дә хәлсезләр... Әллә нинди, караңгылы-яктылы бүлмәдә бик әкрен, бик көчкә генә сөйләшәләр, сүзләре аңлашылмый... Морҗада җил сызгырып тора, һәм куркынычлы, һәм моңлы курай уйнаган тавыш ишетелә... Яисә алар әллә кайда кырда, бер-берләреннән ерак яталар. Тагын ук хәлсезләр... Өсләренә нечкә чаршаулар ябылган, күтәрелеп, өрелеп торалар... Чаршауларны җил селкетә, җил сызгыра... Караңгы... Курай тавышы ишетелә, кем уйнаганы күренми... Үлем миңа шулай тоела иде» [2: 56]. Беренче карашка бу абзац баланың ата-атасыннан аерылырга теләмәү уйларының монолог рәвешендәге бирелеше. Икенче карашка исә автор баланың эчке хис-кичерешләрен чагылдыру өчен күпнокталардан оста файдалана. Өченчедән, кеше психологиясен ачуда Ш. Камал курай моңын бик үтемле куллана. Нәкъ менә шушы алымнар бергәлеге укучы күңелендә реаль хисләр уянуга этәргеч бирә.

Әсәрнең башыннан алып ахырына кадәр тавышлар билгеле бер чылбыр рәвешендә биреләләр. Беренче абзацта сүз курай тавышы турында барса, әсәрнең киләсе өлешендә сүз ятим баланың җиңгәсе тавышы турында бара. Аның тыныч, ипле, аһәңле тавышы егеткә уңай таэсир итә: «Мин аны сөядер идем; күзләремне көчкә булса да ачып, тизрәк торырга тырыша идем» [2: 58]. Йокысы туймаса да, иртән уянуы авыр булса да – бала тырыша. Җиңгәсенең ачуланмыйча гына "тор, балакаем, тор" сүзләренә бала үзе дә сизмәстән тиз арада ятагыннан тора. Бу очракта психологик алым булган тавышның кешегә нинди тон белән әйтелүеннән чыгып нинди нәтиҗәләргә ирешеп булуы ачыклана.

«Берсенең камыты бик нечкә ыңгырашкан төсле тавыш бирә, шыгырдый... » – дип, автор камыт образын эшкә җигә [2: 58]. Ш. Камал, үз чиратында, бик отышлы сәнгатьчә деталь куллана. Камыт – элек-электән татар халкында җигү өчен кулланыла торган ат җиһазы. Бу очракта автор

символдан файдалана. Символ – ассоциатив сыйфатларны берләштерүче образ[1: 89]. Камыт – тырышлык, хезмәт сөючәнлекне чагылдыра.

Автор эш тавышларын да атап китә. Бу тавышлар баланың ачуын да китерми, күңеленә дә тими, чөнки болар ризык табырга мөмкинлек бирәләр. Баһадирдай ир-егетләрнең җир эшкәртүләре, ат кешнәүләре – болар барысы да балада хезмәткә карата мәхәббәт хисләре уята, баланың күңелен иркәли, аның өмет тулы күзләренә ышаныч сала һәм яшәргә көч бирә! Әлеге моментта аның күңел ачу, урамда балалар белән уйнау теләге юкка чыга, чөнки ул тормышка икенче күзлектән, зурлар күзлегеннән карарга өйрәнә. Каргаларның ачы, ямьсез тавышы да балада курку хисләре уята. Агаеның аңа карата яхшы мөгәмәләдә булмавына карамастан, ул аның исәнлеге өчен борчыла, аның тормышы өчен үзендә дә җаваплылык хисләре тоя. Ала каргаларның сөйкемсез ачы тавышлары балада гына түгел, атларда да сискәнү, курку тудыралар. Ә «төрле сандугачлар, Гөлниса белән Фатыйманың мин кырдан кайткач ашыгып-ашыгып хәбәр сөйләгәннәре кебек, әллә ничәсе бердән сайрый, иң нечкә кылдан алып төрле көй, төрле тавыштан гаҗәепле бер матур гөрелте чыга: әллә кайларда чылтырап аккан елга тавышлары, әллә нинди хатын-кызның бик нечкә, бик матур каһкаһәләре, бишек тирбәткән көйләр, әллә кайлардан ишетелгән көтүче кычкырыклары, күктә уйналган әллә нинди шатлык көйләре, курай тавышлары, чиксез-кырыйсыз матурлык, сафлык, югарылык көйләре... » кебек юллар хыял белән хакыйкать бәрелеше итеп аңлашыла [2: 59]. Әйтерсең, шушы матур мизгелдә, матур һәм тәмле хыял-өметләр бергә җыелган чакта соңгы нәтиҗә ясалып, хикәя уңай ягы белән тәмамланыр кебек. Ләкин хыял белән чынбарлык чәлпәрәмә килә, алар урынын күңелне сыкраткыч кичерешләр тулыландыра. Баланың күңелендә әсәр ахырында яңадан курку пәйдә була. Янәдән курай тавышы аның нәни, саф йөрәгенә урын бирми, аны соңгы бушлыгына кадәр тутыра.

Шәриф Камал, үткен, актуаль, тирән эчтәлекле идеяләрен мәгънәле сүз гыйбарәләр белән үреп, иҗтимагый фикергә, иҗат үсешенә нык тәэсир иткән язучы. Танылган тәнкыйть осталары Ш. Камал иҗаты белән кызыксыналар, аңа югары бәя бирәләр һәм аның психологик алымнарны кеше хис-кичерешләрен ачуда бик оста файдалануын ассызыклыйлар. А. Әхмәдуллин әдипнең кеше психологиясен оста сурәтләвенә игътибар итә: «Ш. Камал кеше рухының нечкә күчешләрен, психологик кичерешләрне оста сурәтли. Кешенең үкенү, соклану, явызлану, аптырау, шатлану, кайгыру, үрсәләнү, елау моментларын төгәл гәүдәләндерерлек ситуацияләр таба, шуңа кулай җөмләләр һәм сүзләр, сурәтләүләр куллана». Тәнкыйтьченең бу фикере «Курай тавышы» әсәрендә психологик алым булган тавышка туры килә. Кайсы төр тавышны гына алып карасак та,

ятим баланың хис-кичерешләре тулы яссылыкта ачыла, укучы аны борчыган мәсьәләләрне аңлый һәм үз чиратында бала өчен кайгыра да.

Шәриф Камалның хикәяләренә музыкальлек хас. Музыкаль аһәң аның кыска хикәяләрен тулыландыра, әсәр эчтәлеге белән бергә үрелеп бара һәм бу алым аның һәрбер әсәренең югары дәрәҗәдә эшләнгән булуын исбатлый, аңа көчле эмоциональ тон өсти. “Курай тавышы” хикәясендәге һәрбер тавыш баланың билгеле бер хис-кичерешен җиткерә, нинди дә булса вакыйгага яисә кешегә карата фикерен чагылдыра. Ш. Камалның кыска гына хикәяләре дә укучыда күпме кызыксыну уятырга сәләтле!

Әдәбият

1. Әдәбият белеме: терминнар һәм төшенчәләр сүзлеге. Казан: Мәгариф, 2007. – 231 б.
2. Камал Ш. Бәхет эзләгәндә: хикәяләр, повесть. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1989. – 160 б.

БҮГЕНГЕ КӨН ТАТАР ЯШЬЛӘРЕНЕҢ РУХИ-ӘХЛАКЫЙ КЫЙММӘТЛӘРЕ
(ассоциатив экспериментлар материалында)

Фәсхетдинова А., КФУ, IV курс студенты

Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Э.А. Исламова

Бүгенге көндә лингвистикада актуаль юнәлешләрнең берсе булып кешенең тел аңын өйрәнү санала. Тел аңын тикшерү методлары арасында ассоциатив эксперимент тора. Әлеге эксперимент информантларның билгеле бер стимулга ассоциацияләр, ягъни реакцияләр бирүдән гыйбарәт.

Фәнни эшнең төп максаты – хәзерге татар яшьләренең ассоциатив экспериментлар материалында кыйммәтле өстенлекләрен өйрәнү.

Татар тел гыйлемендә Р. Р. Җамалетдинов, Г.Ф. Җамалетдинова, Р.С. Нурмөхәммәтова, З.А. Мотыйгуллина, Р.Р. Данилова, А.Ш. Васильева, Р.Р. Закирова, Ф.Р. Сибгаева, Ф.Х. Габдрахманова кебек күренекле галимнәр тарафыннан рухи дөнья концепцияләре, кыйммәтле өстенлекләр темасына багышланган хезмәтләр башкарылган.

Әхлакый кыйммәтләр астында кешеләргә аеруча кыйммәт һәм тормыш өчен кирәк булган бөтен нәрсәне күз алдында тоталар. Асылда, әхлакый кыйммәтләр ул – караш, хисләр, мәнфәгатьләр, идеяләр, фикер һәм күренешләр.

Фәнни әдәбиятта информантлар реакцияләренең төрле классификацияләре карала. Ч. Осгуд классификациясе буенча без информантларның реакцияләрен 7 төркемгә берләштердек: 1) фонетик: экология – биология; 2) сүз ясый торган: сәләт – сәләтле, рухлану – рух, илһам – илһамлану; 3) парадигматик: эти – әни, җәннәт – җәһәннәм, рухлану – иһамлану; 4) синтагматик: эти – көчле, әни – назлы, дога – изге; 5) тематик: спорт – баскетбол, туй – никах, ислам – дин; 6) өземтәле: әсәр – «Тапшырылмаган хатлар»; 7) грамматик: туй – туйлар.

Анкета ярдәмендә яшьләр өчен мөһим булган «гаилә», «сәламәтлек», «дин», «сәнгать» һәм «әйләнә-тирә мохит» кебек

кыйммәтләр билгеләнде. Аннан соң һәр кыйммәткә тематик сүзләр төркеме сайланды. Алар Казан федераль университетының Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының 2, 3, 4 курс студентлары белән үткәрелгән ассоциатив эксперимент анкеталарына кертелделәр.

Ассоциатив эксперимент нәтиҗәләре күрсәткәнчә, безнең студентларның танып белүләрендә **гаилә** буларак әхлакый кыйммәт иң беренче чиратта **нәсел, киләчәк, шәҗәрә, туганнар, дәвамчы, бала, туган нигез, ыру, эти, яшь пар, шатлык, тормыш, саулык, өй, мәхәббәт** һ. б. сүзләр белән ассоциацияләнә. Сораштырылучыларның күпчелеге ата-аналар, туганнары, йорт белән бәйле реакцияләр биргән. Шатлык, бәхет, мәхәббәт, күңел җылысы һ.б. кебек реакцияләр күп булды. Татар халкы элек электән гаиләнең кеше тормышында иң мөһим вазифа башкарганын аңлап килде.

Әхлакый кыйммәт – **сәламәтлек** – студентларда төрле реакцияләр тудырды. Яшьләрнең күпчелеге сәламәтлеккә омтыла, аны бәхет һәм яшәү чыганагы дип саный: **ял итү, саулык, тазару, исәнлек, бәхет, омтылу** һ.б. Бүгенге яшьләрнең спортның сәламәтлек чыганагы булуын яхшы белүе, күпләрнең спортның нинди дә булса төре белән шөгыльләнергә яратуы, моның ни дәрәҗәдә мөһим булуын аңлавы сөендерә. Мәсәлән, **сәламәт, яшәү, йөгерү, баскетбол, туп, бокс, яшәү рәвеше, шөгыйль, сәламәтлек, футбол, исәнлек, спортзал, бассейн, регби, туп.**

Дин стимулына китерелгән эксперимент нәтиҗәләре күрсәтүенчә, яшьләр Аллаһка, аның берлегенә ышаналар, хәтта башкаларны да аңа якынрак булырга чакыралар. **Дога** стимулына түбәндәге реакцияләр китерелде: **кылу, кылыйк, уку.** Информантларның барысының да диннәре ислам. Күбрәк ислам сүзенә **чисталык, яхшылык, мәрхәмәт, яшел төс** дигән җаваплар бирелгән. Шулай ук ислам сүзе белән бергә яшел сүзе бара. Чөнки бу төс татар халкы өчен бик мөһим, бу төс җәннәт бакчалары, яшьлек һәм муллык символы булып тора.

Эксперимент күрсәткәнчә, студентларның күбесе сәнгатькә уңай карый, һәркем нинди дә булса сәнгать төре белән шөгыльләнә. Иң күп очраган реакцияләр: **шигырь иҗат итү, язу, сәнгатьле уку, рәсем ясау, буяу**. Студентлар үз эшләре белән шөгыльләнергә яраталар, аларга үзләренең сәнгать эшләре ошый. Мәсәлән, **җан рәхәте, ял итү, яратам, дәрт, хис, канәгатьләнү, яхшы кәеф, ләззәтләнү, хисләр белән бәйле әйбер, җиңеллек алу** һ.б. Яшьләрнең күбесенең үз идеаллары, үрнәк итеп куючы шәхесләре бар: Әмирхан Еники, Габдулла Тукай, Илһам Шакиров, Салих Сәйдәшев, Илназ Сафиуллин, Салават Фәтхетдинов, Муса Җәлил.

Кызыклы җаваплар **әйләнә-тирә мохит** стимулына да күзәтелде. Яшьләрнең әйләнә-тирә мохитне сакларга омтылуларын, табигатьнең кеше тормышы өчен мөһимлеген аңлавын һәм башкаларны аңа сакчыл карарга чакыруларын күрү сөендерде. Мәсәлән, **саклау, мөһим, киләчәк, бурыч,**

тормыш, тирәлек, кайгырту һ.б. Әмма шул ук вакытта, сораштырылучылар бүгенге көндә әйләнә-тирә мохит проблемасы ни дәрәҗәдә зур чагылыш табуын аңлый. Кешеләр ничек кенә экология проблемаларыннан качарга тырышмасын, алар барыбер бар һәм үзләрен күрсәтәчәкләр. Мәсәлән, **начар, пластик, авыр, кара, проблема** һ.б.

Нәтиҗә ясап әйткәндә, безнең эш барышында татар телендәге түбәндәге сүзләрнең ассоциатив кырларына анализ ясалды: «гаилә», «сәламәтлек», «дин», «сәнгать» һәм «әйләнә-тирә мохит». Студентларның җавапларында күп кенә актуаль темалар күтәрелде: гаилә әгъзалары, дуслар арасында мөнәсәбәтләр, студентлар эшчәнлеге, аларның бүгенге дөньяга карашлары, экология проблемалары.

Ф. ӘМИРХАН ИҖАТЫНДА МУЗЫКА ТӘНКЫЙТЕ МӘСЬӘЛӘЛӘРЕ

Фәттахова А., КФУ, II курс магистранты

Фән. җит.– филол. фән. канд., доц. – Т.Ш. Гыйлаҗев

XX гасыр башында дөньяга аваз салган татар публицистикасы, әдәби тәныйть кенә түгел, ә театр, музыка тәнкыйтьләре, аларның олы юл башында халык мәнфәгатьләре белән яшәгән бөек шәхесләребез торуы сәбәпле, бик тиз арада зур үсешкә ирешә. Шуларның берсе – Фатих Әмирхан. “Ф.Әмирхан публицистика арсеналындагы күп төрле формалардан файдаланган, иң катлаулы саналган очерк, фельетон жанрларында эшләгән, бөтенләй сирәк кулланыла торган рецензия-памфлет, интервью, фельетон, физиологик очерк кебекләрен дә язган. Аның публицистикасының палитрасы киң: бу өлкәдә ул – зур колачлы фикер иясе, үткен сатирик, нечкә хисле лирик” [2: 32].

Әдипнең замандашлары үзләренең истәлекләрендә язучының музыка белән кызыксынуын хәбәр итәләр. Ф. Әмирхан Казан һәм Уфада концертларны, опера спектакльләрен бер дә калдырмаган. Өйләрендә иске пианино торган. Яраткан опера арияләреннән өзекләрне ул “Кадерле минутлар”, “Хәзрәт үгетләргә килде” әсәрләренә дә кертеп җибәрә. Ф. Әмирхан музыкантлар арасында билгеле бер дәрәҗә яулый, чөнки әлеге сәнгать өлкәсе белән чын күңелдән кызыксына һәм кайбер белемнәргә дә ия була. Шуңа күрәдерме 1925 елда Ф. Әмирханны “Сания” операсын әзерләү комиссиясенең рәисе итеп куялар [4: 283].

Ф. Әмирхан үзе эшләгән матбугат битләрендә музыкага еш мөрәҗәгать итә. Публицист музыка, җыр өлкәсенә караган фикерләрен “Әдәбият кичәсе” (1907 һәм 1908), “Җырчыларымыз” (1915), “Театр һәм музыка” (1916), “Беренче татар операсы язылып бетү мөнәсәбәте белән” (1925) язмаларында белдерә.

“Әдәбият кичәсе” (1907) язмасында Ф. Әмирхан: “Кичә”нең программасын алып карап, өч-дүрт мәртәбә хор белән җырлау да булачагыны белеп, бер җәһәттән гаҗәпләнәм вә бер җәһәттән дә йөрәгем

курку хис итеп тора башлады” [1: 7], – дип яза. Публицист кичәдән канәгатьсезлек кичерешләре белән кайта: “Хор башлагач та, минем хәтеремә гарәп шагыйрьләреннән берсенең “кад кянә әлләзи ма хифте ән якүнә” дигән сүзе төште. Хор зәгыйфь, тавышлар бер тәртипкә китерелмәгән һәм җырлаучыларның җырның музыкасы белмәгәнене күрсәтерлек дәрәҗәдә тигезсез иде. Җырлаучылар арасында яхшы тавышлы егетләрнең дә барлыгыны колак махсус бер ләззәт белән сизсә дә, татарларның табигать аларга биргән ул хосусиятләрне тәрбия белән тәкмил итеп эшкә ярарлык һәйәткә китерер дәрәҗәгә җитмәгән икәнлекләрене уйлап, күңел әрәм булган вә булачак талантлар өчен хәсрәт кенә чикте” [1: 9]. Күргәнебезчә, Ф. Әмирханны, яхшы тавышлы, талантлы егетләр булып та, аларны һөнәри югарылыкта җырларлык итеп әзерләрлек махсус белемле җитәкче, хормейстер булмау борчый.

Кичәнең дәвамы төсендә “Ашказар көе” скрипкада уйнала. Ф. Әмирхан әлеге көйне татар халкының тарихы белән сәбәпле бәйләнештә карый: “Бөтен рухны татар халкының башыннан уздырган вә уздыра торган, хафа вә хәсрәтләре белән тутыра торган бу көй бөтен хазир булган татарларның йөрәкләрен бер ләхза эчендә әллә нинди иске, иске вә күптән узган хиссиятләр белән тутырган шикелле күренә иде” [1: 9]. Мәкалә авторы татар халкының икенче бөек улы Г. Тукайның халык җырлары хакындагы фикерләренә аваздаш караш уздыра: “ Белергә кирәк ки, халык җырлары – халкымыз күңеленең һич тә тутыкмас вә күгәрмәс саф вә рәүшан көзгеседер. Бу – бертөрле сихерле көзгедер.Чөнки халыкның бер генә җыруын тотып нечкәләсәң, шөбһәсез, аның халәте рухиясен, нәрсә уйлаганын вә ни хакында нинди фикердә икәнен белеп буладыр” [3: 168].

“Җырчыларымыз” (1915) мәкаләсендә язучы-публицист дүрт җырчы: Камил әл-Мотыйгый, Фәттах Латыйпов, Фатыйма Ихсанова, Сатирә Әхмәдиеваләрнең башкару осталыгына бәя бирә. Автор сүзне Камил әл-Мотыйгыйдан башлап, аның тавышының тәрбиясезлегенә тискәре мөнәсәбәт белдерә: “Камил әфәндененң үзенә күрә куәтле генә баритоны бар, ләкин эшләгәндә тагы да куәтле була алуы тәэмин ителә алырлык бу тавышта бер самимият вә рух юк; моның өстенә ул тавышның мусикави тәрбиядән камил мәхрүм икәнлеген өстәргә тиеш ки, безнең алда тупас, нәфасәт хисенә бернәрсә бирә алмый торган “кычкыру” торадыр” [1: 143]. Мәкалә авторын К. Мотыйгыйның “татар көйләрен бозып, иң мөбтәзил рус көйләре калыбына кертергә тырышуы” аеруча борчый [1: 143]. Шулай да артистның “Кара урман” җырын “европалаштырмыйча”, милли рухта башкаруы уңай тәэсир калдыра.

Фәттах Латыйпов турында да башлап уңай фикер әйтмәсә дә, соңыннан аның башкару осталыгын ассызыклый: “Фәттах әфәндедә тавыш

көчсез, аның салоннар өчен генә таман булырлык, ләкин рухлы, самимиятле вә ишетер өчен бик яхшы теноры бар”[1: 144]. Тәнкыйтьче Ф. Латыйпов җырлавын рәхәтләнеп, ләззәтләнеп тыңлый, чөнки ул татар көйләрен бозмый, аларга ялган катыштырып җырламый. Шулай ук тәнкыйтьче җырчы репертуарны да зәвык белән сайланган дип саный.

Хатын-кыз җырчылардан Ф. Ихсанованы тәнкыйтьтән түбән дәрәҗәдә начар җырчы дип әйтә: “Моның өстенә әле ул шундый бер цекелдәп тора торган мишәр тәләффызы белән сәхнәгә чыга ки, аның бер-ике сүзе ишетелү белән бөтен залда бер хәрәкәтле елмаю хөкем сөрә башлый”[1: 145]. Ф. Әмирхан сәләтсез, профессиональ әзерлексез җырчыларның сәхнәгә чыгуларын, халык зәвыгын җимерүен истә тотып, җинаять дип саный; аның карашынча, бу сәхнәне таптау, аны тәхкыйрь итү [1: 45].

Ф. Әмирхан, гәрчә музыкаль белемгә ия булмаса да, мәкаләләрендә музыка сәнгатенә караган терминнарны, төшенчәләрне урынлы файдалана. Димәк, әдип XX гасыр башыда үзенең беренче адымнарын ясый башлаган музыка сәнгате һәм аның тәныйтен формалаштыруга зур өлеш керткән. Аның бу тармактагы мирасы татар халкының мәдәниләштереүгә, аны рухи азатлыкка алып чыгуга, дөньяның алдынгы милләтләреннән берсенә әверелдерүгә хезмәт итә.

Әдәбият

1. Әмирхан Ф. Әсәрләр: 4 томда, 4 т.: әдәбият-сәнгать тәнкыйте, биографик материаллар, хатлар. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1986. – 390 б.

2. Нуруллина Р.М. Бөек язучы һәм бөек журналист // Тарих яза каләмем. – Казан: КДУ, 2009. – Б. 231–251.

3.Тукай Г.М. Әсәрләр. 6 томда: 4 т.: проза һәм публицистика. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. – 431 б.

4. Юнусова Г.Ф. Фатих Амирхан и музыка // Духовное наследие: поиски и открытия. – Казань: ИЯЛИ, 2016. – Вып. 2. – С. 282–289.

НАЦИОНАЛЬНАЯ СПЕЦИФИКА ОБРАЗНЫХ СРАВНЕНИЙ
(на материале повести А.И. Куприна «Поединок»)

Фэн Юньхэ, КФУ, магистрант II курса
Науч. рук. – канд. филол. наук Р.М. Болгарова

Изучение сравнений в разных языках позволяет обнаружить сходства в сознании, мышлении представителей различных национальностей, а также помогает выявить специфичность, своеобразность мировоззрений, менталитетов.

Известно, что стиль А.И. Куприна отличается такой особенностью, как частое употребление сравнений, за счет чего наиболее яркое раскрывается образ.

Методом сплошной выборки нами было отобрано более двухсот сравнительных конструкций из повести А.И. Куприна «Поединок». Проанализировав данные сравнения, мы разделили их на несколько основных семантических групп, в зависимости от образа, с которым идет сравнение.

Группа сравнений с названиями животных и птиц – одна из наиболее ярко выраженных и самых больших по количеству сравнений в исследуемых текстах групп компаративных конструкций.

Человек тесно связан с миром животных. Он познает себя через познание зверей, их поведения, повадок, а нередко и сравнивает себя с животными. У носителей русского языка существует большое количество сравнений с животными, многие из которых на сегодняшний день перешли в ряды устойчивых сравнительных конструкций.

Компаративная конструкция *«как собака»* устоялась в русском языке уже давно. Например, в повести «Поединок» присутствует такое сравнение: «А *он говорит*: «*Это мы, вроде собак, на луну воем»* [1]. Образ собаки имеет несколько значений, в зависимости от контекста. Чаще всего сравнение с собакой приобретает негативный, отрицательный оттенок, тогда как сама собака считается животным преданным, верным, отважным. И в данном примере образ собаки применяется для того, чтобы передать бесполезность тех действий, которые заставляют совершать военных в казарме.

В следующем примере сравнение с собакой имеет несколько другой смысл: *«Если бы от меня зависело, я бы этаких людей стреляла, как бешеных собак»* [1]. Здесь в основе лежит значение «убить безжалостно, как что-то совершенно ненужное, мешающее, причиняющее беспокойство и вред».

Еще одно животное, с которым нередко сравнивается человек – это лев или тигр: *«Солдаты дерутся, как львы, они ни разу не поколебались, хотя ряды их с каждой секундой тают под градом вражеских выстрелов»; «Лют! Аки тигра!»* [1].

Одним из образов со значением храбрости, мужественности является орел. В приведенном ниже примере в основе лежит иной смысл, сравнение с данной птицей вносит оттенок молодцеватости, задора и веселья: *«Солдат должен иметь в себе веселость, как орел»* [1].

Бытует мнение, что орел храбр и бесстрашен, он способен на самые отважные и дерзкие поступки, именно поэтому в представлениях русских эта храбрая птица является символом молодости и энергичности. Эта птица наделена царственностью, величием, достоинством, ясностью ума и мудростью. Кроме того, в России орел является символом государственности.

Если орел придает положительный оттенок лицу, которое является субъектом сравнения, то ворона чаще всего используется для раскрытия чьих-либо недостатков: «*Из его раскрытого рта вырывается, точно у осипшей вороны, одинокий шипящий звук»* [1]. Автор применил данный образ для передачи того, как герой не в состоянии проговорить ни слова, скорее из-за своей скованности, стеснительности, и издает лишь слабые звуки, а не отдельные слова, что несет в себе отрицательную оценку происходящего.

Несомненно, А.И. Куприн является мастером художественного слова. Он умеет подобрать необычные сравнения или использовать уже устоявшиеся таким образом, что они прозвучат по-новому ярко, выразительно. Удачным примером, по нашему мнению, может послужить следующая сравнительная конструкция: «*Сейчас же за окном начинался сад, где во множестве росли черешни, все белые от цветов, круглые и кудрявые, точно стадо белоснежных овец, точно толпа девочек в белых платьях*» [1]. Такое сравнение свидетельствует о любви автора к природе, к каждому ее проявлению, которое для А. Куприна подобно чуду.

Образы барана и овцы в русском языке несколько отличаются друг от друга по значению. С бараном сравнивают глупого, упрямого человека, а с овцой – невинного или притворяющегося невинным. Сравнение с овцой почти всегда имеет негативное значение, а сравнение с бараном может вносить и положительные оттенки в образ, например, «*милый, как барашек*»; «*кудрявый, как барашек*»; «*волосы как у барашка*» (если речь идет о густых, вьющихся волосах). В следующем примере образ барана несет отрицательное значение: «*Только не смейте делать на меня таких бараньих глаз*» [1].

Таким образом, в повести А.И. Куприна «Поединок» самой многочисленной является группа сравнений, где эталоном выступают образы животных и птиц. Связано это с тем, что нередко человек ассоциирует себя с животным или же олицетворяет зверей, наделяя их человеческими качествами. Сравнение, являясь средством познания окружающей действительности, отражает менталитет, определенный склад ума каждого народа. И стоит помнить, что писатель, используя его в своем художественном тексте, обращается как к общим понятиям, свойственным его родной культуре, так и к своим собственным убеждениям, к своему индивидуальному видению мира. Таким образом, национально-культурное смешивается с индивидуальным. В итоге мы иногда получаем совершенно удивительные образы, необычные и красочные сравнения, позволяющие взглянуть на мир с другой точки зрения.

Литература

1. Куприн А.И. Поединок. URL: http://az.lib.ru/k/kuprin_a_i/text_0150.shtml (дата обращения 14.01.2020).

АШ-СУ РЕЦЕПТЛАРЫНЫҢ БАШ ИСЕМНӘРЕН ТӘРҖЕМӘ ИТҮ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Хаерова Л., КФУ, IV курс студенты

Фән. җит. – филол.фән.канд., доц. Р.С. Нурмөхәммәтова

Аш-су рецептларын тәрҗемә итү аерым бер халык мәдәниятенең үзенчәлекләрен белүне таләп итә. Күпчелек ризык атамалары рецепт контекстында баш исемгә әйләнә. Һәм аларның күбесе инде телдә еш

кулланылышка кергән, халык тарафыннан таныла торган гадәти атама булырга мөмкин. Мәсәлән, окрошка, холодец, безе һ.б. Мондый очракта тәрҗемәче популяр ризык атамалары белән таныш булырга, аларны аңлатып бирә белергә тиеш.

М.В. Ундрицова үз хезмәтләрендә аш-су рецептларының баш исемнәрен тәрҗемә итүне анализлый. "Укучы да, тәрҗемәче дә, иң алдан баш исемгә игътибар итә. Баш исемнәр, аш-су китапларында көндәлек кулланылышта булган ризык атамаларыннан күпкә катлаулырак итеп китерелсәләр дә, аларны халыкның көнкүрешен һәм холкын чагылдыра торган лексемалар һәм реалияләр рәтенә кертеп була. Ризыкка нәкъ менә аларның исемнәре милли колорит өсти" [1: 63].

П.П. Буркова шулай ук аш-су рецептының баш исеменә игътибар итә. Аныңча, баш исемнең роле аш-су рецептының укылышын тәэмин итә, ягъни ул алдан ук укучыга нинди дә булса мәгълүмат биреп куя һәм аны тагын да тирәнәйтер өчен укучы текстны укырга тиеш була. Баш исемдә җыйнак рәвештә текстның төп эчтәлеге бирелә, шул ук вакытта ул символик, тематиклаштыру һәм бәя бирү функцияләренә дә ия. Баш исем текстка каршы куела. Мәсәлән, менюда баш исем астында ниндидер бер текст барлыгы күздә тотыла. Шул рәвешле, баш исем текстның сөземтәсе булып тора, ул – бербөтен һәм чагыштырмача мөстәкыйль [2: 11].

Мисалларга игътибар итик.

7. Күбек (Безе). ("Инстраграмм").

Монда күбекнең "безе" икәнлеге татар телендәге аш-су терминологиясе белән таныш булмаган укучылар өчен китерелгән, чөнки йомырка агын шикәр белән кушып ясала торган татлы ризыкның "күбек" икәнлеге Ю. Әхмәтҗановның 1983нче елда чыккан "Табын серләре" китабында ук әйтелә. Күбек соңгы елларда бик популярлашты һәм аның милли атамасын куллану телнең заманча таләпләргә җавап бирә.

8. Каймаклы пирог "Сметанник" ("Инстраграмм").

Әлеге мисалда аңлатып бирү ярдәмендә тәрҗемә итү күзәтелә. Тәрҗемә авторы баш исемне татарчалаштырып, "Сметанник" атамасына "каймаклы пирог" дип тә өсти. "Пирог" шул ук вакытта, татар телендә эквиваленты булмаган тагын бер тел берәмлеге. "Сметанник" исә иҗади рәвештә рус теле чаралары ярдәмендә уйлап табылган оригиналь атама, аның, реалияләрнеке кебек, эквиваленты юк.

9. "Грекча салат" (ВКонтакте).

Бу очракта баш исемдә ризыкның барлыкка килү урыны аталган. Русча "Греческий салат" дигән исемдә дә салатның кайсы илгә каравына ишарә ителә. Бу турыдан-туры тәрҗемә.

4. Койка (дерелдек) (Watan.su).

Әлеге атама рус телендәге “холодец”ка туры килә, бу ике телдә дә бер үк реалия, ике мәдәнияттә дә әзерләнүе буенча охшаш милли ризык. Шуңа күрә, баш исемне татар телендәге сүз белән алмаштырып була.

5. Куастан салкын аш (Watan.su).

Бирелгән баш исемдә рус телендәге “квас” сүзе татар теленә эпентеза күрешене һәм “в”авазын дифтонг белән алыштыру ярдәмендә якын китерелә. Әлеге ризыкның төрле рецептлары бар, күпчелек исә, ул рус телендәге “окрошка”га кайтып кала. Димәк, монда баш исем рус телендәге реалияне аңлатып бирү рәвешендә тәрҗемә ителгән.

6. Күптермә (Watan.su).

2007 елгы татарча-русча сүзлектә мондый сүзлек мәкаләсе бирелә: “күптермә – сущ. кул. пышка; бодай ~се пышка из пшеничной муки”. Димәк, әлеге баш исемнең һәм сүзнең татар телендә туры эквиваленты бар. Бу очракта баш исем турыдан-туры тәрҗемә ителгән, һәм хәтта әлеге ике сүзнең “пышный” мәгънәләре дә туры килә.

7. Тәмле чизкейк (“Инстраграмм”).

Чизкейк – инглиз теленең “cheese cake” сүзтезмәсенә барып тоташа. Ул транскрипция алымы белән бирелгән һәм рус теленә дә, татар теленә дә “чизкейк” рәвешендә кергән. Рус һәм татар мәдәниятендә дә мондый ризык юк, ул инглиз телендәге реалия.

Нәтиҗә ясап, рецептларның баш исемнәрен тәрҗемә иткәндә транскрипция, транслитерация, тасвирлап аңлату һәм калькалаштыру алымнары киң кулланыла. Рецептлар тәрҗемәләрендә оригиналдагы мәгълүматны саклап калу, әгәр дә баш исем иҗади эшләнелешле икән, аңардагы тел сурәтләү чараларын саклау да урын таба. Профессиональ тәрҗемәчеләр тарафыннан эшләнелмәгән рецепт текстларында баш исемнәр әдәби нормаларга туры китереп түгел, ә халык сөйләменә туры китерелеп бирелә.

Әдәбият

1. Буркова П.П. Кулинарный рецепт как особый вид текста (на материале русского и немецкого языков): дисс канд. филол. наук: 10.02.19, 10.02.01. – Ставрополь, 2004. – 212 с.
2. Ундрицова М. В. Трансформации при переводе глюттонических текстов (на материале английского, французского, греческого и русского языков) // Вестник Московского университета. – М., 2015. – С. 57–69.

РЕНАТ ХАРИС ИҖАТЫНДА ТУГАН ТЕЛНЕҢ ЧАГЫЛЫШЫ

Ханмурзин С., Буа р-ны Зур Фролово мәктәбе, X сыйныф

Фән. җит. – Г.Т. Исмәгыйлева

Туган телнең яшәеше, сафлыгы турында Ренат Харис иҗатында шактый табарга була. Тел турында болганышлар булганда да шагыйрь әдәби тәрҗемә турында скайптан, онлайн форматында бөтен Рәсәйгә

мастер-класс үткәрде. Анда тел мәсьәләсе дә күтәрелде. “Рәсәйдә яшәүче төрле милләт язучылары икетелле, теләсә нинди шагыйрьнең яки язучының әсәрләрен үз телләренә рәхәтләнеп тәрҗемә итә алалар. Аларга тәрҗемәче кирәк түгел. Рус язучыларына һәм шагыйрьләренә башка телләрдән рус теленә тәрҗемә итү өчен тәрҗемәче кирәк. Татар язучысына рус телен белү ярдәм итә, ә рус язучысына татар яки башка телләрне белмәү күп кенә кыенлык тудыра. Күп телләр белү – башка милләтләргә хөрмәт билгесе дә ул. Татарстанда, Мордовиядә, Чувашиядә яки башка регионда яшәүче рус кешесенә үзен бу халыктан ерагаймасын өчен шушы төбәкнең телен аралашу, аңлау дәрәҗәсендә белергә тиеш. Бу кыенмы? Артык тел белү әле беркемгә дә комачауламады”, – ди.

Ренат Харис иҗатында “Туган тел” мәсьәләсенең аз урын алмавын күрдем. Шуны да әйтеп үтәргә кирәк: бары шигырьне тулысы белән караганда гына образлылыкны, матурлыкны күрергә була.

Ренат Харис: “Туган тел һәр кеше өчен кадерле, ул аның байлыгының күрсәткече, дөресрәге халыкның рухи байлыгы. Әсәрләрнең теге яки бу телдә булуы безнең байлыгыбыз, безнең тормышыбыз”, – ди.

Кем язса да – туган телен мактап язар...
Һәм шул телдә кайчак язар сап-сай әсәр...
Төссез әсәр телне хурлар, ямен урлар.
Яхшы әсәр, яхшы улдай, телне зурлар!

Әлеге шигырендә автор телне милләтнең тормышы белән чагыштыра, аның аерылгысыз булуын күрсәтә. Автор өчен туган тел – татар теле. Бу милләт белән бәйле.

Шигырьнең кайбер юлларында татар халкы, милләте кичергән тарихи вакыйгаларны да күздән кичерәбез.

Аерылганны аю ашар, диләр...
Татар телем бик күп гасырлар
Аю-бүреләрдән таланса да,
Исән кала алды асылда («Төрки телләр» шигыре).

Милләт темасы да ачык күренә. Тарихи үткәннәргә дә әйләнеп кайта. Горурлык та бар анда.

Үткәнемнән баш тартмыйча
Яши бирәмен мин –татар...
Беркем дә табалмас миндә
Йөзне кызартырлык таплар. («Татарлар» поэма-монологы)
Урыс белән татар арасын
Бүлми инде низаг ярасы –
Ике халык бүген асылда
Бергә укмашуга хасиллар (“Худяков” поэмасы).

Ренат Харис үзенең теле, халкы белән горурлана.

Халыкара атамалар бирдең
Бик күп рухи, матди халәткә...
Һәр заманга замандашы булып
Яшәрсең син, телем, әлбәттә! («Чехов базары»)

Ренат Харис иҗатында туган телебезнең яшәү дәверендә күп кенә кыенлыклар кичерүен күрдек. Туган телебезгә бетү куркынычы янавын да сизәргә була.

Шундый сүзләр миңа җиткән саен
Сталинны бераз сагынам,
Шундый сүзләр йөрәккә тигәндә
Ачу уты җанда кабына,
Шундый сүзләр җелегемә тия...
Тигез җирдә телем абына...(«Шөкер» шигыре)

Шагыйрь иҗатында горурлык хисе дә, шатлык хисе дә, кайгыру да чагыла.

Югарыда мисалга китерелгән шигырьләрдән нәтиҗә ясарга да мөмкин. Телебезгә “туган телем, “татар телем”, телем”, “үз телем” дип эндәшә.

Ренат Харис халык шагыйре буларак үзенең әсәрләрендә халык акылын, аның теленә булган мөнәсәбәтен бик якын итеп, горурланып күрсәтә. Шигырьләреннән күренгәнчә, якташым нинди генә темага алынса да, аны ныклы өйрәнеп, ягъни үзләрен чолгап алган дөньяны, бигрәк тә табигать күренешләренә мөрәҗәгать итеп, шулар аша кеше күңеле, кичерешләре белән бәйле хәл-вакыйгаларны сурәтләргә, аларга олы мәгънә салырга ярата.

Автор туган тел турында язылган шигырьләренә “Җылылык”, “Матурлык”, “якынлык” төшенчәләрен сала.

Күргәнебезчә, Ренат Харис иҗатында “Туган тел” төрле яклап ачыла. Ул “туган тел”не шагыйрь буларак кына түгел, үз халкының карашыннан чыгып фикер йөртә.

Ренат Харисның күпчелек шигырьләрендә туган телебезгә хөрмәт, ярату чагыла. Автор һәрвакыт: “минем телем”, “телем”, “туган телем” , ”атам-анам теле”, “үз телем”, “әни теле” дип яратып эндәшә. Ул нәкъ шулай булырга тиеш тә. Тел проблемалары килеп чыкканда, Ренат Харис үзенең фикерләре белән уртаклашты. Телнең кирәклегенә басым ясады. Милләтләрнең дус яшәүләрен теләде. Безнең Буа районын мисал итеп китерде.

Ренат Харис халык шагыйре буларак үзенең әсәрләрендә халык уен, халкыбыз зирәклеген һәм аның татар теленә мөнәсәбәтен бик якын итеп, горурлык хисләре белән бирә.

Туган тел турында кайгырту – киләчәгебез турында кайгырту ул. Буалылар үз якларын яраталар, аның тарихы һәм традицияләре белән горурланалар, байлыкларын арттыралар.

ГӨЛНУР АЙЗАТУЛЛОВА ИҖАТЫНДА СУГЫШ ТЕМАСЫ

Ханмурзина Н., Буа р-ны Зур Фролово мәктәбе, X сыйныф
Җитәкче – Г.Т. Исмәгыйлева

Бөек Ватан сугышы темасын яктырткан әсәрләрнең әһәмияте бүгенге көндә дә актуальлеген югалтмый. Бу темага кагылган әсәрләрне укып, без шуны аңлыйбыз: безгә бер-беребезгә карата миһербанлырак, шәфкатьлерәк булырга кирәк. Бәлки, кайберәүләр яшәүнең кадерен белеп тә бетермиләрдер. Минемчә, Бөек Ватан сугышы темасына багышланган әсәрләр хәзерге тыныч, матур тормыш өчен гомерләрен дә кызганмаган, фронтта һәлак булган каһарманнарны онытмаска һәм яшәүнең кадерен белергә өйрәтәләр.

Әйе, әдәбиятыбызда сугыш темасына багышланган әсәрләр бүген дә туып тора. Чөнки теләсә нинди сугыш кешенең табигатенә каршы: анда кан коела, анда кеше гомере өзелә. Шуңа күрә язучылар әсәрләрендә явызлык бары тик үзеннән дә зуррак усаллык хисләре генә тудыра дигән фикерне уздырганнар. Бу темага сугыш ачысын күрмәүчеләр дә мөрәҗәгавть иткән. Якташым – Гөлнур Айзат шундыйлардан.

“– Әти сиңа сугыштан хатлар яздымы соң?

– Язмаган кая? Әтиең бит бик матур шигырьләр яза иде, хатларны да күп вакытта шигырьләр, җырлар белән язар иде...

Бервакыт Ржев, Тихвинь, янындагы сугышларда чакта миналар шартлап, куллары, аяклары яралангач, миңа дигән хатын иптәш малаена әйтеп яздырган иде” (“Әтием ядкаре” хикәясеннән).

Аналарның күкрәгендә
Көн тудымы –
Кабат яра.
Сугыш, сугыш!
Бер гөнаһсыз
Сабыйларның җанын ала.
Мин дә – ана,
Йөрәк парәм
Өзгәләнә көннәр туса.
Тормыш матур
Һәркемгә дә –
Иле азат, тыныч булса (Кайда сез, ирләр” шигыре)

Гөлнур Айзатның “Кәшемир яулык” хикәсендә егетнең сугыш афәтләрен очратабыз. “Авылның бер дигән егетләре сугышка китә торды, югала торды... Гәрәйгә дә хәбәр килде. Ул соңгы мәртәбә булса да сөеклесен күреп калыйм дип, Галимәләр бакчасына сикереп төште дә, чолан янындагы тәрәзәгә чиртте. Галимә белән Галиябану шунда йоклыйлар иде. Менә пәрдә күтәрелде, аннан кадерлесенең йөзе күренде. Кыз акрын гына тәрәзәнең бер капкачын ачты:

– Гәрәй, җаным, сине дә сугышка алалармыни?

– Аппагым минем, сине кемнәргә калдырып китәргә язган? Мин сине башка күрә алмасам, бүләгемне минем төсем итеп сакла, дип Галимәгә кәшемир яулыкны сузды да, кызны кысып кочаклаганнан соң, күздән югалды.”

“Каргыш” хикәясендә тылдагы авыр тормышны күрергә була.

“Илдә Бөек Ватан сугышы барган чак иде. Фәгыйлә башта ирен, аннан өч улын бер-бер артлы сугышка озатты. Кул арасына керерлек ун яшьлек кызы, ике яшен яңа тутырган һәм биш айлык уллары белән ялгызы торып калды Фәгыйлә. Иртәдән кичкә кадәр колхоз эшенә дә чапты, йортны да тартты. Сугышка китеп өч ай да үтмәде, өченче улыннан кара пичәтле хат килде, хәбәрсез югалды балакай. Балалары арасында иң күндәме, иң тырышы, әрсезе, иң сабыры да шул Рифхәте иде. Кай җирләрдә генә ятып калгандыр инде башкае балакаеның? Бу хәсрәтен йотарга да өлгермәде, кырдан кайткан төшенә биш яшьлек төпчеге дә җан биргән иде.”

Без, яшьләр, сугыш афәтен, аның бөтен фаҗигасен язучыларыбыз, шагыйрьләребез язган әсәрләр аша, бабаларыбыз сөйләгәнне тыңлап кына күз алдына китерәбез. Әмма теләгебез бер: Бөек Ватан сугышы, Әфган, Чечня сугышлары кебек сугышлар кешелек дөньясындагы иң соңгы сугышлар булсын иде. Үзем иҗат иткән шигыремдә дә бу ачык чагыла.

Яшик җирдә сугышсыз

Кызу җәйге иртә, таң беленә,
Кояш чыга тааулар артыннан.
Тик бер хәбәр үзәкләрне өзгеч,
Явыз Гитлер сугыш башлаган.
Сугыш дигәч, күзалдына килә
Кан, хәсрәт, ут, үлем, яралар.
Ачлы-туклы яшәү, күз яшьләре
Тол аналар, ятим балалар.
Бер кешене аямады сугыш
Яше-карты сугыш кырында.
Авыр тормышны тарта изелеп,
Авыл калды кызлар кулында.
Көндезләрен җир сөрделәр алар,
Урак урды бу нәни куллар.
Ничек түзде икән йөрәкләре,
Ач ятканда нәни сабыйлар.
Черек бәрәңге белән кычыткан,
Алабута ашап үстеләр.
Төннәр буе утырып бәйләнгән,
Оекбашлар фронтка киттеләр.

Ятим калды, тол калдылар күпләр,
Кайберәүләр кайтты аяксыз.
Әй, ходаем, үтенепләр сорыйм,
Яшик әле илдә сугышсыз.

ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА ЭКОНОМИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ С АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА НА РУССКИЙ ЯЗЫК

Хасанзянова Г., КФУ, аспирант III курса
Науч. рук. – докт. филол. наук, проф. Р.Р. Замалетдинов

В условиях интеграции нашей страны в мировое экономическое сообщество постоянно растет количество текстов на экономическую тематику, представляющих большой интерес русскоязычному читателю. Следовательно, с лингвистической точки зрения, всю большую актуальность представляет собой изучение английского.

Исследования в области перевода специальной экономической терминологии – важная и актуальная задача, направленная на достижение адекватных переводов, способствующая решению многих прикладных задач и ускорению обмена информацией в области новейших достижений экономической науки среди специалистов и ученых разных стран [2: 36].

Актуальность изучения этой темы обусловлена повышением значимости перевода экономического термина в условиях интеграции нашей страны в мировое экономическое сообщество.

Проблема исследования обусловлена трудностями при переводе терминов в текстах экономической тематики. По данному направлению работали многие исследователи, такие как: Авербух К.Я., Александрова Н.Г., Алексеев П.М., Арнольд И.В., Бархударов Л.С., Быкова и другие.

Материалом исследования послужили английские тексты экономической тематики. Термины были выделены посредством сплошной выборки из текста газет FinancialTimes, TheEconomist.

Цель исследования – изучить структуру, семантику и перевод английских экономических терминов.

Специфика терминов как особого лексического разряда слов состоит в том, что они создаются в процессе производственной и научной деятельности и поэтому функционируют лишь среди людей, обладающих соответствующими научными и производственными реалиями, то есть макроконтекстом. Поэтому в отличие от обычных слов, однозначность которых в речевой коммуникации обеспечивается ситуацией или лингвистическим контекстом, однозначность термина регламентируется экстралингвистическим макроконтекстом или лингвистическим микроконтекстом.

Термины-словосочетания создаются путем добавления к термину, обозначающему родовое понятие, конкретизирующих признаков с целью получить видовые понятия, непосредственно связанные с исходным. Такие

термины фактически представляют собой свернутые определения, подводящие данное понятие под более общее и одновременно указывающие его специфический признак. Таким образом, образуются своеобразные терминологические гнезда, охватывающие многочисленные разновидности обозначаемого явления [1: 5].

Например, английский термин tax, определяемый как «налог, пошлина, сбор, членские взносы, бремя, гнёт, груз, тяжесть, плата по счёту, цена, неодобрение, порицание; обвинение» используется как основа для ряда терминов, уточняющих характер налогового сбора:

- *incometax* – подоходный налог;
- *expenditure tax* – налог на расходы;
- *land-tax* – налог на землю [4: 32].

Использование терминов-сложных слов. Термин-сложное слово представляет собой чаще всего сочетание двух или больше основ имен существительных, которые совпадают с формами, приводимыми в словарях: distributableitems (нераспределяемая прибыль), bookvalue (балансовая стоимость) и т.д. Терминологическое устойчивое словосочетание обычно образуется сочетанием имени прилагательного с именем существительным, причастия с существительным или нескольких существительных, соединенных предлогами [3: 12]: accountingconvention (метод бухгалтерского учета), buildingofcompetencies (повышение квалификации), utilizationoflooses (погашение убытков) [5: 16].

- value-addedtax – налог на добавленную стоимость [6: 61].

Принадлежность одного из компонентов в структуре терминов ИЯ и ПЯ к различным частям речи может быть обусловлена как различиями в грамматическом строе языков, так и исторически сложившимися особенностями обозначения понятия в каждом языке.

Различия в грамматическом строе языков является основной причиной расхождений в морфосинтаксической структуре английских терминов, состоящих из двух и более имен существительных, и их русских эквивалентов.

В некоторых случаях лексико-грамматическая структура русского составного термина отражает сложный характер английского термина, образованного сложением двух слов: leaseback – возвратный лизинг; на основе составного термина (в результате эллипсиса): rentals: 1) затраты на аренду; 2) арендная плата (от rentalexpenses, rentalpayments); nominee – номинальный акционер (от nomineeshareholder) [4: 44].

Таким образом, термины-словосочетания продуктивно функционируют в деловом английском языке; для перевода терминов-словосочетаний используются следующие структуры: «имя существительное + имя существительное» соответствует конструкция «имя прилагательное + имя существительное», при переводе происходит изменение падежной формы

определяющего существительного и изменение числа одновременно с изменением падежной формы (в том числе с введением предлога). Термины, состоящие из двух имен существительных, связанных предлогом of, переводятся термином со структурой «имя существительное + имя существительное в родительном падеже».

В ходе проведенной работы можно сделать определенные выводы:

1. Исследование понятия, основных положений терминоведения показало, что терминоведение – это наука, изучающая специальную лексику с точки зрения её типологии, происхождения, формы, содержания и функционирования, а также использования, упорядочения и создания [1: 12].

2. Термины являются единицами языкового и профессионального знания, обеспечивающими эффективность межкультурной коммуникации. Экономические термины представляют собой слова и словосочетания специального языка, употребляемые для обозначения логически точно сформулированных понятий данной отрасли знаний и составляют основу экономической теории. Они обладают рядом признаков. С логической точки зрения экономические термины являются смысловой доминантой высказывания. В лингвистическом отношении экономические термины представляют собой лексико-грамматические единицы языка, функционирующие как в системе общелитературного национального языка, так и в системе экономической науки [4: 4]. Как лексико-грамматическая единица языка экономический термин обладает признаками, характерными для лексических единиц общелитературного языка, а именно: семантикой и смыслом. Экономический термин также обладает всеми функциями, присущими слову: номинативной, сигнификативной, коммуникативной и прагматической. Характерными особенностями экономического термина как единицы научного знания являются: однозначность, точность, систематичность, отсутствие синонимов, безэмоциональность, краткость [1: 6].

3. Номинативный характер терминологии: однокомпонентные, двухкомпонентные термины и словосочетания и трехкомпонентные и более термины (полиномы) и словосочетания. Так же экономические термины принято классифицировать по логическому, лингвистическому, науковедческому и прочим принципам. Эти классификации в своей совокупности характеризуют роль и место терминов в экономической, бухгалтерской, финансовой, управленческой и других сферах функционирования современного общества [3: 21].

Таким образом, в период развития экономических отношений особенно важна коммуникация в области экономики и, соответственно, адекватный перевод такого важного пласта языка как экономической терминологии.

Литература

1. Авербух К.Я. Терминологическая вариантность и некоторые проблемы прикладной лингвистики // Проблемы перевода научно-технической литературы: Сб. науч. тр. – Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1988. – С. 3–8.

2. Бархударов Л. С. Язык и перевод. – М.: МО, 1975.
3. Касьянов В.В. Сопоставительный анализ современной терминологии финансовой деятельности в английском и русском языках: Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Москва – 2001. – 29 с.
4. Соколова, Т.В. Особенности перевода английских экономических текстов // Социальные и гуманитарные исследования: традиции и реальности. – Саранск, 2000. – С. 341–342.

ТРАНСЛИНГВИЗМ В ИЗУЧЕНИИ ЯЗЫКОВ В БИ- И ПОЛИЛИНГВАЛЬНОЙ СРЕДЕ

Хасбиева А., КФУ, студент V курса
Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. А.Х. Ашрапова

Взаимодействие языка в речи имеет несколько названий: билингвизм, мультилингвизм, полилингвизм. Одним из наиболее распространенных подходов к изучению контактирующих речевых практик является теория переключения кодов. В дополнение к термину "переключение кода" также используются "смешивание кода" и "слияние кода". Однако существуют языковые явления, которые не вписываются в эту классификацию. Это вызвало появление нового термина – "транслингвизм".

Концепция транслингвальности возникает в лингвистике и лингводидактике в конце 1990-х гг., и одним из ее первых авторов была Вивиан Замэль. Появившийся относительно недавно термин подразумевает не только сравнение нескольких языков и культур и их взаимодействие, но и плавный переход от одной лингвокультуры к другой. В результате говорящий способен использовать весь свой лингвистический и культурный потенциал, обеспеченный всеми языками этого репертуара. Этот процесс вызывает все больший интерес у исследователей, так как транслингвизм способствует созданию и развитию различных направлений в языкознании, педагогике и других сферах.

Большое количество работ, посвященных исследованиям использования транслингвизма в школе, принадлежат Офелии Гарсиа. Она предлагает в билингвальных школах постоянно проводить сопоставление языков, осуществлять переключение с одного языка на другой, больше читать писателей-билингвов, использовать билингвизм творчески в письме. Кроме того, она предлагает использовать следующие коммуникативные стратегии в транслингвальной ситуации общения: заимствования; гибридизация языков, пиджинизация; обращению к интернациональным словам; перифраз; активизации металингвистических знаний и др. Задача преподавателя языка – по возможности максимально использовать потенциал этих стратегий для научения коммуникативной деятельности в условиях трансъязычия [2: 92].

Однако идея использования трансъязычия (языковая практика билингвов) в школе разделила преподавателей на два лагеря: тех, кто поддерживают и активно пользуются этим педагогическим подходом и тех, кто категорически

против такого типа обучения. Преподавателей первого типа крайне мало, но, несмотря на это, они часто работают с несколькими языками и считают, что это положительно влияет на учеников и их успехи. Второй же тип преподавателей воспринимают трансъязычие лишь как преграду.

Как же на самом деле трансъязычие влияет на качество обучения? Jason Anderson и Amy Lightfoot провели исследование, результаты которого показали отношение преподавателей школ Индии к обращению к нескольким языкам при обучении детей. Большинство респондентов сообщили, что они лишь изредка используют другие языки в классах английского языка, чаще всего для сравнения и противопоставления языковых особенностей, а также при объяснении понятий, управлении классом и переводе для учащихся. Лишь малое количество учителей сообщили об активном содействии трансъязычия во время обучения языку, особенно на практических занятиях. Более опытные учителя чаще поддерживали данный подход и сообщали о положительных результатах. Авторы утверждают, что существует необходимость в явном акценте на использовании других языков в педагогическом образовании и предлагают более последовательную поддержку практики перевода на другие языки в рамках всей образовательной системы.

Данное исследование показало, что слишком мало учителей используют трансъязычие на своих уроках и, хотя этот подход получил позитивное научное эхо, его перенос в педагогическую практику был встречен с явным скептицизмом. Как правило, учителя считают, что разрешение языкового многообразия в классе будет иметь негативные последствия для обучения. Помимо их недостаточного владения языками меньшинств, типичными аргументами являются страх разрушения межъязыковой дружбы или утверждение, что снижение уровня владения школьниками семейными языками не позволяет использовать их для обучения. В сумме, заложенная в одноязычную идеологию педагогическая практика часто не признает ценности языков меньшинств для обучения учащихся.

Таким образом, изучение проблемы транслингвизма и его использования в педагогике показывает, что использование нескольких языков при обучении оказывает положительное влияние на учеников. Сравнения и противопоставления языковых особенностей, объяснение понятий, выполнение коммуникативных задач с помощью трансъязычия позволяют детям лучше понять и запомнить материал. Именно поэтому необходимо увеличение количества преподавателей, поддерживающих данный педагогический подход к изучению языков, т.к. его результативность и удобство не раз были доказаны. Однако проблема данного языкового явления была и остается актуальной. Несмотря на многочисленные исследования, многие стороны данного вопроса остаются не раскрытыми, что показывает необходимость дальнейшего изучения данного явления.

Литература

1. Anderson J. & Lightfoot A. (2018). Translingual practices in English classrooms in India: current perceptions and future possibilities, International Journal of Bilingual Education and Bilingualism.

2. Garcнa O. and Wei L. Translanguaging: Language, Bilingualism and Education. – Basingstoke, U.K.: Palgrave Macmillan. 2014. –165 pp.

3. Прошина З. Г. Транслингвизм и его прикладное значение, 2016.

ҖИДЕ САНЫ МИСАЛЫНДА ТЕЛ ҺӘМ МӘДӘНИЯТ БӘЙЛӘНЕШЕ

Хасбиуллина Г., КФУ, III курс студенты

Фән. җит. – филол. фән. докт., проф. Ф.Ш. Нуриева

Кеше көненә саннар белән бик еш эш йөртә. Татар телендә саннарны күләм-чаманы белдерүдән тыш куллану да актив күзәтелә. Бу сан сүз төркеменең төрки халыкларның саннар белән бәйле мәдәни үзенчәлекләре белән бәйле. Аеруча, җиде саны мисалында бу ачык күренә. Атнада да көннәр саны җиде. Кайбер төрки телләрдә атна билгеләмәсен җиде саны белән генә атыйлар.

Иң элек төрки телләрдә җиде санының хәрефләр белән бирелешен карап үтик: җиде – татарча, yedi – төрекчә, yeddi – азербәйҗан телендә, жеті – казахча, жети – кыргызча, yetti – үзбәкчә. Бу мисаллар әлеге санның килеп чыгышы гомумтөрки икәненә дәлил булып тора.

Р.Г. Әхмәтҗановның “Татар теленең этимологик сүзлеге”нә мөрәҗәгать итсәк, шушы аңлатмаларга тап булабыз. ҖИДЕ, диал. йӗдӗ, себ. йӗттӗ «семь» (йӗтӗ «неделя») < бор. төрки jetti, рефлекслары барча төрки телләрдә бар, к. ЭСТЯ IV: 167–168 (ышандырырлык этимологиясе юк диелә). Деривациясе (саннар өчен) регуляр. Җидегән [1: 267]. *Җидегән йолдыз* атамасында да кыргыз телендә җиде саны кулланыла – *Жети Аркар*.

Җиде сүзе белән ясалган фразеологизмнар күп. *Җиде бабадан калган* – күптәнге, элекке; *җиде диңгез артында* – бик еракта; *җиде җәһәннәм төбе* – чит күзләрдәнерактарак; *җиде иләктән үткәрү* – бик нык тикшерү; *җиде йозак астына бикләү* – яшерү; *җиде төн уртасында* – төнге вакытта, бик соң.

Җиде саны фразеологизмнарда күбесенчә арттыру мәгънәсен белдерә. Башка төрки телләрдә дә җиде санының фразеологизмнарда кулланылышы мисаллары. Үзбәк телендә: *Yetti notusimni yerga bukding-ku; yettinchi osmonda; yetti uxlab, tushiga kirmaslik* [5: 3]. Казах телендә: *жеті жұрт өткен жер; жеті жұрттың тілін білу; жеті қабат жер астында; жеті (қараңғы) түнде.*

Казах телендә җиде саны кулланылган *"жетіге келгенше бала жерден таяқ жейді"* дигән әйтем бар. Мәгънәсе: балага җиде яшь тулганчы, аңа җирдән эләгә, ягъни җиргә еш егыла.

Кыргыз телендә җиде саны хәтта ай атамасында очрый. Ноябрь ае кыргызча *жетинин ай* була. Кайбер чыганакларга караганда, ул җиде елга дигән мәгънәдә килә, ягъни елгалар ката дигәнне аңлата.

Шулай ук җиде саны кулланылган мәкальләр татар телендә шактый. *Җидесендә ни булса, җитмешендә шул булыр. Җиде атасын белмәгән – ятимлекнең билгесе. Җиденчели ни яман? Җитәкләшеп ятимнәр елый калса, шул яман. Җиде йортның телен бел, җиде төрле белем бел. Дусыннан аерылган җиде ел елар, иленнән аерылган гомер буе лар. Ишәк җиде төрле йөзә белсә дә, су янына килгәч җидесен дә онытыр. Җиде кат үлчә, бер кат кис. Атлының юлы бер булса, җәяүленең сукмагы – җиде* [2: 4].

“Җиде күк каты” дигән гыйбарә дә төрки телләрдә еш кулланыла. Җиде сүзенең әлеге кулланылышы ислам диненә бәйле. Гомумән, ислам динендә 7 санына бәйләнешләр күп. Мәккә һәм Мәдинә шәһәрләренә хаҗга баручылар анда изге Кагъбә ташын *җиде* тапкыр әйләнә, изге Зәм-зәм суын эчә, әс-Сафа һәм әл-Мәрвә таулары арасыннан *җиде* тапкыр үтә. Пәйгамбәребез с.г.в. *җиде* яшьтән намаз укый башларга кушкан. “Фәтиха” сүрәсендә *җиде* аять бар.

Җиде элек-электән күп халыкларда изге сан буларак кабул ителгән. Бу төрки халыкларны гына түгел бөтен дөнья халыкларын берләштерә торган фактор. Җиде саны иске кирилл язуында “з” хәрефенең сан мәгънәсен аңлата һәм “земля” дигәнне белдерә, ягъни җир аңлатмасы белән тәңгәл килә. Мәсәлән, Вавилонда аллалар хөрмәтенә җиде баскычлы гыйбадәтханә төзелгән булган. Әлеге ил каһиннәре кешеләр үлемнән соң җиде капка аша үтеп, җиде дивар белән уратып алынган җир асты дөньясына эләгүләренә ышанган. Рим шәһәре җиде калкулык өстендә төзелгән. Грециядә җиделене Апполон саны дип йөрткәннәр, күп мифларда җиде саны очрый, мәсәлән, Калипсо Одиссейны әсирлектә җиде ел тоткан. Шулай ук бар кешегә дә дөньяның җиде могҗизасы таныш. Җиде саны тормыш-көнкүрешнең бар өлкәсендә дә еш очрый, шуңа да телдә дә актив кулланылышта саклана. Музыкаль ноталар саны – җиде, Салават күпере төсләре – җиде, хәтта Менделеев таблицасы да җиде периодка бүленгән.

Димәк, җиңе саны төрки халыклар арасында гына түгел, башка халыклар өчен дә үзенчәлекле мәгънәгә ия.

Әдәбият

1. Әхмәтҗанов Р.Г. Татар теленең этимологик сүзлеге. – Казан: Мәгариф – Вакыт, 2015. – 543 б.

2. Исәнбәт Нәкый. Татар халык мәкальләре. – Казан: Татарстан китап нәшрияты, 2010. – 798 б.

ИКЕТЕЛЛЕЛЕК ШАРТЛАРЫНДА БАЛАЛАР СӨЙЛӘМЕНДӘ БАРЛЫККА КИЛГӘН ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘР

Хафизова Я., КФУ, III курс студенты

Фән. җит. – филол. фән. докт., проф. Г.Р. Галиуллина

Сөйләм теле, әдәби нормаларның тиешенчә сакланмавы һәм гомумкулланылыштагы сүзләрнең күп булуыннан тыш, үз эченә диалектларны, гади сөйләм элементларын алу белән дә аерылып тора. Сөйләм телендә башка телләрдән кергән сүзләр дә, әдәби телдән беркадәр аермалы буларак, шактый иркен кулланыла. Алынмаларның бер төркеме матди байлык элементлары алышканда кергән булса, икенчеләре мәдәни яки сәяси бәйләнешләр, рухи мәдәният алмашу нәтиҗәсендә үтеп керәләр [3: 97].

Хәзерге татар сөйләм телендә рус теленнән үтеп кергән сүзләрнең актив кулланылышын аерым билгеләп үтәргә кирәк. Татар сөйләмендә рус сүзләре генә түгел, тотрыклы сүзтезмәләр, синтаксик конструкцияләр, морфологик чаралар да иркен кулланыла. Хәтта сөйләмдә татар һәм рус сүзләре үзара керешеп, гомуми лексик фонд хасил итә һәм ул чынбарлыкның аерым күренешләрен атау өчен, эмоциональ-экспрессив һ.б. максатлардан кулланыла башлый. Бу аңлы һәм аңсыз рәвештә булырга мөмкин [2: 31].

Бу үзенчәлек икетеллелек шартларында тагын да калку күренә. Икетеллелек – ул туган телне белү белән беррәттән, башка этнос белән теге яки бу коммуникация өлкәсендә аралаша алырлык тагын бер тел белү. Галимнәр бу күренешне билингвизм дип атыйлар, ә ике телне белүче кешене билингв дип йөртәләр. Билингвның “беренче теле” (туган теле, ана теле) – балачактан гаиләдә үзләштерелгән тел. “Икенче тел” – соңрак өйрәнелгән, сирәк очракта туган тел белән бер үк вакытта үзләштерелгән тел. Гадәттә әлеге телләрне белү һәм куллану дәрәҗәсе төрле: “икенче телдәге” аралашу компетенциясе түбәнрәк була. Әмма билингв күбрәк интенсивлык белән кулланган тел функциональ яктан беренче тел булып санала. Билингвның аралашу телен сайлау күп очракта коммуникатив өлкәгә һәм аралашу ситуациясенә бәйле [4: 30]. Билингвларның туганнан алып ике телне дә белү аларның эчке конфликтына китерергә мөмкин һәм китерә. Әлеге конфликт нәтиҗәсендә алар үз сөйләмендә күп кенә төрле типтагы хаталар ясый [5: 17].

Югарыда әйтеп кителгәнчә, аралашу өчен теге яки бу телне сайлау әйләнә-тирә мохиттән тора. Татар гаиләләрен алсак, авыл җирлегендә яки милли тирәлектә көн күргән гаиләләр татар мәдәниятенә өстенлек бирә һәм шуңа бәйле туган телдә аралашалар. Моннан тыш татар теле мондый очракта милли, мәдәни традицияләрне буыннарга тапшыру ролен башкара [1: 58]. Сөйләмдә кайсы телгә өстенлек бирү яшь үзенчәлегенә дә бәйле. Әгәр дә өлкәнрәк буын вәкилләре сөйләмендә рус теленең кулланылышы артык күзгә ташланмаса, яшьләр һәм балалар сөйләмендә бу – таралган

күренеш. Бигрәк тә балаларның сөйләменә игътибар итсәк, аларның күбесе татар теле белән рус теле лексикасын бергә кулланып сөйләшә, ә кайберләре туган телне аңласалар да, гомумән, рус телендә сөйләшәләр. Шәһәр балалары өчен бу үзенчәлек күптәннән хас булса, авыл һәм кечерәк шәһәр балалары арасында бу проблема чагыштырмача яңа барлыкка килде.

Безнең тикшеренүнең максаты – хәзерге татар балалары сөйләмендә икетеллелек нәтиҗәсендә барлыкка килгән үзенчәлекләрне анализлау. Тикшеренү өчен без Мөслим төбәгендә яшәүче 6–13 яшьтәге алты баланың сөйләмен (икесе – малай, дүртесе – кыз) алдык. Әлеге балаларның гадәти көнкүрештәге сөйләмен аудиоязмаларга тупладык һәм җыелган материалларны тикшереп, анализлап без түбәндәге үзенчәлекләрне ачыкладык.

Беренче чиратта, балаларның барысы да сөйләмнәрендә рус сүзләрен үзгәртмичә, әзер килеш куллана. Әлеге күренеш барлык яшьтәге информантлар сөйләмендә да чагыла, мәсәлән, *Нигә* ***именно*** *мин чыгарга тиеш?* (13 яшь); *Хәзер мин,* ***например,*** *әнинең теелфоныннан әйбер карыйм* (7 яшь). Кайбер җөмләләрне алар, гомумән, рус телендә генә әйтәләр: *Я не умею, просто бывает так, что научилась* (9 яшь); ***Да, понятно, понятно*** (6 яшь).

Күпчелек очракта хаталар нәкъ менә рус теленнән әзер килеш кергән сүзләрдәге кушымчаларга бәйле. Мәсәлән, балалар сөйләмнәрендә рус телендәге сыйфатлар кулланыла, әмма аларда род төрләнеше сакланмый, бәлки барысы да диярлек мужской родта бирелә. Моңа мисал булып информантларның сөйләменнән әлеге репликаларны китерә алабыз: ***Зелёный*** *белән и* ***ещё красный*** *төсләрне* (6 яшь); *Ну, например,* ***домашнийларны*** (контекстта *домашнее животное*)*; Майнкрафт –* ***логичный*** *уен* (рус телендә: ***логичная*** *игра*) (7 яшь).

Бу хата сыйфат сүз төркеменә караган сүзләргә генә кагылмый. Балаларның шулай ук рус телендәге тышкы формасы белән сыйфатка охшаган исемнәрне дә (мәсәлән, животное, мороженое, существительное һ. б.) мужской родта куллануга игътибар иттек: *Синең нинди* ***животный*** *самый любимый?* (7 яшь).

Тагын бер үзенчәлек: балалалар әзер килеш кергән рус сүзләрен татар теленә хас юллар белән үзгәртәләр, мәсәлән, рус фигыльләренә татар телендәге ярдәмче фигыльләрне кушып сөйлиләр: *Без күбрәк качелида* ***качаться итәбез*** (9 яшь); *Әни, кулың* ***мешать итә!*** (6 яшь); *Удочкага морковка* ***привязать итсәң*** 〈...〉 (7 яшь). Бу күренеш шулай ук исемнәрдә, аларга татар аффиксларын өстәп, килеш, тартым һ.б. белән төрләндерүдә дә чагыла. Мондый үзенчәлекне барлык информант сөйләмендә таптык: *Без күбрәк* ***качелида*** *качаться итәбез* (9 яшь); *Аны* ***розовыйга*** *буярга кирәк* (6 яшь); *Обычно гуляем,* ***самокатта*** *катаемся* (9 яшь); ***Коровалар***

*пшеница ашыйлар.; Привязать итсән **свиньяга**⟨...⟩; **Понида** йорган бар.; Бу **выходнойлардамы**?* (7 яшь).

Рус сүзләрен куллану белән бәйле янә бер үзенчәлеккә тукталыйк. Без тикшергән балалар сөйләмендә кайбер сүзләр рус телендәге иркәләү-кечерәйтү формасында әйтелә: ***Огурчикны** буйыйм* (6 яшь); *Чучкага седло куйсаң, **удочкага морковка** привязать итсәң ⟨...⟩; **Цыплёнок** ошый миңа, ещё **овечка*** (7 яшь).

Балаларның күбесе сөйләмдә ясала торган паузаларда *ну* ымлыгын еш кулланалар: ***Ну**, кыяр и помидор и всё* (9 яшь); ***Ну**, как, кара ничек булды.*; ***Ну**, например, домашнийларны* (7 яшь); ***Ну**, Мөслимдә рәхәтрәк* (13 яшь); ***Ну**, икенче класста дүрт кеше, ә дүртенче класста дүрт кеше укый* (9 яшь); ***Ну**, белмим* (6 яшь). Шулай ук рус сүзе *просто* шактый күп кулланыла: ***Просто** кисәбез дә и всё бетте* (9 яшь); *Әни, мин просто алмаларны буяп бетерим әле!* (6 яшь). Моның сәбәпләреннән берсе булып, безнең фикеребезчә, татар телендә бу сүзләрне алыштырырлык кыска, кулланырга уңайлы лексик берәмлек булмауны билгеләргә кирәк.

Без игътибар иткән бер кызыклы күренеш: татар һәм рус мәктәпләрендә укыган балаларның сөйләмендә аерма сизелә. Без моны дәрес исемнәрен атаганда күрдек. Мәсәлән, 9 яшьлек татар мәктәбендә укыган кыз менә ничек әйтә: ***Рус теле,** инглиз теле, математика, әйләнә-тирә* (9 яшь). Ә рус мәктәбендә укыган информант: *Математика, **русский,** физкультура* (13 яшь). Бу, беренче чиратта, татар мәктәпләрендә туган тел аралашу чарасы гына булып тормый, уку-укыту процессының да нигезе булып торганлыгын раслый. Шуңа бәйле татар мәктәпләрендә укучы балаларның әйләнә-тирә мохите татар теле белән чолганып алынганлыктан, аның тәэсире зур.

Нәтиҗә ясап әйткәндә, билингваль даирәдә туып үскән татар балаларының сөйләме әдәби телдән беркадәр аерыла. Аларның сөйләм телендә варваризмнар еш кулланыла, төрле сүзформалар барлыкка килә, шулай ук синтаксик конструкцияләрдә үзгәрешләр сизелә. Бала сөйләмендә бу хаталарның күләме, әлбәттә, яшәү җиренә, нинди мәктәптә белем алуына, тирәлектәге кешеләргә турыдан-туры бәйле.

Әдәбият

1. Галиуллина Г.Р. Икетеллелек шартларында татар гаиләсендә туган тел кулланылышының кайбер үенчәлекләре // Правовые основы функционирования государственных и региональных языков в условиях дву- и многоязычия. – Казань: ИЯЛИ, 2019. – С. 57–60.

2. Галиуллина Г.Р. Хәзерге татар сөйләм телендә лексик интерференция күренеше // Tatarica. 2018. – № 1 (10). – Б. 22–35.

3. Татар лексикологиясе: өч томда / проект җит. М.З. Зәкиев; ред. Г.Р. Галиуллина. – Казан: ТӘһСИ, 2016. – Т. II. – 392 б.

4. Словарь социолингвистических терминов. – М.: Ин-т ин. языков, 2006. – 312 с.

ТАТАР ХАЛЫК МӘКАЛЬЛӘРЕНДӘ АТ ОБРАЗЫ

Хәбибуллина А., Казан, 11 нче татар гимназиясе, X сыйныф
Җит. – З.М. Хафизова

Акыллы кеше мәкальсез сөйләмәс

Ат образының кулланылышын анализлау өчен, татар халык иҗатының бер төре булган мәкальләрне сайладык. Беренчедән, мәкальләр халык тормышының уртак бер кагыйдәле, уртак бер гореф-гадәтле булуына һәм уртак бер рухта саклануына нык кына ярдәм иткән, икенчедән, мәкальләр фольклор әсәрләренең төзелеше ягыннан иң кыскасы, ә эчтәлеге белән зур әсәрләргә сыярлык байлыгы бар.

Ә нәрсә соң ул мәкаль? “Мәкаль” сүзе безгә гарәп теленнән кергән. “Урынлы әйтелгән сүз” мәгънәсен аңлата. “Мәкаль сакалдан олырак”, – диләр. “Сакал” сүзе бу очракта “борынгы” мәгънәсендә килә. Димәк, мәкаль яшь ягыннан зуррак булып чыга.

Татар телендә, башка телләрдәге кебек, халыкның тормыш тәҗрибәсе нигезендә туган, тирән мәгънәле фикер белдергән һәм күчерелмә мәгънәдә йөри торган сәнгатьчә гыйбарәләр, канатлы сүзләр, фразеологик тәгъбирләр бик күп. Аларны хикмәтле сүзләр дип тә йөртәләр.

1. **Алмачуар.** Г. Ибраһимовның “Алмачуар” хикәясендә чабышкы атның кушаматы. Аксыл таплары булган җирән яки күк ат төсе.

“Закирларга ике алмачуар чабышкының анасын карынында бер колыны белән бүләк итәләр. Бурлы бия колынлый. Бу колын да сөякле булачак. Төсе алмачуарга әйләнәчәк. Сабан туе җитә. Данлыклы чабышкылар җыела. Хәлиткеч чабыш кызу була. Ә шулай да Алмачуар җиңә. Сабан туеның икенче көнендә Алмачуар үлә.

2. **Нәтиҗә.** ***“Алмачуар” сүзе*** уртаклык исемгә әйләнеп, ***йөгерек ат, җитез машина*** турында шаярып, яратып әйткәндә, я көрәш алдынгыларын, яу батырларын, я поэтик илһам символын белдергәндә кулланыла.

3. **Троя аты. Данайлылар бүләге.** Тәгъбирләр Троя сугышы турында грек риваятьләреннән барлыкка килә. Греклар Трояны 10 ел буена камап торалар һәм аны хәйлә белән алалар. Греклар, Трояны камаудан туктап, шәһәр стенасы янында зур агач ат калдыралар. Бу ат эчендә коралланган сугышчылар була. Троялылар атны шәһәргә кертәләр. Төнлә сугышчылар ат эченнән чыгалар да, капканы ачып, әйләнеп килгән сугышчы отрядларны кертәләр.Троя җимерелә.

Нәтиҗә. ***“Троя аты”*** яшерен, мәкерле уй мәгънәсендә кулланыла. “Данайлылар бүләге” – бүләкне алучыга үлем алып килә – тәгъбирнең мәгънәсе шулай.

4. **Төпкә җигелеп тарту.**

Атны төпкә җигү, тәртә арасына кертеп җигү. Атны парлап җиккәндә, берсе төпкә җигелә, икенчесе мичәүгә. Өчләп җиккәндә, берсе – төпкә, икесе ике якка – мичәүгә.

Нәтиҗә. Туры мәгънәдә крестьян лексикасыннан. Күчерелмә мәгънәдә – ярдәмче, көчәю.

Күзәтүләребездән чыгып, шундый нәтиҗәгә килдек: ат сүзе белән бәйле **метафоралар** да бар. Алар сөйләмдә, әдәби әсәрләрдә еш кулланыла.

"Атка атланып", "Ат саклау", "Ат белән чыпчык куу","Ат җене кагылган", "Ат кебек таза", " Ат казану", "Ат күтәрү".

Фразеологизмнарда да ат сүзе кулланыла. **Атландыру** – туры мәгънәсендә атка атланырга ярдәм итү, атка утырту.

Атказанган – мәдәният эшлеклесе.

Мәкальләрдә ат образының кулланылышын анализлагач, кулланылыш даирәсеннән чыгып, без аларны төркемләдек.

1. Кешене хезмәт бизи (Хезмәтне ярату, һөнәр үзләштерү, уйлап һәм киңәшләшеп эшләү):

"*Ат тешеннән билгеле, егет эшеннән билгеле.*"

"Үзеңнең алама атың кеше чабышкысыннан яхшырак".

2. Адәмне адәм иткән – әдәп (Әдәплек, тыйнаклык, дуслык, намуслылык, кешелеклелек, батырлык):

Ак күңелленең аты армас, туны тузмас.

Яхшы күңелленең аты армый, туны тузмый.

Ат азгыны тайга иярә.

Ат тартмый, солы тарта.

Атны чыбыркы белән кума, солы белән ку.

Ат аунаган җирдә төк кала.

3. Балаларны усаллык белән түгел, җай белән тәрбияләргә кирәк, үскәч алар да лаеклы кешеләр булырлар дигән мәгънә салынган: *Яшь колынны тиргәмә, үсеп җиткәч ат булыр.*

4. Гаилә кору, тату яшәү.

Ат алсаң, арба кирәк, хатын алсаң, бар да кирәк.

Ат алсаң, якыннан ал, хатын алсаң,ерактан ал.

Атың начар булса да, хатының яхшы булсын.

Аты барның канаты бар, сыеры барның сые бар.

Җиккән атың җилдәй булсын.

Мисаллардан күренгәнчә, мәкальләргә тирән һәм үткен фикерне җыйнак итеп, образлы формада әйтеп бирү хас. Алар сөйләмне матур, тәэсирле итәләр. Борынгы заманнардан ук халык аерым кешеләрнең эшеннән, холык-гадәтеннән гыйбрәт алып яшәгән, билгеле бер нәтиҗә, хөкем чыгарган. Әнә шул рәвешле мәкальләр барлыкка килгән. Аларда халыкның тарихы, тормыш-көнкүреше, рухи дөньясы, иҗтимагый-сәяси

карашлары сәнгатьчә чагылыш тапкан. Мәкаль элек-электән халыкның акыллы киңәшчесе, үгет-нәсыйхәт бирүчесе булып килгән. Рухи дөньясы нык үскән бүгенге кешенең күңеле табигыйлеккә, сафлыкка, халык иҗатының гүзәллегенә аеруча көчлерәк тартыла. Шуңа күрә, бүгенге катлаулы заманда, мәкальләрнең тылсымлы көчен киң файдаланырга һәм, алай гына да түгел, аның искиткеч тәрбияви, рухи дәвалау көчен дә кулланырга кирәк. Әби-бабаларыбызның күңел хәзинәләрен югалтмау, буыннан буынга тапшыру – безнең дә бурычыбыз.

ФАТИХ ӘМИРХАН ПРОЗАСЫНДА КАЗАН ОБРАЗЫ

Хәбибуллина А.Р., КФУ, IV курс студенты
Фән. җит. – фил. фән. канд., доц. Т.Ш. Гыйлаҗев

Татар мәдәниятенең үзәге булган мәһабәт башкалабыз Казан татар әдәбиятында зур урын били. XIX йөз ахырына кадәр милли әдәбиятта Казанга мәдхияләр дә, шәһәрне уңай һәм тискәре бәяләүләр дә, аны вакыйгалар бара торган урын буларак файдалану да бик еш очрый. Д. Заһидуллина фикеренчә,нәкъ менә XX йөз башында татарлар тупланган, татар мәдәниятенең үзәге булган Казанны нурлы мәркәз итеп караган миф мәйданга чыга [3: 20].

XX гасыр башы – татар әдәбиятының иң гүзәл алтын чоры. Бу вакытта милли әдәбият эстетик һәм фәлсәфи мөмкинлекләрен киңәйтә. Татар мәдәнияте кискен үсеш дәвере кичерә. Әдәбиятта яңару күренеше,татар җәмгыятенең үзәге булган Казанны яхшырту һәм камилләштерү, милләтнең рухын үзгәртү идеясе белән үрелеп бара. Әсәрләрдә милләткә, шул исәптән Казанга бәйле күп кенә мәсьәләләр күтәрелә [2: 7].

Язучылар әсәрләрендә, тәнкыйть итү ысулы белән татар җәмгыятен “йокыдан уятырга” тырыша. Аларда аерым шәхес тәнкыйтьләнми, киресенчә милләт, тирәлек, җәмгыятьтәге мәгълүм бер катламнар игътибар үзәгенә куела. Бу темаларны оста яктыртучы – Фатих Әмирхан.

Талантлы язучы һәм драматург, үткен тәнкыйтьче һәм ялкынлы публицист Фатих Әмирхан 1886 елның 1 гыйнварында Казанның Яңа татар бистәсендә дөньяга килә. Профессиональ тәнкыйтьче Җамал Вәлиди “Әдип Фатих Әмирхан” рецензиясендә мондый фикер әйтә: “Ф.Әмирхан, Г. Камал кебек Казан шәһәренең иске һәм яңа тормышының эчендә кайнап үскән, шуның өчен аны бик яхшы белүче һәм шуны хикәядә, сәхнәдә күрсәтә белүче сирәк кешеләрдән” [1: 184].

Казанда туып үскән Фатих Әмирхан башкаладагы күренешләрне тулы итеп бәяли, шәһәр образын чынлыкка туры китереп сурәтли алган. Ул 1907 елда иҗат эше белән шөгыльләнә башлый. Язучы үзенчәлекле әдәби әсәрләре белән милли сүз сәнгатенең яңгарышын, үсешен һәм камилләшүен билгеләүче шәхесләрнең берсе буларак таныла [1 :242].

Фатих Әмирхан проза әсәрләрендә Казан образына мөрәҗәгать итеп, татар милләтенең искен мәсьәләләрен калкыткан. Тикшерү нәтиҗәсендә Фатих Әмирхан Казан образы аша татар халкын мәдәниләштерү, культурасын, зәвыгын үстерү, мәдәниятләштерү проблемаларын күтәрүен ачыкладык.

Гомеренең күп өлешен Казанда үткәргән әдип мәркәзебезне бик яхшы белгән. Ул әсәрләрендә Казан образын чынлыктагы кебек сурәтләргә омтылган. Беренчедән, проза әсәрләренең каһарманнары безгә таныш булган урамнарда, базарларда, сәнгать учакарында йөриләр. Икенчедән, әсәрнең күпчелек геройлары – безнең яшьтәшләребез. 100 ел элек яшәгән студентларның тормыш-көнкүреше,XX гасыр башында сәяси фикерләре, җәмгятьтәге үзгәрешләр, аларның әдәбият һәм сәнгать турындагы фикерләрен белү шул чор Казан күзаллавыбызны киңәйтте.

Фатих Әмирхан XX йөз башы татар әдәбиятында Казанның, милләтнең яңа дәрәҗәгә чыгуы өчен күп көч куйган. Казанны нәкъ Тукайдагыча нур, тарих, мәгърифәт үзәге итү омтылышы белән төрледән-төрле әсәрләр, мәкаләләр язган.Тикшерелгән әсәрләрдә Казан образы төрлечә чагыла. Автор “Кадерле минутлар”, “Рәхәт көн” хикәяләрендә, “Урталыкта” романында шәһәрне ничек бар шулай реальитеп тасвирласа, “Гарәфә кич төшемдә” хикәясен, “Фәтхулла хәзрәт” повестен модернистик ысул кулланып язган. Анда автор алдагы гасырларда Казанның нинди булачагын шәрехли.

Казан шәһәре пейзажы әсәр геройларның эчке хис-кичерешләре белән бәйле: алар мәхәббәт утында янганда Казанның завод моржалары да гүзәл булып күренә (“Кадерле минутлар”), геройлар кайгы кичергәндә шәһәр караңгы, өметсез итеп тасвирлана (“Гарәфә кич төшемдә”).

Язучы XX гасыр татар әдәбияты өчен төп урынны алып торган татар милләтенең арталыгы мәсьәләсен кискен чагылдыра. Казан шәһәре вәкилләре арасында алдынгы фикер ияләре белән беррәттән иске тормыш вәкилләре дә сурәтләнә. Казан шәһәренең иске фикерле муллаларын, ишаннарын сурәтләп (“Фәтхулла хәзрәт”), язучы белемсезлек мәсьәләләрен чагылдыра.Татар милләтенең, мәдәниятенең начар якларын фаш итеп, тискәре бәяләр биреп, андагы кешеләрнең арталыгын күрсәтеп,автор татар милләтенмәгърифәтлелеккә өнди.Татар хатын-кызларының надан, дорфа булуларының сәбәбе – хатын-кыз ирексезлегендә икәнен ассызыклый (“Рәхәт көн”, “Урталыкта”). Автор рус телен, мәдәниятен, сәнгатен белү татар милләтен таныту өчен кирәк икәнен кат-кат дәлилли (“Урталыкта”, “Фәтхулла хәзрәт”).

Ф. Әмирхан әсрләрендә Казанга бәйле күп кенә мәсьәләләр күтәрелгәнлеге билгеләнде. Бу – надан һәм иске карашлы кешеләр булу, уку йортларының бик акрынлык белән үзгәрүе, милләтнең әдәбият-сәнгатьне әһәмиятле санамавы, матди кыйммәтләрнең рухи кыйммәтләрдән өстен куелуы мәсьәләләре. Әлеге мәсәләләрне чишү өчен

язучы үз геройларын тасвирлаганда, татар милләтенә хас булган сабырлык, юмартлык, мәрхәмәтлелек, намуслылык, малга табынмау, горурлык, тыйнаклык кебек күркәм сыйфатларны аерып чыгара.

Фатих Әмирхан милли фикерләү аша дөньяга яңа караш, фәлсәфәне формалаштырырга тырышып язган. Милләтебезнең яшәешен яхшырту өчен үзенең мөмкинлекләреннән чыгып эш иткән әдибебез, милләтне үстерү эшендә актив катнашкан. Аяклары богаулы килеш тел, милләт өчен тырышып йөргән милләттәшебез безгә үрнәк.Туган телгә куркыныч янаган вакытта, шушындый шәхесләрнең иҗатын өйрәнү – безнең төп бурычыбыз.

Әдәбият

1. Гыйлаҗев Т.Ш. Рецензияләрдән тәгъзияләргә: ХХ йөз башы татар әдәби тәнкыйте. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2008. – 254 б.
2. Заһидуллина Д.Ф. ХХ гасыр татар әдәбияты тарихы. – Казан: Казан университеты, 2011. – 230 б.
3. Мәгариф. Казан: 2008. – №8. – 97 б.
4. Рухи мирас: эзләнүләр һәм ачышлар. – Казан: ИЯЛИ, 2016. – №. 2. – 300 б.

ТАТАР ТЕЛЕНДӘ КАПКА ЛЕКСЕМАСЫ

Хәкимова Э., Казан, 177 нче лицей, IX сыйныф

Җит. – Л.Ш. Исхакова

Татар телендә *капка* лексемасы кеше яшәешнең дөньяга карашларын чагылдыручы мөһим тел берәмлеге. Әлеге лексемада татар халкының милли, мәдәни, этнолингвистик, әхлакый мәгълүматы сакланып калган.

Капка лексемасына татар сүзлекләрендә түбәндәге билгеләмәләр бирелгән:

1) Корылма, стена, койма һ.б. урыннарда кереп-чыгып йөрү өчен киң капкачлы ачыклык һәм шул капкачларның үзләре [4: 231];

2) Ворота. *Капка асты* – подворотня. *Капка төбе* – подъезд к воротам [5: 528].

Капка сүзе борынгыдан ук килә. Күренекле галим Р. Әхмәтьяновның хезмәтендә *капка* сүзе борынгы төрки фигыль қап- // қапа “закрывать, прикрывать” сүзеннән барлыкка килгән дип белдерелә [1: 90].

Фәнни эшебезне үтәү барышында без татар телендә капка лексемасы белән бәйле *җилкапка, иннек капка, кала капка, урам капкасы, урыс капка, бакча капкасы, ындыр капкасы, зират капкасы, кыр капка* кебек берәмлекләр булуын күрдек. Шуларга аңлатма биреп китик:

Җилкапка – такта җитмәү сәбәпле, киртәләрдән оештырып ясалган ачылмалы капка. Капка баганалары өстә киң такта белән тоташтырылган, ләкин капка орчыгы озын булмаган, баганага ике җирдән бәйләп яки коршаулап куелган. Янәшәдәге кече капканың төзелеше дә охшаш булган (диагональ тоташтырмасыз). Ярлы халык хуҗалыгына хас җайланма булган [3: 119].

Иннек капка (арата капка) – берсе өстенә берсе куелган аркылы киртә-торыклардан торган капка. Башкача – киртә капка. Аннан кергәндә торыкларны оештырып ясалган булса да, орчыклы, ягъни ачылышлы булган.

Кала капка (Урыс капкасы) – Зур такта капка. Урыс капкасы узган гасырның урталарыннан һәр татар йортының капка төбен бизәп торган. Элек урыс капканың зурлыгына, бизәлешенә карап хуҗаның байлыгын да чамалап булган. Хәлле кеше генә мондый капка эшләтә алган. Аның өчен урманнан сайлап юан, төз имән баганалар кайтартылган. Читтән килгән яки авылның иң оста балта осталарына капка ясау, аны түбәләү, агачтан юнып милли орнаментлар белән бизәү өчен күп тырышырга кирәк булган.

Урам капкасы – борынгы һәм хәзерге вакытта киң таралыш алган. Тактадан ясалган, бер яки ике орчыктан торган, капка баганасына петля белә тоташтырылган. Татарларда урам капканың ике төре бар: *зур (олы) капка* һәм *кечкенә (бәләкәй) капка*. *Бакча капкасы* – бакчага чыга торган капка. *Ындыр капкасы* – ындырга (бәрәңге бакчасына) чыга торган капка. *Зират капкасы* – зиратка керә торган капка. *Кыр капка (басу капкасы)* – татар авылларында урам чикләрен билгеләү өчен куелган. Әйләндереп алу өчен, гадәттә, горизонталь колгаларга утыртылган киртәләр файдаланылган [2: 151].

Капка төбе – капка алды. Капка төбенә халык җыела торган була. Кунакка йөрешү, көтү озату, көтү каршылау, капка төбендә кич утыру – болар барысы да татар халкы өчен хас күренешләр. Элек капка төбендә кич утыру гадәте булган. Көн эчендә булган көнкүреш, гаилә, халык хәле, авылдагы, илдәге хәбәрләре көн тәртибенә салынган, анализланган, хөкем чыгарылган Болар барысы да гадәти хәл булып саналган. Ә җәйге чорда көтү куган чакта, көтүче килгәнен көтеп утырырга, яңгырдан ышыкланырга да шул капка төбе махсус функция үтәгән. Капка төбе иң үзенчәлекле сакраль урын булып санала. Капка төбе тискәре мәгънәви ягын да белдергән, ягъни ул гайбәт сүзенә синоним булып торган.

Күргәнебезчә, капка татар халкында бик күп төрләре сакланып калган. Әлеге төрлелек, бер яктан, татар мәдәни терминнарның күплелеге – халкыбызның югары дәрәҗәдәге мәдәни үсешкә ирешүенең бер чагылышы, икенче яктан, халыкның социаль статусын билгеләгән.

Әдәбият

1. Әхмәтьянов Р.Г. Татар теленең кыскача тарихи-этимологик сүзлеге. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2001. – 272 б.
2. Җамалетдинов Р.Р. Тел һәм мәдәният: Татар лингвокультурологиясе нигезләре. – Казан: Мәгариф, 2006. – 351 б.
3. Сагитова А.М. Лексика деревянной архитектуры в татарском языке. – Казань: Фикер, 2004. – 160 с.
4. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге – Казан: Татар. кит. нәшр., 2013. – 510 б.
5. Татарча-русча сүзлек: Т. 1(А-Л). – Казан: Татар. кит. нәшр., 2007. – 726 б.

МИЛЛИ ГОРУРЛЫК ХИСЕ ТӘРБИЯЛӘҮДӘ ТЕЛЕВИДЕНИЕНЕҢ РОЛЕ

Хәлилова Н., Алексеевск р-ны, Зур Тигәнәле мәктәбе, IX сыйныф
Җит. – Р.Р. Зарипова

“Милләт язмышы кичектергесез мәсьәләгә әйләнгән заманда татар халкының телен кем саклый, милли узаң формалаштыру юнәлешендә ничек эшләргә, кайдан мәгълүмат тупларга?” дигән сорау белән үземнең чыгышымны башлап җибәрәсем килә.

Үзеңнең татар булуың белән, туган телең, туган җирең, халкың белән горурлану, башка милләт кешесенә тирән хөрмәт хисе – милли үзаң формалашуның мөһим компонентлары булып тора.

Милли үзаңның югары дәрәҗәдәге күрсәткече – ул милли горурлык хисе. Бу хиснең фомалашуында үз милләтеңнең уңай якларын, тарихындагы әһәмиятле вакыйгаларны, әдәбият, сәнгать, сәнәгать һәм башка өлкәләрдәге уңышларны белү зур роль уйный. Шулар арасында үз милләтеңнең күренекле шәхесләре турында белемнәр җыелмасына ия булу гаять зур әһәмияткә ия.

“Татарстан –Яңа гасыр” телеканалы Татарстанда һәм аннан читтә яшәүче татарларның милли-мәдәни үзаңын үстерү юнәлешендә күпкырлы эш алып бара. Тупланып яшәүче милләттәшләребезне милли, мәдәни, тарихи аң дәрәҗәсендә берләштерә.

Милли үзаң формалаштыруда татар моңына, татар җырына мәхәббәт тәрбияләү, аны пропагандалау да мөһим. “Татарстан- Яңа гсыр” телеканалында чыгучы “Җырлыйк әле!” тапшыруында әдәбият-сәнгать әһелләре иҗаты да яктыртыла. Шунысы игътибарга лаек: тапшырулар берсен-берсе кабатламый. Һөнәри бәйрәмнәрен билгеләп үтүче аерым профессия вәкилләренә багышлап әзерләнгән тапшыруларның кыйммәте бәхәссез.

Татар көе, татар җыры, татар моңы – гасырлар дәвамында сакланып килгән бөек мирасыбыз, рухи байлыгыбыз. Шул байлык, моң чишмәсе саекмасын, үссен, тирәнәйсен өчен яшь буынның җыр моңга тартылуы мөһим.

Рәсәйнең төрле төбәкләрендә сибелеп яшәгән татарларны берләштерүче, туплаучы, бәйләүче көч тә ул – җыр. Әлеге тапшыру тележурналистлары шушы хакыйкатьне яхшы аңлап, читтә яшәүче татарларны бергә туплап, махсус сәхифәләр әзерлиләр. Җыр- моң төшенчәсе төрле уен кораллары белән аерылгысыз бәйләнгән. “Җырлыйк әле”не оештыручылар төрле уен коралларында уйнап чыгыш ясаучыларны да тапшыру үзәгенә алалар. Шулай итеп, халкыбызның гасырлардан килгән, курай-кубыз моңнарын, тальянда уйнау осталыгын да пропагандалыйлар.

“Татарстан-Яңа Гасыр” каналында балалар өчен “Тамчы-шоу” программасы 2006 нчы елдан башлап эфирга чыга башлый. Тапшыруның максаты – республикабызда яшәүче сәләтле балаларны ачыклау, берләштерү,

белемгә, китап укуга мәхәббәт уяту, кечкенәдән татар зыялыларын үстерү. Телевизион уенда 6, 7, 8 нче сыйныф укучылары катнаша.

Алар – география, әдәбият, сәнгать, татар мәдәнияте һәм тарихы буенча белемнәрен күрсәтергә тиеш. Тамчыдан күлләр хасил булган кебек, милли үзаң төшенчәсе дә балачактан бала күңеленә сеңдерелергә тиеш. Шул очракта гына, үз милләтенә лаек булган, аны зурларлык, дөньякүләм дәрәҗәгә чыгарырлык шәхесләр тәрбияләргә мөмкин. Бу уңайдан заманча технологияләр белән коралланган телевизион тапшыруларның роле бәхәссез. Алар безгә-бала күңеленә тизрәк тә, тирәнрәк тә барып җитә.

Бу уенда безнең мәктәп командасы да бик теләп катнашты. Кукмара районы командасы белән көч сынашып, җиңү яуладык. Телевидениедә булу, яңа дуслар табу безнең күңелендә искиткеч җылы хисләр калдырды. Уенга әзерлек вакытында без бик күп яңа мәгълүмат алдык. Укучылар рәсем, театр, җыр сәнгате өлкәләрендә дә хәбәрдар булырга милли казанышларны яхшы белергә тиешләр. Әлеге тапшыру аларны зур мәйданга чыгара. Гомумән алганда, “Татарстан-Яңа гасыр” каналының балалар, яшьләр өчен тапшыруларга зур игътибар бирүе мактауга лаек. Алар буыннар чылбырын ялгарга, милли горурлык хисен тәрбияләүгә зур өлеш кертә. Балалар бакчасына йөрүчеләр “Күчтәнәч” тапшыруыннан күп нәрсәгә өйрәнә ала. Дәү әни, дәү әти белән бала арасындагы җылы мөнәсәбәт, өлкән буынның балалар тәрбияләүдәге акыл хәзинәсе балачактан ук яшь буын күңеленә сеңдерелә. Әлеге тапшыру кысаларында яңгыраган балалр җырлары, халык әкиятләре – милләт киләчәген тәрбияләү чарасы. Туган телгә мәхәббәт тә уен формасында әкият геройлары аша бала күңеленә языла.

“Яшьләр тукталышы” – яшьләр өчен мәгълүмати күңел ачу тапшыруы. Милли узаң формалашу заман белән бергә атлаганда, үткән белән бүгенге бәйләнешне саклаганда гына нык була. “Яшьләр тукталышы” заманча музыка юнәлешендә иҗат итүче җырчылар, җәмгыять тормышының төрле өлкәләрендә сизелерлек уңышларга, танылуга ирешкән татар яшьләре белән таныштыра.

Без бу хезмәтебездә “Яңа гасыр” телевидениесенең музыкаль, күңел ачу жарындагы тапшыруларында милли узаң тәрбияләү мәсьәләлерен анализладык. Этномәдәни үсешнең күп факторлары арасыннан телевидение универсаль киң колачлы, комплекслы булуы, оператив эшчәнлеге белән аерылып тора. Ул милли узаң формалаштыруда зур роль уйный.

Милли узаң формалаштыру юнәлешендә “Яңа гасыр” телевидениесының төп функцияләре: милли телне актив куллану; рухи мәнфәгатьләрне канәгатьләндерү; аң-белем, мәгариф, тәрбия тарату; татар халкы өчен мөһим булган сәяси, икътисади, мәдәни мәгълүматны тарату; төрле регион һәм илләрдә яшәүче татарлар белән даими элемтә булдыру;

татар халкы һәм Татарстан республикасы мәдәнияте белән багланышлар өчен шартлар тудыру.

Милли узаң формалаштыруда телевидениенең мөһим урын тотуы түбәндәге критерийлар белән билгеләнә: телевидение милләтне төзүдә йогынты ясый; татар милли яшәешен саклауда һәм үстерүдә әһәмиятле фактор булып тора; күпмилләтле дәүләттә этномәдәни балансны тота; төп максатка ирешүдә тарихи этнорегиональ фикер йөртү формалаштыра; татар халкының яшәү рәвешен, мәдәниятен, тарихын, традициясен, символларын, кыйммәтләрен пропагандалый. Россия күләмендә, аеруча татарлар яшәгән регионнарда, татар халкының социаль, рухи тормышы, тарихы, мәдәнияте хакында гадел мәгълүматлар җиткерә.

АЙГӨЛ ӘХМӘТГАЛИЕВА ХИКӘЯЛӘРЕНДӘ СУРӘТЛӘНГӘН ДӨНЬЯ

Хөсәенова Р., КФУ, I курс магистранты
Фән. җит. – фил. фән. канд., доц. Г.Р. Гайнуллина

Хикәя ул – катлаулы булмаган вакыйгаларны, күп очракта тормыш-көнкүрешнең бер эпизодын, кеше характерының, психологиясенең бер сыйфатын, чалымын сурәтләгән кечкенә күләмле жанр төре. Заман хикәясендә психологизм, фәлсәфи гомумиләштерүләргә алып килү, эмоциональлек, символлар теле белән эшләү кебек татар әдәбияты өчен традицион алымнарның яңа мөмкинлекләре күзәтелә.

Без моны хәзерге әдәбиятта традицион татар хикәясен үстерүдә үз сукмагын тапкан, лирик-эмоциональ дулкынны дәвам иттерүче язучыларның берсе Айгөл Әхмәтгалиева иҗатында күрә алабыз. А. Әхмәтгалиева әдәбият мәйданына XXI гасырның башында килеп кергән яшь әдибә. Аның әсәрләрендә күпмедер дәрәҗәдә XX гасырның икенче яртысында иҗат иткән авторлар тарафыннан күтәрелгән темалар да очрый. Табигатьне саклау, авылның бетүе, кеше холкының кырыслануы, эчүчелек, эшсезлек, ятимлек, тормышның үзгәрүе кебек мәсьәләләр авыл яшәешен прозада чагылдыручы язучылар иҗатында кат-кат күтәрелгән.

Айгөл Әхмәтгалиева әсәрләре беренче тапкыр укуда ук тормышчан, гади, аңлаешлы телдә язылуы белән аерылып торалар һәм үзләренә җәлеп итәләр. Чөнки әсәрнең беренче битеннән үк геройлар бн шул дөньяга чумасың, алда нәрсә булачагын көтеп, тизрәк беләсе килеп, әсәрне укып бетерергә ашыгасың. Шундыйлардан булып “Таң чыкларын җил үбә” һәм “Давыл” дип исемләнгән хикәяләре тора.

“Таң чыкларын җил үбә” хикәясен укый башлауга ук ниндидер бер тынычлык, сагыш тоясың. Чөнки хикәя догадан һәм аш үткәрүдән башланып китә. Ләкин инде алга таба бик күп вакыйгалар буласын аңлап аласың: кешеләрнең “...аш чыгарырга кирәк дип, тыз-быз чабыша...” [1: 27] башлаулары фикеребезне шуңа юнәлтә. Чынлап та, килен кешенең ашка

килгән кунакларны исемләп кыставыннан, төп герой – Гөлчирәнең таныш исем ишетеп алуыннан, аның уткәннәренә, яшьлек елларына, үкенечле язмышына әйләнеп кайтабыз. Сюжет сызыгы яшьләрнең, Гөлчирә белән Әнвәрнең, мәхәббәт тарихыннан башланып китә. Ләкин аларның сукмаклары өйләнешмичә дә төрле якка аерыла. 17 яшьлек кыз үзе алмаган әйберне дә, ялгыш әнисен гаепләмәсеннәр дип, чатнап торган тавыш белән “...мин алып кайттым арышны” [1: 28] дип, курыкмыйча, батырларча гаепне үз өстенә ала һәм аны бригадир караклыкта гаепләп, 5 елга сөргенгә җибәрә. Гөлчирә артыннан ук, Әнвәрне дә шундый ук язмыш көтә. Бригадир Хәйдәр үз өстеннән төшергән гаепне Әнвәр үз өстенә ала. Гөлчирәсез калгач, җир читенә дә китәргә әзер була ул.

Элеккеге заманның аянычлы вакытларын, ачы, авыр язмышларын күзәтәбез без бу хикәядә. Язмыш геройларны ничек кенә сынамый. Ачлык, сугыш еллары вакыты булуына өстәп, чәчәк кебек яшьлек елларыннан, саф мәхәббәтләреннән дә мәхрүм булалар. Бары тик бер өмет – кайчан да булса күрешәчәкләре генә яшәтә аларны. Нинди генә яшь булсалар да, бер эштән дә куркып тормаганнар, әниләренә, туганнарына хөрмәт белән караганнар, алар өчен утка да, суга да керергә әзер булганнар, үзләрен дә корбан иткәннәр. Һәм ничә дистә ел вакыт үткәннән соң, алар кабат күрештеләр. “Өлешеңә дигән бер тамчы бәхет калган икән – ул балдан татлырак, язмышлардан ачырак, гомерләрдән озынрак” [1: 31] була икән шул.

“Давыл” дип аталган хикәянең исеменә карап кына аның нәрсә турында баруын күзалласак, без дөрес фикер йөртмәс идек. Чөнки әлеге сүз бары тик символик мәгънәгә ия булып тора. Һәм хикәяне укый башлагач сүзнең бөтенләй дә башка нәрсә турында баруын аңлап алабыз.

Хикәянең сюжет линиясы кояшның чыгасы килмәвен күрсәтүдән башланып китә. Аның кечкенә итеп чагыштырылуы да безне бик үк шатлыклы эчтәлек көтмәвенә әзерли шикелле. Яисә алда буласы хәлләрдән хәтта кояш та оялган кебек.

Әлеге әсәрнең эчтәлеге үткән заман һәм хәзерге заман кешеләрен чагыштырудан гыйбарәт. Хикәядә әти-әни һәм балалар аерып күрсәтелә. Малайлары йөргән кызын таныштырырга дип алып кайткач та, ана кешенең күңеленә ятып бетми ул кыз. Чөнки чын татарча тәрбияләнмәгән була: булышырга да атлыгып тормый, киенүләреннән дә күрергә була. Уллары “безгә урынны бергә генә җәй, минем бүлмәгә” [2: 168] дигәч тә әнисе коелып төшә. Алай тәрбияләнмәгән булалар шул алар, хәтта яшь чакларында бергә кочаклашырга да ояла торган булганнар. Балаларына карап, күңеле белән үзләренең яшь чакларына кайтып килә Әлфинә, үзләренең башкача булуларын исенә төшерә. Тик малайларының гына “замана шаукымына ияреп, тормыш коруга бармак аша каравына” [2: 176] күңеле китә Әлфинәнең. Автор шушы хикәя аркылы яшьләрнең замана

агымына кереп китү проблемаларын күтәрә. Әсәрдә төп геройны – ана кешене борчыган уйлар дип китереп күрсәтеп, үзен борчыган сорауларны алгы планга чыгара: “Хәзерге заманның бар нәрсәне рәттән кырып-җимереп килгән давылы табигать зилзиләсеннән күпкә көчлерәк микәнни соң?”, “Балаларны ул афәттән сакларга ата-ананыңда көче җитмәсә, тора-бара кая тәгәрәр бу дөнья?” [2: 176]. Хикәянең ахыры да башы башланган кебек табигатьне сурәтләү белән тәмамлана: “Урам тын. Һәркем үз дөньясына кереп бикләнгән. Бар тарафтан куркыныч бушлык карап тора сыман” [2: 176]. Әйе чынлап та, ана күңелен бушлык биләп алды, ул алда нәрсә буласын белми, улының язмышы өчен борчыла. Ләкин хәзерге заман балаларына артык сүз дә әйтеп булмый, һәркемнең дөньяга үз карашы шул... Кояш хикәя башында да чыгасы килмичә генә чыкты һәм хикәя ахырында да “...бик каты оялгандай, бит алмасына ут капкандай тау башындагы биек наратлар артына кереп качарга җыена иде...” [2: 176].

Язучы Айгөл Әхмәтгалиева татар әдипләре арасында актив иҗатчылардан санала. Ул бүгенге җәмгыятьнең актуаль мәсьәләләрен күтәрә, аларны үткән белән бәйләп бүгенге көн яссылыгында күрсәтә. Хикәя жанрында үзеннән элгәреге әдипләрнең осталыгын дәвам итүче язучы югары сәнгать дәрәҗәсендәге әсәрләр иҗат итүгә ирешә бара.

Әдәбият

Әхмәтгалиева А.Г. Таң чыкларын җил үбә // Идел. – 2019. – №2. – Б. 27–31.
Әхмәтгалиева А.Г. Давыл. – Казан: Татар. кит. нәшир., 2016. – Б.164–176.

ТАТАР ТЕЛ ГЫЙЛЕМЕНДӘ ТЕКСТ ТЕОРИЯСЕН ӨЙРӘНҮ ТАРИХЫ

Хөсәенова Э., КФУ, I курс магистранты
Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Х.Х. Кузьмина

XX гасырда төрки һәм татар лингвистикасында да текст теориясе мөстәкыйль тармак буларак формалаша. Текст мәсьәләсенә бәйле фикерләр гасыр башында ук Һади Максуди, Галимҗан Ибраһимов, Җамал Вәлиди, Гыйбад Алпаров кебек галимнәрнең синтаксисны укытуга багышланган күпсанлы хезмәтләрендә урын алган. Текст төшенчәсе турыдан-туры кулланылмаса да, әлеге хезмәтләрдә ким җөмләләрнең бәйләнеше турында әйтелә, теземгә хас мәгънәви һәм структур үзенчәлекләр күрсәтелә [1: 13].

И.Б. Бәширова, С.Ш. Поварисов, В.Х. Хаков, Ф.С. Сафиуллина, Г.М. Шакирова, М. Шәехов кебек галимнәр дә үзләренең хезмәтләрендә текстка, стилистикага, тел үсешенә, әдәби әсәрне филологик анализлауга бәйле рәвештә текст төшенчәсенә ачыклык кертәләр.

Әйтик, М.З. Зәкиев текстны «Өйрәнү өчен алынган, эчтәлек һәм структур яктан оешкан тоташ сөйләм» дип билгели [3: 44]. «Мондый тоташ сөйләм (ягъни текст) буларак, соңгы елларда зур әсәрләрнең аерым бүлекләре, кыскарак хикәя һәм нәсерләр, аерым мәкаләләр, эш

кәгазьләреннән гариза, белешмә, ышаныч язуы, беркетмә һ. б. тулысынча алыналар һәм текст дип йөртеләләр. Шуның белән бергә мондый тоташ сөйләмнең аерым өлешләре дә текст буларак өйрәнелергә мөмкин. Беренче төр тоташ сөйләмне, гадәттә, макротекст дип, икенче төрен – кыскарагын микротекст дип атау да кабул ителгән» [2: 107]. Текстны шул рәвешле макротекст (тулаем текст) белән микротекстка бүлә, үз хезмәтләрендә төп игътибарны икенче төргә – синтаксик бөтеннәргә юнәлтә. Текст синтаксисын өйрәнүне беренче планга куеп, галим барлык синтаксик категорияләрнең текст эчендә генә тулысынча ачылып беткәнен раслый. Әлеге категорияләр арасыннан автор хәбәрлек белән модальлекне, ким һәм атау җөмләләрне, җөмләнең актуаль кисәкләргә бүленеше белән сүз тәртибе проблемасын, теземнәр һәм чит сөйләм төрләренең кулланылашын аерып күрсәтә.

Ф.С. Сафиуллинаның да текст теориясенә багышланган хезмәтләре аерым игътибарга лаек. Галимә «Текст төзелеше» хезмәтендә тел гыйлемендәге текст теориясе казанышлары нигезендә, татар әсәрләренең текст буларак оешу закончалыкларын, текст берәмлекләре һәм алар арасындагы бәйләнешләр, ретроспекция белән проспекция, континуум һәм интеграция кебек текст категорияләре, әсәр башламнары, уртак сөйләм кулланылышын өйрәнеп, мондый нәтиҗәгә килә: «Текст – сөйләмнең аралашудагы иң зур берәмлеге. Текстны барлыкка китерүче билгеләр арасында төгәлләнгәнлек, мәгънәви бөтенлек, композицион-структур оешканлык, текст элементларының үзара тыгыз бәйләнеше, текстның атамасы булу, текстның язма хәлдә булуы шарт. Текстта һәрвакыт нинди дә булса хәбәр (информация) – яңалык була. 3 төрле информация күзәтелә: фактик, концептуаль, текст артындагы хәбәрләр. Алар төрле текстларда төрлечә белдереләләр. Һәрбер текст объектив һәм субъектив модальлек белән характерлана, әмма матур әдәбият әсәрләрендә субъектив модальлек өстенлек итә. Әдәби әсәрләрне өйрәнү текст теориясенә нигезләнгәндә генә кызыклы һәм көтелмәгән нәтиҗәләр бирә» [5: 23].

Публицист, язучы, журналист, галим Илдар Низамов та үзенең хезмәтләрендә сөйләм оештыру өчен кулланылган тел чараларын системага салып өйрәнү омтылышы ясый. Автор «Уем – тел очында» хезмәтендә адресатка, аралашу ниятенә һәм шартларына карап, сөйләмнең мотивларын, лингвистик һәм экстралингвистик чараларын билгели. Шулар нәтиҗәсендә галим сөйләмият фәнен тел гыйлемендә мөстәкыйль тармак итеп бүлеп чыгарырга тәкъдим итә һәм аның предметын, максат-бурычларын, берәмлекләрен аерып күрсәтеп, болай дип яза: «Аның нигезенә кешенең когнитив (танып белү) структуралары (чынбарлыкны аң белән кабул итүе, уйлау-фикерләве, аралашу-аңлашуы, зиһенләве, хәтердә

тотуы, эшләү-хәрәкәт итүе һ. б.) салынып, аларны тикшерү-өйрәнүнең максаты кешенең чынбарлык, яшәеш турында мәгълүмат, белемне ничек кабул итүен, туплавын, эшкәртүен, хәтерләвен, куллануын һ. б. төпле ачыклаудан, ягъни кеше акылының хәрәкәтен, яшәешен бербөтен система итеп күзалларга омтылу тора. Төп категорияләр (лексема, фразема, хәбәрләмә, фикерләмә, ининтонация һ. б.) фикернең, хис-тойгының хәрәкәттәге хәлен өйрәнүгә, шушы юнәлештәге нәтиҗәләрне гамәлгә кертә үк баруга мөмкинлек бирә, димәк, алар турыдан-туры сөйләм оештыруда катнаша» [4: 78].

Галим текст төшенчәсенең ике тармакта да (телдә һәм сөйләмдә) кулланылуын искәртеп, аны тел фәне берәмлеге һәм фикерләмәне белдерә торган чара дип күрсәтә. Аныңча, фикерләмә – сөйләм мотивларына нигезләнеп язылган текст + телдән башка чаралар [4: 79].

И.М. Низамов текстның төп сыйфаты дип, тәмамланган фикер бөтенлеген атый. Аныңча, анда тел чаралары фикер бәйләгеч ролен үти, шуңа күрә текст, нигездә, лингвистика берәмлеге. Галим текстның тоташлык сыйфаты һәм тәмамланганлык билгесе дип, башлам, очлам һәм башисемне күрсәтә: «Болар — бәйләгечләр, һәм алар башлыча тел чаралары белән (сүз, сүзтезмә, җөмлә һ. б.) белән белдерелә. Әлбәттә, бу күренешләрне төрле яссылыкта – әсәрнең төзелеш-композициясе өлеше буларак та, укучыга тәэсир итүнең сәнгати-хисси чарасы буларак та һ.б. яктан карарга мөмкин».

Нәтиҗә ясап әйткәндә, текст киң мәгънәгә ия төшенчә, ул төрле яссылыкта өйрәнүне таләп итә. Шуңа күрә дә татар тел белемендә текст теориясен өйрәнү актуаль мәсьәлә буларак хәзерге вакытта да дәвам итә.

Әдәбият

1. Гарифуллин В.З. Журналист текстында дәлил. – Казан: Казан ун-ты нәшр.,1996. – 22 б.
2. Зәкиев М.З. Синтаксис һәм пунктуация. – Казан, 1965. – 147 б.
3. Курбатов Х.Р. Хәзерге татар әдәби теленең стилистик системасы. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1971.– 192 б.
4. Низамов И.М. Уем – тел очында. Татар сөйләме нигезләре. – Казан: Татар.кит.нәшр., 1995. – 287 б.
5. Сафиуллина Ф.С. Текст төзелеше. Югары уку йортлары өчен дәреслек-кулланма. – Казан: Казан ун-ты нәшр., 1993. – 264 б.

РИЗЫК АТАМАЛАРЫНЫҢ ЙОЛАЛАР БЕЛӘН БӘЙЛӘНЕШЕ

Хөснуллина А., Балык Бистәсе р-ны, Биектау урта мәктәбе, XI сыйныф
Җит. – Г.Х. Гарипова

Татар халкының милли традицияләргә бай ашлар әзерләү осталыгы бик күптәннән килә. Күп гасырларга сузылган тарих дәвамында милли оригиналь ашлар барлыкка килгән, алар үзләренә генә хас сыйфатларны әлегә кадәр саклаганнар. Аларның үзенчәлеге халык тормышының

иҗтимагый-икътисади, табигый шартларына, аның этник тарихына, йола, гореф-гадәтләренә бәйле [2: 7]. Шуларның кайберләрен тулырак карап китик.

Бала туу – гаиләдә зур вакыйга. Тормышы икмәккә бай, мул булсын дигәндәй, яшь баланың дөньяга килүе хөрмәтенә *икмәк* пешерелгән. Бала туган көнне ананың һәм баланың саулыгын, хәлен белергә *әлбә* яки *талкан* болгатып алып барганнар. Бүгенге көндә дә бу традиция яши, ләкин бала туган йортка икмәк яисә әлбә түгел, ә бәби бәлеше яки башка төрле ризык алып киләләр.

Игеннәрне урып-җыеп бетергәч, анда булышкан кешеләрне олылап, һәркайсына бөтен *икмәк* бүләк иткәннәр.

Менә яшь егет кыен һәм җаваплы *солдат хезмәте*нә китә. Ул, гадәттә, юлга чыкканда *икмәк*не авыз итә. Бу икмәкне солдат туган-үскән йортына яңадан әйләнеп кайтканчы киптереп саклаганнар. Монысы инде егетнең исән-сау әйләнеп кайтуын теләү йөзеннән шулай эшләнә торган булган.

Икмәкне олылау йолалары татар халкы һәм башка халыклар арасында да бик күп. Ике яшь кешенең тормыш юлына аяк басуы, *туй тантанасы икмәк*тән башка узмаган. Яшь киленне каршы алганда аңа бөтен икмәк тоттырып, йомшак мендәргә бастыралар. Икмәктән башка бер генә йола да узмаган. Туган көненнән башлап, күзе йомылганга кадәр икмәк кешенең иң кадерле юлдашы, бәхет, мул тормыш чыганагы, көч билгесе булып тора.

Кода-кодагыйлар беренче тапкыр танышканда, әлбәттә, төенчекләренә яңа гына пешкән *икмәк* төйнәлми калмаган. Ә өйгә килеп кергәч, икмәкне аркылыга кисеп, һәр ике кода тирәли әйләндерелгән һәм аларга ашап карау өчен тәкъдим ителгән. Бу – дуслашу, танышуның беренче йоласы булып саналган.

Егет белән кыз өйләнешкәндә аларны каршылау тантанасында иң элек кулларын бөтен икмәк аркылы кавыштыра торган булганнар. Туй башланыр алдыннан егет белән кызга шул ук икмәктән берәр телем, ә мәҗлестәгеләргә шакмаклап бүлеп биргәннәр. Туй табынына *бал-май, чәкчәк, пәхләвә, кош теле, гөбәдия, талкыш кәләвә* һ.б. куелмый калмаган. Туйга яисә башка берәр тантанага җиләк-җимештән яки балдан *ширбәт* ясаганнар. Элегрәк кияү кеше кәләшнең эти-энисендә айлар буе кунак булган, аның өчен *кияү пилмәне, кияү коймагы, кияү пәрәмәче* пешергәннәр [2: 127].

Өй (бура) күтәрү йоласы да игътибарга лаек. Бу вакытта зур казанны тутырып *ботка* әзерләгәннәр. Яңгыр яумыйча интектергән коры җәйләрдә “яңгыр боткасы” пешергәннәр, аны авылдагы бөтен урам халкына авыз иттереп чыкканнар.

Югарыда саналган гореф-гадәтләрнең кайберләре бүген дә яши. Билгеле булганча, туганнарыбызны, дус-ишләребезне, хәтта чит ил

кунакларын да ипи белән каршы алабыз. Моның белән бер-беребезгә исәнлек-саулык, озын гомер телибез.

*Каз өмәләре*н искә төшерик. Анда җыелган кыз-киленнәргә оннан *коймак (атаклы каз коймагы), ярма белән бәлеш* пешерелә.

Крестьян өчен *сыер бозаулаган көн* шатлыгын әйтеп кенә бетерерлек түгел. Ул көнне, әлбәттә, сөткә изеп *күмәч* пешерелә һәм туган-тумачалар чакырылган. Ләкин бу йола бүгенге көндә сакланып калмаган.

Сабантуй һәм *җыен* кебек язгы-җәйге бәйрәмнәргә *каклаган каз* белән *казылык* әзерләгәннәр.

*Гаилә йолалары*на килсәк, алары аерым үзенчәлеккә ия. Мәсәлән, кайбер татар гаиләләрендә ураза һәм корбан гаете көннәрендә генә *дучмак* пешерү гадәте бар.

Кунакка, бәби туена, өй туена пар бөтен *күмәч, пар бәлеш, как-төш (чәкчәк),* күп итеп пешерелгән *кош теле*, ә соңгы вакытларда *торт* алып бару гадәте яши.

Татар халкының борын-борынгыдан кунакчыл булуы һәркемгә билгеле. Кунакны каршы алса да, үзе барса да ул бервакытта да ризыксыз түгел. Боларның барысы да шул бер фикерне раслый: кая гына барсаң да, ни генә эшләсәң дә һәрвакыт икмәк кирәк [1: 43]. Барлык йола, гореф-гадәт нинди дә булса ризык белән бәйләнгән.

Шулай итеп, ризыклар белән бәйле күп кенә йолалар да, халкыбызның күңел һәм рухи байлыгы буларак, бүгенге көннәргә кадәр килеп җиткәннәр. Ләкин аш-су йолаларын һәм йола ашларын, аларның атамаларын күбесенчә өлкән буын кешеләре генә хәтерли. Без бары авылларга экспедицияләргә чыгып, информаторларны, ягъни аш-су һәм тел осталарын эзләп табып, нечкәләп сөйләшеп, аерым очракларда теге яки бу ризыкны бергәләп пешереп карап өйрәнеп, аларның белеме, тел байлыгы, хәтере аша гына борынгыдан килгән милли хәзинәләребезне барлап чыгып күз алдына китерә алабыз. Шуның өчен, рухи һәм матди мәдәниятнең бик борынгы бер тармагы булган аш-суларны һәм аларга караган йолаларны, атамаларны өйрәнгәндә, җирле сөйләшләрдәге бүгенге көннәргә килеп җиткән тел байлыгына таянырга тиеш булабыз.

Әдәбият

1. Әхмәтҗанов Ю.Ә. Татар халык ашлары. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1988. – 318 б.
2. Баязитова Ф.С. Аш-су һәм халык традицияләре лексикасы. – Казан: Дом печати, 2007. – 480 б.
3. Нурмөхәммәтова Р.С. Татар халкының матди мәдәниятен чагылдырган лексик берәмлекләр буларак азык-төлек атамалары // Татар лингвокультурологиясе: проблемалар һәм перспективалар. – Казан: ТДГПУ, 2011. – 278 б.
4. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. – Казан: Матбугат йорты, 2005. – 848 б.
5. Татар теленең этномәдәният сүзлеге: матди мәдәният лексикасы (ризык һәм савыт-саба атамалары) / Төзүче авторлар: Р.Р. Җамалетдинов, Ә.Ш. Юсупова Г.Ф. Җамалетдинова, Р.С. Нурмөхәммәтова, М.Р. Саттарова, Г.Н. Хөснуллина. – Казан:

Казан ун-ты нәшр., 2015. – 280 б.

МЕТОД АНКЕТИРОВАНИЯ, КАК СПОСОБ ВЫЯВЛЕНИЯ ОСВЕДОМЛЕННОСТИ НАСЕЛЕНИЯ О КУЛЬТУРНОМ НАСЛЕДИИ

Хузиахметова Г., КФУ, магистрант I курса
Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Ф.Х. Габдрахманова

Библиотеки, музеи и другие учреждения культуры являются местом активного распространения и популяризации культуры. С появлением электронных средств связи, электронных книг и каталогов посещаемость таких учреждений заметно снизилась. Человеку проще всего открыть планшет или компьютер, найти нужную информацию или книгу в сети интернет. В учебных заведениях идет активная тенденция внедрения электронных и технических методов преподавания, электронных дневников и различного рода инновации. Популярность массовой культуры, трансляция культуры по совершенно другим образцам, изменение методов поиска и получения информации предполагает то, что заинтересованность современного поколения к истории и к наследию культуры заметно снизилось. Для того, чтобы узнать так ли это, в нашей работе был применен метод анкетирования. Преимущественно, нас интересовали вопросы следующего характера – как общество относится к истории в целом; знает ли оно о деятельности организации ЮНЕСКО; знают ли они, что представляет собой историко-культурное наследие; известно ли им о деятельности Республиканской организации «Возрождение» в этой области; и каким образом связана деятельность библиотек и музеев с возрождением и сохранением культурного наследия.

Исследование было посвящено степени осведомленности молодого поколения об историко-культурном наследии. Охватываемая возрастная категория анкетирования составила от 14 до 30 лет, всего 100 человек. Вопросы к анкете имели историко-культурологический характер, которых можно разделить на первичные вопросы (т. е. те, которые выявляют пол участников и род их деятельности) и вторичные (те, которые непосредственно имеют отношение к нашей теме). В ходе полученных ответов от респондентов нами был проведен анализ, который показал нам следующие результаты: во-первых, интерес к истории в основном выявлен у лиц женского пола, нежели чем у мужского (общее соотношение, примерно 50/20). Во-вторых, процент респондентов, учащихся в школе, мало осведомлено об историко-культурном наследии, а если осведомлено, то через СМИ или от родителей, знакомых и друзей. Это позволяет сделать вывод о том, что в школах недостаточно внимания уделяется изучению этой сферы или она вообще не изучается. По нашему мнению, для того, чтобы человек уважал свою историю и культуру, стремился ее сохранить и приумножить, нужно со школьной скамьи изучать эту сферу и напоминать актуальность сохра-

нения историко-культурного наследия. А вот число респондентов, которое учится в ВУЗе в какой-то степени осведомлено в этой области, это позволяет сделать вывод о том, что университеты уделяют достаточно внимания для преподавания студентам этой сферы. В-третьих, если все респонденты в той или иной степени слышали, а некоторые хорошо знают, об организации ЮНЕСКО, то о Республиканском фонде «Возрождение» мало кто знает в полной мере. Общая сводка данных показывает нам то, что есть процент людей, которые впервые слышат об этом фонде. Показатели, конечно, не так плачевны, но, все же оставляют желать лучшего. Фонд «Возрождение» является основополагающей организацией в области культуры, тогда почему же она не является такой популярной? Это связано с тем, что фонду не была сделана хорошая пиар компания на долгое время. Также, она не так актуальна еще и потому, что в учебных заведениях не имеет важного места в преподавательской деятельности в области историко-культурного наследия. Эта организация, которая имеет колоссальные результаты деятельности за годы ее существования (имеется ввиду то, что фонд добился включения в список Всемирного наследия 2 объекта, расположенного на территории Республики), не принимается во внимание в учебных заведениях и недооценивается. В-четвертых, было выявлено, что посещают библиотеки и музеи преимущественно студенты, учащиеся в ВУЗах, а вот лица школьного возраста и работающие люди ходят в эти учреждения редко и не заинтересованы в проводимых мероприятиях вообще. Активный интерес к мероприятиям, проводимые библиотекой или музеем, проявляют лишь лица, которые часто посещают эти учреждения. В-пятых, несмотря на то, что было выяснено, что многие недостаточно осведомлены о проблемах историко-культурного наследия и о деятельности в этой области государства и общественности, все респонденты осознают важность сохранения, возрождения и приумножения наследия истории и культуры наших предков. Значит, они считают, что культура и история очень важна для нашего цивилизационного развития. Это не может не радовать, ведь сохранение нашей истории и культуры зависит от каждого из нас.

Литература

1. Максаковский В.П. Всемирное культурное наследие: Научно-популярное справочное издание / Издательский сервис, 2000. – 416 с.
2. Скачков А.С. Роль ЮНЕСКО в защите всемирного культурного наследия [Электронный ресурс] / URL: https://cyberleninka.ru/article/n/rol-yunesko-v-zaschite-vsemirnogo-kulturnogo-naslediya (дата обрщения: 18.01.2020)
3. Тагиров Э.Р. Сабантуй в локальном и глобальном цивилизационном пространстве: (потенциал идей культуры мира в традиц. праздниках народов планеты) / Э. Р. Тагиров, Д. Р. Шарафутдинов. – Казань: [Центр. оператив. печати], 2004. – 47 с.
4. Татары. – М.: Наука, 2001. – 583 с.

ПРЕЦЕДЕНТ ИСЕМНӘР ҺӘМ МЕТАФОРА ТЕРМИННАРЫ МӘСЬӘЛӘСЕ

Һадиева А., КФУ, I курс магистранты
Фән. җит. – филол. фән. докт., проф. Г.Р. Галиуллина

Ономастика фәнендә прецедент исемнәрнең күчерелмә мәгънәдә кулланылышына бәйле төрле терминнар очрый: прецедент исемнең метафорик мәгънәсе, ономастик метафора, прецедент исемнең метафорик кулланылышы һ.б. Мәсәлән, Д.Б. Гудков [2003: 149], Е.А. Нахимова [2007: 207], И.Э. Ратникова [2003 :214], А.Д. Шмелев [2002: 496] кебек галим-тикшеренүчеләр хезмәтләрендә очрыйлар. Кайбер галимнәр метафора белән прецедент исемнәрне, мәсәлән, метафора-символлар [1997: 27] дип атыйлар.

Әдәбият белемендә бер әйбер, эш яки хәл үзара охшашлыгы нигезендә икенче бер әйбер, эш яки хәл атамасы белән алыштырып әйтелсә, метафора хасил була. Метафора – шул ук чагыштыру, ләкин кыскартылган яки яшертен чагыштыру; чагыштыруда ике мөстәкыйль сүз булса, метафорада бер генә сүз, – шул бер сүз охшаш күренешне (сурәтне) дә, исеме шул сүзгә күчерелгән әйберне (күренешне, эш яки хәлне) белдерә [2002: 123].

Журналистикада метафора – (грек. metapfora, тат. күчерү) – күренеш, гамәлне үз исеме белән әйтмичә, икенче сүз белән белдерү чарасы. Аристотель фикеренчә, метафора – чагыштыруның бер төре. Метафорада сөйләм объекты – чагыштырыла торган чара башка сүз белән алыштырыла. Тик барыбер сөйләм объектын күзаллыйбыз [2011: 148].

Прецедент исемнәрнең кулланылышын вакытлы матбугаттан тупланган мисалларда карап үтик: Исхакның бабасы атаклы ат карагы, ул заманның караклар атаманы Шәкүр карак белән элемтәдә булган (Хикмәтуллин С. «Атыңны төнлә йоклаган килеш җигеп алып кайтканмын» // Татарстан яшьләре. – 2018. – 22 март). Уф, сафура бураны булмый калды (Гарипова Ф. Көндәш // Безнең гәҗит. – 2015. – 1 июнь). Хәер, анысы барыбер инде Мамай заманыннан калган булгач... (Гайнанова Л. Габдерәшит кызы күпере // Мәдәни җомга. – 2014. – 4 авг.)

Беренче мисалда кулланылган Шәкүр карак прецедент исемнең тарихы болай:

Шәкүр Рәхимов, яки Шәкүр Карак – 20 гасыр башында эш иткән данлыклы ат карагы, татар риваятьләре каһарманы.1920 еллар башында республика партия органнарына АТССР Зөя өязенең Мәлки волостендагы Гөбенә елгасы буенча урнашкан Чүти авылында яшәүче (Татарстанның хәзерге Кайбыч районы) ат караклары турында шикаятьләр яза башлыйлар. Патша заманнарыннан ук инде бу авыл халкы караклыгы белән дан тоткан була. Караклар башында Шәкүр исемле җәйдак торган, аны авырулар, сугыш, ачлык, үлем дә әлегә урап узган. Шәкүр Рәхимов, яки Шәкүр

Карак – 20 гасыр башында эш иткән данлыклы ат карагы, татар риваятьләре каһарманы. Егерменче гасыр башында бер нәселдән башланган ат караклыгы елдан-ел үсә бара һәм алар йогынтысында Казан һәм Сембер өязе авылларында күпме курку белмәс бандитлар үсеп чыга. Аларның атаманы – араларындагы иң акылысы, кыю Шәкүр. Бу бандитларның шөгыле якын-тирәдәге авылларда вак-төяк урлашулар белән генә чикләнмичә, Россиянең бөтен почмакларында да алып барыла. 1910-1911 елларда Николай патша власте Чүти бандитларын каты кулда тота башлый. Яңа бандитлар барлыкка килүе туктала һәм Шәкүр кебек билгеле булган кешеләр Себергә һәм каторгога озатыла».

Шәкүр карак – биредә күчерелмә мәгънәдә бирелми, сурәтләү чарасы булып килми, яшерен чагыштыру да булмый. Димәк, биредә прецедент сүз метафора булмый. Икенче мисалда, сафура бураны – орышу, талашу мәгънәсен белдерә [2: 210]. Югарыда бирелгән мисалда автор киеренке мөнәсәбәтләрне сафура бураны белән чагыштыра. Безнең фикеребезчә, әлеге мисалны метафорага кертеп була, чөнки күчерелмә мәгънә, охшашлык нигезендә күчерү беренче планга чыга.

Өченче мисалда прецедент исем нигезендә барлыкка килгән Мамай заманыннан калу фразеологизмның мәгънәсе бик иске, күптәнге дигән мәгънәне белдерә. Мамай – Алтын Урданың хәрби һәм дәүләт эшлеклесе. Мамай хан XIV гасырда яшәгән, ә аның исеме бүген еш кына күчерелмә мәгънәдә матбугатта кулланыла. Биредә дә охшашлык нигезендә исемне күчерү төп рольне уйный.

Әлбәттә, кайбер прецедент исемнәр метафорага якын була ала, алар метафора составына керә, әмма шулай да прецедент исемнәр метафора була алмый, дип уйлыйбыз. Гомумән, кайбер галимнәр прецедент исемнәр, метафорага якын тормыйлар дигән фикердә. «Таза кешене Фальстаф, ә көнче кешене Отелло дип атау, метафора куллану дигән сүз түгел әле», дип яза Н.Д. Арутюнова [1: 20].

Безнең уйлавыбызча, журналистика кулланылган прецедент исемнәр метафора буларак кулланылмый, автор исемнәрнең үзенә басым ясый. Биредә яшерен чагыштыру юк. Прецедент исемнәр сүзне конкрет әйтә. Мәсәлән: М .Горький «свинцовые мерзости» дигән төшенчәне әдәбият тарихына Тукай чорында ук инде керткән иде (Хәбетдинова М. Тукайны пычрату кемгә кирәк? // Ватаным Татарстан. – 2018. – 26 март). Тукай чоры, белүебезчә, XX гасыр башы.

Нәтиҗәдә, халык Хуҗа Насретдинның ач торырга өйрәнеп җитә дигәндә генә үлеп киткән ишәге хәленә калмасмы (Хуҗиева Г. Хуҗа Насретдин ишәге хәлендә // Татарстан яшьләре. – 2015. – 7 апр.). Биредә кешенең ач торуы ач торган Хуҗа Насретдин ишәгенә ишарә ясала, әмма биредә бу сурәтләү чарасы түгел, ә прецедент исем була. Күп төрки

халыкларның фольклор персонажы Хуҗа Насретдинның фразеологизмнар һәм мәкальләр составында – Хуҗа Насретдин ишәге, Хуҗа Насретдин кошы, Хуҗа Насретдин әйтмешли һәм башкалар белән очрашуы да аны татар халкы арасында танылуы турында сөйли [5: 119].

Шулай итеп, без метафора һәм прецедент исемнәрне бердәй кабул итә алмыйбыз, чөнки метафора – ул сурәтләү чарасы, ә прецедент исем телнең бүтән прецедентлы феноменнары белән бәйләнештә тора.

Әдәбият

1. Арутюнова, Н.Д. Метафора и дискурс // Теория метафоры: Сборник. – М.: Прогресс, 1990. – С. 5–32.

2. Галиуллина Г.Р. Прецедентные имена в современном татарском языке // Ученые записки Крымского федерального университета имени В.И. Вернадского. Серия «Филологические науки». Том 2 (68), № 3. 2016. – С. 117–121.

3. Курбатов Х.Р. Сүз сәнгате: Татар теленең лингвистик стилистикасы һәм поэтикасы. – Казан: Мәгариф, 2002. – 199 б.

4. Сафиуллина Ф.С. Татарча-русча фразеологик сүзлек. – Казан: мәгариф, 2001. – 335 б.

5. Фәттахов И.Ф. Әдәбият теориясе нигезләре: журналистика факультеты студентлары өчен. – Казан: К(И)ФУ нәшр., 2011. – 210 б.

ОСОБЕННОСТИ РУССКОЙ И КИТАЙСКОЙ КАРТИНЫ МИРА

Чан Ваньцзюнь, КФУ, магистрант III курса

Науч. рук. – канд. филол. наук, доц. Т.А. Корнеева

Изучение этикетных рече-поведенческих стратегий и тактик, говорящих на русском и китайском языках требует глубокого исследования особенностей национальной ментальности, отражающих философские, морально-нравственные, этические и аксиологические воззрения народов. Особенно это актуально, если речь идёт о культурно-понятийной парадигме «Восток-Запад». Так, к характерным чертам западной культуры относят рационализм, прагматизм, антропоцентризм, анти-традиционализм, а особенностями восточной культуры считаются природоцентризм, бережное отношение к традициям, духовно-душевную гармонию («умное сердце»).

Этикетные нормы поведения определяются мышлением и отражают чёткую систему ценностей России и Китая.

Географические особенности, жизнь в тяжёлых погодных условиях, пространственная протяжённость явились причиной беззлобия, миролюбия в русском менталитете. Многие русские национальные черты имеют корни в религиозном видении мира. На православии основан русский национальный дух, национальная этика и нравственность. Это проявляется во взаимопомощи и заботе, так и в навязчивости, чрезмерном любопытстве. Носители русского языка на первый план ставят понятие соучастия. Соучастие и причастность имеют отношение к православной культуре, ключевым понятием которой признается явление соборности. Категорию со-

борности В.В.Колесов считает одним из главных проявлений русской ментальности, понимая соборность как некую целостность, которая определяет все особенности русского менталитета [1:135].

Китайская культурная традиция оказывает влияние на способ мышления китайцев (и приводит к контрасту с западной моделью). Такие ученые, как Пен и Нибсет [3: 744], отмечают, что китайцы привыкли воспринимать противоречия диалектически, считают, что все содержит в себе противоречия. «Лу-ньюй» Конфуция, «Дао Дэ Цзин» ЛаоЦзы, написанные более двух тысяч лет назад, и ряд других древних книг до сих пор оказывают влияние на мышление и поведение китайцев.

Диалектическое мышление, отраженное в конфуцианстве, буддизме и даосизме, основных течениях традиционной культуры, сформировало традиционный китайский менталитет. Основными особенностями такого менталитета являются противоречивость, целостность и практичность. Традиционная китайская философия признает существование всеобщего базового противоречия в качестве основы бытия, стремится в условиях взаимодействия противоречий познать и охватить единство и закономерность вселенной, познать единство и закономерность добродетельной жизни, неба и человечества.

Традиционный китайский менталитет имеет следующие характеристики:

1. Сосредоточенность на упорядоченности. В отношениях между человеком и природой китайский традиционный образ мышления сосредоточивает внимание на «единстве Неба и Человека», при этом не только рассматривает весь внешний естественный мир как одно целое, но и воспринимает все человеческое общество как взаимодействие с внешним естественным миром.

2. Тенденция к реалистическому образу мышления. Даосизм уделяет внимание способу самозащиты, закону успеха и искусству управления людьми, а конфуцианство – это, прежде всего, учение о стратегии управления господствующего класса.

3. Эклектический образ мышления. В рамках традиционного мышления китайцы стремятся гармонизировать различные противоречивые философские представления.

4. Диалектический образ мышления. Китайцы стремятся к гармонии в каждом человеке, к мировой гармонии.

В традиционной китайской культуре конфуцианское подчеркивает необходимость для определенного человека послушания, самоотречения, соблюдения ритуала, чтобы найти свое место в жизни. Хотя для достижения этой цели необходимо, чтобы люди сами неуклонно стремились вперёд и имели твёрдую несгибаемую волю, но личность была сильно ослаблена, даже утрачена, поэтому наблюдается отсутствие сильной индивиду-

альности и сильных качеств личности. Даосизм подразумевает обретение спокойствия за счет гармонии с природой. Согласно буддийским учениям, окончательное освобождение людей заключено в пепле, полностью лишенном человеческой жизни нирване в обмен на духовное утешение.

По мнению китайских мыслителей, менталитет (образ мышления) Китая обладает женским началом и качеством художника, стремящегося найти хорошее. Китайские политические моральные принципы основаны на этике и нравственности, физической и психической подготовке, гармонии в государстве. В политике стремление к умиротворению государства приводит к возникновению мышления «большого единства», стремлению к однородности. Сосредоточенность на политической этике неизбежно приводит к потере интереса к изучению природы, поэтому существует аналогия между природой и человеческой деятельностью, которая приводит к осознанию всеобщего единства, а вместе с ним и к решению проблем в политической, социальной и этической сферах жизни.

Литература

1. Колесов В.В. «Жизнь происходит от слова...». – СПб.: Златоуст, 1999. – 369 с.

2. Шелковая Н.В. Культуры Запада и Востока // URL: http://nowimir.ru/DATA/040029.htm (дата обращения 18.01.2020).

3. Peng K., Nisbett R. E. Culture, dialectics, and reasoning about contradiction // American Psychologist, 54(9), 1999. – С. 741–754. // URL:https://psycnet.apa.org/record/1999-11125-001 (дата обращения 18.01.2020).

АРХЕТИПИЧЕСКИЕ ОППОЗИЦИИ В ИНТЕРНЕТ-ИГРЕ В АНТИФРАЗЫ

Чэнь Ясин, КФУ, аспирант

Науч. рук. – докт. филол. наук, проф. Т.Г. Бочина

В последние годы явление «загадка» приобретает более широкий диапазон исследования, она представляет собой стабильный объект научных изысканий лингвокультурологии, этнолингвистики, фольклористики и др. гуманитарных наук. Популярность данного явления в современной исследовательской сфере объясняется тем, что в текстах загадок сохраняется общая и ценная информация, которая отражает особенности мировидения, истории и национальной культуры данного народа.

Чрезмерной популярностью на страницах Рунета пользуется лингвистическая игра в загадки под названием «Антифразы». Правила игры в антифразы состоят в том, что одни участники игры заменяют все компоненты прецедентных единиц на антонимы или контрастные по смыслу слова с целью создания относительно осмысленной фразы, а другие участники должны отгадать исходные прототипы: ***Чужой чужого*** *слышит близко* (***Свой своякa*** *видит издалека); Ночью с* ***водой*** *найдешь (Днем с* ***огнем*** *не сыщешь)* и др.

В современной лингвистике была многократно отмечена структурная и функциональная близость загадки и пословицы. Рассмотрение зага-

док-перевертышей показывает, что «в антифразах не просто используется тот же универсальный лингвокогнитивный принцип контраста, что и в классических паремиях, но и наблюдается преемственность и в типах лексических средств выражения данного принципа, и в использовании ряда традиционных для русской лингвокультуры оппозиций» [1: 336].

Исследуя смысловую структуру пословичных изречений, Г. Л. Пермяков выделил ряд инвариантных пар, лежащих в основе предметных тематических групп пословиц, исследователь отмечает, что «практически почти все пословичные изречения (которых, как известно, огромное множество) укладываются в предметные тематические группы, основанные на инвариантных парах» [2: 118]. Наблюдение над корпусом антифраз показывает, что в антифразах контрастные замены нередко базируют на основе следующих традиционных архетипических оппозиций, зафиксированных в паремиологических единицах:

1. Оппозиция свой – чужой.

а) Вариант «свой – чужой» членит свои и чужие вещи, в том числе, свое и чужое добро (имущество), свои и чужие мысли, достоинства, недостатки, слова и т.п.: *На* ***свой калач*** *ухо не закрывай (На* ***чужой каравай,*** *рот не разевай); Палатку, которую сломал* ***Иван*** *(Дом, который построил* ***Джек)*** и др.

б) Противопоставление «родные – неродные» проводит грань между родными и неродными людьми, в том числе не только членами своей семьи, рода, но и соседями, знакомыми или просто сторонними людьми: *Чужой край – отчим,* ***родной*** *–* ***батюшка*** *(Родная сторона – мать,* ***чужая*** *–* ***мачеха****); Возьми доллар,* ***чужак*** *(Гони рубль,* ***родственник)*** и др.

в) дихотомия «свой - чужой» в антифразах нередко осложняется оппозицией «друг – враг», которая делит мир людей на друзей и врагов, сторонников и противников, приятелей и неприятелей: ***Друг*** *иногда превращается во врага (****Враг*** *обычно делается из друга); Ну, что же, посмотри драматурга? Настаиваю,* ***противники*** *(Ну что же, заслушаем клоунов? Прошу,* ***товарищи)*** и др.

2) Гендерная оппозиция.

В антифразах гендерные оппозиции, созданные на основе антропометрических лексем образуются следующим образом: а) по признакам пола (женщина / вумэн – мужчина / мэн, сэр – мадам): ***Мужчины*** *складывают чужие деньги в новое или уже приобретенное (****Женщины*** *делят свои вещи на старые и не купленные)*; б) по признакам возраста (юноша / парень – девушка / девица, старик – старуха): *Громче,* ***юноша! Мужчину*** *уродует наглость (Тише,* ***девушка! Женщину*** *украшает скромность);* в) по титулам (король – королева / царица, принц – принцесса): ***Король*** *пар-*

*ковки (**Королева** бензоколонки); г) по профессии (дворник – кухарка): Глупая **кухарка** (Умный **дворник**)* и др.

3. **пространственные оппозиции**

а) оппозиции слов, описывающих противоположные пространственные положения (или направления движения): а) верх – низ: *Деревня **внизу** (Город **наверху**)*; ***Сверху** мороженное (**Снизу** припека)*; б) назад – вперед: *Уползать **назад** (Забегать **вперед**);* в) лево – право: ***Правый** строй (**Левый** марш)*; г) восток – запад: *На **западе**, на **западе**, что за смерть без кофейни (На **востоке**, на **востоке**, что за жизнь без чайханы);* север – юг: *Мальчик с **юга** (Девочка с **севера**)* и др.

б) оппозиции слов, описывающих пространственные признаки предметов: а) высокий – низкий: ***Низкий** шатен в желтых тапках (**Высокий** блондин в черном ботинке);* б) широкий – узкий: *Умирать на **узкую** руку (Жить на **широкую** ногу);* в) глубокий – мелкий: ***Глубоко** тонешь / **Глубоко** летать (**Мелко** плаваешь)*; г) далекий – близкий: ***Далеко** колено, да не лизнешь (**Близок** локоть, да не укусишь)* и др.

Итак, лингвистическая игра в антифразы представляет собой своеобразные загадки, созданные по универсальному принципу контраста; в качестве игрового материала используются прецедентные единицы, которые составляют главное содержание русской лингвокультуры; широкое распространение в антифразах архетипических оппозиций, характерных для русских прецедентных единиц, свидетельствует о лингвокультурной преемственности данной игры.

Литература

1. Бочина Т.Г. Принцип контраста: от пословицы до интернет-игры в антифразы // Komparacja systemyw i funkcjonowania wspyiczes-nych jkzykow siowiacskich. T. 3 «Frazeologia»/ Red. nauk. W. Mokijenko i H. Walter. – Opole: Universitдt Greifswald – Institut fьr Slawistik; Uniwersytet Opolski – Instytut Fililogii Polskiej, 2008. – P. 329–338.

2. Пермяков Г.Л. Паремиологический сборник. Пословица. Загадка (Структура, смысл, текст). – М.: Наука. 1978. – 320 с.

ШӘҮКӘТ ГАЛИЕВ ИҖАТЫНДА КҮТӘРЕЛГӘН ТЕМАЛАР

Шакирова Г., КФУ, II курс магистранты

Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Г.Ф. Каюмова

Шәүкәт Галиев (Һидиятуллин Шәүкәт Галиулла улы) – Г.Тукай исемендәге Дәүләт бүләге, Х.К. Андерсен исемендәге халыкара әдәби премия иясе, Татарстан Республикасының халык шагыйре. Ул поэзиянең өч өлкәсендә: лирика, сатира һәм балалар шигырендә бердәй уңышлы иҗат иткән шәхес. Аның иҗатында аеруча сугыш, табигать, хайваннар, кошлар, туган як, туган тел, Г. Тукай, мәхәббәт, ата-ана һәм балалар, милләтебезнең күп кенә күренекле, танылган шәхесләренә багышланган темалар урын ала. Без мәкаләбез барышында шуларның берничәсенә тулаемрак тукталып үтәрбез.

Әдип әледән әле, еллар аша сугыш темасына әйләнеп кайта. Ул вакытта күргәннәре, кичергәннәре аның күңелендә күрәмсең төзәлмәс яра калдырганнар һәм хәтеренә уелып калганнар. Ул үзе дә: “Сугыш вакыты – тормышымда иң яхшы белгән, миңа каләм алдырган язмышым” [3: 376], – дип әйтә. Шул елларның кайгы-хәсрәте аның: “Күңел тартты тагын шул якларга”, “Сугышлардан калган мина...”, “Кулын кыса алмадым”, “Дулкыннарда сугыш шаулаганда...”, “Сугышка дип чыгып киткән иргә...”, “Нюра”, “Хәтимә апа”, “Сугышларда калган егетләрнең...”, “Каберләре бөтен Европада...”, “Ул фронтка бәхилләшеп китте...”, “Бер мең дүрт йөз унсигез көн...”, “Күңелемдә күп кешеләр тере...”, “Сугыштан кайтмый калган 169 авылдаш истәлеге”, “Гыйльман, Вилдан” һәм башка шигырьләрендә урын ала.

Шулай ук, әдипнең иҗатында табигать темасы да зур урын алып тора. Аның шигырьләре табигатьнең матурлыгына соклану, туган җиргә, туган ягына, туган авылына карата тирән мәхәббәт хисе белән сугарылган. “Авылда туып үсүем белән үземне бәхетле саныйм. 〈...〉 Авыл мохите әхлак, зәвык, фикерләү – дөньяга караш формалашуның табигый мәктәбе булган” [1: 6], – дип искә ала Ш. Галиев. Күрәмсең, шуңа күрә дә аның шигырьләрендәге туган ягын, авылын ярату укучыларны битараф калдыра алмый. Шагыйрь иҗаты ярдәмендә башкаларга да туган җирен үзе яратып, яраттыра белә. Әлеге шигырьләргә мисал итеп: “Әллә бергә үскәнгәме...”, “Тып-тын урамнардан”, “Кипарислар мине аңламаслар”, “Казлар оча шәһәр өстеннән”, “Күз күнекмәгән...”, “Якташларга әйтер сүзем”, “Без – олы бакырчылар!”, “Мин Кайбычка кайттым”, “Аңлашу”, “Сагыну сабаклары” һәм башкаларны китерергә була.

Ш. Галиев милләтебезнең күренекле, танылган шәхесләре: язучылары, галимнәре, артистлары, җырчылары, композиторлары, рәссамнары турында да яза. Әдипнең шундый шигырьләренә мисал итеп: “Илһам Шакировка”, “Кол Галигә”, “Тирән тамырлар” – Г. Ибраһимовка, “Хәтер иясе” – язучы һәм галим М. Госмановка, “Халык артисты Айрат Арслановка”, “Сара Садыйкова урамы”, “Тормыш-язмыш” – рәссам Ф. Зыязовка, “Котбетдин котлавы” – А. Гыйләҗевка, “Кем ул Роберт Миңнуллин?” һәм башкаларын китерергә була.

Шулай ук, әдипнең иҗатында, халкыбызның бөек шагыйре Габдулла Тукайга багышлап язган шигырьләре дә бар. Алар: “Сабый чагым дисәм”, “Туры Тукай”, “Тукай Кырлаенда”, “Тукайга”, “Тукай васыяте”, “Уй елгасы”, “Казан арты”, “Тукай рәсеме” һәм башкалар.

Ш. Галиев хәреф таныйганчы ук, әтисе белән әнисеннән Тукай исемен ишетеп белә. Чөнки алар бөек әдипнең шигырьләрен Коръән укыган кебек көйләп, матур аһәң белән укый торган булганнар. Соңрак бу хакта шагырь үзе болай дип искә ала: “Тукайны гел шулай укыйлар

дип белəм, изге китаптыр – əнə бит, шкаф өстендə янəшə алар (Коръəн турында əйтелə). Шагыйрь берəү генə, Тукай гына була, моңлы була, ятим була” [2: 17].

Ш. Галиев Тукай турындагы беренче шигырен 1946 елда язып карый. Əлеге шигырь – “Ун ел үткəч” дип атала. Чөнки əтисе Г. Тукайның илле еллыгы көнендə “Кызыл Татарстан” газетында аның басылып чыккан кульъязмаларын күрсəткəн һəм яңадан мондый язуларны бары ун елдан соң гына күрə алырсың дип əйткəн була. Лəкин Ш. Галиев бу өйрəнчек шигырен берəүгəдə күрсəтми, ə əтисе 1943 елда Бөек Ватан сугышында һəлак була.

1957 елда, янəдəн ун ел үткəч, Ш. Галиевның Г. Тукайга багышлап язылган “Сабый чагым дисəм” шигыре беренчелəрдəн булып дөнья күрə.

Əйткəнебезчə, Ш. Галиев əтисен иртə югалта һəм əлеге вакыйга сабый күңелендə тирəн эз калдыра, аңа əтисе җитми. Бу аның əтисенə багышлап язылган: “Гали” диеп аны йөрттелəр...”, “Əткəй рəсмен илтсəм фотографка...”, “Буран сарган тəрəзəдəн карыйм...”, “Əткəй китте, җыры гына калды...”, “Əтилелəр əти кадерен белми...” шигырьлəрендə ачык күренə. Əдип: “Əткəй – тормышта ымсынып калган бəхетем, татлы сагышым. Əткəй – илһам биргəн бəхетсезлегем...” [3: 377], – диеп искə ала.

Күплəргə таныш булган “Əткəйгə хат” дигəн поэмасын əдип башта гомумəн поэма итеп язарга планлаштырмаган була. Ул ни бары ике куплеттан торган шигырь генə була. Танылган язучы С. Хəким əлеге шигырьне укыганнан соң: “Һəр фикернең үз чамасы бар, ник аны сигез юлга кысырыкларга? Ə менə моны син болай гына əрəм итмə, иркенрəк язып кара” [3: 375], – дип киңəш бирə. С. Хəкимнең биргəн киңəше урынлы була, дəһшəтле сугыш елларының барлык моң-зарын, ачы хəсрəтен, əрнү-сагышларын, югалтуларын, күплəрнең күңелендə кичергəннəрен Ш. Галиев “Əткəйгə хат” поэмасы аша əйтеп бирə. Əлеге поэма автор тарафыннан гаҗəеп тиз иҗат ителə, аны язу өчен ни бары унбиш көн җитə. Ул үзе бу хакта: “Рəхəт язылa. Əдəби əсəр дип уйламыйм, əткəй белəн күптəн көткəн, булмый калган сөйлəшү, күңелдəгене бушату бу” [3: 376], – дип яза.

Шул рəвешле, Ш. Галиев иҗатында күп кенə мəңгелек темалар: мəхəббəт, сугыш һəм тынычлык, ата-ана һəм балалар, туган як темалары урын ала дип əйтə алабыз. Шулай ук, мəкалəбез барышында, əдипнең сугыш, ата, туган як һəм Г. Тукай темаларына җентеклəбрəк тукталдык, аларның ни өчен əдип иҗатында киңрəк яктыртылуының сəбəплəрен билгелəп үттек.

Əдəбият

1. Галиев Ш.Г. Илһамым-мəхəббəтем: Лирик язмалар. – Казан: Татар. кит. нəшр., 2006. – 447 б.

2. Галиев Ш.Г. Сайланма əсəрлəр: I том. – Казан: Татар. кит. нəшр., 2002. – 480 б.

3. Галиев Ш.Г. Сайланма әсәрләр: Биш томда, V том. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2002. – 495 б.

БУА РАЙОНЫ СӨЙЛӘШЛӘРЕ

Шакирова Ф., Буа р-ны Әлки мәктәбе, X сыйныф
Җит. – Г.Т. Исмәгыйлева

Бер генә сөйләш тә китапта бирелгән үзенчәлекләр кысасына кереп бетми. Һәр сөйләшнең үзенчәлекләрендә әледән-әле башка диалекталь формалар да очратырга була.

Безнең Буа районы кешеләренең сөйләмендә тау ягы татарлары сөйләшенең кушылмасы, ягъни синтезы киң таралган. Мишәр диалекты да очрый. Шундыйларның берсе: кели сүзе. Мәсәлән: барма кели, кайтма кели, ашама кели, язма кели, сөйләмә кели, җырлама кели, уйнама кели һ.б. Бала урынына малай сүзен дә еш кулланалар. (Малай тапкан). Ызба (өй), ындыр (өстәмә бакча), койрык арты (бәрәңге бакчасы), рәт чиреге (армиягә озату мәҗлесе) сүзләре дә кулланыла.

Сөйләшнең грамматик үзенчәлекләре:

Әдәби телдәге билгесез үткән заман кушымчасы -ган, -гән урынына кушма форма -ырлык, -ерлек кулланыла: Җул кайтырлык түгел (Юл кайта торган түгел). Бу эшләрлек эш түгел (Бу эшли торган эш түгел).

Үткән заман хәл фигылне белдерү өчен кушма форма *-гачтын, -гәчтен, -гачтан, -гәчтән* файдаланыла: *баргачтын, (баргач), килгәчтен,* (килгәч), җырлагачтын (җырлагач), сөйләгәчтен (сөйләгәч), биегәчтен (биегәч).

Хикәя фигыльнең күптән үткән заманын белдерү өчен кушма форма -дырые, -дерие файдаланыла: кайтадырые (кайта иде), сөйлидерие (сөйли иде), язадырые (яза иде), уйныйдырые (уйный иде).

Морфологик үзенчәлекләр:

Алмашлыклар әдәби телдәгечә. Тик нәрсә сорау алмашлыгы нәстә вариантында да кулланылуын күрсәтеп үтәргә кирәк: (Тагы бер киемем бар әле, ансысы (анысы) нәстәнекедер (нәрсәнекедер)).

Фигыльләрне кыскартып сөйләү

Апбардым – (алып бардым), апкайттым – (алып кайттым). Пырдымсызланды – (тынычсызланды). Арган – (арыган).

Сөйләшнең лексик үзенчәлекләре;

Бал кашыгы (чәй кашыгы), калай әтәч (мактанчык), марта (бал корты), печтик кенә (кечкенә генә), төнәгенә (кичә), тәпи (аяк), җепшек (епшек), мачы (мәче), акырын (әкерен), лампы (лампа), пич (мич), инә (энә), сад-бакча (яшелчә бакчасы), кечеткән (кычыткан) һ.б.

Татар теле лексикасында һәр төбәкнең үз җирлеге өчен генә хас булган тагы бер төркем сүзләр яшәп килә. Сүз кечкенә балаларны сөйләшергә өйрәткәндә зурлар телендә очрый торган кайбер гыйбарәләр турында бара.

Ит ярдәмче фигыле белән ясалган сүзләр:

Ә-ә-ә итә (йоклый).

Чәп-чәп итә (мунча керү);

Пәп итә (үбеп ала);

Бу-бу итә (авырта).

Пеш итә (пешерә).

Уп итә (егыла).

Ам итә (тешли яисә ашый)

Җирле сөйләшләргә бәйле рәвештә төрле вариантлары булган сүзләр:

Мәм-мәм, мәми (ризык, тәмле әйбер).

Тәти (уенчык һәм чиста, матур әйбер мәгънәсендә).

Бәби (кечкенә бала яисә курчак).

Какай (пычрак, тотарга ярамый торган әйбер).

Моннан тыш күпчелек сабыйлар машинаны – түтүт, аякны – пәпи яисә тәпи, сикертеп уйнатуны – үчтеки кебек сүзләр белән алыштыралар.

Фонетик үзенчәлекләре: х – к тәңгәллеге: якшы – яхшы, вахыт – вакыт.

“Х” авазы гарәп-фарсы сүзләрендә “һ” авазын да алмаштыра: хава-һава, хаман – һаман, хәйкәл – һәйкәл, шахит-шаһит, хәрбер – һәрбер.

Җ-ләштереп әйтү: җәме – яме, җарар – ярар, җөрәк – йөрәк, җалганчы – ялганчы, җабалак – ябалак, җарый инде – ярый инде, җырак – ерак, җегет-егет, җон- йон, җылак-елак, җылан-елан, җыл – ел, җымычка (йомычка) һ.б.

Ң урынына н куллану: Миңлегөл-Миннегөл;

А ны каты итеп әйтү: Нәзирә – Назыйрә.

Сингармоник вариантлар булу: арчу һәм әрчү, әз-мәз һәм аз-маз, ачы һәм әче, мачы һәм мәче.

И- э тәңгәллеге: инә-энә, ире-эре.

Рус сүзләрен үзгәртеп әйтү: Гөрбиян – грубиян, зерә – зря, кенәгә –книга, кәнсәләр – кацелярия, прит – председатель, перәшкә – пряшка, скамья-эскәмия, шляпа – эшләпә.

Ассимиляция-диссимиляция күренешләре:

а) з>ч: килегечче (килегезче), барыгыччы (барыгызчы).

б) н>м: томбоек (төнбоек), комбагыш, гомбагыш (көнбагыш).

в) л>ң: суң кул (сул кул), җаңгыз (ялгыз), җаңгыш (ялгыш).

г) н>ң: сиң генә (син генә), миң генә (мин генә).

д) с>ч: урычча (русча), хакачча (хакасча).

ж) ш>ч: чуачча (чувашча).

з) ц>ч: немеччә (немецчә).

и) ф>к: куфайка (фуфайка).

Кеше исемнәрен кыскартып йөртү характерлы: Ислам (Исламетдин), Шәйхи (Шәйхетдин), Хәлим (Хәлимулла), Кәрип (Кәрибулла), Шәрә (Шәрәфетдин).

Диалекталь сүзләрне урынлы-урынсыз куллану телебезне аңлаешсыз итәргә, чүпләргә мөмкин. Шуны онытмаска кирәк: үрнәк сөйләм – әдәби сөйләм.

Әдәбият

1. Әхәтов Г.Х. Татар диалектологиясе. Югары уку йортлары өчен дәреслек. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1984.

2.Әхәтов Г.Х. Татар диалектологиясе. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1983.

3. Зәкиев М.З. Төрки татар этногенезы. – Казан: Фикер, Мәскәү: Инсан, 1998.

БАШКОРТСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ИЛЕШ РАЙОНЫ ЙОННЫ АВЫЛЫ ТУРЫНДА

Шәяхмәтова Г., М. Акмулла ис. БДПУ, II курс студенты

Фән. җит. – филол. фән. докт., проф. И.С. Насипов

Аерым торак пунктка бәйле микротопонимнарны тарихи-лингвистик өйрәнү билгеле бер төбәкнең ономастиконы үзенчәлекләрен ачыкларга мөмкинлек бирә. Мондый тикшеренүләр бигрәк тә күп телле төрле милләт халыклары яшәгән регион өчен әһәмиятле. Йонны авылы үз тарихы белән шундый торак пунктлар исәбенә керә. Йонны авылы микротопонимикасында бу үзенчәлекләр шулай ук чагылырга мөмкин. Шуңа күрә авылының микротопонимикасы үзенчәлекләрен өйрәнү бик актуаль, ләкин бу мәсьәлә бүгенге көнгә чаклы тиешле фәнни дәрәҗәдә тикшерелмәгән.

Без бу мәкаләдә махсус рәвештә Йонны авылы атамасының килеп чыгышына бәйле фольклор материаллары, авылның микротопонимикасына караган кайбер ономастик берәмлекләр (елга, тау, чокыр, басу, урман) атамаларын өйрәнүне максат итеп алдык.

Һәр авыл җир йөзендәге меңләгән торак пункт арасыннан кайсыдыр ягы белән аерылып тора. Сүз башында мин дә үз авылымның тарихына күз салып узасым килә. Авыл тарихы турында миңа билгеле чыганаклар аз булу сәбәпле, аның барлыкка килү вакытын якынча гына билгеләү белән чикләнергә туры килә. Борын чорларда ата-бабаларым Базы елгасы буйена килеп утырганнар, авылның нигезен корганнар. Авылга нигез салучы Йонны исемле кеше булган.

Авылларның килеп чыгышы турында төрле легендалар бүген дә яшәп килә. Яркәй авылы хакындагы легендаларның берсендэ Базый карт турында сүз бара. Ул Урал таулары ягыннан килеп, елгада туктап атын эчергән. Елганы үз исеме белән Базый дип атаган. Тора-бара ул Базы яңгырашын алаган. Базый картның өч улы булган: Яркәй, Йонны, Янтуган. Безнең авылга исемне бәлки шул Йонно исемле малае калдыргандыр, дигән фараз бар.

Йонны авыл китапханәсендә авыл турында легенда варианты сакланган. Легенданы Вахитова Фәһимә апа язып калдырган. Текст мәктәп дәфтәре битенә кулдан язылган: “Борон-борон заманда Базый карт булган.

Ул Урал таулары ягыннан килеп туктап, атын су эчергән. Елгага үз исемен биргән Базый елгасы булган. Тора-бара ул Базы яңгырашын ала. Базый картның өч улы була Яркәй, Йонны, Янтуган. Авылга исемне бәлки шул Йонны исемле малае калдыргандыр, дип сөйлиләр".

Бу легенданың икенче варианты башка чыганакта теркәлгән: "Өлкәннәр сөйләвенә караганда, Йонны авылы кеше исеменнән килеп чыккан булырга тиеш. Өч бертуган ага булган, имеш: Яркәй, Рсай һәм Юньле. Алар өчесе өч урынга барып төпләнгән. Юньле исеме тора-бара Йонныга әйләнгән. Хәзер Йонны икегә бүленгән: Югары Йонны һәм Түбән Йонны. Алар арасыннан Базы елгасы ага. Географик яктан Йонны Рсай һәм Яркәй авыллары арасында урнашкан" [3: 61, 62].

Авылның аксакалы, укытучы Фәтхлислам Шәйхелисламов абый үзе белгәннәрдән чыгып, түбәндәгеләрне язып калдырган: "Авыл халкы буа буып, тегермән төзегән һәм шул рәвешле судан энергия алганнар Азмы-күпме үзләренчә яшәү теләге булганнар тормыш дәрәҗәләрен күтәрү юлларын эзләгәннәр. Суга якын булмаган җирләрдә яшәүчеләр җил тегермәне корган. Ул тирмәннәр күрше авыллардан килүчеләрне дә хезмәтләндереп торган. Халык бер вакытта да яхшы оннан өзелмәгән. Тора-бара Йонны авылы зураеп китә. Акырынлап авыл халкы елганың ике як ярына да йортлар сала башлый. Шуңа күрә бүгенге көндә ул ике исем белән атап йөртелә: Югары һәм Түбән Йонны авыллары. Елганың сул ягында Югары Йонны, уң ягында – Түбән Йонны. Аларны Базы елгасы аша салынган күпер тоташтырып тора. Беренче йортлар Базы елгасының сул ягына салынган булган" [2].

Базы елгасын буганнан соң су күбәеп, балык үрчетү өчен мөмкинлек туган. Татарлар балыкны якын-тирәдәге рус авылларына барып, бәрәңгегә алыштырганнар. Авылда бер генә кешедә ике төп алмагач үскән булган, әммә халык шалканны күп үстергән. Исәпсез хәзинә саклаган урманнар да калын булган бу якларда. Әммә утын кисү, чыбыкка кагылу тыелган була. Мичкә ягулык итеп сыер тизәген кулланганнар.

Йонны авылының уратып алган җир-су объектларының атамаларына килгәндә, аларның һәрберсе формасы, урыны, зурлыгы, күләме һәм башка үзенчәлекләренә бәйле исемләнгән. Мәсәлән; *Йомры күл, Тирән күл чокыры, Кыска күл чокыры*. Икмәк чәчкән басулар да төрлечә исемләнгән, халык телендә сакланып калган: *Кыеш тау басуы, Пистолет басуы*. Шулай ук җир-су атамаларында җир катламының казылма байлыклары исемнәренә бәйле булганнары бар. Базы елгасының бер урыныннан халык төзелештә кулланыр өчен кызыл балчык алган. Шуңа бу җир *Кызыл яр* атамасын алган. *Акбур тавында* халык күптәннән ак бур чыгарган. Башта известьне тазартып, мичтә яндырганнар. Көйледә

төйгәннән соң, суда еретеп, мич агартканнар. Ак бурны Яркәй базарына алып барып сатканнар.

Элекке чорларда татар, башкорт гаиләләрендә хатын-кызлар күбрәк йорт эшләре белән шөгелләнгәннәр: бала караганнар, ашарга әзерләгәннәр, йорт-җирне тәртиптә тотканнар. Ә ирләр хуҗалык, барлык авыр эшләрне башкарганнар: көтү көткәннәр, сунарга йөргәннәр, эш кораллары җитештергәннәр, йорт, каралты-кураны төзегәннәр, җир эшкәрткәннәр, чәчү чәчкәннәр. Кыскасы ир-атлар табигать белән күбрәк бәйләнештә булганнар. Шуңа күрә дә жир-су атамалары күбрәк ирләр исеме белән аталып йөртелгән: *Хөрмет чиялеге – Хөрмәтулла; Сәлли посадкасы – Сәлимҗән; Левен тирмәсе – Людвик; Аркашка карт тирмәсе – Аркадий* һ.б.

Авыл эчендә җирле географик объект, корылма урнашуга бәйле булган атамалар да байтак - *Мәчет борылышы, Кое урамы* кебек атамалар да очрый. Элек Йонны авылында рус гаиләләре дә яшәгән. Югарыда әйтелгәннәргә шуны өстәр идем: руслар тирмәннәр төзүдә зур өлеш керткәннәр. Шуңа бәйле җирле халыкка эш тә булган. Базы елгасы буенда 33 тегермән төзелә, һәм барысының да хуҗалары урыс милләтеннән була.

Төрле тарихи хәл-вакыйгаларга бәйле җир-су атамалары да бар: *Баяр урманы, Сугыш чокыры* һ.б. *Сугыш чокыры* дип аталган урынның тарихы турында шундый истәлек сакланган: Ул урын Йонны һәм Рсай авыллары арасында була. Җир бүлгән вакытта, җир үлчәүчеләр Бөре өязеннән киләләр. Чокырлы һәм урманлы 13-14 га җир кайсы авылга булырга тиеш? Халык аптырауга кала. Ике авыл арасында тавыш куба. Җир үлчәүчеләрне ике як та төрлечә сыйларга тотыналар; ит, бал, май, йомырка, акча бирәләр. Кайсы авыл күбрәк ришвәт биргән, шул авылга бу җирне биреп киткәннәр. Бер караганда – җир Рсайлыларга, икенче караганда – Йонны авылына күчкән. Халык моның белән килешә алмыйча, көче кулланып көрәшергә була. Билгеле бер көн билгеләнә. Ике якның да ирләре таяклар белән коралланып, бу урынга җыелганнар. Йонны авылыннан атаман Зәйнетдинов Мөхәммәтдин исемле кеше, ә Рсай авылыннан Әхмәтдин исемле кеше бермә-бер көрәшкә чыгалар. Җиңүче ягына җир калдырылырга тиеш була. Йонны атаманы Әхмәтдинне ерткычларча тукмап үтерә, һәм моны карап торган халык бөтенесе бер юлы бер-берсенә ташлана. Йонны халкы Рсайларны авылларына хәтле куып алып бара. Имеш, шул көннән башлап бу кан коелган җир *Сугыш чокыры* атамасын йөртә.

Кеше киләчәккә карап яши, ләкин йортның стенасын нигезсез күтәреп булмаган кебек, кеше дә үзенең үткәнен онытса, аның бүгенгесе дә, киләчәге дә булмый. Ата-бабаларыбыз безгә телебезне, мәдәниятебезне калдырганнар, һәм без аларны сакларга тиешбез.

Әдәбият

1. Генеалогии и архивы. Илишевский район. д. Юнин. URL: http://www.ufagen.ru/places/ilishevskiy/yunino.html (дата обращения: 15.12.2019).

2. Башкортостан татарлар фольклоры: риваятьләр, легендалар, мифологик хикәятләр, сөйләкләр / төз., кереш мәкалә һәм искәрмәләр авторы И.К. Фазлетдинов; фәнни мөхәррире Ә.М. Сөйләйманов. – Уфа: Китап, 2018. – 344 б.

РОБЕРТ МИҢНУЛЛИН ИҖАТЫНДА ӘХЛАК ТЕМАСЫ

Шәйхетдинова З., КФУ, III курс магистранты
Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. Г.Ф. Каюмова

Стиль сүзе телнең нинди максатларда һәм ничек кулланылышын белдерә. Язучы үз әсәренең үзенчәлекләреннән чыгып, төрле тел чараларын сайлый һәм аларны үзе теләгәнчә файдалана. Сүзләр мәгънәви яктан күп төрле. Үзләре үк образга әйләнгәннәре (символлар), күчерелмә мәгънәлеләре (метафора, метонимия, сынландыру, гипербола, юмор), предметлы сурәтләү чаралары (синонимнар, антонимнар, эпитет, чагыштыру), әдәби нормаларга туры килмәгән лексик чаралар (диалекталь, гади сөйләм, арго һәм жаргон сүзләр, варваризмнар) бар. Р. Миңнуллин – әнә шул тел-стиль чараларына җан кертеп, аларны иң оста кулланып язучыларның берсе.

Мәсәлән, “Трамвайда “куян” булып йөрергә яраткан малай турында” шигыренә игътибар итик. Әсәрнең исеме нәкъ эчтәлегенә тури килми, малай “куян” түгел:

Әздер миннән
Көлсәң дә –
Билет булган
Кесәмдә! [3: 111].

Автор алдан малайны билетсыз итеп сурәтли, биредәге малай хисләрен бирүдә градация алымын куллана:

Мин шундый каушаганмын,
Мин шундый курыкканмын [3: 111].

“Табын янында” шигырендә Нур белән Вилнең ярышуы сурәтләнә. Белгәнебезчә, табын алдында мондый ярышлар үткәрү урынлы түгел. Р. Миңнуллин ситуацияне кабатлаулар аша бирә:

*Виле: “**Бетә бит**!” – дип, Нурны*
Тора котыртып.
Нуры тиз-тиз ашый ашын,
***Бетә дип** куркып* [4: 110].

“Нишләрбез инде?!” шигырендә тыңлаусыз Ләлә сурәтләнә:

Инде берәр эш кушсалар,
Әй Ләлә чәбәләнә,
Киреләнә, үҗәтләнә,
Кыскасы, кәҗәләнә! [3: 116].

Әлеге күренешләрне төгәлрәк, бер-бер артлы килүче процессларны биръ автор синонмнарны куллана: *чәбәләнә, үҗәтләнә, киреләнә* һәм *кәҗәләнә* дип берләштереп куя.

“Томау, җиң һәм кулъяулык” шигырендә баланың борынны җиңенә сөртүе тасвирлана. Бала безне кисәтеп тә куя:

Юпь-юеш шул, юпь-юеш,
Тагын сөртер идем дә.
Борчылмагыз!Минем әле
Бар икенче җиңем дә! [4: 119].

Биредә автор юмор, йомшак көлү чарасы, җиңелчә елмаюга мөрәҗәгать итә, шаян мөнәсәбәтне белдерә.

“Таш, чыпчык һәм алма” шигырендәге фикер түбәндәге юлларда белдерелә:

Әмәлен ләкин таптым –
Агачка мин таш аттым.
Юк ла, алмага аттым,
Чынлап та, аңа аттым.
Юк ла, чыпчыкка аттым!
Ахрысы, юкка аттым... [4: 60].

Нәтиҗә ясап, шуны әйтәсе килә: Р. Миңнуллин шигърияте төрле сурәтләү чараларга бик бай. Р. Миңнуллин сүзләрнең лексик чараларыннан да актив файдалана, аларны сурәтләү чарасына әверелдерә.

Шулай итеп, Р. Миңнуллин иҗаты, шигърияте, аның иҗат теле – әле ачылып бетмәгән сер. Мавыктыргыч, үзенә тартып-чакырып тора торган сер. Аның теленең тылсымлы көчен ныграк өйрәнгән саен, бу серле шигъри дөньяның асылына якынаябыз. Шуңа күрә, шагыйрь иҗатының индивидуаль лексик үзенчәлекләрен, стилистик алымнарының бирелешен, андагы урынлы кулланылган бай, энҗе бөртекләредәй тел-бизәкләү чараларын өйрәнү мөһим.

Әдәбият

1. Миңнуллин Р.М. Әсәрләр. Җиде томда. Т.3: балалар өчен шигырьләр, әкиятләр, хикәяләр, мәкаләләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2007. – 543 б.
2. Миңнуллин Р.М. Әсәрләр. Җиде томда. Т.4: балалар өчен кечкенә әкиятләр, ирекле тәрҗемәләр, төрле язмалар. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2007. – 528 б.
3. Шәймәрданов М.Х. Татар милли педагогикасы: югары һәм урта педагогика уку йортлары өчен уку ярдәмлеге. – Казан: Мәгариф, 2007. – 399 б.

ТАТАР ҺӘМ БАШКОРТ ТЕЛ БЕЛЕМЕНДӘ ТАРТЫКЛАР ЧИРАТЛАШУЫ ОЧРАКЛАРЫ

Шәнгәрәева А., КФУ, II курс магистранты
Фән. җит. – филол. фән. канд., доц. М.Р. Саттарова

Җанлы сөйләм процессында авазларның еш кына үзгәрүе, бүтән авазлар белән алмашуына тап булабыз. Бер ук морфема төрле аваз

вариантларында йөрергә мөмкин. Авазлар үзгәрү хәзерге телне, яисә аның элекке кагыйдәләре нигезендә бара. Бер морфема составындагы төрле авазларның теге яки бу кагыйдә нигезендә тәңгәлләшүе ***чиратлашу*** дип атала[4: 234].

Тартык авазларның чиратлашуына карата тел белгече Л. Яфаров: "Татар телендә, шул ук вакытта башка төрки телләрдә дә, саңгырауларның яңгыраулаша баруы эпохалар буена килгән үсеш, үзгәреш һәм камилләшү процессы буларак, телдәге күп кенә тарихи фактлар белән исбатлана", – дип язды [5: 55].

Башкорт һәм татар телләренең казах, себер татарлары, удмурт, марый телләре белән лингвоэтник бәйләнешләре бар. Башкорт теле грамматикасына зур өлеш керткән галим Н.К. Дмитриев "Грамматика башкирского языка" монографиясендә авазлар чиратлашуы мәсьәләсенә аерым бүлекчә багышлый [2: 28]. Әлеге хезмәтендә ул *п, т, к, къ* саңгырауларының *б, г, гъ* яңгыраулары белән чиратлашу мәсьәләсен карый, түбәндәге мисаллар китерә: сап-сабы, аяк-аягъы, һ.б. Шулай итеп, чиратлашу күренешен Дмитриев мәҗбүри характерга ия ди, әдәби норма буларак, орфографиядә чагылуын табигый күренеш, дип яза [2: 30-31]. Башкорт телендә аваз чиратлашуы авазларның сөйләмдә бер-берсенә тәэсир итешүе нәтиҗәсендә барлыкка килә: әгәр [к], [қ], [п] тартыкларына тәмамланган сүзләргә сузык авазга башланган кушымча ялганса, ике сузык арасында калган әлеге тартыклар, шул сузыклар тәэсирендә яңгыраулашалар, мәсәлән, ак-а > ага, түк-ә > түгә, төп-е > төбе һ.б. Акустик яктан бу беренче формантаның түбән төшүендә һәм спектрда борын тартыкларында була торган өстәмә форманта пәйда булу белән тәкъбир ителә. Авазларның нигез ахыры һәм аффикслар башында яңгыраулыкта һәм саңгыраулыкта параллелизмга дучар булуы төрки телләрнең барлыкка килүеннән үк башланып, хәзерге көнгәчә дәвам итә, дип яза Дмитриев [2: 33-35].

Башкорт телендә аваз чиратлашу һәм татар телендә аваз чиратлашу арасында параллель үткәреп була. Башкорт телендә, татар телендәге кебек, сыйфат дәрәҗәләре, төгәлрәк әйткәндә, чагыштыру дәрәҗәсе *-раҡ, -рәк, -ыраҡ, -ерәк, -ораҡ, -өрәк* кушымчалары белән ясала: *йәшел – йәшелерәк, кара – каранак, кызыл–кызылрак, зәңгәр-зәңгәррәк*. Еш кына, мондый очракларда тартыклар чиратлашуына тап булабыз: әгәр сыйфат-сүз к, ҡ, п авазларына бетә икән, чагыштыру дәрәҗәсе ясалган вакытта әлеге авазлар г, ғ, б авазлары белән чиратлаша: *күк – күгерәк, ябыҡ – ябығыраҡ*.

Шуны өстәп әйтергә кирәк, чиратлашу рәвеш дәрәҗәләре ясалганда да барлыкка килә: *күп – күбрәк, шәп – шәберәк, озак – озаграк.*

Абайлабыраҡ *ҡараһа, күрше урыҫ ауылындағы белешенең өйө икән. Инде ни эшләргә? Көн дә кисләп бара, үгеҙҙең дә көйшәп алғыһы*

килгәндер. (Батырҙар тураһында әкиәттәр). Сәлмән үҙе килһә, утынды икәүебеҙҙән дә ***күберәк*** *тейәп алып ҡайтыр. Әсәйебеҙ беҙҙе түгел, уны маҡтар (Батырҙар тураһында әкиәттәр).*

Әлеге мисалларда [п] һәм [б] авазларының чиратлашуына тап булабыз. Татар теленнән аермалы буларак, чагыштыру формасы ясалганда, шул исәптән чиратлашу барлыкка килгәндә дә, авазлар редукциягә бирешми.

Тартым белән төрләнгән очракта да, тартык авазлар чиратлашуга дучар булалар:

Һаман өҙөлөр ул, "балам", тиеп,

Һыҙлаһа ла ***йөрәге*** *яраһы* (Кәтибә Кинйәбулатова).

4. Әбей, килеһенен тағы ла ***шәбен*** *ҡыуалап, ҡыҙҙарҙы ашайым тип, ҙур өмөт менән ауыҙ һыуҙарын йотоп, шәберәк китте, ти (Башкорт халык әкияте).*

Башкорт телендә саңгырау тартыклар яңгыраулашуының тагын бер сәбәбе: әлеге авазлар алдында сузыкка яисә яңгырау тартыкка беткән сүз килеп, алар арасында пауза булмау (*бергөн = бер+көн; казғанаты = каз+ канаты*). Татар телендә исә кушма сүзләрдә язылыш кагыйдәсе саклана: *беркөн, аккош, акбур, өчпочмак тимераяк* һ.б. Тарихи искәрмә: *бүген* (*бу+көн*).

Шулай итеп, татар һәм башкорт телләрендә тартыклар чиратлашу очракларының төрлесенә тап булабыз. Һәр ике телдә дә чиратлашуны билгеле бер фонетик закончалыкка бәйләп булса, аерым бер мисалларның тарихи чиратлашуга, сөйләмгә инде нәкъ шул вариантта кулланганлыгын да күзәтә алабыз. Бу мәсьәләдә сузыклар чиратлашуы да аерым игътибарга лаек. Төрки телләрнең чагыштырма фонетикасы белемендә бу сорау әле дә ачык тора.

Әдәбият

1. Академический словарь башкирского языка. в 10 тт. / под ред. Ф. Г. Хисамитдиновой. – Уфа: Китап, 2011. – Т. 1. – 432 с.
2. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. – М.: Наука, 2008. – 342 с.
3. Татар грамматикасы. – Казан: ТӘһСИ, 2015. – Т. I. – 512 б.
4. Хәзерге татар әдәби теле. – Казан: Мәгариф, 2002. – 406 б.
5. Яфаров Л.И. Татар теле фонетикасының кайбер закончалыклы тенденцияләре: Филол. фән. канд...... дисс. – Казан, 1955. – 264 б.

БАШКОРТСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ИЛЕШ РАЙОНЫ ЮГАРЫ ЯРКӘЙ АВЫЛЫНЫҢ ГОДОНИМНАРЫ

Юнысова Р., М. Акмулла ис. БДПУ, II курс студенты

Фән. җит. – филол. фән. докт., проф. И.С. Насипов

Урам исемнәре безнең тарихи мирасыбыз булган торак пункт топонимикасының мөһим өлеше. Исем – урамның «визит карточкасы» гына түгел, ул үзе барлыкка килгән чорның үзенчәлекле һәйкәле, алар ата-

бабаларыбыздан калган тарихи ядкяр. Шул сәбәпле,мине күптәннән туган авылмның урам исемнәре кызыксындыра.

Югары Яркәй – Башкортостан Республикасының Илеш районы үзәге. Шулай ук Югары Яркәй авыл совет биләмәсе үзәге дә булып тора. Уфадан 160 км ераклыкта Базы елгасы буенда урнашкан. Административ үзәктә 10 меңнән артык кеше яши. *Яркәй* авылы XVII гасыр уртасында *Елан* дип аталган.Соңрак авылның абруйлы кешесе - Яркәй Янчурин исемен алган. Бүген Югары Яркәй һәм Түбән Яркәй авыллары бар.

Югары Яркәй авылында 82 урам бар.

Елга урамы. Бу урам үз исемен XIX гасыр ахырында, Базы елгасының уң як яры буенда урнашканлыктан алган. Ул вакытта *Елга* урамы бердәнбер урам булган һәм Яркәй Янчуринның нәсел варислары да шунда яшәгән. 1935 елда *Куйбышев* урамы итеп үзгәртелә. Совет чорында мондый идеологик яссылыкта барлыкка килгән урам атамалары байтак. *Совет* урамы. Элек бу урам Уфа, Мәскәү, Бөре, Минзәлә кушылган трактка бәйле *Таш* урамы дип аталган. Ул 1937 елдагы картада теркәлгән. Халыкта аны *Екатерина юлы* дип йөртәләр. Риваять буенча, император үзе бу юлны төзергә кушкан, имеш. Әкренләп урам Иске Күктау авылы ягына, көнбатышка таба киңәя. *Ленин* урамы.Ул Бөек Ватан сугышыннан соң барлыкка килә. *Коммунистик* урамы бөтен авыл аша, көньяктан төньякка таба уза. Ул 1930 елларда барлыкка килә. 1950 елларда да биредә җирле административ органнар урнаша башлый. *Комсомол* урамы атамасы яшьләр оешмасы хөрмәтенә кушылган. Мондыйлар рәтенә шулай ук *Дзержинский, Ульянов, Зорге, Фрунзе, Киров,Чеверев,Чапаев* исемле урамнарны да кертеп була. *Кызыл Армия* урамы КПССның Илеш райкомы беренче секретаре Т.Л. Рахманов тәкъдиме белән аталган.

Илебезнең күренекле шәхесләре исемнәре белән аталган урамнар да байтак: *Пушкин, М. Горький, Фадеев, Шолохов, Гагарин, Салават Юлаев, Ломоносов, Жуков* исемнәрен йөртүче урамнар шундыйлардан.

XX гасырның 80 нче елларында *Октябрьнең 50 еллыгы, Яшьләр, Матросов* урамнары, *Каразирек* елгасы аша төзелгән күпергә бәйле *Күпер* урамы барлыкка килә.

XX гасыр азагында Югары Яркәйдә авыл урамнарына исем бирүдә сакчыл,уйлап карар кабул итү сизелә. Урам атамалары итеп күренекле якташларыбыз исемнәре алына: *Яримов* урамы (Яримов – җирле мәгърифәтче һәм сәясәт эшлеклесе), *М. Гәрәев* урамы (Муса Гәрәев – ике тапкыр Советлар Союзы Герое),*Абдуллин* урамы (Әнвәр Абдуллин – Советлар Союзы Герое) *Р. Хәйри* урамы (Ринат Хәйри – күренекле шагыйрь һәм журналист), *Г. Рәфыйков* урамы,(Габбас Рәфыйков – Илеш район Советының беренче рәисе), *С. Газизова* урамы (Сәлимә Газизова - БАССРның атказанган табибы, Ленин ордены һәм Хезмәт Кызыл Байрагы

ордены кавалеры), *Г. Сираев* урамы (Габдрахман Сираев – “Башкортстан” колхозы рәисе), *Х. Сарьян* урамы (Хәсән Сарьян – күренекле татар язучысы).

Авылның һәм төбәкнең тарихы да урам исемнәрендә чагылган. *Иванов* урамы атамасы 1960 елда яшәүдән туктаган элеккеге *Ивановка* хуторы исемен алган. Ул бүген авыл эченә кереп китеп бара. *Яркәй Янчурин* урамы *Яркәй* авылына нигез салучы кешеләрнең берсе Яркәй Янчуринның исем-аты.

Күренекле татар һәм башкорт әдипләренең исемнәре дә кушылган урамнар бар. Алар атамаларында Һ. Такташ , Ш. Бабич, Х. Дәүләтшина, З. Биишева, М. Җәлил исемнәре мәңгеләштерелгән.

Спорт урамында бик күп спорт мәйданчыклары һәм спорт комплекслары урнашкан. Казан юлы М-7 трассасы аша күрше Бакалы районына таба бара торган юл янәшәсендә *Бакалы* урамы сузылган.

Илебез тарихында урын алган күренекле бәйрәмнәргә бәйле *Олимпия*, *Җиңүнең 70 еллыгы урамы*, *9 Май* урамнары аталды. Топонимнардан *Баймак* һәм *Урал* атамалары да урам исемнәре буларак урын алган.

Соңгы елларда яңа урамнарга *Яшел* (Зелёная), *Роща* (Рощинская) , *Ылыслы* (Хвойная), *Нарат* (Сосновая) кебек матур исемнәр кушу да күзәтелә. Югары Яркәйдә шулай ук ике тыкырык бар – *Китапханә* һәи *Чеверев* тыкырыклары.

Шулай итеп, *Югары Яркәй*нең урам исемнәре авылның үткәнен һәм бүгенгесен чагылдыра. Алар аша без туган якның тарихын,үсеш-үзгәрешен күзәтә алабыз, күренекле шәхесләре белән танышабыз. Шулай ук бу атамалар район, республика һәм Туган илебез тарихына да бәйле. Шуңа күрә без аларны өйрәнү аша яшь буында туган телебезгә, тарихыбызга сакчыл караш, хөрмәт һәм горурлык хисе тәрбияли алабыз.

Әдәбият

1. Никонов В.А. Введение в топонимику. – М., Наука, 1965. – 179 с.
2. Усманова М.Г. Имя отчей земли. Историко-лингвистическое исследование топонимии бассейна реки Сакмар. – Уфа: Китап, 1994. – 272 с.
3. Хисамитдинова Ф.Г. Башкирская ойконимия XVI-XIX вв. – Уфа: Башир. кн. изд-во, 1991. – 304 с.
4. Шакуров Р.З. По следам географических названий. – Уфа: Башк. кн. издво, 1986. – 184 с.

ТАТАР ТЕЛЕНДӘ ЫШАНУЛАР

Ягафарова А., Казан, 6 нчы гимназия, XI сыйныф

Җит. – Г.Н. Хафизуллина, М.З. Закирова

Безнең бүгенге әдәбиятыбыз халыкның поэтик иҗатына, аның сүз сәнгатенә, фольклорга барып тоташа. Фольклор сүзе “халык акылы” дигән мәгънәгә ия. Ә халык акылы бик күп гасырлар дәвамында формалашкан. Бүгенге көндә фольклорда бик күп төрле жанрлар билгеле.

Татар халык авыз иҗатында киң таралган жанрлар булып җырлар, мәкаль-әйтемнәр, табышмаклар, әкиятләр, легендалар, мәзәкләр, бәетләр, дастаннар санала. Галимнәр фикеренчә, бу жанрлар борынгы ышану-мифлардан килеп чыккан. Борынгы мифлар халык авыз иҗатының нигезен тәшкил итә. Шулар арсында ышанулар да бар.

Бүгенге көндә дингә ышанучылар бик күп булса да, кешеләрнең күбесе хаман да төрле мифик затларга, ияләргә ышанып яши бирә. Тормыш-көнкүрештә бу бигрәк тә ачык күренә.

Мәсәлән, гади халык яшәешеннән моңа мисалларны шактый күп китерергә була:

- *Ашаган сыныгыңны калдырсаң, иптәшең ташлар, яки бәхетең тулы булмас;*
- *Ашап утырган чәйгә икмәк кисәге төшсә, өйгә кунак килә;*
- *Бусагага утырсаң, үсми каласың;*
- *Берәр кеше ерак юлга киткәч, аның артыннан ук идән себерергә ярамый* һәм башкалар.

Әлеге һәм башка ышануларны без көн саен диярлек ишетеп яшибез, аеруча әби-бабайлар белән бергә яшәгән гаиләләрдә алар еш ишетелә.

Эзләнү эше барышында без үзебезнең гаиләләрдә ишеткән ышануларны тупладык, аларны җентекләп өйрәндек. Безнең фикеребезчә, ышануларны берничә төркемгә бүлеп карарга мөмкин:

1. Ашау белән бәйле ышанулар:

Тоз чәчелсә, талаш чыга;

Идәнгә төшкән ризыкны кабарга ярамый – җен кагылган булуы бар һ.б.

Киенү белән бәйле ышанулар:

Киемне кигәндә җырларга ярамый, салганда елавың бар;

Ккиемне өстеңдә кигән килеш тегәргә яки ямау салырга ярамый – сәламәтлегең белән кыенлыклар кичерерсең һ.б.

2. Юлга чыгу белән бәйле ышанулар:

Юлга чыгар алдыннан киемне ямарга, төймә тагарга ярамый – юлда бәхетсезлек саклап торыр;

Юлга чыккач, әйберең онытылса, кире кайтырга ярамый, кайткан очракта көзгегә карап алырга кирәк һ.б.

3. Хуҗалык кирәк-яраклары белән бәйле ышанулар:

Җирдә яткан көрәк, тырманы атлап чыксаң, бәхетсезлек килер;

Кояш баеганнан соң чүп ташларга ярамый һ.б.

4. Йорт белән бәйле ышанулар:

Бусагага утырсаң, үсми каласың;

Идән себергәндә ишеккә таба түгел, киресенчә, ишеккә каршы себерергә кирәк, йорт бәрәкәте чүп чыгарга мөмкин һ.б.

Мисалларга караганда, ышанулар безнең халык күңелендә шактый нык урын алган, аларга игътибар итүчеләр дә, ышанмаучылар да бар.

Татар халык авыз иҗатында ышануларга бик охшаш жанр – сынамышлар да билгеле. Сынамышлар һәрвакыт авыл кешесенең көндәлек эшләре, көнкүреше, ахыр чиктә аның ач яки тук булуы белән бәйләнгән. Сынамышның төп максаты – киләчәкне хәбәр итү, һава торышы ничек булыр, күпме уңыш алыныр, кайсы игеннәрнең күпләп уңуын фаразлау.

Ышану һәм сынамышларның икесенең дә нигезендә нинди дә булса вакыйга-күренешнең булачагына ышаныч белән карау, өмет итү, фараз кылу ята. Халыкта ышанулар ул шул ук сынамышлар диеп кабул итү яшәсә дә, алар арасында аерма зур. Төп эшебездә китерелгән билгеләмәләргә карасак, сынамышлар төрле табигать күренешләре арасындагы бәйләнешләр, элемтәләр турында мәгълүмат бирсә, ышанулар үзәгендә мистик подтекст ята.

Сынамышлар бүген дә бик популяр. Чөнки аларда әйтелгән фаразлар күп очракта дөреслеккә туры килә, чынга аша. Бигрәк тә һава торышына бәйле сынамышлар кешеләр өчен кызыклы, кешеләр андый төр сынамышларга күпләп игътибар бирә. Мәсәлән:

Карлыгачлар түбән очса, яңгыр явар, югары очса, аяз һава булыр;

Апрель актыкларында җылы яңгырлар булса, игеннәр яхшы булыр;

Беренче мартта буран булса, карабодай уңар.

Ышанулардан аермалы буларак, сынамышларны төркемләүдә авырлыклар юк, аларны 4 ел фасылына – җәй, көз, кыш, яз айларына бәйләп, төрле төрләргә бүлеп карарга була. Әйтик, халык арасында кышка, язга бәйле сынамышлар аеруча киң таралган.

Ышану һәм сынамышлар халкыбызның ерак тарихын, милли үзенчәлекләрен, яшәү кагыйдәләрен өйрәнү чыганагы булып та торалар. Аларда борынгыларның фәне дә, сәнгате дә, педагогикасы да чагылыш таба. Шуңа күрә аларда аңлату да, кисәтү дә, тәрбия дә бар.

Халыкның үткәнен белмичә, киләчәге турында сүз йөртеп булмый. Ышану-юраулар, сынамышлар үткән заманны бүгенге һәм киләчәк белән тоташтыра, буыннарның рухи бәйләнешен тәэмин итә.

Әдәбият

1. Татар мифлары. Беренче китап: Иялəр, фаллар, ышанулар, им-томнар, мифлар. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1996. – 388 б.

2. Татар мифлары. Икенче китап: Иялəр, фаллар, ышанулар, им-томнар, мифлар. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1998. – 432 б.

3. Бакиров М. Татарский фольклор. – Казань: Ихлас, 2012. – 400 с.

4.Татар мифологиясе. Энциклопедик сүзлек: 3 томда. / Ф. Урманче. – Казан: Мәгариф, 2009. II т. (Д-С). – 343 б.

ТАТАР ТЕЛЕНДӘ «ТАМЧЫ» КОНЦЕПТЫ

Япбаров А., Түбән Кама, 20 нче мәктәп, X сыйныф

Җит. – И.Ш. Ишмөхәммәтов

Телне мәдәни күренеш буларак өйрәнү бүгенге көндә бик актуаль. Татар телендә күп кенә концептлар инде тикшерелгән, алар буенча фәнни эшләр башкарылган, ә “тамчы” концепты әлегә кадәр тикшерелми кала бирә. Шуны истә тотып, үз алдыбызга “тамчы” концептының татар телендә чагылышын тикшерү максатын куйдык.

“Татар теленең аңлатмалы сүзлеге”ндә “тамчы” концептының 5 мәгънәсе бирелә [7: 30].

“Татарча-русча сүзлек”тә тамчы сүзенең 3 мәгънәдәге тәрҗемәсе китерелгән [5: 309].

Г.Х. Әхәтовның “Татар теленең фразеологик әйтелмәләр сүзлеге”ндә “тамчы” концепты кергән фразеологизмнар теркәлмәгән. Ә.Н. Исәнбәтнең “Татар теленең фразеологик сүзлеге”ндә 2 фразеологик әйтелмә очратырга була [3: 108]. “Татар теленең аңлатмалы сүзлеге”ндә, боларга өстәп, түбәндәге фразеологизмнар китерелә: 1) *тамчы гына черем итү* – бик аз гына йоклап алу; 2) *тамчы бөртек* – бик аз гына, бер бөртек кенә; 3) *катрә бөртек (катрә бөртеге) кадәр* – бик аз гына. “Татарча-русча-инглизчә фразеологик сүзлек”тә “тамчы” концепты кергән 4 фразеологик әйтелмәгә тап булдык [6: 204]. “Татарча-русча сүзлек”тә түбәндәге фразеологизмның тәрҗемәсе китерелгән: 1) *тамчы бөртек тә* – ни капли [5: 309].

Г. Саттаровның “Татар исемнәренең тулы аңлатмалы сүзлеге”ндә “тамчы” концепты кергән *Тамчы* татар антропонимы теркәлгән. Аның синонимы буларак Нотфә гарәп антропонимы китерелгән [9: 398, 417].

“Татар теленең зур диалектологик сүзлеге”ендә “тамчы” концептының тара сөйләшендә *тамы* дигән диалекталь варианты бирелгән һәм мисал буларак *тамы да* сүзе тәкъдим ителгән. *Тамы да* – бөртеге дә, тамчысы да (ни крошки, ни капли) [8: 605].

Татар теленең синонимнар сүзлегендә тамчы сүзенең синонимнары күрсәтелмәгән. Тик шулай да, тикшерену барышында, аңлатмалы сүзлек, татар исемнәре сүзлеге һәм диалектологик сүзлектәге мәгълүматларга нигезләнеп, без тамчы сүзенең *катрә* [1: 206], *нотфә* (гарәпчә *тамчы*) [9: 398] һәм тамы [8: 605] дигән синонимнары барлыгын ачыкладык [7: 242].

Г. Тукайның шигърият теле сүзлегеннән күренгәнчә, шагыйрь үз иҗатында “тамчы” концептын шулай ук оста кулланган. “Актык *тамчы* яшь” шигырендә әлеге концепт шигырь исемендә теркәлгән. “Яхшы хәбәрләр” шигырендә “Язгы яңгыр *тамчысы* бер башка *тамчыдан* сорый”, “Мәхәббәт” шигырендә “Җир яшәрмәс, гөл ачылмас – төшми яңгыр *тамчысы”*, “Ана догасы” шигырендә “Тамадыр мискинәмнең *тамчы-*

тамчы күзләреннән яшь", ә "Укыгыз, кызлар…" шигырендә "*Тамчы-тамчы* тамган судан тирән диңгезләр булыр" юлларында кулланылган [10: 160].

М. Җәлилнең "Моабит дәфтәрләре" теле сүзлегендә "тамчы" концепты кергән строфаларны шулай ук очратырга була. "Кичер, илем!" шигырендә "Соңгы тамчы каным тамса тамсын, тик антыма таплар кунмасын!", "Сандугач һәм Чишмә" балладасында "Бер *тамчы* эчә дә чишмәгә егыла", "Ах, әгәр булсачы бер генә *тамчы* су! , Зөбәрҗәт *тамчылар, Тамчылар* сикерми, "Кар кызы" шигырендә Кызның йөзендә тама *тамчылар* "Күлмәк" шигырендә "Ике генә *тамчы* яшь чылатты гөл чуклары төсле керфеген", "Һәр чигештә күпме яшь*"*, "Соңгы үпкә" шигырендә "Мин тапмадым җирдә бер *тамчы* су", "Ана бәйрәме" шигырендә "Һәр *тамчысы* хәләл сөтемнең, "Чәчәкләр" шигырендә "Йотып тир һәм яшь *тамчысын"*, "Яңа ел теләкләре" шигырендә "Яшебезнең кайнар *тамчысын* кебек" "тамчы" концепты кергән юллар бар [2: 131].

Дөнья тел картинасын анализлау өчен мәкаль һәм әйтемнәрне анализлау мөһим санала. Шуның өчен без "тамчы" компоненты булган мәкаль һәм әйтемнәрне дә барладык. Н.С. Исәнбәтнең "Татар халык мәкальләре" (I том) җыентыгында "тамчы" сүзе аерым сүзлек мәкаләсе буларак кулланыла һәм ул концепт кергән 21 берәмлек китерелә [4: 336].

Интернет челтәрендәге татар халык мәкальләре тупланмасында боларга өстәп тагын 6 мәкаль-әйтем очраттык: 23) Бер тамчыдан диңгез булмый. 24) Күл тамчыдан җыела. 25) Тырышкан *тамчы* таш тишкән. 26) Адым-адым – юл булыр, *тамчы-тамчы* – күл булыр. 27) Ике *тамчы* су кебек.

Нәтиҗә ясап шуны әйтергә була: "тамчы" концепты телдә югары ешлыкка, күпмәгънәлелеккә ия; актив лексика; актив ясагыч нигезле сүз (таму, тамчылы, тамчыдай, тамчылану, тамчыландыру, тамчылап, тамчылау һ.б.). "Тамчы" бер составлы атау җөмләнең баш кисәге, шигырь исеме була ала ("Бер тамчы жылылык", "Мәхәббәт тамчылары", "Там там, тамчы, там", "Тамчылар", "Тамчы гөл", "Тик бер тамчы якты кирәк җанга", "Тамчы гөлем", *"Тамчылар маршы"*). "Тамчы" лексемасының синтагматик бәйләнешләре дә киң: тамчы – тама, тишә, җиңә, яра, уйный.

Бу концептны репрезентацияләүче тел һәм сөйләм материаллары халык тарихын, халыкның тормышка мөнәсәбәтен ачыкларга ярдәм итә. "Тамчы" концепты милли концепт критерийларына туры килә.

Шулай итеп, "тамчы" концептын тикшерү барышында без аның татар теле дөнья күренешендә мөһим урын алуын, аны баетуга өлеш кертүен ачыкладык. "Тамчы" концепты да халыкның дөньяны танып белү үзенчәлекләрен, яшәү принципларын билгеләргә ярдәм итә.

Әдәбият

1. Гарәпчә-татарча-русча алынмалар сүзлеге: татар әдәбиятында кулланылган гарәп һәм фарсы сүзләре / К.З. Хәмзин, М.И. Мәхмүтов, Г.Ш. Сәйфуллин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1965. – 792 б.

2. Муса Җәлил. “Моабит дәфтәрләре” теле: Сүзлек / К.Р. Галиуллин, Р.Н. Кәримуллина, Л.С. Минһаҗева. – Казан: Мәгариф, 2006. – 255 б.
3. Исәнбәт Н.С. Татар теленең фразеологик сүзлеге. 2 томда. Т. II. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1990. – 365 б.
4. Исәнбәт Н.С. Татар халык мәкальләре: мәкальләр җыелмасы: 3 томда. 2-нче басма. Т. I. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2010. – 622 б.
5. Татарско-русский словарь: В 2-х т. Т. II (М–Я). – Казань: Магариф, 2007. – 309 с.
6. Татарча-русча-инглизчә фразеологик сүзлек. – Казан: Хәтер, 2010. – 296 б.
7. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: 3 томда, Т. III. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1981. – 831 б.
8. Татар теленең зур диалектологик сүзлеге. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2009. – 839 б.
9. Саттар-Мулилле Г. Татар исемнәре ни сөйли?: Татар исемнәренең тулы аңлатмалы сүзлеге. – Казан: “Раннур” нәшр., 1998. – 485 б.
10. Габдулла Тукай: Шигърият теле: Сүзлек. – Казан: Мәгариф, 2009. – 527 б.

ЭЧТӘЛЕК

Аббазова Р. Сонеты в творчестве Уильяма Шекспира и Рената Хариса 4
Абужалитова А. Білім мазмұнын жаңарту жағдайында критериалды бағалау – оқушылардың ізденімдік-танымдық құзыреттілігін қалыптастырудың негізі 6
Альмеева М. Этнонациональное в пословицах татарского народа....................................10
Аманжанова А. Репрезентация языковой картины мира в жанрах фольклора 12
Амирханова Л. Насколько друг друга понимают азербайджанцы и татары 14
Арипбай А. Әлемдік тілдік бейнесіндегі «Аққудың» танымдық сипаты 17
Әбрарова А. Казан шәһәре урам исемнәренең орфографик үзенчәлекләре.......................20
Әминова Г. Эмоцияләрне белдерүдә синонимлык мөнәсәбәтләре 22
Әсхәдуллина Г. Татар мәдәниятендә хатын-кыз сыйфатлары бирелеше...........................25
Әхмәдиева Й. Шагыйрь шәхесен мәңгеләштерү: Татарстанда Тукайга һәйкәлләр..........27
Әхмәтгәрәева Г. Фэнтези әсәрләренең татар һәм төрек тәрҗемәләрендә реалияләр бирелеше 29
Әхсәнова Г. Олуг шәхес – Рәшит Рәхмәти Арат 31
Бариева А. Чыңгыз Айтматов әсәрләренең татарчага тәрҗемә үзенчәлекләре.................34
Баһавиева Ч. Татар халык сынамышларында кулланылган тезмә сүзләрнең ясалыш үзенчәлекләре 36
Болгарова А. Сравнительные конструкции в фольклорных текстах (на материале татарских и русских загадок)...38
Ван Янь. Ассоциативное поле лексемы «счастье» в русском языковом сознании… 40
Вәлиева А. Якташ шагыйребез иҗатында поэтик бизәкләр 42
Вилданова Ә. Г. Әпсәләмовның «Ак чәчәкләр» романында һәм аның рус теленә тәрҗемәсендә синонимик парлы сүзләр 44
Волков Т. Сөйләшсәк тә төрле телләрдә 46
Габдрахманова Л. Г. Ибраһимов һәм Ш. Камал иҗатларында маринистик пейзаж 48
Габдуллазянова Г. Роль повтора в создании ритма и рифмы в произведениях детского фольклора...50
Габдуллин Р. Г. Сабитов хикәясендә образ тудыру үзенчәлекләре 52
Габдуллина А. Лингвострановедение как область методики и лингвистики....................54
Габидуллина Э. И. Юзеевның «Мәңгелек белән очрашу» поэмасында символик образлар 56
Гайнуллина Д. Ә. Еники публицистикасында бөек шәхесләр язмышы............................58
Гайфуллина И. Россия Федерациясенең төрки антрополисонимнары 60
Галәветдинова Л. Массакүләм мәгълүмат чараларында спорт терминологиясе 63
Галеева А. Интертекстуальные вкрапления в творчестве татарского поэта XX века Ильдара Юзеева..65
Галиәхмәтова Д. Һ.Такташ иҗатында тел-сурәтләү чаралары 68
Галиева К. Равиль Бухараев – интеллектуальная гордость нации!.....................................70
Галимбикова И. Национальная и культурная идентичность в рамках межкультурного взаимодействия 73
Галимова Д. Лилия Гыйбадуллина иҗатында образлар бирелеше 75
Гарипова Д. XIX гасыр татар һәм чуваш әдәби телләрендә фонетик вариантлар............77
Гафарова А. Язык жестов в произведениях Рината Мухаммадиева 79
Гафиятова И. Габдулла Тукай һәм Ленар Шәехнең балалар өчен язылган шигырьләрендә тиңдәш кисәкләр...82
Гафиятуллина Э. Ә. Еники иҗатында фольклор традицияләре 84
Гафурова И. Татар теле дәресләрендә төбәк тарихына караган материалларны куллану 86

Гәрәев А. Флүс Латыйфинең «Хыянәт» романында тел-бизәкләү чарасы буларак искергән сүзләр 88
Гәрәева А. Лингвокультурологик текстларның стилистик үзенчәлекләре 90
Гетманская С. Лингвокультурологический компонент в преподавании иностранного языка с помощью социальных сетей (на примере инстраграм) 92
Гилмутдинова Ә. Татарларда сәер исемнәр 94
Гыйздәтуллина Н. Татар таҗына лаек олуг шәхесләр 96
Гыймадиев Б. Зөлфәт Хәкимнең «Телсез күке» драмасында символик образларның әдәби функциясе 98
Гыйниятуллина Д. Сынлы сәнгатьтә Бакый Урманче 100
Гыйсмәтуллина Д. Мансур Гыйләҗевның «Бичура» пьесасы буенча куелган спектакльдә Бичура мифологик образы 103
Давлетзянов И. Язык сказок Алиша и экологические задачи 105
Джумагалыева Р. К вопросу о национальных особенностях языковой картины мира (на примере казахского и русского народов) 107
Дурдыева М. Язык и культура 109
Евдокимова А. Туфан Миңнуллинның «Гөргери кияүләре» этнографик музыкаль комедиясендә образлар бирелеше..110
Ержан Г. Структура романа О. Уайльда «Портрет Дориана Грея» в свете философии Платона 112
Ершова Е. Универсальные черты и свойства «детства» в произведениях М. Горького 116
Жалгасова Ж. История изучения казахского народного лиро-эпоса «Кыз жибек».........118
Жантасова Н. Академик Р. Сыздық және қазақ тіл білімінің өзекті мәселелері 120
Жаскайратова А., Сарсенгалиева А. Ауэзов и о переводе калмыцкого героического эпоса «Джангар» 122
Җамалетдинова Д. Юридик лексикада гарәп алынмалары 124
Җиһаншина М. Татар халык җырларының поэтик үзенчәлекләре.................................127
Закирова А. К проблеме исследования концепта «хлеб» в разных лингвокультурах 129
Закирова Ә. «Ватаным Татарстан» газетасында сәламәтлек темасына багышланган мәкаләләрнең үзенчәлеге 132
Зарипова З. Проблемы переключения кода при обучении английскому языку (татар и русских)...134
Зәйнетдинова Р. Татар теле дәресләрендә аудиовизуаль чаралар 136
Зиннурова Э. Формирование речевых компетенций на иностранном языке....................138
Ибраһимова А. Татар паремияләренең лингвокультурологик потенциалы 141
Ибраһимова Д. Әдәбият дәресләрендә нәзари төшенчәләрне өйрәнү 142
Ибраһимова Р. Рабит Батулла иҗатында Тукай образы..144
Ибраһимова Э. Кабатлаулы фигыльләрнең эмоциональ-экспрессив мәгънәләре 146
Исламгареева Г. Башкортостан Республикасы Шаран районы Күгәрчен-Бүләк авылы топонимикасы...149
Исламова Л. Татар һәм казах телләрендә соматизмнар 152
Исхакова Г. Грамматические переводческие соответствия в переводах стихотворений А. Ахматовой на турецкий язык 154
Кабдрашова М. Қазақ тіл біліміндегі гендерлік зерттеулер 156
Кадыйрова Г. Паремияләрдә хатын-кыз образы 159
Қазмағамбетова А. «Қыз жібек», «Айман-шолпан» жырларының басылымдары жөнінде...161
Камалдинова И. Этикет татарского застолья в селе Токаево 164

Камалова Д. Лингвистик тикшеренү объекты буларак поэтик текст 166
Канапьянова Д. Шәкәрім шығармашылығы – рухани білімнің қайнар бұлағы 168
Кашаева А. Использование мнемотехнических приемов при обучении детей в школе 171
Каюмова А. Роль родного языка при изучении иностранного языка на примере звуковых систем английского и татарского языков 173
Кәлимуллина А. Гаяз Исхакыйның драма һәм проза әсәрләрендә милләт язмышы 175
Кәримова А. Мин кулыма китап алам 178
Көшімбет М. М. Әуезов драмаларындағы вестиалды лексиканың рөлі 180
Құлмағамбетова Ж. Жазба жәдігерлер тілі мен қазіргі қазақ тілі: ұқсастықтар мен айырмашылықтар 183
Құмарова Э. Общая характеристика восточной поэмы «Гяур» Джорджа Гордона Байрона 187
Ли Цзюньин. К вопросу семантизации национально-культурной единицы в современных словарях лингвокультурологического типа 190
Макаров И. Технология обучения аудированию 192
Матигуллина Р. Башкортостан Республикасы Балтач районы Югары Карыш авылы тарихы турында 194
Мингалиева К. М. Хөсәеннең «Кытай дусыма» шигырендә тел-бизәкләү чаралары 196
Минемуллин Р. Зөфәр Рәмиевның гыйльми эшчәнлегендә Габдулла Тукай энциклопедиясен төзү мәсьәләләре 198
Миннекеева А. Кулинария текстлары тәрҗемәсендә транслитерация алымы 201
Миннибаева А. Башкортстан Республикасы Ярмәкәй районы Абдулла авылы топонимикасы 203
Мисбахова С. Матур әдәбият әсәрләрендә чагыштыруларны тәрҗемә итү үзенчәлеге (Г. Яхинаның «Зөләйха күзләрен ача» әсәре материалында) 205
Михайлов А. Керәшен халкының йола, бәйрәмнәренә кагылышлы сынамышлар 208
Мойнакова А. Қазақ тілі терминологиясының қазіргі жағдайы 211
Mohamed Lamine Mariko. Understanding text complexity 214
Мөдәрисов Д. Tatar-inform.ru. һәм bashinform.ru сайтларында кулланылган спорт лексикасының структур үзенчәлекләре 215
Мөхәммәдиева А. Халкым өчен мәңге кирәк туган телем! 218
Мөхәммәтгалиева Г. Аналитик һәм синтетик чараларны өйрәтү методикасы 220
Мөхәммәтшина А. Фигыльләрнең кытай һәм татар телләрендәге урыны 224
Мухаметзянова Л. Обучение языковым лакунам на основе текстовой деятельности 226
Мухаметова И. Особенности изучения религиозной лексики в современном татарском языке 228
Насыйбуллина К. Татар телендә ризык атамалары системасы формалашу үзенчәлекләре 230
Низамиев И. Р. Шәйдуллинаның «Ялантауга ай кунган» әсәрендә табигатьне саклау һәм кеше бәхете мәсьәләсе 233
Низамутдинова Э. Лингвокультурологический компонент в преподавании иностранного языка с помощью подкастов (на примере немецкого языка) 235
Оспанова Ж. О функциональном аспекте метафоры 237
Павлова З. Тел – милләтнең кыйммәтле ядкяре 239
Пазюкова И. Нәкый Исәнбәт – драматург 242
Рамазанова А. Г. Ибраһимовның «Казакъ кызы» романындагы этнолексика 244
Рамазанова Г. Ф. Яруллинның әкиятләрендә хыял һәм чынбарлыкны бирүдә 246

тылсым элементлары...
Рамазанова Г. Ф. Яруллин әкиятләрендә тел-стиль чаралары һәм алар аша дөньяны сурәтләү 248
Рахматуллина Ф. Лингвокультурологические особенности речевого акта «обещание»..251
Сабирова Н. «Мәдәни җомга» газетасында теркәлгән кеше шәхесе белән бәйле атамалар 253
Сабитова Л. Ә.Еникинең «Матурлык» хикәясендәге фразеологизмнарны төрек теленә тәрҗемә итү үзенчәлекләре (Фатыйх Котлының «Güzellik» тәрҗемәсе нигезендә).. 255
Сағызбаева А., Ғалымжанова А. Халық ауыз әдебиетінің әлеуметтік маңызы 258
Саетгараева Л. Морфологические и синтаксические характеристики текста кулинарного рецепта (на материале поваренной книги Е. Молоховец) 259
Сайфиева М. Сравнительные конструкции как способ отражения языковой картины мира (на материале русского, татарского и английского языков) 261
Салахова Т. Чтение как вид речевой деятельности в обучении иностранному языку...263
Саяпова В. Образ праведника в русской и татарской прозе (на материале рассказа А.И. Солженицына «Матренин двор» и повести А. Гилязова «В пятницу, вечером») 266
Сэйфетдинова Д. Әдәбият дәресләрендә фольклоризмнарны өйрәтү (Г. Тукайның «Шүрәле» әсәре мисалында)..268
Сәлахов Д. Әмирхан Еникинең «Җиз кыңгырау» әсәрендә күрүне белдергән фигыльләр..271
Сәлахова А. Ф.С. Сафиуллинаның синтаксис өлкәсендәге хезмәтләре 273
Сеэрмамайти Касэнму. Отражение лексики словаря Махмуда Кашгари «Диван лугат ат-турк» в современном татарском языке...275
Сиразова С. Татар халык мөнәҗәтләрен өйрәнү тарихыннан 277
Сулейменова А. Қазақ әдебиеті сабақтарын интеграциялап оқытудың әдеби және әдістемелік аспектілері 279
Сымахэцзань Илиясы. Татар һәм казах лингвомәдәниятендә исәнләшү йолалары 281
Сяфукатэ Иэрцзати. Уйгырлар: мәдәният һәм сәнгать...283
Тилеуова Н. Көркем мәтіндегі кейіпкер бейнесі...284
Тимашева А. Башкортстан Республикасы Бакалы районы Яңа Маты авылында яшәүче керәшеннәрнең йола лексикасы 287
Тимофеева Т. Керәшен халык уен-бию җырларының һәм такмакларының поэтик эшләнеше (Кукмара районы Югары Чура авылы мисалында)..290
Узум С. Татар һәм төрек телләрендә исем сүз төркеме...292
Уметбаева Н. Номинация лиц в детской речи...295
Фаезова Л. Репрезентация мотива странничества в творчестве М. Юныса.......................297
Фазылҗанова Г. Казан шәһәренең гастрономик туризм потенциалы 301
Фатыйхова И. Психологик алым буларак тавыш (Шәриф Камалның «Курай тавышы» хикәясе мисалында) 304
Фәсхетдинова А. Бүгенге көн татар яшьләренең рухи-әхлакый кыйммәтләре (ассоциатив экспериментлар материалында)...306
Фәттахова А. Ф. Әмирхан иҗатында музыка тәнкыйте мәсьәләләре...............................308
Фэн Юньхэ. Национальная специфика образных сравнений (на материале повести А.И. Куприна «Поединок»)..310
Хаерова Л. Аш-су рецептларының баш исемнәрен тәрҗемә итү үзенчәлекләре.............312
Ханмурзин С. Ренат Харис иҗатында туган телнең чагылышы 314

Ханмурзина Н. Гөлнур Айзатуллова иҗатында сугыш темасы 317
Хасанзянова Г. Особенности перевода экономических терминов с английского языка на русский язык 319
Хасбиева А. Транслингвизм в изучении языков в би- и полилингвальной среде 322
Хасбиуллина Г. Җиде саны мисалында тел һәм мәдәният бәйләнеше 324
Хафизова Я. Икетеллелек шартларында балалар сөйләмендә барлыкка килгән үзенчәлекләр 326
Хәбибуллина А. Татар халык мәкальләрендә ат образы 329
Хәбибуллина А. Фатих Әмирхан прозасында Казан образы..331
Хәкимова Э. Татар телендә капка лексемасы 333
Хәлилова Н. Милли горурлык хисе тәрбияләүдә телевидениенең роле 335
Хөсәенова Р. Айгөл Әхмәтгалиева хикәяләрендә сурәтләнгән дөнья................................337
Хөсәенова Э. Татар тел гыйлемендә текст теориясен өйрәнү тарихы 339
Хөснуллина А. Ризык атамаларының йолалар белән бәйләнеше..341
Хузиахметова Г. Метод анкетирования, как способ выявления осведомленности населения о культурном наследии 344
Һадиева А. Прецедент исемнәр һәм метафора терминнары мәсьәләсе 346
Чан Ваньцзюнь. Особенности русской и китайской картины мира 348
Чэнь Ясин. Архетипические оппозиции в интернет-игре в антифразы............................350
Шакирова Г. Шәүкәт Галиев иҗатында күтәрелгән темалар 352
Шакирова Ф. Буа районы сөйләшләре 355
Шәяхмәтова Г. Башкортстан Республикасы Илеш районы Йонны авылы турында 357
Шәйхетдинова З. Роберт Миңнуллин иҗатында әхлак темасы 360
Шәнгәрәева А. Татар һәм башкорт тел белемендә тартыклар чиратлашуы очраклары 361
Юнысова Р. Башкортстан Республикасы Илеш районы Югары Яркәй авылының годонимнары 363
Ягафарова А. Татар телендә ышанулар..365
Япбаров А. Татар телендә «тамчы» концепты 368

Научное издание

ТЮРКСКАЯ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Материалы XI Международной научно-практической конференции учащихся, студентов и аспирантов

Казань, 20–21 февраля 2020 г.

Подписано в печать 19.02.2020.
Бумага офсетная. Печать цифровая.
Формат 60х84 1/16. Гарнитура «Times New Roman».
Усл. печ. л. 21,86. Уч.-изд. л. 23,16.
Тираж 100 экз. Заказ 103/2

Отпечатано с готового оригинал-макета
в типографии Издательства Казанского университета

420008, г. Казань, ул. Профессора Нужина, 1/37
тел.: (843) 233-73-59, 233-73-28